SECOND BOOK OF SANSKRIT,

BY

DR. RÂMKṚISHṆA GOPÂL BHÂṆḌÂRKAR,

M. A., PH. D., C. I. E., &c. &c.

(TENTH EDITION.)

TRANSLATED INTO GUJARATI

BY

KAMALÂS'AṄKARA PRÂṆAS'AṄKARA TRIVEDÎ, B. A.,

PRINCIPAL, PREMCHAND RÂYACHAND TRAINING COLLEGE,
AHMEDÂBÂD, AND HONORARY FELLOW OF THE
UNIVERSITY OF BOMBAY.

THIRD EDITION.—2,000 COPIES.

*(Registered for Copyright under the Government of India's
Act XXV. of 1867.)*

PUBLISHERS

N. M. TRIPÂṬHÎ & Co.,

KÂLBÂDEVÎ ROAD,

Bombay.

1905.

(All rights reserved).

Price Rs. 1-4-0.

BOMBAY:

Printed at Jávaji Dádáji's "Nirṇaya-sagara" Press.

સંસ્કૃત બીજી ચોપડી.

રચનાર,

ડૉકટર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાણ્ડારકર,

એમ. એ., પીએચ. ડી., સી. આઈ. ઈ., વગેરે, વગેરે.

(દસમી આવૃત્તિ ઉપરથી).

ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરનાર,

કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, બી. એ.,

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ,
અને મુંબઈની યુનિવર્સિટિના ઑનરરિ ફેલો.

ત્રીજી આવૃત્તિ ૨,૦૦૦ પ્રત.



પ્રકાશક,

એન. એમ. ત્રિપાઠી અને કમ્પની,

કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

મુંબઈ.

સન ૧૯૦૫.

આ પુસ્તકસંબંધી સર્વ હક સ્વાધીન રાખેલા છે.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

મુંબઈ.
“ નિર્ણયસાગર ” છાપખાનામાં છાપ્યું છે.

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

THIS is not a mere reprint of the last edition, but is very carefully revised throughout.

AHMEDÂBÂD, K. P. TRIVEDI.
October, 1905.

PREFACE.

THE study of Sanskrit being included in the curriculum of the Training Colleges in Gujarat and Kathiâwâd, Ambâlâl Sâkarlâl Desâi Esquire, M. A., LL. B. was entrusted by the Bombay Educational Department with the work of translating Dr. Bhâṇḍârkar's Sanskrit Second Book into Gujarati. In the course of time, however, as Dr. Bhâṇḍârkar's Sanskrit Second Book ran through a number of editions, and as a good many additions and improvements were made in it, Mr. Ambâlâl's translation required to be completely re-cast. The Director of Public Instruction, Bombay, thereupon, entrusted to me the work of preparing a Gujarati Translation of the latest edition of the Sanskrit Second Book. The chief difficulty in the work is the want of appropriate equivalents for the technical terms "Conjugational Tenses," "Non-Conjugational Tenses," and "Strong" and "Weak" Terminations. The terms "ગણુકાર્યવિશિષ્ટ," "ગણુકાર્યરહિત", "વિકારક," and "અવિકારક" have been adopted for them by me, as being very suggestive and significant. I have added a good deal of new matter, in some places to explain the rules more clearly, and in others to supply the very few omissions in the original. To facilitate the study of the Declensional Irregularities which beginners generally find difficult, I have declined some irregular words all through, and given an almost exhaustive foot-note on Rule 7, LessonXVI.

AHMEDÂBÂD, K. P. TRIVEDI.
April, 1889.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.



આ ગઈ આવૃત્તિની માત્ર પુનરાવૃત્તિ નથી, પરંતુ એમાં લક્ષ-પૂર્વક સુધારો કરી છાપવામાં આવી છે.

અમદાવાદ,
ઑક્ટોબર, ૧૯૦૫.

ક. પ્રા. ત્રિવેદી.

પ્રસ્તાવના.



ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ દાખલ કરવામાં આવ્યો તે ઉપરથી વિદ્વદ્વર્ય ભાણ્ડારકરની સંસ્કૃત બીજી ચોપડીનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ રા. રા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, એમ. એ., એલ એલ. બી. ને કેળવણી-ખાતા તરફથી સોંપવામાં આવ્યું. પણ કાલપરત્વે સંસ્કૃત બીજી ચોપડીની ઘણી આવૃત્તિ થઈ જવાથી તથા તેમાં ઘણો સુધારોવધારો થવાથી રા. રા. અંબાલાલભાઈના જૂની આવૃત્તિ પરથી કીધેલા તરજુમામાં તદન ફેરફાર કરી નવુંજ ભાષાન્તર કરાવવાની જરૂર જણાઈ. તેથી મહેરબાન મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતાના અધ્યક્ષે સંસ્કૃત બીજી ચોપડીની છેલ્લી આવૃત્તિ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ મને સોંપ્યું. કેટ-લેક ઠેકાણે નિયમો સ્પષ્ટ કરવાના હેતુથી તેનાં પ્રત્યુદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે. મૂલ ગ્રન્થમાં જે થોડાક નિયમો રહી ગયલા ભાસ્યા તે પણ દાખલ કીધા છે. વળી વિભક્તિમાં નિયમભંગ વિષેનો ૧૬ મો પાઠ નવા અભ્યાસીઓને કઠણ માલમ પડે છે, તેથી તેમાંના કેટલાક નિયમવિરુદ્ધ શબ્દોનાં બધાં રૂપાખ્યાન આપવામાં આવ્યાં છે: તેમજ એ પાઠનો ૭ મો નિયમ ઘણી સ્પષ્ટ રીતે ઉદાહરણપ્રત્યુદાહરણથી સમજાવવામાં આ-વ્યો છે.

અમદાવાદ,
એપ્રિલ, ૧૮૮૯.

ક. પ્રા. ત્રિવેદી.

અનુક્રમણિકા.

સંક્ષિપ્ત રૂપો.



પુ. પુલ્લિંગ.
સ્ત્રી. સ્ત્રીલિંગ.
ન. નપુંસકલિંગ.
એ. વ. એકવચન.
દ્વિ. વ. દ્વિવચન.
બ. વ. બહુવચન.
પ્ર૦ વિ૦ પ્રથમા વિભક્તિ.
દ્વિ૦ વિ૦ દ્વિતીયા વિભક્તિ.
તૃ૦ વિ૦ તૃતીયા વિભક્તિ.
ચ૦ વિ૦ ચતુર્થી વિભક્તિ.
પ૦ વિ૦ પઞ્ચમી વિભક્તિ.
ષ૦ વિ૦ ષષ્ઠી વિભક્તિ.
સ૦ વિ૦ સપ્તમી વિભક્તિ.
સ૦ સંબોધન.
પ. પરસ્મૈપદી.
આ. આત્મનેપદી.
ઉ. ઉભયપદી.
ગ. ગણ.
પૃ. પૃષ્ઠ.
પા. પાઠ.

કર્તરિ પ્ર. કર્તરિ પ્રયોગ.
કર્મણિ પ્ર. કર્મણિ પ્રયોગ.
ભાવે પ્ર. ભાવે પ્રયોગ.
૧ લો પુ. ૧ લો પુરુષ.
૨ જો પુ. ૨ જો પુરુષ.
૩ જો પુ. ૩ જો પુરુષ.
ત્રી. પુ. ત્રીજો પુરુષ.
અ. અવ્યય.
ક્રિ. વિ. ક્રિયાવિશેષણ.
કે. અ. કેવલપ્રયોગી અવ્યય.
સ૦ સર્વનામ.
ભૂ. કૃ. ભૂત કૃદન્ત.
વ. કૃ. વર્તમાન કૃદન્ત.
માર્ગોપ. માર્ગોપદેશિકા.
ભૂ. કા. ભૂતકાળ.
વિશે. વિશેષણ.
મૂળ. મૂળરૂપ વિશેષણ.
અધિક. અધિકતાદર્શક રૂપ.
શ્રેષ્ઠ. શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ.

સંસ્કૃત બીજી ચોપડી.

પાઠ ૧.

પહેલા, ચોથા, છઠ્ઠા, અને દશમા ગણને લગતા અપવાદ.

૧. गुप् 'રક્ષણ કરવું' ૫., धूप् 'તપાવવું' ૫., विच्छ् 'જવું' અથવા 'પાસે આવવું' ૫., पण् ૫., 'સ્તવન કરવું' અર્થ હોય તો, અને पन् 'સ્તુતિ કરવી' ૫., આ બધા પહેલા ગણના ધાતુઓને વિકરણની પૂર્વે आय् લગાડાય છે; જેમકે पणायति, धूपायति વગેરે. આ आय् લાગે છે ત્યારે गुप्ના उનો ગુણ થાય છે, જેમકે गोपायति. ગણકાર્યરહિત* કાળમાં आय् વિકલ્પે કાયમ રહે છે. જ્યારે આ आय् લાગતો નથી ત્યારે पण् અને पन् આત્મનેપદ પ્રત્યયો લે છે, જેમકે पणते.

૨. आश् આ., म्लाश् આ., भ्रम्, क्रम्, क्लम्, त्रस्, लष्, અને यस् (ઉપસર્ગરહિત હોય અથવા सम्પૂર્વક હોય ત્યારે), આ સર્વે પરસ્મૈપદી ધાતુઓ, પહેલા તથા ચોથા ગણના ગણાય છે, અને त्रुट् ૫. ચોથા તથા છઠ્ઠા ગણનો ગણાય છે, જેમકે आशते અથવા आश्यते.

૩. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં क्रम्ને જ્યારે પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે તેના ઉપાન્ત્ય अનો आ થાય છે, જેમકે क्रामति અથવા क्राम्यति; પણ આ. आक्रमते; એજ પ્રમાણે क्लम्નો, અને आ ઉપ-સર્ગપૂર્વક હોય ત્યારે चम् ૧ ગ. નો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૪. अक्ष्, અને तक्ष् (વાચ્યાર્થ 'છોલવું' હોય ત્યારે, લક્ષ્યાર્થ

---

* સંસ્કૃતમાં કાળોના બે મુખ્ય વિભાગ થઈ શકે છે. કેટલાક કાળોમાં તે તે કાળના પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુમાં વિકરણ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે છે, અથવા ગણકાર્ય થાય છે; અને કેટલાક કાળોમાં ગણકાર્ય થતું નથી, કાળ-વિશિષ્ટ પ્રત્યયજ લાગે છે. પહેલા પ્રકારના કાળોને આ ગ્રન્થમાં ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળ કહ્યા છે. વર્ત્તમાનકાળ, આજ્ઞાર્થ, પ્રથમભૂત અથવા હ્યસ્તનભૂતકાળ અને વિધ્યર્થ આ પ્રકારમાં આવે છે. બાકીનાને ગણકાર્યરહિત કાળો કહ્યા છે.

'છોલવું' હોય ત્યારે નહિ) પહેલા અને પાંચમા ગણના ગણાય છે, જેમકે अक्षति અથવા अक्ष्णोति.

૫. ध्मा 'ધમવું', घ्रा 'સુંઘવું', म्ना 'વિચારવું', ऋ 'જવું', सृ ('દોડવું' અર્થ હોય ત્યારે), यम् 'દાબમાં રાખવું', અને शद् 'નાશ પામવો', આ સર્વે પહેલા ગણના ધાતુઓ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં અનુક્રમે धम्, जिघ्र्, मन्, ऋच्छ्, धौ, यच्छ् અને शीय् આદેશો ધારણ કરે છે; જેમકે धमति, जिघ्रति ઇત્યાદિ. આમાંનો છેલ્લો शद् ધાતુ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં આત્મનેપદી છે.

૬. गुह्નો ઉપાન્ત્ય उ વિકરણપ્રત્યય અને સ્વરાદિ કોઈ પણ ગુણકારક પ્રત્યય પહેલાં દીર્ઘ થાય છે, જેમકે गूहति.

૭. दंश् પ., सञ्ज् પ., स्वञ्ज् આ., અને रञ्ज् ઉ., આ સઘળા પહેલા ગણના ધાતુઓ, વિકરણપૂર્વે અનુનાસિકનો લોપ કરે છે, જેમકે दशति, स्वजते વગેરે.

૮. જ્યારે ધાતુનો ॠ (દીર્ઘ) ગુણ કે વૃદ્ધિ પામે નહિ ત્યારે તેનો इर् થાય, અને તેની પહેલાં ઓષ્ઠસ્થાની અક્ષર અથવા व् આવે તો उर् થાય. इर् અથવા उर् ની પછી વ્યંજન આવે તો તેમાંનો इ અને उ દીર્ઘ થાય; જેમકે जॄ ૪ ગ. जीर्यति એવું રૂપ ધરે છે. कॄ ૬ ગ. किरति, અને कृत् ૧૦ ગ. कीर्तयति એવાં રૂપ ધરે છે.

૯. ચોથા ગણના ओकारान्त ધાતુઓ વિકરણપૂર્વે ओનો લોપ કરે છે, જેમકે सोનું स्यति, दोનું द्यति, અને छोનું छ्यति થાય છે.

૧૦. दिव्, छिव्, शम्, तम्, दम्, श्रम्, અને मद्, એટલા ચોથા ગણના ધાતુઓનો, અને भ्रम् તથા क्षम् ચોથા ગણમાં વાપરવાના હોય ત્યારે તેમનો સ્વર ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં દીર્ઘતા પામે છે, જેમકે दीव्यति, श्राम्यति અથવા भ्रमति ઇત્યાદિ. भ्रम्નું भ्रम्यति રૂપ પણ થાય છે.

૧૧. ચોથા ગણનો व्यध् ધાતુ એ ગણના यની પૂર્વે विध् એવું રૂપ ધરે છે, જેમકે विध्यति.

૧૨. અન્ત્ય इ અથવા उ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) છઠ્ઠા ગણના વિકરણ अની પહેલાં હોય તો તેનો અનુક્રમે इय् અથવા उव् થાય છે (પાઠ ૭ નો નિયમ ૨ જુઓ), જેમકે रि–रियति, नू–नुवति, धू–धुवति.

૧૩. भ्रस्ज् અને व्रश्च् એ બે છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળમાં भृज्ज् અને वृश्च् રૂપ ધરે છે, જેમકે भृज्जति, वृश्चति.

૧૪. मस्ज् અને सस्ज् ના ઉપાન્ત્ય स्નો લોપ ન થાય ત્યારે તેનો ज् થાય (૯ પા૦ ૧૦).

૧૫. लुप्, लिप्, खिद्, कृत्, અને पिश् એટલા છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં અન્ત્ય વ્યંજન પહેલાં અનુનાસિક લે છે, જેમકે लिम्पति.

૧૬. દશમા ગણના કેટલાક ધાતુઓ માત્ર આત્મનેપદીજ છે, જેવા કે तन्त्र्, चित्, भर्त्स्, मन्त्र्, तर्ज्, विद् ઇત્યાદિ. तन्त्रयते, चेतयते ઇત્યાદિ.

૧૭. ઘણા ધાતુઓ વિકલ્પે પહેલા કે દશમા ગણના ગણાય છે, જેવા કે युज्, पृच्, सह्, वृज्, वृ, जृ, रिच्, तप्, तृप्, दृभ्, अर्ह् ઇત્યાદિ. योजति–योजयति વગેરે.

वैषम्यमपि प्राप्ता धैर्यधनाः साधव आत्मनः सच्चरणव्रतं गोपायन्ति।
स्वजनवियोगेन व्यथितं मे मनो निष्ठाशून्यं भ्रमतीव।
मार्गे वन्यानां कुसुमानामामोदमुपजिघ्रन्तौ तौ दम्पती ऋषेराश्रममगच्छताम्।
अयं शीत आकाशवायुस्तव मुखे घर्मजान्स्वेदलवानाचामति।
नदतः सिंहस्य स्वनं श्रुत्वा यथा सर्वे मृगास्त्रसन्ति तथैव भीमस्य शब्दं श्रुत्वा सर्वे योधा अत्रस्यन्।
गगनमध्यमारूढस्य सवितुः प्रचण्डेन तापेन क्लान्तोऽयं शिखी तरोरालवाले स्थितं शीतमुदकं पर्याप्तमाचामति।
निदाघेऽल्पैरपि तोयैर्मालाकारेण या तरोः पुष्टिर्विरच्यते सा किमनल्पान्यपि तोयानि विश्वतो विकिरता वारिदेन जनयितुं शक्या।
श्रोत्रियायाभ्यागताय वत्सतरीं महोक्षं महाजं वा निर्वपन्ति गृहमेधिनः। तं हि धर्मं धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति।

प्रत्युत्पन्नमतिः प्राप्तां क्रियां कर्तुं व्यवस्यति॥

एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव रश्मिमन्तम्॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते* न भानु-
  रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ॥
व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
  र्न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥
त्वं तेनाभिहितः+ पथ्यं किं कोपं न नियच्छसि ॥
‡तद्विद्विषां जरति चेतसि भोगतृष्णा
  तेषां वपूंषि विपिनेषु च जारयन्ति ॥
सहते शस्त्रसंपातं सहति श्रममाहवे ।
उत्साहयति तच्चित्तमपि जेतुं शचीपतिम् ॥
पूजामर्हति सर्वेषामृषीणामाश्रमेऽप्यसौ ।
अर्हयत्यर्घसत्कारं मधुपर्कं च पावनम् ॥
न क्षाम्यति क्षितीशानामपराधलवानपि ।
अपराधसहस्राणि क्षमते यो द्विजन्मनाम् ॥

---

* આપૂર્વક क्रम् ધાતુ સ્વર્ગીયપદાર્થના (નક્ષત્ર, તારા, ગ્રહમણ્ડળ વગેરે જ્યોતિના) 'ઉદય થવા' ના અર્થમાં આત્મનેપદી ગણાય છે.

+ दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥

અત્રે ગણાવેલા ધાતુઓ અને એના સમાનાર્થ ધાતુઓ સામાન્ય નિયમે દ્વિકર્મક ગણાય છે, એટલે તેઓને બે કર્મ હોય છે, એક પ્રધાન અને બીજું અ-પ્રધાન અથવા ગૌણ. કર્મણિપ્રયોગમાં કારિકામાંના दुह्थी मुष्પર્યન્ત ધાતુઓ અને તેના સમાનાર્થ ધાતુઓનું ગૌણ કર્મ પ્રથમા વિભક્તિમાં વપરાય છે, અને પ્રધાન કર્મ દ્વિતીયામાં મૂકવામાં આવે છે; અને नी, हृ, कृष् અને वह्, અને તેના સમાનાર્થ ધાતુઓનું પ્રધાન કર્મ પ્રથમામાં વપરાય છે અને ગૌણ કર્મ દ્વિતીયામાં મુકાય છે. ઉદાહરણ:—बलिं याचते वसुधाम् કર્તરિ પ્ર૦ 'તે બલિ પાસેથી પૃથ્વી માગે છે,' बलिर्याच्यते वसुधाम् કર્મણિ પ્ર૦. शतं जयति देवदत्तम् કર્તરિ પ્ર૦. 'તે દેવદત્ત પાસેથી સો (સિક્કા) જીતે છે,' शतं जीयते देवदत्तः કર્મણિ પ્ર૦. ग्राममजां नयति કર્તરિ પ્ર૦, ग्राममजा नीयते કર્મણિ પ્ર૦.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં अभिहित શબ્દ अभिપૂર્વક धा ધાતુનો કર્મણિ ભૂ. કૃ. છે અને એ ધાતુ ब्रू જેનો અર્થ 'કહેવું' અથવા 'બોલવું' થાય છે તેનો સમાનાર્થ છે.

‡ આ અને એની પછીના નવ શ્લોકો કૃષ્ણ નામના રાજાને લાગુ પડે છે.

नाहिर्दशयते कंचित्तद्देशे गरुडाज्ञया ।
यदि प्रमादाद्दशति तस्मिन्न क्रमते* विषम् ॥
न तर्जति रुषा कंचिन्नीचमप्युपकारिणम् ।
परं तर्जयते दुष्टान् समन्तात्संगतान्मिथः ॥
कोटिभिः पणते नित्यं राष्ट्रे तस्य वणिग्जनः ।
यक्षाश्चापि पणायन्ति तद्विभूतिं गृहे गृहे† ॥
सर्वोऽभिलषति श्रीमानिन्द्रियार्थोपसेवनम् ॥
अभिलष्यत्यसौ योगी तेभ्य एव निवर्तनम् ॥
लुम्पति प्रतिपक्षाणां स लक्ष्मीं बाणवृष्टिभिः ।
न लुम्पति मतिस्तस्य सकलेऽप्यर्थसंशये ॥
अर्जते धर्ममेवैकमर्थं धर्मार्थमर्जति ।
अर्जयत्यूर्जिताँल्लोकान् स धर्मेणैव शाश्वतान् ॥
सर्वस्य जायते मानः स्वहिताच्च प्रमाद्यति ।
वृद्धौ भजति चापथ्यं नरो येन विनश्यति ॥
भजन्ति विपदस्तूर्णमतिक्रामन्ति संपदः ।
तान्मदान्नावतिष्ठन्ते‡ ये मते न्यायवादिनाम् ॥
प्राज्ञास्तेजस्विनः सम्यक्पश्यन्ति च वदन्ति च ।
तेऽवज्ञाता महाराज क्लाम्यन्ति विरमन्ति§ च ॥
जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीवनाशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥
अहो खलभुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।
अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

---

* 'અસર કરવી' અથવા 'લાગુ થવું' એવા અર્થમાં क्रम् ધાતુ આત્મનેપદી ગણાય છે.

† પ્રાતિપદિક (વિભક્તિરહિત રૂપ) અથવા પદ (વિભક્ત્યન્ત રૂપ)નો દ્વિર્ભાવ થાય તો તેમાં 'પ્રત્યેક' નો અર્થ આવે છે, જેમકે गृहे गृहे 'દરેક ઘેર,' दिने दिने 'પ્રતિદિવસ', 'દરરોજ'.

‡ सम्, अव, प्र, અથવા वि પૂર્વક स्था આત્મનેપદ પ્રત્યયો ગ્રહણ કરે છે.

§ वि, आ, परि, અથવા ઉપપૂર્વક रम् પરસ્મૈપદી છે.

विधौ विध्यति सक्रोधे वर्म धर्मः शरीरिणाम् ।
स एव केवलं तस्मादस्माकं जायतां गतिः ॥
विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

---

૧. ઈશ્વરની શક્તિથીજ આ સંસારચક્ર ફરે છે (भ्रम्).

૨. તેની નિમકહરામીથી ક્રોધાયમાન થયલા તેણે તેને કઠોર શબ્દો વડે વિંધી નાખ્યો (सम् + तक्ष्).

૩. તે સભામાં ઉતાવળથી ઊઠતા ઘણા રાજાઓની કણ્ઠીઓ એક બીજા સાથે અથડાવાથી તૂટી (त्रुट्).

૪. શું ક્ષમા ન કરનારો (ખારીલો) સાપ પોતાના પગ વડે પુરુષને સ્પર્શ કરીને તેને લોહીની ઇચ્છાથી ડંખે છે (दंश्)?

૫. ઇક્ષ્વાકુઓના કુળના આચાર્ય વસિષ્ઠને પ્રથમ નમીને રામ પોતાના ભાઈઓને ભેટયો (स्वञ्ज्.)

૬. ઇન્દ્રજીત્ મરી ગયો એટલે તેના કવેળાના મોતને લીધે શોકે રાવણને અગ્નિની પેઠે બાળ્યો (भ्रस्ज्).

૭. જે વડે હું જીવું છું તે લઈ લેતો તું મારી જીંદગી લઈ લેવા યત્ન કરે છે (यस्).

૮. તે દીવાની જોતથી ખેંચાયલું પતંગિયું એકદમ તે પર પડયું અને મૃત્યુ પામ્યું (मृत्यु ની દ્વિ. વિ. સાથે ऋ).

૯. તે હાથીને પાછા ફેરવવાનું ઇચ્છતા અજે તેને બાણ વડે વિંધ્યો (व्यध्).

૧૦. રાક્ષસો સાથે યુદ્ધમાં રામે શત્રુઓના ઘણા સેંકડાઓને તીક્ષ્ણ આયુધો વડે કાપ્યા (व्रश्च्).

૧૧. રામનો આત્મા સીતાના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયલા શોકમાં ગરક થયો (मस्ज्).

૧૨. કૃષ્ણની બેન, તારી સ્ત્રી પાંચાલીને, હોડમાં મૂક (पण्) એમ

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ યુધિષ્ઠિરને, જ્યારે એના સિવાય દરેક ચીજ તેઓથી તેની પાસેથી જીતાઈ* ત્યારે, કહ્યું.

૧૩. તે પક્ષીથી ઝુંટવાયલા રત્નની પુનઃપ્રાપ્તિ માટે મેં ઘણી મેહેનત લીધી (प्र+यस्).

૧૪. મોટાઓ સાથે જે વેર કરે છે† તે તરત નાશ પામે છે (शद्).

૧૫. હજારો અપરાધો મારાથી દરેક ક્ષણે કરાય છે. અરે ઈશ્વર તે સર્વે માફ કર (क्षम्).

૧૬. અહો આ કુમારિકાની અવર્ણ્ય શક્તિ કે જે પદાર્થો ચેતનાવાળા છે (चित्) તેઓ એને સેવે છે એટલુંજ નહિ પણ જેઓ ચેતનાવાળા નથી તેઓ પણ!

૧૭. તે સમીપવર્તી નદીના જળકણથી ભીનો આ પવન બાગમાં અતિમુક્તવેલાને ધીમે કમ્પાવે છે (धू).

૧૮. જ્યારે અર્જુને પોતાનો શંખ વગાડ્યો (ध्मा) ત્યારે તેના યોદ્ધાઓ નાસી ગયા હતા તે પાછા આવ્યા અને શત્રુઓનાં લશ્કરોને સુતેલાં જોયાં.

શબ્દકોશ ૧.

ધાતુ.

अर्ज् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. મેળવવું.
अर्ह् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. ઘટવું, છાજવું.
ऋज् ૧ ગ. આ. પ્રાપ્ત કરવું.
कृत् ૬ ગ. પ. કાપવું.
कॄ ૬ ગ. પ. વિખેરવું; वि જોડે, પાથરવું.
कॄत् ૧૦ ગ. તારીફ કરવી, વખાણવું, સ્તુતિ કરવી.
क्रम् પ. ચાલવું; પગલું ભરવું; આ. લાગુ થવું, અસર કરવી; आ જોડે, પાસે જવું, ઉપર થઈને ચાલવું, ઊગવું, ઊંચે ઊગવું; अति જોડે, પેલી તરફ ચાલવું અથવા જવું, જુદા પડવું.
क्लम् પ. થાકવું, થાકી જવું, પરિશ્રમ

* પૃ૦ ૪+નોધ જુઓ.

† અહિં वैर ન. 'શત્રુવટ' પરથી થયલો નામધાતુ वैराय् આ. વાપરો. એ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન પહેલા ગણના ધાતુની પેઠે થાય છે; જેમકે वैरायते વ. ત્રિ.પુ.એ. વ.

પામવો, નરમ પડવું, ઉદાસીમાં હોવું.

क्षम् ૪ ગ. પ. માફ કરવું.

गुह् ૧ ગ. છુપાવવું.

घ्रा ૧ ગ. પ. उप જોડે, સુંઘવું.

चम् ૧ ગ. પ. ચાટી જવું, પીવું.

चित् ૧૦ ગ. આ. ચેતન હોવું, ગતિ હોવી.

जनय जन्નો પ્રેરક, ઉત્પન્ન કરવું, ઉપજાવવું. जनयितुम् હેત્વર્થે કૃ.

जॄ ૧ અને ૪ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. ઘરડા થવું, ક્ષીણ થવું, ઘસાઈજવું.

तक्ष् ૧ ગ. પ. છોલવું, કાપી નાખવું; सम् જોડે, કકડા કરવા, ઘાયલ કરવું, શબ્દો વડે વિંધવું, નિર્ભર્ત્સના કરવી.

तर्ज् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. આ. ધમકાવવું, ધાસ્તી આપવી, ઠપકો દેવો.

त्रस् પ. કાંપવું, બીવું.

त्रुट् પ. ભાગવું, તૂટવું, કડાક દઈ કકડા થવા.

दंश् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. આ. કરડવું, દંખ દેવો, દંખવું.

धू ૬ ગ. પ. ધુજાવવું, હલાવવું.

नद् ૧ ગ. પ. શબ્દ કરવો, ગાજવું, ગર્જવું.

नश् वि જોડે, નાશ પામવો.

पण् ૧ ગ. સ્તવન કરવું, રમતમાં હોડ બકવી, સરત મારવી, દ્યૂત રમવું.

भ्रम् પ. ભટકવું, ફરવું.

भ्रस्ज् ૬ ગ. ઉ. ભુંજવું, બાળવું.

म्ना ૧ ગ. પ. મનમાં ફરી જોઈ જવું, મનન કરવું; सम्પૂર્વક आ જોડે, વારંવાર મનન કરવું, પરંપરાથી ચાલતી રીતપ્રમાણે પઠન કરવું, નિયમ કરવો, શાસ્ત્ર કરવું.

यम् ૧ ગ. પ. દાબમાં રાખવું, પાછું ખેંચવું, કબજામાં રાખવું; नि જોડે.

यस् ૪ ગ. પ. યત્ન કરવો, કોશીશ કરવી, प्र જોડે.

युज् वि જોડે, ગોઠવવું, સંપાદન કરવું, કરવું.

रच् वि જોડે, રચવું, કરવું.

रम् वि જોડે, બંધ પડવું.

लष् પ. ઇચ્છવું, अभि જોડે, ઇચ્છવું; લોભ કરવો, માગવું.

लिप् ૬. ગ. ઉ. લેપ કરવો, ચોપડવું.

लुप् ૪ ગ. પ. નાશ પામવો, અલોપ થવું, અદૃશ્ય થવું.

लुप् ૬ ગ. ઉ. લઈ લેવું, ચોરવું, લૂટવું, છીનવી લેવું.

वप् ૧ ગ. ઉ. કાતરવું, કાપવું, વાવવું, निर् જોડે, યજ્ઞાન્ન અથવા બળિદાન આપવું.

वृष् ૧ ગ. પ. વરસાવવું, વૃષ્ટિ કરવી, ધાર પાડવી.

व्यध् ૪ ગ. પ. વિંધવું; જખમી કરવું.

शृ ૯ ગ. પ. કાપવું, વાઢવું, ફાડવું.
शद् ૧ ગ. પ. નાશ પામવો, ક્ષીણ થવું.
श्रि सम् જોડે આશ્રય લેવો, આધાર રાખવો, વિશ્વાસ રાખવો.
सह् उद् જોડે, સમર્થ થવું, યોગ્ય થવું.
सञ्ज् ૧ ગ. પ. વળગવું, લાગી રહેવું. વિપૂર્વક अति જોડે(व्यतिषञ्ज्)જોડવું, એકત્ર કરવું.
सो ૪ ગ. પ. છેડો આણવો, પુરૂં કરવું,નાશકરવો;વિપૂર્વક अवજોડે, નિશ્ચય કરવો, પ્રયત્ન કરવો, ઉદ્યોગ કરવો.
स्था अव જોડે, રહેવું, વસવું.

अङ्ग ન. અવયવ.
अञ्जन ન. મેસ, કાજળ.
अननुष्ठान ન. (अनुष्ठान ન. કરવું, સાધવું) ન કરવું, ન કીધાનો દોષ.
अन्य સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું.
अनिग्रह પુ. (निग्रह પુ. દાબ) દાબમાં ન રહેવું તે, નિરંકુશપણું.
अनीक ન. સૈન્ય.
अपथ्य ન. કોઈ પણ પ્રકૃતિ બગાડે એવી અથવા અવગુણકારક ચીજ.
अपराधसहस्र ન. (सहस्र ન. હજાર) એક હજાર અપરાધો.
अभिहित अभि+धाનો કર્મણિ ભૂ.કૃ., બોલાયલું.
अभ्यागत अभि+आ+गम् નો ભૂ.કૃ., આવેલું. પુ. પરોણો.
अरुण પુ. સૂર્યનો સારથિ.
अर्घ्यसत्कार પુ. (सत्कार પુ. માન) અર્ઘ્યથી એટલે અતિથિની પૂજા કરવાનાં અથવા તેને માન આપવાનાં સાહિત્યથી આપેલું માન.
अर्थसंशय પુ. (संशयપુ. શક, ભય) ધનને લગતો ભય.
अल्प પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, ઓછું; अनल्प પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણાં, ઘણું.
अवज्ञात अव+ज्ञा નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ધિક્કારાયલું, અવગણના કરાયલું, ન મનાયલું.
असत्पुरुषसेवा સ્ત્રી. (सत् પુ.સ્ત્રી. ન. સારૂં, सेवा સ્ત્રી. ચાકરી) જે પુરુષ સારો નથી તેની ચાકરી, દુષ્ટ પુરુષની સેવા.
अहि પુ. સાપ.
अह्नाय અ. ક્રિ. વિ. તત્ક્ષણ, તરતજ.
आकाशवायु પુ. આકાશમાંનો પવન.
आन्तर પુ. સ્ત્રી. ન. અંદરનું.
आमोद પુ. સુગન્ધ, સુવાસ, ખુશબો.
आरूढ आ+रुह् નો ભૂ. કૃ., ચઢેલું.
आलवाल ન. ઝાડના મૂળની આસ-

પાસ પાણી ભરી મૂકવા માટે કીધેલું કુણ્ડાળું, ક્યારો.

आहव પુ. યુદ્ધ.

इन्द्रियार्थोपसेवन ન. (इन्द्रिय ન. ઇન્દ્રિ, अर्थ પુ. પદાર્થ, उपसेवन ન. આશ્રય કરવો તે, ઉપભોગ) ઇન્દ્રિયવિષયનો ઉપભોગ કરવો તે, વિષયીપણું, વિષયલમ્પટપણું.

उपकारिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપકાર કરનારૂં.

ऊर्जित પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું, શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ.

केश પુ. વાળ.

कोटि સ્ત્રી. કરોડ.

कोप પુ. ગુસ્સો.

क्लान्त क्लम् નો ભૂ. કૃ., થાકી ગયલું, લોથ થયલું, નિર્ગત થયલું, કરમાયલું, ગ્લાનિ પામેલું.

क्षितीश પુ. (क्षिति સ્ત્રી. પૃથ્વી) પૃથ્વીપતિ, રાજા.

खलभुजङ्ग પુ. (खल પુ. ઠગ, હરામી, ખળ, भुजङ्ग પુ. સર્પ) ખળરૂપી સર્પ.

खलु અ. નક્કી, બેશક.

गगनमध्य પુ. ન (गगन ન. આકાશ मध्य પુ. ન. વચલો ભાગ) આકાશનો મધ્ય ભાગ.

गति સ્ત્રી. આશ્રય, આશરો.

गरुडाज्ञा સ્ત્રી. સર્પવર્ગના શત્રુ ગરુડનો હુકમ.

गृहमेधिन् પુ. ગૃહક્રિયા કરનાર ગૃહસ્થ, ગૃહસ્થધર્મ પાળનાર.

घर्मज પુ. સ્ત્રી. ન. (घर्म પુ. ઘામ ઉષ્ણતા, ગરમી) ઘામથી ઉત્પ થયલું.

चेतस् ન. મન.

जीवनाशा સ્ત્રી. (जीवन ન. જીવવું તે, જીંદગી, आशा સ્ત્રી. ઉમેદ, ઇચ્છા) જીવવાની ઇચ્છા.

तद्देश પુ. તેનો દેશ.

तद्विद्विष् પુ. તેનો શત્રુ.

तद्विभूति સ્ત્રી. તેનો ઉદય.

ताप પુ. ગરમી, તાપ.

तावत् ક્રિ. વિ. તે દરમ્યાનમાં, તેટલામાં.

तूर्णम् ક્રિ. વિ. જલદીથી.

तेजस्विन् પુ. સ્ત્રી. ન. તેજસ્વી, પ્રકાશમાન, ચકચકિત, દમ અથવા હોંશવાળું.

तोय ન. જળ.

दन्त પુ. દાંત.

दुष्ट પુ સ્ત્રી. ન. નિર્દય.

दम्पती પુ. દ્વિ. વ. સ્ત્રીપુરુષ.

द्विजन्मन् પુ. (द्वि બે, जन्मन् ન. જન્મ) જેને બે જન્મ હોય તે, પહેલી ત્રણ વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) માંની કોઈ પણ વર્ણમાંનો એક, બ્રાહ્મણ.

द्विजिह्व પુ. (जिह्वा સ્ત્રી. જીભ) જેને બે જીભ હોય તે, સર્પ.

द्विष्* પુ. શત્રુ.
धनाशा સ્ત્રી. ધનની ઇચ્છા.
धर्मसूत्रकार પુ. (**धर्म** પુ. કાયદો, **सूत्र** ન. સૂત્ર, વચન) કાયદાનાં વચન બનાવનાર, ધર્મશાસ્ત્ર લખનાર, ધર્મસંબંધી નિયમ બાંધનાર.
धैर्यधन પુ. સ્ત્રી. ન. (**धैर्य** ન. ધિરજ, સહનશક્તિ) જેનું ધન ધૈર્ય છે તે.
निदाघ પુ. ગરમીની ઋતુ, ઉનાળો.
निन्दित **निन्द्** નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., નિન્દાયલું, નિન્દાપાત્ર, ઠપકાલાયક.
निरस्त **निर्** + **अस्** 'ફેકવું' નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., વિખેરી નખાયલું, દૂર કરેલું.
निवर्तन ન. અટકવું, દૂર રહેવું, વગર રહેવું.
निष्ठाशून्य પુ. સ્ત્રી. ન. **निष्ठा** સ્ત્રી. એક ઠેકાણે ચોંટી રહેવું તે, સ્થિરતા, **शून्य** પુ. સ્ત્રી. ન. રહિત) સ્થિરતારહિત. અસ્થિર, ચંચળ.
निष्फलता સ્ત્રી. નિષ્ફળપણું, વ્યર્થતા.
नीच પુ. સ્ત્રી. ન. નીચું, હલકું, હલકી સ્થિતિનું, અપ્રતિષ્ઠિત.
न्यायवादिन् પુ. સ્ત્રી. ન. (**न्याय** પુ. જે ખરૂં હોય તે) જે ખરૂં હોય તે બોલે તે, ખરૂં બોલનાર.
पतन ન. પડવું, સદ્ગુણથી ભ્રષ્ટ થવું, ભ્રષ્ટતા, નાશ.
पथ्य ન. આરોગ્યને ફાયદો કરનારૂં, હિતકારક.
पदार्थ પુ. ચીજ, વસ્તુ.
परम् ઉ. અ. પણ, પરંતુ.
पर्याप्तम् ક્રિ. વિ. સંપૂર્ણ રીતે આત્મા તૃપ્ત થાય ત્યાંસુધી, ઇચ્છાનુરૂપ.
पावन પુ. સ્ત્રી. ન. પવિત્ર કરનારૂં, પવિત્ર, સ્વચ્છ.
पुष्टि સ્ત્રી. પોષણ.
प्रचण्ड પુ. સ્ત્રી. ન. ગરમ, ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ.
प्रतापनिधि પુ. (**प्रताप** પુ. ગરમી) તાપનો ભંડાર.
प्रतिपक्ष પુ. શત્રુ.
प्रत्युत्पन्नमति પુ. સ્ત્રી. ન. (**प्रत्युत्पन्न** **प्रति** + **उद्** + **पद्** નો ભૂ. કૃ.) હાજરજવાની, ચપળ, ચંચળ.
प्रमाद પુ. ભૂલ.
प्राण પુ (બ. વ.) જીવ.
बहिरुपाधि પુ. (**उपाधि** પુ. ધર્મ, વિશેષગુણ, આસપાસની અથવા વિંટલાયલી બાબતો) બાહ્ય ગુણ, બાહ્ય હેતુ.
बाणवृष्टि સ્ત્રી. (**वृष्टि** સ્ત્રી. વરસાદ) બાણનો વરસાદ.
भानु પુ. સૂર્ય.
भोगतृष्णा સ્ત્રી (**भोग** પુ. સાંસારિક સુખ, **तृष्णा** સ્ત્રી. તરસ, ઇચ્છા) સાંસારિક સુખની ઇચ્છા.

---

* અન્ત્ય **ष्** નો પ્રથમાના એકવચનમાં અને વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પર છતાં **ट्** અથવા **ड्** થાય છે.

मत न. અભિપ્રાય, શિખામણ, સલાહ.

मधुपर्क પુ. આવેલા અતિથિને મધ, દહીં વિગેરેનું અર્પણ.

महाज પુ. મોટો બકરો.

महानुभाव પુ. સ્ત્રી. ન. મોટાઈ-વાળું, મોટા પ્રભાવવાળું.

महाराज પુ. મોટો રાજા.

महोक्ष* પુ. (उक्षन् પુ. વૃષભ, આખલો) મોટો વૃષભ.

मान પુ. અભિમાન, ગર્વ.

मालाकार પુ. માળી.

मिथः ક્રિ. વિ. અરસ્પરસ, સાથે.

यावद् ક્રિ. વિ. જે દરમ્યાનમાં, જે વખતમાં.

रण ન. લડવાની જગ્યા, યુદ્ધભૂમિ.

रश्मिमत् પુ. (रश्मि પુ. કિરણ) સૂર્ય.

राष्ट्र ન. રાજ્ય, પ્રજા.

रुष् સ્ત્રી. ક્રોધ.

लक्ष्मी સ્ત્રી. ધનની અને સૌન્દર્યની દેવી, શોભા, વૈભવ.

वणिग्जन પુ. (वणिज् પુ. વેપારી) વેપારીવર્ગ, વેપારીઓ.

वत्सतरी સ્ત્રી. વાછરડી.

वधक्रम પુ. મારવાની રીત.

वन्य પુ. સ્ત્રી. ન. વનને લગતું.

वपुस् ન. શરીર.

वर्मन् ન. કવચ.

वारिद પુ. જળ આપનાર, વાદળું, મેઘ.

विचित्र. પુ. સ્ત્રી. ન. અજાયબ જેવું; તરેહવાર.

विपिन ન. જંગલ, વન.

विश्वतः† ક્રિ. વિ. સર્વ દિશામાં.

विहित वि + धा નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ, શાસ્ત્રમાં બતાવેલું.

वृद्धि સ્ત્રી. ઉદય.

वैषम्य ન. મુશ્કેલી, સંકટ.

व्यथित व्यथ् નો ભૂ. કૃ., દુઃખિત.

शक्य પુ. સ્ત્રી. ન. બની શકે એવું.

शचीपति પુ. શચીનો વર, ઇન્દ્ર.

शनैस् ક્રિ. વિ. ધીમે.

शब्द પુ. અવાજ, બોલ.

शरीरिन् પુ. સ્ત્રી. ન. શરીરવાળું; પુ. મનુષ્ય, માણસ.

शस्त्रसंपात પુ. (शस्त्र ન. આયુધ હથિયાર, संपात પુ. ઉપર પડવું તે) હથિયારનો ઘા અથવા ઝ-પાટો, આયુધનો પ્રહાર.

शिखिन् પુ. મોર.

शीत પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.

श्रम પુ. થાક.

श्रोत्र ન. કાન.

श्रोत्रिय પુ. વેદ શીખેલો બ્રાહ્મણ, વેદજ્ઞ.

---

* સમાસમાં उक्षन् નું उक्ष થયું છે.

† નામને तस् પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે ત્યારે તેમાં પંચમીનો અને કોઈક વખત સપ્તમીનો અર્થ આવે છે.

संगत सम् + गम् નો ભૂ.કૃ., એકઠું થયલું.
सकल પુ. સ્ત્રી. ન. આખું, સઘળું.
सक्रोध પુ. સ્ત્રી. ન. ક્રોધસહિત, ક્રોધયુક્ત, ગુસ્સે થયલું.
सच्चरणव्रत ન. (व्रत ન. વરત, માનતા) સારી અથવા સદ્‌ગુણી ચાલરૂપી માનતા.
सद्यस् અ. ક્રિ. વિ. એકદમ.
समन्तात् ક્રિ. વિ. બરોબર રીતે, સારી પેઠે.
सेवन ન. સેવવું અથવા ચાકરી કરવી તે, આશ્રય લેવો, આચરવું.
स्थित स्था નો ભૂ. કૃ., રહેલું, હોયલું, હયાત રહેલું.
स्वजनवियोग પુ. પોતાનાં માણસો અથવા સગાંથી જુદા પડવું તે.
स्वन પુ. અવાજ, ગર્જના.
स्वहित ન. પોતાનું કલ્યાણ.
स्वेदलव પુ. (स्वेद પુ. પરસેવો) પરસેવાનો લેશ અથવા છાંટો, ઘર્મબિંદુ.
हेतु પુ. કારણ.

અજ (એક પુરુષનું નામ,) अज પુ.
અતિમુક્તવેલો अतिमुक्तलता સ્ત્રી.
અવર્ણ્ય अनिर्वचनीय પુ. સ્ત્રી. ન., अनिर्वर्णनीय પુ. સ્ત્રી. ન., किम् + अपि પુ. સ્ત્રી. ન.
ઇક્ષ્વાકુઓ (રામના કુળના રાજાઓ) इक्ष्वाकु પુ. (બ. વ. માં વપરાય છે.)
ઇચ્છા काङ्क्षा સ્ત્રી.
ઇન્દ્રજીત્ (રાવણનો પુત્ર) इन्द्रजित् પુ.
ઉતાવળથી ससंभ्रमम् ક્રિ. વિ.
એકદમ सहसा ક્રિ. વિ.
એક બીજા સાથે અથડાવવું તે परस्परसंघट्टन ન.
કઠોર परुष પુ. સ્ત્રી. ન., (શબ્દો) परुषाक्षर પુ. સ્ત્રી. ન.
કણ્ઠી हार પુ.
કૃષ્ણની બેન कृष्णा સ્ત્રી.
ક્રોધાયમાન થયલું क्रुद्ध (क्रुध् નો ભૂ. કૃ.).
ક્ષમા ન કરનારૂં (ખારીલું) अमर्षण પુ. સ્ત્રી. ન.
ખેંચાયલું विलोभित (वि + लुभ् નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ.).
જળકણ कण પુ., सीकर પુ.
જોત शिखा સ્ત્રી.
ઝુંટવાયલું आक्षिप्त (आ + क्षिप् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.).
ધીમે मन्दम् ક્રિ. વિ.
નિમકહરામી कृतघ्नता સ્ત્રી.
પતંગિયું पतङ्ग પુ.
પાંચાલી (પાંચાલ દેશની રાજકુમારી) पाञ्चाली સ્ત્રી.

પુનઃપ્રાપ્તિ (ફરીથી મેળવવું તે) प्रत्यागम પુ.
ભીનું आर्द्र પુ. સ્ત્રી. ન.
લોહી शोणित ન.
શક્તિ प्रभाव પુ.
સમીપવર્તી संनिहित, सन्+नि+धा નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.

પાઠ ૨.

પાંચમા અને આઠમા ગણ વિષે.

સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદના કાળ અને અર્થ મળીને દશ વિભાગ થાય છે. એમાંના ચાર વિભાગમાં ક્રિયાપદોનાં રૂપમાં વિશેષ ફેરફાર થાય છે અને તેના સંબંધમાં તેઓના નવ ગણવર્ગ * પાડેલા છે. એ ચાર વિભાગોને ગણકાર્યવિશિષ્ટ, અથવા વિશેષ, કાળ અને અર્થ કહે છે.

૧. એ વિભાગના સંબંધમાં સંસ્કૃત વૈયાકરણો ધાતુઓના જે દશ ગણ પાડે છે તેના બે વર્ગ પાડી શકાય. પહેલા વર્ગમાં પહેલા, ચોથા, છઠ્ઠા ને દશમા ગણનો સમાવેશ થાય; અને બીજા વર્ગમાં બાકી રહેલા ગણો આવે. પહેલા વર્ગનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે તેમાં અંગને † અન્તે अ આવે છે, અને બીજાનું એ કે તેમાં અંગને અન્તે अ આવતો નથી.

બીજા વર્ગના ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળો વિષે સામાન્ય નિયમો.

૨. અમુક પ્રત્યય પહેલાં ધાતુ તથા વિકરણમાં વિશેષ ફેરફાર થાય છે આ ફેરફારો ઉપર નજર રાખી પ્રત્યયના બે વર્ગ કરેલા છે, તેમાંના એકને વિકારક અને બીજાને અવિકારક ‡ એવું નામ આપેલું છે.

---

* સંસ્કૃત વૈયાકરણો દશ ગણ માને છે, પણ દશમા ગણમાં મૂળ ધાતુને જે अय વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે તે માત્ર મૂળમાં (ગ્રન્થમાં) બતાવેલા ચાર કાળ અને અર્થમાંજ નહિ પણ બીજા કેટલાકમાં પણ માલમ પડે છે.

† નામનાં અથવા ક્રિયાપદનાં જે રૂપને પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે તે રૂપને અંગ કહે છે.

‡ કેટલાક પ્રત્યયો અંગમાં વિકાર અથવા ગુણ, વૃદ્ધિ વગેરેથી થતો ફેરફાર ઉત્પન્ન કરે છે, અને કેટલાક અંગમાં એવો ફેરફાર ઉત્પન્ન કરતા નથી. પહેલા પ્રકારના પ્રત્યયોને આ ગ્રન્થમાં વિકારક અને બીજા પ્રકારના પ્રત્યયોને અવિકારક કહ્યા છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે અવિકારક પ્રત્યયો બીલકુલ વિકાર કરતા નથી એમ નહિ. તેઓ અંગમાં ગુણ અથવા વૃદ્ધિરૂપી વિકાર કદી કરતા નથી, પણ કોઈક વખત સંપ્રસારણ વગેરે વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. તેવે પ્રસંગે અવિકારક એટલે ईषद्विकारक અથવા થોડો ફેરફાર કરનારા એમ સમજવું.

પરસ્મૈપદ.

૩. એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે.

અપવાદઃ—વિધ્યર્થના એકવચનના પ્રત્યયો તથા આજ્ઞાર્થના બીજા પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય વિકારક નથી.

૪. દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો અવિકારક છે.

અપવાદઃ—આજ્ઞાર્થમાં પહેલા પુરુષના દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો અવિકારક નથી.

એટલે વર્ત્તમાનકાળ અને હ્યસ્તનભૂતકાળના* બધા પુરુષોના એકવચનપ્રત્યયો અને આજ્ઞાર્થે પહેલા પુરુષનાં બધાં વચનના પ્રત્યયો અને ત્રીજા પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય એટલા વિકારક છે અને બાકીના અવિકારક છે.

આત્મનેપદ.

૫. બધા પ્રત્યયો અવિકારક છે.

અપવાદઃ—આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુંષના પ્રત્યયો અવિકારક નથી.

૬. વિકારક પ્રત્યય પર છતાં અંગના અન્ત્ય સ્વરનો અને ઉપાન્ત્ય -હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વર્ત્તમાનકાળ.

૭. બીજા વર્ગના ગણોમાં વર્તમાનકાળના પરસ્મૈપદપ્રત્યયો પહેલા વર્ગના વર્તમાનના જેવાજ છે, પણ આત્મનેપદપ્રત્યયો પહેલા વર્ગનાથી જુદા પડે છેઃ—

(૧) માર્ગોપદેશિકામાં આપેલા આત્મનેપદપ્રત્યયોમાંના કેટલાકમાં इ આવે છે તેને બદલે आ થાય છે.

(૨) પહેલા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય ए છે.

(૩) ત્રીજા પુરુષના બહુવચનના પ્રત્યયમાંના न्नो લોપ થાય છે.

એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	ए	वहे	महे
૨ જો ,,	से	आथे	ध्वे
૩ જો ,,	ते	आते	अते

---

* હ્યસ્તનભૂતકાળ એટલે 'પ્રથમભૂત' માર્ગોપદેશિકામાં કહ્યો છે તે.

૮. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળમાં પ્રત્યય લગાડતાં પહેલાં ધાતુને પાંચમા ગણમાં नु અને આઠમા ગણમાં उ વિકરણો લાગે છે.

૫ મો ગણ.

चि ઉ. એકઠું કરવું.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	चिनोमि	चिनुवः–चिन्वः	चिनुमः–चिन्मः
૨ જો ,,	चिनोषि	चिनुथः	चिनुथ
૩ જો ,,	चिनोति	चिनुतः	चिन्वन्ति

અહિં चि ધાતુને नु લગાડ્યાથી અંગ चिनु થાય છે, તેના અન્ત્ય उनो मि, सि,અને ति વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ओ થાય છે,એટલે चिनु નું चिनो થાય છે, પણ वस्, मस् વગેરે અવિકારક પ્રત્યયો પર છતાં उ નો ફેરફાર થતો નથી.

(અ) व् અને म् પર છતાં વિકરણના उ નો પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન ન આવ્યો હોય તો વિકલ્પે લોપ થાય છે; જેમકે चिनुवः–चिन्वः, चिनुमः–चिन्मः (ઉપલાં રૂપ જુઓ); અને चिनुवहे–चिन्वहे, चिनुमहे–चिन्महे (નીચલાં રૂપ જુઓ); પણ आप् ધાતુનાં आप्नुवः, आप्नुमः એ રૂપોમાં उ નો લોપ થતો નથી.

૧ લો પુ.	चिन्वे	चिनुवहे–चिन्वहे	चिनुमहे–चिन्महे
૨ જો ,,	चिनुषे	चिन्वाथे	चिनुध्वे
૩ જો ,,	चिनुते	चिन्वाते	चिन्वते

અહિં બધા પ્રત્યયો અવિકારક હોવાથી नु નો કોઈ પણ સ્થળે नो થતો નથી.

आप् પ. મેળવવું.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	आप्नोमि	आप्नुवः	आप्नुमः
૨ જો ,,	आप्नोषि	आप्नुथः	आप्नुथ
૩ જો ,,	आप्नोति	आप्नुतः	आप्नुवन्ति

(આ) આ ગણમાં સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ પછી नु ના उ નો उव् થાય છે. આ નિયમ પ્રમાણે ઉપલાં રૂપોમાં आप्नुवन्ति રૂપ થયું છે; કેમકે आप् ધાતુ વ્યંજનાન્ત છે, એટલે એને છેડે વ્યંજન છે.

૮ મો ગણ.

तन् ઉ. તાણીને લાંબું કરવું.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	तनोमि	तनुवः—तन्वः	तनुमः—तन्मः
૨ જો ,,	तनोषि	तनुथः	तनुथ
૩ જો ,,	तनोति	तनुतः	तन्वन्ति

૧ લો પુ.	तन्वे	तनुवहे—तन्वहे	तनुमहे—तन्महे
૨ જો ,,	तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे
૩ જો ,,	तनुते	तन्वाते	तन्वते

૧૬. પૃ૦ (અ) પ્રમાણે तनुवः અથવા तन्वः વગેરે રૂપો થયાં.

૯. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં कृ કરવું ૮ ગ. ઉ. નું વિકારક પ્રત્યય પર છતાં कर् રૂપ થાય છે અને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં कुर् થાય છે.

	પ.			આ.		
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	करोमि	कुर्वः	कुर्मः	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे
૨ જો ,,	करोषि	कुरुथः	कुरुथ	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
૩ જો ,,	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते

(અ) कृ ધાતુમાં व् અને म् પર છતાં उ નો નિત્યલોપ થાય છે; આ નિયમ પ્રમાણે कुर्वः, कुर्मः વગેરે રૂપો થાય છે.

यज्ञेषु सोमं सुन्वतेऽध्वर्यवः ।
इत्यहं प्रातरुत्थायोपवनं च गत्वा पुष्पाण्यवचिनोमि ।
महात्मनां यशांसि दिक्षु प्रतन्वन्ति कवयः ।

दुःखपीडितामपि मां हृदयमर्मच्छिद्भिर्वचनैः किं पुनर्दुनोषि ।
द्वाःस्थौ पुरुषौ राजकुलस्य द्वारमपावृण्वाते ।
पुण्यकृतः स्वेषां सुचरितानां फलं स्वर्गलोकेऽश्नुवते ।
आर्याः संसारसुखानि त्यक्त्वा किमर्थमरण्यवासमङ्गीकुरुध्वे ।
श्रुतिमनोहरांश्चित्रालापाञ्शृणमः ।
आकाशं मेघा वृण्वते ।
हे जगन्नायक न वयं चर्मचक्षुषा तव विभूतिमुपवीक्षितुं शक्नुमः ।
यत्त्वं कुरुषे तदन्यथा विधातुं कः शक्नोति ।
केनापि रक्षसा हृतमस्माकं तुरगं वयं विचिनुमः ।
वारंवारमीश्वरस्याराधनां साधवः कुर्वन्ति ।
सत्कृतिर्मनुष्यस्य कीर्तिं सर्वेषु देशेषु तनोति ।

*न दुनोति दयालुत्वाद्वचसा कंचिदप्यसौ ।
दुरुक्तैरपि दीनानां मनस्तस्य न दूयते ॥
सोमं सुनोति यज्ञेषु सोमवंशविभूषणः ।
पुरः सुवति संग्रामे स्यन्दनं स्वयमेव सः ॥
दुरापमपि लोकेऽस्मिन् यद्यद्वस्त्वभिवाञ्छति ।
तत्तदाप्नोति मेधावी तस्मात्कार्यः समुद्यमः ॥

---

૧. તમે તમારી મનની લાગણીઓને વશ કરવાને શક્તિમાન્ નથી (शक्).
૨. અમે દરવરસ કાશીની જાત્રાઓ કરીએ છિયે (कृ).
૩. ચાતક પાણી યાચે છે (वन्), પણ તે પામતું નથી (आप्).
૪. જે હું કહું છું તે તું સાંભળે છે (श्रु) ?
૫. હું તે વિચાર કહી દેખાડતો નથી (वि+वृ); કારણ કે તે પાપી છે.
૬. હું તે મહેલના દરવાજા બંધ કરૂં છું (सम्+वृ).
૭. તે બે શિક્ષકો પોતાના શિષ્યોને ન્યાયના મૂળ વિચારો સમજાવે છે (वि+वृ).

---

* આ અને એની પછીના શ્લોકો ગયા પાઠના એવાજ શ્લોકોની પેઠે કૃષ્ણ નામના રાજાને લાગુ પડે છે.

૮. એમ કરવાથી* માત્ર તમે તમારી પોતાની હલકાઈ ઉઘાડી પાડો છો (आविस्+कृ).

૯. કદરીઓ પૈસો સંઘરી મૂકે છે (सम्+चि).

૧૦. સમજુ માણસો પોતાની મતલબો સહેલાઈથી પાર પાડે છે (साध्).

૧૧. મેં એક પશુ દીઠું. તેને એક જાડી પુંછડી છે અને તે વારંવાર હલાવે છે (धु).

શબ્દકોશ ૨.

પાંચમા ગણના ધાતુ.

अश् આ. મેળવવું, ભોગવવું, વ્યાપવું.
आप् પ. મેળવવું, સંપાદન કરવું.
चि ઉ. એકઠું કરવું; वि જોડે, શોધવું, ખોળવું, ઢૂંઢવું; सम् જોડે, સંઘરી મૂકવું.
दु પ. દુઃખ દેવું, પજવવું, પીડવું.
धु અથવા धू ઉ. ધ્રુજવવું.
धृष् પ. હામ ભીડવી, હોડ બકવી, કોઈની સામા છાતી ચલાવવી.
वृ ઉ. ઢાંકવું; अप+आ જોડે, ઉઘાડવું; वि જોડે, સમજાવવું, કહી દેખાડવું; सम् જોડે, બંધ કરવું; आ જોડે, કબજ રાખવું, દાબ રાખવો.
शक् પ. શક્તિમાન્ થવું, શકવું.
श्रु (शृ)† પ. સાંભળવું, સૂણવું.
साध् પ. પાર પાડવું, સાધવું.
सु ઉ. સોમરસ કાઢવો.

આઠમા ગણના ધાતુ.

कृ ઉ. કરવું; वशी જોડે જીતવું, વશ કરવું, अङ्गी જોડે, કબુલ કરવું, અંગીકાર કરવો; आविस् જોડે, ઉઘાડું કરવું, ખુલ્લું કરવું, तिरस् જોડે, ધિક્કારવું, તિરસ્કાર કરવો. प्रति જોડે, વેર લેવું, સામા થવું.
तन् ઉ. તાણવું, પાથરવું, જેમકે, યજ્ઞ પાથરવો એટલે કરવો; प्र જોડે, પાથરવું.
वन् આ. માગવું, યાચવું.

---

* અત્રે 'તમે' નો ગુણ બતાવતો વર્તમાન કૃદન્ત વાપરો.

† કેટલાક ધાતુઓના ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં જે આદેશ થાય છે તે કૌંસમાં આપેલા છે.

अध्वर्यु પુ. બળિદાન તૈયાર કરી દેવતામાં હોમવાં એ જેનો ધર્મ છે એવો યાજ્ઞિક ગોર.

अन्यथा અ. એમ નહિ તો, બીજી રીતે.

अरण्यवास પુ. (अरण्य ન. વન,અને वास પુ. રહેઠાણ) વનમાંનું રહેઠાણ.

आराधना સ્ત્રી. પૂજા.

कार्य પુ. સ્ત્રી. ન. કરવા લાયક, કરવા યોગ્ય.

चर्मचक्षुष् ન. (चर्मन् ન. ચામડું, ચામડી, અને चक्षुष् ન. આંખ) ચામડાની આંખ, શારીરિક દૃષ્ટિ. (માનસિક દૃષ્ટિ નહિ તે.)

चित्रालाप પુ. (चित्र તરેહતરેહનું, વિવિધ, અને आलाप પુ. વાત) વિવિધ વિષય ઉપર વાતચીત.

जगन्नायक પુ. (जगत् ન. જગત, વિશ્વ, नायक પુ. ધણી) વિશ્વનો નાથ.

तुरग પુ. ઘોડો.

दयालुत्व ન. દયાભાવ, માયાળુપણું.

दीन પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ, દરિદ્રી, દુઃખી.

दुःखपीडित પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખથી પીડાયલું.

दुराप પુ. સ્ત્રી. ન. મેળવવું મુશ્કેલ પડે એવું, દુષ્પ્રાપ્ય.

दुरुक्त ન. અનુચિત વચન, સારી રીતે નહિ બોલેલા શબ્દો, દુર્ભાષણ.

दू ૪ ગ. આ. દુઃખ પામવું, દુઃખિત થવું.

द्वाःस्थ પુ. સ્ત્રી. ન. બારણે ઉભેલું, દ્વારપાળ.

द्वार ન. બારણું.

पुण्यकृत् પુ. સ્ત્રી. ન. (पुण्य ન. પૂન, અને कृ કરવું) પુણ્ય કરનાર, પુણ્યશાળી.

प्रत्यहम् અ. (प्रति દરેક, અને अहन् ન. દિવસ) દરરોજ, પ્રતિદિવસ.

यज्ञ પુ. જગન, યજ્ઞ.

राजकुल ન. (राजन् પુ. અને कुल ન. ઘર, મહેલ) રાજમહેલ.

वारंवारम् ક્રિ. વિ. વારેવારે, વારંવાર.

विभूति સ્ત્રી. શક્તિ, મોટાઈ.

श्रुतिमनोहर પુ. સ્ત્રી. ન. (श्रुति સ્ત્રી. કર્ણ, કાન, અને मनोहर પુ. સ્ત્રી. ન. રમણીય, મનહરણ કરે એવું) કાનને રમણીય લાગે એવું.

संग्राम પુ. યુદ્ધ.

संसारसुख ન. (संसार પુ. દુનિયામાં હોવું તે, દુનિયાની સ્થિતિ, सुख ન.) દુનિયાની સ્થિતિનું સુખ.

सत्कृति સ્ત્રી. પુણ્યકર્મ, રૂડું કામ.

समुद्यम પુ. ઉદ્યોગ.

सू ૬ ગ. પ. હડસેલવું, આગળ ચલાવવું.

सोमवंशविभूषण પુ. સ્ત્રી.ન. सोम પુ. (ચંદ્ર) ચંદ્રવંશને શોભાવનાર,

ચંદ્રવંશનો (ચંદ્રવંશના રાજાઓનો) અલંકાર.
स्यन्दन પુ. રથ.
स्वयम् અ. પોતે, જાતે.
हृदयमर्मच्छिद् પુ. સ્ત્રી. ન. (हृदय ન. હઈયું, मर्मन् ન. જેમાં મારવાથી જીવ જાય એવા ભાગો, મર્મસ્થાન અને छिद् કાપવું) હૃદયના મર્મસ્થાનને છેદનારૂં.

કદરી कदर्य પુ.
કારણ કે यतः અ., हि અ.
જાડી स्थूल પુ. સ્ત્રી. ન., विपुल પુ. સ્ત્રી. ન.
જાત્રા यात्रा સ્ત્રી.
દરવરસ प्रतिसंवत्सरम् ક્રિ. વિ. અ.
દરવાજો द्वार ન.
પાપી, પાપવાળું पाप પુ. સ્ત્રી. ન.
પોતાનું स्वीय પુ. સ્ત્રી. ન.
મતલબ कार्य ન.
મૂળ વિચાર तत्त्व ન., नय પુ.
વારંવાર अनिशम् ક્રિ. વિ.
વિચાર संकल्प પુ., बुद्धि સ્ત્રી.
શિક્ષક अध्यापक પુ, સ્ત્રી. ન.
સમજુ दूरदर्शिन् પુ. સ્ત્રી. ન., चतुर પુ. સ્ત્રી. ન.
સહેલાઈ सौकर्य ન.
હલકાઈ लघुता સ્ત્રી.

પાઠ ૩.

પાંચમા અને આઠમા ગણ વિષે (જારી).

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

૧. પરસ્મૈપદપ્રત્યયો પહેલા વર્ગના કહ્યા છે તેના તેજ છે. આત્મનેપદપ્રત્યયો પણ પહેલા વર્ગના જેવાજ છે, પણ इताम् અને इथाम् ના इ ને બદલે आ થાય છે (૧૫ પૃ૦ (૧) જુઓ); અને ત્રી. પુ. બ. વ. નો પ્રત્યય अत છે.

એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	इ	वहि	महि
૨ જો ,,	थास्	आथाम्	ध्वम्
૩ જો ,,	त	आताम्	अत

૫ મો ગણ.

आप् પ. મેળવવું.

	એ. વ.	દ્વિ વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	आप्नवम्	आप्नुव	आप्नुम
૨ જો ,,	आप्नोः	आप्नुतम्	आप्नुत
૩ જો ,,	आप्नोत्	आप्नुताम्	आप्नुवन्

अश् આ. વ્યાપવું.

૧ લો પુ.	आश्नुवि	आश्नुवहि	आश्नुमहि
૨ જો ,,	आश्नुथाः	आश्नुवाथाम्	आश्नुध्वम्
૩ જો ,,	आश्नुत	आश्नुवाताम्	आश्नुवत

પરસ્મૈપદ એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક હોવાથી એ ત્રણ એકવચનનાં રૂપાખ્યાનમાં नु નો नो થાય છે. आप्नुवन्, आश्नुवि વગેરે રૂપોમાં ૧૭ પૃ૦ (આ) પ્રમાણે એ नु ના उ નો उव् થાય છે એટલે नु ને બદલે नुव् થાય છે.

चि આ. એકઠું કરવું.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अचिन्वि	अचिनुवहि-अचिन्वहि	अचिनुमहि-अचिन्महि
૨ જો ,,	अचिनुथाः	अचिन्वाथाम्	अचिनुध्वम्
૩ જો ,,	अचिनुत	अचिन्वाताम्	अचिन्वत

૮ મો ગણ.—तन् પ.

૧ લો પુ.	अतनवम्	अतनुव—अतन्व	अतनुम—अतन्म
૨ જો ,,	अतनोः	अतनुतम्	अतनुत
૩ જો ,,	अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्

આ.

૧ લો પુ.	अतन्वि	अतनुवहि-अतन्वहि	अतनुमहि-अतन्महि
૨ જો ,,	अतनुथाः	अतन्वाथाम्	अतनुध्वम्
૩ જો ,,	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत

૧૬. પૃ૦ (અ) પ્રમાણે अचिन्वहि, अतन्व, अतन्वहि વગેરે રૂપો થાય છે. कृनાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

૧ લો. પુ. अकरवम् अकुर्व अकुर्म

* * *

૧૭. પૃ. ૯ અને (અ) પ્રમાણે એ રૂપો થાય છે.

देवा वै यज्ञमतन्वत तांस्तन्वानानसुरा अभ्यगच्छन् ।
हे संजय कुरुक्षेत्रे मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वत तत्कथय ।
रामादीनानेतुं दूतानयोध्यां प्राहिणोज्जनकः ।
एकस्मिन्निबिडेऽरण्ये वसन्फलमूलादीनामशनेन वृत्तिमकुर्वि ।
कथय नो याः कथा वृद्धेभ्यस्त्वमशृणोः ।
रामं युद्धेऽधृष्णुवन्राक्षसाः ।
उद्यमं कुर्वन्नपि फलं नैवाप्नवं तस्माद्भवितव्यतैवात्रोपालभ्या ।
ईदृशैः कर्मभिर्महत्पुण्यं त्वं समचिनुथाः ।
भो भो अध्वर्यवः सोमं यूयमसुनुध्वं न वेति पृच्छति होता ।
रामलक्ष्मणौ सीतामरण्येऽन्विष्यन्तौ महान्तं कालं* समीहितं नैवा-
रनुवाताम् ।
आपतिता आपदः प्रत्यकुर्म भवतां साहाय्येन ।

---

૧. તે રાજાના શત્રુઓએ તેની જોડે લડવાને હોડ બકી (धृष्).
૨. દશરથે સરયૂના કિનારાઓ ઉપર યજ્ઞ કર્યો (तन्).
૩. રાજાના પ્રધાનોએ મને શત્રુની હીલચાલ તપાસવા મોકલ્યો. (प्र+हि).
૪. અમે તે કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડ્યા (अप+आ+वृ).
૫. તેં જે કર્યું (कृ) તે હજી પણ તારા મિત્રોને પજવે છે (दु).
૬. હું તે પર્વતના શિખર ઉપર ચડવાને શક્તિમાન્ થયો નહિ (शक्).
૭. જે ગ્રન્થો ખોવાયલા હતા તે તમે ક્યાં શોધ્યા (वि+चि) ?

---

* કાલમર્યાદા (મુદત) બતાવનાર નામને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

૮. તે બે છોકરીઓએ પોતાને માટે કાલે તે વાડીમાં ફૂલો ચુંટ્યાં* (अव+चि).

૯. તેઓએ પોતાની ઇચ્છાઓ, ક્રોધ, અને લોભ, યત્નો વડે કબજ કીધાં (आ+वृ) અને બ્રહ્મચિન્તન કરતાં નિત્યસુખ પ્રાપ્ત કીધું (आप्).

૧૦. બભ્રુવાહને અર્જુનને તીર વડે છાતીમાં ઘાયલ કીધો (क्षण् અથવા क्षिण्).

૧૧. તે લડાઈમાં જોદ્ધાઓના ઘોડાઓ મરાયા, પણ તેઓએ બીજા મેળવ્યા (आप्) અને ફરીથી લડ્યા.

૧૨. તેં અને રામે પાપ કીધું (कृ) અને તેને માટે તમે બન્ને શિક્ષાને પાત્ર છો.

શબ્દકોશ ૩.

क्षण्, क्षिण् ૮ ગ. પ. ઘાયલ કરવું. | हि ૫ ગ. પ. જવું; प्र જોડે મોકલવું.

अन्विष्यत् (अनु+इष् [૪ ગ.પ.] નો વ. કૃ.) શોધતું, શોધતાં.

अशन ન. ખાવું તે, ભોજન.

ईदृश પુ. સ્ત્રી. ન. આવું.

उपालभ्य પુ. સ્ત્રી. ન. ઠપકાલાયક, દોષપાત્ર.

कुरुक्षेत्र ન. કુરુઓ લડ્યા તે સ્થળનું નામ.

गम् अभि જોડે, હુમલો કરવો.

निबिड પુ. સ્ત્રી. ન. ઝાટ કે ચીરા વગરનું, ઘટ, ઘાડું.

फलमूलादि પુ. સ્ત્રી. ન. (मूल–કન્દ), ફળ, મૂળ વગેરે.

भवितव्यता સ્ત્રી. નસીબ, પ્રારબ્ધ.

मामक પુ. સ્ત્રી. ન. મારૂં.

रामादि પુ. (राम સંજ્ઞાવાચક નામ છે, અને आदि આરંભ) રામ અને બીજાઓ, રામ વગેરે.

वृत्ति સ્ત્રી. ગુજરાન, ઉપજીવિકા, આજીવિકા.

वृद्ध પુ. સ્ત્રી. ન. ઘરડું.

वै અ. પાદપૂરણ અથવા વાક્યભૂષા માટે વાપરેલો શબ્દ.

संजय પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

---

* આ ઠેકાણે ધાતુનું આત્મનેપદી રૂપ વાપરવું. જ્યારે ધાતુ ઉભયપદી હોય ત્યારે ક્રિયાનું ફળ કર્તૃગામી હોય, એટલે કર્તાને મળતું હોય, તો આત્મનેપદી રૂપ વાપરવું અને બીજાને મળતું હોય તો પરસ્મૈપદી રૂપ વાપરવું.

समीहित પુ. સ્ત્રી. ન. જે ઇચ્છેલું હોય તે.
साहाय्य ન. દોસ્તી, મદદ.
हे કે. અ. સંબોધનાર્થ અવ્યય, અરે.
होतृ પુ. જેનો ધર્મ મન્ત્ર ભણવાનો છે એવો યાજ્ઞિક ગોર.

ઇચ્છા काम પુ.
કિલ્લો दुर्ग પુ.
ખોવાયલું नष्ट ભૂ. કૃ.
તપાસવા निरूपयितुम् (नि+रूप् ૧૦ ગ. નો હેત્વર્થ કૃદન્ત).
નિત્ય शाश्वत પુ. સ્ત્રી. ન.
બભ્રુવાહન (પાણ્ડવ અર્જુનનો પુત્ર) बभ्रुवाहन પુ.
મરાયું हत (કર્મણિ ભૂ. કૃ.)
લડવા युद्धाय, युद्धे, योद्धुम्.
લોભ लोभ પુ.
શિક્ષા दण्ड પુ.
સરયૂ (અયોધ્યા પાસેની નદી) सरयू સ્ત્રી.
સુખ सुख ન.
હીલચાલ व्यापार પુ.

પાઠ ૪.

પાંચમા અને આઠમા ગણો (જારી).

પરસ્મૈપદ.

આજ્ઞાર્થ.

૧. બીજા વર્ગના ગણોમાં આજ્ઞાર્થ રૂપના બીજા પુરુષના એકવચનમાં हि પ્રત્યય લાગે છે. પાંચમા ગણના સ્વરાન્તધાતુઓ અને આઠમા ગણના બધા ધાતુઓનાં રૂપોમાં એ हिનો લોપ થાય છે.

એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	आनि	आव	आम
૨ જો ,,	हि	तम्	त
૩ જો ,,	तु	ताम्	अन्तु

आप् ૫ ગ.

૧ લો પુ.	आप्नवानि	आप्नवाव	आप्नवाम
૨ જો ,,	आप्नुहि	आप्नुतम्	आप्नुत
૩ જો ,,	आप्नोतु	आप्नुताम्	आप्नुवन्तु

सु ५ ગ.

૧ લો પુ.	सुनवानि	सुनवाव	सुनवाम
૨ જો ,,	सुनु	सुनुतम्	सुनुत
૩ જો ,,	सुनोतु	सुनुताम्	सुन्वन्तु

આ રૂપોમાં પહેલા પુરુષના ત્રણે વચનના પ્રત્યયો વિકારક હોવાથી नुनो नो થયો છે અને नोनी પછી પ્રત્યયોનો આદિસ્વર आ આવવાથી नोनो नव् થયો અને તેમાં आ મળી नवा થયો છે, એટલે आप्नवानि, आप्नवाव વગેરે રૂપો થયાં છે.

બીજા પુરુષના બધા પ્રત્યય અવિકારક છે, તેમજ ત્રીજા પુરુષના દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો પણ અવિકારક છે.

વિધ્યર્થ.

૨. હ્યસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયોની પૂર્વે या મૂકવાથી વિધ્યર્થના પ્રત્યય થાય છે. ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય युस् છે.

પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	याम्	याव	याम्
૨ જો ,,	याः	यातम्	यात
૩ જો ,,	यात्	याताम्	युः

चि ५ ગ.

૧ લો પુ.	चिनुयाम्	चिनुयाव	चिनुयाम
૨ જો ,,	चिनुयाः	चिनुयातम्	चिनुयात
૩ જો ,,	चिनुयात्	चिनुयाताम्	चिनुयुः

અહિં બધા પ્રત્યયો અવિકારક હોવાથી કોઈ પણ રૂપમાં ગુણ થતો નથી.

આત્મનેપદ.

આજ્ઞાર્થ.

૩. બીજા વર્ગના ગણમાં વર્તમાનકાળ અને હ્યસ્તનભૂતકાળમાં

થાય છે તે પ્રમાણે આજ્ઞાર્થના આત્મનેપદ પ્રત્યયોમાંના इનો आ થાય છે અને ત્રીજા પુરુષના બહુવચનના પ્રત્યયમાંના न्નો લોપ થાય છે.

એટલે પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

		એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો	પુ.	ऐ	आवहै	आमहै
૨ જો	,,	स्व	आथाम्	ध्वम्
૩ જો	,,	ताम्	आताम्	अताम्

---

૧ લો.	પુ.	चिनवै	चिनवावहै	चिनवामहै
૨ જો	,,	चिनुष्व	चिन्वाथाम्	चिनुध्वम्
૩ જો	,,	चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्
૧ લો	પુ.	अश्नवै	अश्नवावहै	अश्नवामहै
૨ જો	,,	अश्नुष्व	अश्नुवाथाम्	अश्नुध्वम्
૩ જો	,,	अश्नुताम्	अश्नुवाताम्	अश्नुवताम्

આત્મનેપદ પ્રત્યયોમાં આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુષના ત્રણે વચનોના પ્રત્યયોજ માત્ર વિકારક છે, એટલે એ રૂપોમાં नुનો ગુણ થઈ नो થાય છે અને પછી नव् થઈ ઉપર પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

વિધ્યર્થ.

૪. વિધ્યર્થના આત્મનેપદ પ્રત્યયો પહેલા વર્ગના ગણોના વિધ્યર્થ આત્મનેપદ પ્રત્યયો જેવાજ છે.

		એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો	પુ.	चिन्वीय	चिन्वीवहि	चिन्वीमहि
૨ જો	,,	चिन्वीथाः	चिन्वीयाथाम्	चिन्वीध्वम्
૩ જો	,,	चिन्वीत	चिन्वीयाताम्	चिन्वीरन्
૧ લો	પુ.	अश्नुवीय	अश्नुवीवहि	अश्नुवीमहि
૨ જો	,,	अश्नुवीथाः	अश्नुवीयाथाम्	अश्नुवीध्वम्
૩ જો	,,	अश्नुवीत	अश्नुवीयाताम्	अश्नुवीरन्

આ બધાં રૂપોમાં नुનો नुव् થયો છે તેને માટે ૧૭ પૃ૦ (આ) યાદ રાખો.

૫. આઠમા ગણના ધાતુઓનાં રૂપો ચિનાં રૂપો જેવાં છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે પાંચમા ગણમાં વિકરણ નુ ઉમેરાય છે અને આઠમા ગણમાં ફક્ત ઉ લાગે છે. યુથી શરૂ થતા વિધ્યર્થ પ્રત્યયો પર છતાં કૃના ઉ વિકરણનો લોપ થાય છે.

આજ્ઞાર્થ.

આ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	तनवै	तनवावहै	तनवामहै
૨ જો ,,	तनुष्व	तन्वाथाम्	तनुध्वम्

૫.

૧ લો પુ.	तनवानि	तनवाव	तनवाम
૨ જો ,,	तनु	तनुतम्	तनुत

વિધ્યર્થ ૫.

૧ લો પુ.	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम
૨ જો ,,	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
૩ જો ,,	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः

तन्वीय	વિધ્યર્થ	આ.	૧	પુ.	એ.વ.
तनुयाम्	,,	૫.		,,	,,
कुर्वीय	,,	આ.		,,	,,
करवाणि	આજ્ઞાર્થ	૫.	૧	પુ.	એ.વ.
कुरु	,,	,,	૨	પુ.	,,
करवै	,,	આ.	૧	પુ.	,,

ઉપલાં કેટલાંક રૂપોમાં ૧૭ પૃ૦ ૯ પ્રમાણે કૃનો કર્ થયો છે.

खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः खादिरेणैव वै यूपेन देवाः स्वर्गं लोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानः खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति। दुःखसंतापेन पच्यन्त* इव मेऽङ्गान्युत्कथ्यत इव हृदयं प्लुष्यत इव

---

* જો કોઈ નામના અથવા ક્રિયાપદના રૂપને અન્તે ए, ऐ, ओ, કે औ આવે અને તેની પછી જો કોઈ પણ સ્વર આવે તો તેને ઠેકાણે જે अय्, आय्, अव् અને आव्, એ આદેશો, અનુક્રમે થાય છે તેમાંના य् અને व् વિકલ્પે લોપાય છે.

दृष्टिर्ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान् ।
वत्स प्रसन्नोऽस्मि ते कथय किं ते प्रियं करवाणि ।
हे ऋत्विजोऽद्य सुत्यादिने सोमं सुनुध्वम् ।
कथं नाम प्रभोरादेशमुल्लङ्घयितुं शक्नुयाम् ।
एतैरालापैरात्मनः कार्पण्यं मापावृणुष्व ।
राजन्यनुरागमाविष्कुर्वतां जना यतस्तेषां संकटानि नश्येयुः ।
आत्मनः पुत्राणां प्रवृत्त्युपलब्धये दासं श्रीनगरं प्रहिणु ।
राजन्प्रीताः स्मः शुश्रूषया तवैतया तस्मात्सर्वैर्गुणैरुपेतं पुत्रमवाप्नुहि ।
शृणुत रे पौराः । अयं वसन्तसेनाघातकश्चारुदत्तो वधस्तम्भं नीयते
तद्यदीदृशं कर्म केऽपि कुर्वीरन्दण्डमप्येतादृशं प्राप्नुयुः ।

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।
विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥
तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः * ।
धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥
पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येनामुत्र सुखं वसेत् ।
श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम् ॥

---

૧. ચાકર જમીનને શેત્રંજીઓથી ઢાંકે (स्तृ).

૨. બ્રાહ્મણો જગત્માં ભમે અને નળને શોધી કાઢે (वि + चि).

૩. જો તે મને ફરમાવે તો હું તે કરૂં (कृ).

૪. તમારા શત્રુઓને ધિક્કારો મા (तिरस् + कृ); કારણ કે તેઓ શક્તિમાન્ છે.

૫. દુર્બળ માણસોએ જો પોતે ડાહ્યા હોય તો બળવાન્ માણસોની સામા છાતી ચલાવવી નહિ (धृष्).

---

* જ્યારે કોઇ પદને અન્તે વર્ગના પહેલા ચાર વ્યંજનમાંનો કોઈ પણ વ્યંજન આવ્યો હોય અને તેની પછી श् આવે તો श्નો સ્વર, અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક વ્યંજન પર છતાં વિકલ્પે छ् થાય છે.

૬. સોમયજ્ઞમાં ગોરલોકોએ સોમછોડવાનો રસ કાઢવો જોઈએ (सु).

૭. તે શું કહે છે તે સાંભળ (श्रु); તે કહે છે કે તું મૂર્ખ છે.

૮. કેળવણીને માટે તમે તમારા દીકરાઓને ઇંગ્લંડ મોકલો (प्र+हि) એવું હું ઇચ્છું છું.

૯. જ્યાંસુધી એ આપણા ઉપર કૃપાશીલ છે ત્યાંસુધી આપણે આપણાં કામ પાર પાડો (साध्).

૧૦. પેલા નિરાપરાધી પક્ષીઓને પજવો નહિ (द्रु).

શબ્દકોશ ૪.

अनुराग પુ. પ્રીતિ, મહેરબાની.

अमुत्र ક્રિ. વિ. પરલોકમાં.

आपराह्णिक પુ. સ્ત્રી. ન. પાછલા પહોરને લગતું, ઊતરતા દિવસને લગતું.

आलाप પુ. વાતચીત.

ईक्ष् प्रति જોડે, જોવું, સંભાળ લેવી.

उपेत उप+इનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., જોડાયલું, યુક્ત.

ऋत्विज् પુ. યાજ્ઞિક ગોર.

एतादृश પુ. સ્ત્રી. ન. આ તરેહનું, આવું.

कार्पण्य ન. નીચપણું.

काष्ठलोष्टसम પુ. સ્ત્રી. ન. काष्ठ ન. લાકડું, लोष्ट પુ. અને ન. માટીનું ઢેફું, અને सम જેવું) લાકડાં અને માટીના ઢેફા જેવું.

क्वथ् ૧ ગ. પ. उद् સાથે, ઉકાળવું.

क्षिति સ્ત્રી. પૃથ્વી.

खादिर પુ. સ્ત્રી. ન. ખદિર એટલે ખેર નામના લાકડાનું.

चारुदत्त પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

दुस्तर પુ. સ્ત્રી. ન. ઓળંગાય નહિ એવું, અલંઘ્ય.

दुःखसंताप પુ. (दुःख ન. દુઃખ અને संताप પુ. તાપ) દુઃખનો તાપ, શોક, પીડા.

पूर्वाह्ण પુ. દિવસનો પૂર્વભાગ.

प्रसन्न प्र+सद्નો ભૂ. કૃ., ખુશ થયલું, સાનુકૂળ.

प्रवृत्त्युपलब्धि સ્ત્રી. (प्रवृत्ति ખબરઅંતર, અને उपलब्धि પ્રાપ્તિ) ખબર અંતરની પ્રાપ્તિ.

प्राप्तकाल પુ. ન. (प्राप्त प्र+आप्નો ભૂ. કૃ., મેળવેલું, અને काल પુ. વખત) જેનો [જે કરવાનો] વખત આવ્યો છે તે, વખતને અનુસરતું, કાલયોગ્ય.

प्रीत प्रीનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ખુશ થયલું.

प्लुष् ૧ ગ. પ. બાળવું.

यजमान પુ. યજ્ઞ કરનાર.

यावज्जीवन ક્રિ. વિ. જીવનપર્યન્ત, જીંદગી પહોંચે ત્યાંસુધી.

यूप પુ. યજ્ઞમાં પશુને બાંધવાનો ખીલો.

लङ्घ् ૧ ગ. અને ૧૦ ગ. ઉ. જવું, उद् જોડે, તોડવું, ઉલ્લંઘન કરવું.

वधस्तम्भ પુ. (वध મારી નાખવું, અને स्तम्भ પુ. થાંભલો) ફાંસી દેવાનો થાંભલો.

वसन्तसेनाघातक પુ.(वसन्तसेना સ્ત્રી. સંજ્ઞાવાચકનામ, અને घातक પુ. મારી નાખનાર) વસન્તસેનાનો ઘાત કરનાર.

विमुख પુ. સ્ત્રી. ન. આડું મુખ કરનાર.

शनैः ક્રિ.વિ. ધીમે ધીમે, હળવે હળવે.

शुश्रूषा સ્ત્રી. ચાકરી, સેવા, પરિસેવન.

श्वःकार्य ન. કાલની ફરજ, અથવા કાલનું કામ.

सहाय પુ. મદદગાર, સોબતી.

सुत्यादिन ન. સોમયજ્ઞમાં સોમરસ પીવાનો દિવસ.

स्तृ ૫ ગ. ઉ. ઢાંકવું, પાથરવું, सम् જોડે.

स्वर्गकाम પુ. સ્ત્રી. ન સ્વર્ગની ઇચ્છા કરનાર, સ્વર્ગેચ્છુ.

ઉપર, તરફ प्रति (એની સાથે વપરાતાં નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે).

કૃપાશીલ स्निग्ध (स्निह्नो ભૂ. કૃ.), सस्नेह પુ. સ્ત્રી. ન., कृपाशील પુ. સ્ત્રી. ન.

કેળવણી अध्ययन ન., विनयन ન.

જમીન भूमि સ્ત્રી.

નળ (એક રાજાનું નામ છે) नल પુ.

નિરપરાધી अनपकारिन् પુ. સ્ત્રી. ન., निरपराधिन् પુ. સ્ત્રી. ન.

ફરમાવવું आ+दिश् ૬ ગ.

રસ रस પુ.

શેત્રંજી कुथ પુ.

પાઠ ૫.

નવમો ગણ.

વર્તમાનકાળ તથા આજ્ઞાર્થ.

૧. નવમા ગણમાં ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચે ना આવે છે. વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં नाનું नी રૂપ થાય છે, અને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં न् રૂપ થાય છે.

બીજા વર્ગના ગણોના પ્રત્યય પાછલા ત્રણ પાઠોમાં બતાવેલા છે.

प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥

૧. પવન ઝાડોનાં શિખરોને હલાવે છે (धू).

૨. તું પૈસા ચોર મા (मुष्); કારણ કે રાજાના અધિકારીઓ જેઓ એમ કરે છે તેમને શિક્ષા કરે છે.

૩. અમો અપવાસોને દહાડે કશું પણ ખાતા નથી (अश्).

૪. હાલ બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છો પાસેથી પણ દક્ષિણા લે છે (ग्रह्).

૫ મારે માટે મુંબઈમાં ધાનના મોટા ઢગ ખરીદ કર (क्री).

૬. ગોવિન્દ તે ઝાડની ડાળીઓ કાપી નાખે છે (लू).

૭ નારાયણ પોતાનો ઘડો તળાવે પાણીથી ભરે (पृ).

૮. તું તેમનાં કાવતરાં જાણતો નથી (ज्ञा).

૯. જે તૃષ્ણાઓ તેમને વારંવાર આડે રસ્તે લઈ જાય છે તેઓને તેઓ કબજ રાખે (नि+ग्रह्).

૧૦. મારે ઘેર આવતા દરેક આદમીને હું હમેશાં ખુશ કરૂં છું (प्री).

૧૧. હું અહિં બહુ વાર સુધી રહ્યો છું, મને જવા દો (अनु+ज्ञा).

૧૨. ઓ દેવો ! પાપી જનો માત્ર તમને સમરે છે એટલે તમે તેમને પાવન કરો છો (पू).

શબ્દકોશ ૫.

નવમા ગણના ધાતુ.

अश् પ. ખાવું.
क्री ઉ. ખરીદવું.
क्लिश् પ. રીબવું, દુઃખ દેવું.
*क्षुभ् પ. આકુળવ્યાકુળ કરવું.
†ग्रन्थ् પ. ગુંથવું, એકઠું કરવું.

---

* આ ધાતુનાં રૂપોમાં વિકરણ नाના ण् થતો નથી.
† આ ગણમાં ધાતુના ઉપાન્ત્ય અનુનાસિકનો લોપ થાય છે.

ग्रह् (गृह्) ઉ. લેવું, नि જોડે, કબજ રાખવું.
ज्ञा (जा) ઉ. જાણવું, अनु જોડે, રજા આપવી.
पुष् પ. પાળવું, પોષણ કરવું.
प्री ઉ. પ્રેમ રાખવો, ખુશ કરવું.
प्लुष् પ. બાળવું.
बन्ध् પ. બાંધવું, જકડવું.
मी ઉ. નાશ કરવો.
मुष् પ. ચોરવું.
श्री ઉ. રાંધવું.
स्तम्भ् પ. અટકાવવું, વળે નહિ એવું અથવા અક્કડ થવું, ગર્વિષ્ઠ થવું.
*पू ઉ. પવિત્ર કરવું, પાવન કરવું.
ली પ. ઓગળવું, પીગળી જવું, ગરક અથવા લીન થવું, वि જોડે, ઓગળી જવું.
लू ઉ. કાપવું, કાપી નાખવું.
स्तॄ ઉ.ઢાંકવું; आ જોડે,ઢાંકવું, પાથરવું.
कॄ ઉ. મારવું, નાશ કરવો.
जॄ પ. ઘરડું થવું, જીર્ણ થવું, ઘસાઈ જવું.
गॄ પ. सम् જોડે, બોલવું.
धू ઉ. હલાવવું, ધ્રુજાવવું.
पॄ પ, ભરવું.
दॄ પ. ફાડવું.
वॄ ઉ. પસંદ કરવું.

अग्नितप्त પુ. સ્ત્રી. ન. (अग्नि અને तप्त તપેલું) દેવતાથી તપેલું.
अनाद्यनन्त પુ. સ્ત્રી. ન. अनादि જેનો આરંભ નહિ તે, અને अनन्त જેનો છેડો નહિ તે) આરંભ અને છેડા વગરનું.
अपेक्षित ન. अप+ईक्ष्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., જે ઇચ્છેલું હોય તે, ઇચ્છેલું.
अशोक પુ. એક જાતનાં ઝાડનું નામ, આશાપાલાનું ઝાડ.
आजि પુ. સ્ત્રી. લડાઈ, યુદ્ધ.
उत्तरीय ન. ઉપલું વસ્ત્ર, ઉપરનો પોશાક.
उद्धतम् उद्+हन् નો ભૂ. કૃ.(ક્રિ. વિ. પેઠે વપરાયલું છે) બેફીકરાઈથી, ઉદ્ધતાઈથી.
उर्वी સ્ત્રી. પૃથ્વી.
करिन् પુ. હાથી.
कलत्र ન. ભાર્યા.
क्रू પ. ગ. ઉ. મારવું.
कृपालु પુ. સ્ત્રી. ન. માયાળુ, મહેરબાનીવાળું.
क्षणध्वंसिन् પુ. સ્ત્રી.ન.(क्षण પુ. પળ, ध्वंसिन् નાશમાન્) ક્ષણભંગુર.
क्षितीश પુ. (क्षिति સ્ત્રી. પૃથ્વી) પૃથ્વીપતિ, રાજા.
गलित गल्નો ભૂ. કૃ., પડેલું.

---

* पू અને તેની પછીના દશ ધાતુનો અન્ત્ય સ્વર ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં હ્રસ્વ થાય છે.

नृ ૬ ગ. પ. ગળવું, सम् જોડે આ. વચન આપવું.

चन्दनमञ्जरी સ્ત્રી. (चन्दन પુ. સુખડનું ઝાડ, मञ्जरी સ્ત્રી. ફૂલ અથવા મોર) ચન્દનના ઝાડનું ડીચકું, ફણગો, મોર, ફૂલ વગેરે.

चम्पकपुष्परेणु પુ. (चम्पक ચાંપાનું ઝાડ, रेणु પુ. પુષ્પરજ) ચાંપાના ફૂલોની રજ.

चम्पकवन ન. ચાંપાના ઝાડનો સમૂહ અથવા ઘટા.

चूत પુ. આંબાનું ઝાડ, આમ્રવૃક્ષ, ન. આમ્રવૃક્ષનું ફળ.

तच्छिरस् ન. તેનું માથું.

तत्कानन ન. (कानन ન. જંગલ, વૃક્ષની ઘટા) તેનું વન, તેની વૃક્ષઘટા.

तीर्थोदक ન. (तीर्थ ન. પવિત્ર વસ્તુ જેવી કે નદી, અને उदक ન. પાણી) પવિત્ર પાણી.

तृणराजफल ન. (तृणराज પુ. તાડ-ખજૂરીની જાતનું ઝાડ) તાડ-ખજૂરીની જાતના ઝાડનું ફળ.

त्रय ન. ત્રણ (વસ્તુ) નો સમૂહ.

दत्वा, दा 'આપવું' નો અવ્યય ભૂ.કૃ., આપીને.

दर्प પુ. અભિમાન.

दोहनकाल પુ.(दोहन ન.દોહવું, काल પુ. વખત) દોહવાનો વખત.

धू (धून्) ૧૦ ગ. वि જોડે, ધુણાવવું.

धू ૧ ગ. ઉ. ધુણાવવું, હલાવવું, ગતિમાન્ કરવું.

पर સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું, બીજા પક્ષને લગતું.

परमेश्वर પુ. જગત્‌નો શ્રેષ્ઠ રાજકર્તા, મોટો ઈશ્વર, ઈશ્વર.

पादय (पद्‌નો પ્રેરક) प्रति જોડે, હવાલે કરવું, આપવું.

पापकृत् પુ. સ્ત્રી. ન.(पाप ન. પાપ, અને कृत् જેણે કીધું છે તે) જેણે પાપ કીધું છે તે.

पावक પુ. અગ્નિ.

पुष्पस्रज् સ્ત્રી. (पुष्प ન. અને स्रज् સ્ત્રી. હાર) ફૂલનો હાર.

प्रायस् અ. ઘણું કરીને, ઘણીખરી બાબતોમાં.

बाणजाल ન. (जाल ન. સમૂહ) બાણનો સમૂહ.

मनुज પુ. માણસ.

महाजव પુ. સ્ત્રી. ન. (महत् મોટું અને जव પુ. વેગ) મોટા વેગવાળું.

*युवन् પુ. જુવાનીઓ, જુવાન પુરુષ.

यौवन ન. જુવાની.

रुद्र પુ. શિવ, મહાદેવ.

ली ૪ ગ. આ. વળગવું, જોરથી વળગી રહેવું, લીન અથવા ગરક થવું, પીગળવું.

---

*આ શબ્દનાં રૂપાખ્યાન સામાન્ય નિયમથી વિરુદ્ધ છે. (પાઠ ૧૬ જુઓ.)

वह्नि પુ. અગ્નિ.
विवाहविधि પુ. (विवाह પુ. લગ્ન, અને विधि પુ ક્રિયા) લગ્નની ક્રિયા.
विस्मय પુ. આશ્ચર્ય, અચંબો.
वीरवरूथिनी સ્ત્રી. (वरूथिनी સ્ત્રી. સેના) વીરોની અથવા જોદ્ધાઓની સેના.
शरमण्डप પુ. ન. બાણનો માંડવો.
सदाचार પુ. (सत् પુ. સ્ત્રી. ન. સારૂં અને आचार પુ. ચાલ) સારી ચાલ.
समक्रिय પુ. સ્ત્રી. ન. (सम સરખું, અને क्रिया સ્ત્રી. કરણી) સરખી કરણીવાળું, સરખી રીતે વર્તનારૂં, નિષ્પક્ષપાત.
सुवर्णशत ન. (सुवर्ण પુ. સોનાનો સિક્કો, અને शत ન. સો) સોનાના સો સિક્કા.
* स्तम्भ् ૧ ગ. આ. અને ૫ ગ. પ. ચોંટી જવું, વળે નહિ એવું થવું, મગરૂબ થવું.
स्तम्भ પુ. થાંભલો.
स्तॄ ૫ ગ.ઉ. ઢાંકવું, પાથરવું, વિખેરવું.
स्फुटितातिमुक्त ન. ખીલેલું અતિમુક્ત નામનું ફળ.
स्वप्न પુ. સમણું, સ્વપ્નું.
हय પુ. ઘોડો.

અપવાસનો દહાડો उपवासदिन ન. (उपवास પુ. અપવાસ, અને दिन ન. દિવસ).
આડે રસ્તે उत्पथम् ક્રિ. વિ.
કાવતરૂં कपटप्रबन्ध પુ.
ઘડો कुम्भ પુ.
ડાળી शाखा સ્ત્રી.
માત્ર केवलम् ક્રિ. વિ.
મલેછ, મ્લેચ્છ यवन પુ., म्लेच्छ પુ.
રહેવું स्था, રહ્યું स्थित ભૂ. કૃ.
રાજાનો અધિકારી राजपुरुष પુ.
હાલ सम्प्रति ક્રિ. વિ. અ.

પાઠ ૬.

નવમો ગણ (જારી).

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम
૨ જો ,,	अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत
૩ જો ,,	अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्

* નવમામાં થાય છે તેમ પાચમા ગણમાં પણ આ ધાતુના અનુનાસિકનો ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં લોપ થાય છે (૩૪ પૃ૦ † ટીપ જુઓ).

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि
૨ જો ,,	अक्रीणीथाः	अक्रीणाथाम्	अक्रीणीध्वम्
૩ જો ,,	अक्रीणीत	अक्रीणाताम्	अक्रीणत

વિધ્યર્થ.

પરસ્મૈપદ.

૧ લો પુ.	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव	क्रीणीयाम
૨ જો ,,	क्रीणीयाः	क्रीणीयातम्	क्रीणीयात
૩ જો ,,	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः

યાદ રાખો કે વિધ્યર્થના પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો અવિકારક છે. તેઓ વ્યંજનાદિ છે. તેથી નાનો ૩૧ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે ની થાય છે.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	क्रीणीय	क्रीणीवहि	क्रीणीमहि
૨ જો ,,	क्रीणीथाः	क्रीणीयाथाम्	क्रीणीध्वम्
૩ જો ,,	क्रीणीत	क्रीणीयाताम्	क्रीणीरन्

मन्थ् ૫. નો હ્યસ્તનભૂતકાળ ૧. પુ. अमश्नाम्—अमश्नीव—अमश्नीम (૩૪ પૃ૦ + ટીપ જુઓ). लू ૫. अलुनाम्—अलुनीव—अलुनीम ૩૫ પૃ૦ *ટીપ જુઓ) આ. अलुनि—अलुनीवहि—अलुनीमहि વગેરે.

कार्तिक्येकादश्यां कथयत कान्पदार्थानाश्नीत ।

क तानि वस्त्राणि यानि त्वमक्रीणीथाः ।

रे परिचारक किमर्थमद्य भूमिं कटैर्नास्तृणाः ।

यज्ञांस्तन्वाना वयं वहून्पशून्यूपे देवेभ्योऽवध्नीम ।

तस्मिन्देशे मया सार्धं योद्धुं वहवो भटा आगतास्तानहमेकाकी शस्त्रास्त्रैरमृद्नाम् ।

न कन्यायाः शुल्कं गृह्णीयादिति शास्त्रप्रतिषेधे सत्यपि केचिदुदरंभरयो ब्राह्मणा गृह्णन्त्येव ।

दमयन्त्याः स्वयंवरकाले बहवो राजानो मामियं वृणीत मामियं वृणीतेति मन्यमानाः कुण्डिनपुरमागता रङ्गं प्राविशन्। नलं वुवूर्षुर्दमयन्ती रङ्गागतान्नृपान्प्रेक्षमाणा नलतुल्याकृतीन्पञ्च पुरुषानपश्यत्। ततः संदेहान्नाभ्यजानान्नलं नृपम्। तेषां चत्वारो नलरूपधारिण इन्द्रादयो देवा इति ज्ञात्वाभाषत। कथं देवाञ्जानीयां कथं च नलं नृपं बोधेयम्। यदा सा देवाञ्शरणं गता तदा ते स्वीयानि रूपाण्याविरकुर्वन्। पश्चान्नलं नृपं दमयन्त्यवृणीत। अनन्तरं देवानां कोपं प्रतिकर्तुं तावुभौ स्तुतिभिस्तानप्रीणीताम्। ततो देवा नलं वरैरन्वगृह्णन्।

यत्कृतेऽरीन् व्यगृह्णीम समुद्रमतराम च।
सा हतेति वदन् राममुपातिष्ठन्मरुत्सुतः॥

---

૧. મન્દાર પર્વતને પોતાની રવૈ કરીને દેવોએ સમુદ્રને વલોવ્યો (मन्थ्).

૨. મેં મારાં પુસ્તક તથા સરસામાન વેચ્યો (वि+क्री), પણ બહુ ધન પ્રાપ્ત કર્યું નહિ.

૩. ઇન્દ્રે પોતાનો શત્રુ વૃત્ર કે જે બ્રાહ્મણ હતો તેના ચુરેચુરા કરી નાખ્યા (मृद्); આ પ્રમાણે તેણે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ કર્યું અને તે પાપમાંથી અમે તેને શુદ્ધ કીધો નહિ (पू).

૪. ઋષીઓનાં વચન તેં ક્યારે એકઠાં કર્યાં (ग्रन्थ्)?

૫. જો તમે ભક્તિથી દેવોને ખુશ કરો (प्री) તો તેઓ તમારા ઉપર કૃપા કરે (अनु+ग्रह्).

૬. આ વનમાં રામ અને લક્ષ્મણ સીતા જોડે રહેતા, અને ફળો અને મૂળો ખાતા (अश्).

૭. મેં ના કહ્યાં છતાં* તમે વાડીમાં ડાખળી પરથી ફૂલો શા માટે તોડ્યાં (वि+प्र+लू)?

૮. જો હું ગોવિન્દની ચોપડીઓ લઉં (ग्रह्) તો ગુરુ મને ઠપકો દે.

૯. વિરાટદેશમાં પાણ્ડવો એક વરસ સુધી† રહ્યા તે તમે જાણતા નહોતા (ज्ञा)?

---

* અહિં અનાદરષષ્ઠી વાપરો. † ૨૩ પૃ० * નોંધ જુઓ.

આ રૂપોમાં ધાતુમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. રૂપો માત્ર ધાતુને પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. स्ना, रा, ला, पा 'રક્ષણ કરવું,' ख्या, मा, भा, प्सा, श्रा, અને दा 'કાપવું' આ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

આકારાન્ત સિવાય આ ગણના લગભગ બધા ધાતુઓ નિયમવિરુદ્ધ છે. એમાંના ઘણાખરાનાં વિશેષ લક્ષણો નીચે લખ્યાં છે.

૨. अस् ધાતુના अનો અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે; જેમકે स्तः ૩. પુ. દ્વિ. વ., सन्ति ૩. પુ. બ. વ.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાન.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	अस्मि	स्वः	स्मः
૨ જો ,,	असि	स्थः	स्थ
૩ જો ,,	अस्ति	स्तः	सन्ति

આ રૂપોમાં બીજા પુરુષનું એકવચનનું રૂપ જે નિયમ પ્રમાણે अस्सि થવું જોઈએ તેમાંનો એક स् લોપાય છે.

પરસ્મૈપદ. આજ્ઞાર્થ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	असानि	असाव	असाम
૨ જો ,,	एधि	स्तम्	स्त
૩ જો ,,	अस्तु	स्ताम्	सन्तु

પહેલા પુરુષનાં ત્રણે રૂપોમાં પ્રત્યયો વિકારક હોવાથી अનો લોપ થતો નથી. एधि ૨. પુ. એ વ. નિયમવિરુદ્ધ છે.

જ્યારે કેટલેક પ્રસંગે આ ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે વર્તમાનકાળનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ લો પુ.	हे	स्वहे	स्महे
૨ જો ,,	से	साथे	ध्वे
૩ જો ,,	स्ते	साते	सते

આ રૂપોમાં બધા પ્રત્યયો અવિકારક હોવાથી अનો લોપ થાય છે. सનો ૧. પુ. એ વ. માં ह् થાય છે અને ध्वे પર છતાં નીચલા નિયમ પ્રમાણે લોપ થાય છે.

૧. ધ્‌થી શરૂ થતા પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વેનો स्‌ લુપ્ત થાય છે.

૨. शी 'સુઈ રહેવું' એ ધાતુનો અન્ત્ય સ્વર બધા પુરુષવાચક પ્રત્યય પહેલાં ગુણ પામે છે.

આ ધાતુમાં ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં પ્રત્યયપૂર્વે र्‌ મૂકવામાં આવે છે.

આત્મનેપદ. વર્તમાન.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	शये	शेवहे	शेमहे
૨ જો ,,	शेषे	शयाथे	शेध्वे
૩ જો ,,	शेते	शयाते	शेरते

આત્મનેપદ. આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	शयै	शयावहै	शयामहै
૨ જો ,,	शेष्व	शयाथाम्	शेध्वम्
૩ જો ,,	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्

शीનો ઉપલા નિયમ પ્રમાણે शे થાય છે અને તેનો સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં शय् થાય છે, એટલે शये, शयाथे વગેરે રૂપો થાય છે.

र्‌, अते અને अताम्‌ની પૂર્વે મૂક્યાથી रते અને रताम् પ્રત્યયો થાય છે.

૪ વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનો અન્ત્ય उ (હ્રસ્વ) વૃદ્ધિ પામે છે એટલે તેનો औ થાય છે.

૨. ધાતુને અન્તે (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) इ કે उ હોય અને તેની પછી સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય આવે તો इ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) નો इय्, અને उ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) નો उव् થાય છે.

नु પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

૧ લો પુ.	नौमि	नुवः	नुमः
૨ જો ,,	नौषि	नुथः	नुथ
૩ જો ,,	नौति	नुतः	नुवन्ति

પરસ્મૈપદ. આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	नवानि	नवाव	नवाम
૨ જો ,,	नुहि	नुतम्	नुत
૩ જો ,,	नौतु	नुताम्	नुवन्तु

मि, सि વગેરે વિકારક પ્રત્યયો પૂર્વે **नौमि,नौषि,** વગેરે રૂપો થાય છે; કારણ કે તે વ્યંજનાદિ છે, પણ આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો વિકારક છે તોપણ સ્વરાદિ છે માટે ત્યાં नुना उनो સામાન્ય નિયમ (૧૫પૃ૦૬.) પ્રમાણે ગુણ થઈ **नो** થાય છે અને સ્વરાદિ પર છતાં **नो**નો **नव्** થાય છે. यु 'જોડવું' એ ધાતુનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

૫. स्तु અને रु ધાતુમાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પહેલાં વિકલ્પે ई મુકાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	स्तौमि–स्तवीमि	स्तुवः-स्तुवीवः	स्तुमः-स्तुवीमः
૨ જો ,,	स्तौषि-स्तवीषि	स्तुथः-स्तुवीथः	स्तुथ-स्तुवीथ
૩ જો ,,	स्तौति-स्तवीति	स्तुतः-स्तुवीतः	स्तुवन्ति

ति અને બીજા વિકારક પ્રત્યયો પર છતાં उ ૪૩ પૃ૦ ૪.પ્રમાણે વૃદ્ધિ પામે છે; પણ જ્યારે ૫. પ્રમાણે એ પ્રત્યયો પૂર્વે ई મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ વ્યંજનાદિ રહેતા નથી અને તેથી તે અસિદ્ધાવસ્થામાં સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે ગુણ થાય છે એટલે स्तु નો स्तो થાય છે; પછી स्तव् થઈ **स्तवीति** વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે અવિકારક પ્રત્યયો પહેલાં ई મુકાય છે ત્યારે ધાતુના અન્ત્ય उ નો ૪૩પૃ૦૨ પ્રમાણે उव् થાય છે, એટલે **स्तुवीतः** વગેરે રૂપો થાય છે. ત્રીજા પુરુષના બહુવચનના પ્રત્યય **अन्ति** માં આદિ સ્વર છે, વ્યંજન નથી, માટે તેની પહેલાં ई મૂકાતી નથી, એટલે ત્યાં માત્ર એકજ રૂપ થાય છે.

આજ નિયમો પ્રમાણે આજ્ઞાર્થનાં રૂપો કરવાં. **स्तौतु –स्तवीतु** ૩. પુ. એ. વ., **स्तुहि –स्तुवीहि** ૨. પુ. એ. વ,. **स्तवानि** ૧. પુ. એ. વ.,**स्तवाव** ૧. પુ. દ્વિ. વ. વગેરે.

આત્મનેપદ રૂપો–**स्तुते-स्तुवीते** ૩. પુ. એ. વ., **स्तुवाते** ૩. પુ. દ્વિ. વ., **स्तुवते** ૩. પુ. બ. વ. વગેરે રૂપો આજ નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

रुનાં રૂપો **स्तु**નાં રૂપોની પેઠેજ કરવાં.

૬. **ब्रू**ધાતુ પછી વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યયની પહેલાં ई મુકાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	ब्रवीमि	ब्रूवः	ब्रूमः
૨ જો ,,	ब्रवीषि	ब्रूथः	ब्रूथ
૩ જો ,,	ब्रवीति	ब्रूतः	ब्रुवन्ति

આમાંનું છેલ્લું ब्रुवन्ति રૂપ ૪૩ પૃ૦ ૨ પ્રમાણે થાય છે.

આત્મનેપદ રૂપો—ब्रूते ૩. પુ. એ. વ., ब्रुवाते ૩. પુ. દ્વિ. વ., ब्रुवते ૩. પુ. બ. વ. વગેરે.

આજ્ઞાર્થનાં ૧. પુ. નાં રૂપો ब्रवाणि વગેરે થાય છે.

૭. નીચે લખેલાં પાંચ એક ખંડિત ધાતુ જેનો અર્થ 'બોલવું' થાય છે તેનાં વર્તમાનકાળનાં નિયમવિરુદ્ધ રૂપ છે. आह ૩. પુ. એ. વ., आहतुः ૩. પુ. દ્વિ. વ., आहुः ૩. પુ. બ. વ., आत्थ ૨. પુ. એ. વ., आहथुः ૨. પુ. દ્વિ. વ.

૮ सू 'પ્રસવવું', 'જન્મ આપવો' એના આજ્ઞાર્થના પહેલા પુરુષના પ્રત્યયો અવિકારક સમજવા.

આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ—सूते ૩. પુ. એ. વ., सुवाते ૩. પુ. દ્વિ. વ., सुवते ૩. પુ. બ. વ. વગેરે. આજ્ઞાર્થ—सूष्व ૨. પુ. એ. વ., सुवै ૧. પુ. એ. વ., सुवावहै ૧. પુ. દ્વિ. વ., सुवामहै ૧. પુ. બ. વ.

૯. रुद्, स्वप्, श्वस्, अन्, અને जक्ष् ધાતુઓ પછી य् સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયની પૂર્વે इ મુકાય છે; જેમકે रोदिमि, रुदिवः ઇત્યાદિ.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	रोदिमि	रुदिवः	रुदिमः
૨ જો ,,	रोदिषि	रुदिथः	रुदिथ
૩ જો ,,	रोदिति	रुदितः	रुदन्ति

આજ્ઞાર્થનાં રૂપો એજ નિયમ પ્રમાણે સમજવાં—रुदिहि ૨. પુ. એ. વ., रोदानि ૧. પુ. એ. વ. વગેરે. ૯ મા નિયમમાં આપેલા બીજા ધાતુનાં રૂપાખ્યાન એજ પ્રમાણે કરવાં.

जक्षૂના. ૩. પુ. બ. વ. ના પ્રત્યયમાંના न્નો લોપ થાય છે તે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે.

૧૦. इ 'જવું' એ ધાતુ ૪૩ પૃ૦ ૨ નિયમનો અપવાદભૂત છે. એની પછી સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય આવે તો એનો य् થાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	एमि	इवः	इमः
૨ જો ,,	एषि	इथः	इथ
૩ જો ,,	एति	इतः	यन्ति

આજ્ઞાર્થ ૧. પુ. अयानि વગેરે.

अधि+इ 'અભ્યાસ કરવો,' આત્મનેપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अधीये	अधीवहे	अधीमहे
૨ જો ,,	अधीषे	अधीयाथे	अधीध्वे
૩ જો ,,	अधीते	अधीयाते	अधीयते

अधि પૂર્વે ન મૂકતાં છેલ્લાં ત્રણ રૂપો इते, इयाते, इयते થાય છે. તેમાં इનો आते અને अते પર છતાં इय् થાય છે, અને તેજ પ્રમાણે બીજાં રૂપોમાં સમજવું.

આજ્ઞાર્થ. ૧. પુ. अध्ययै–अध्ययावहै–अध्ययामहै. इनो ગુણ થઈ ए થાય છે, અને एનો अय् થઈ પ્રત્યયો સાથે મળી अयै વગેરે રૂપો થાય છે.

आस् આત્મનેપદ.

આજ્ઞાર્થ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	आसै	आसावहै	आसामहै
૨ જો ,,	आस्स्व	आसाथाम्	आध्वम्
૩ જો ,,	आस्ताम्	आसाताम्	आसताम्

૪૩ પૃ૦ ૧ પ્રમાણે ध्वम् પર છતાં स् લોપાય છે.

अस्मिञ्जगति ये सन्ति कवयस्तान्नमस्कृत्यैतं ग्रन्थमारभे ।

पृच्छ बालकः किं रोदिति ।

हे कृपानिधे जगदात्मंस्त्वां ब्रह्मादयः सर्वे देवाः स्तुवन्त्यृषयश्च सर्वे ।

ईदृशं त्वां शरणमुपैमि । प्रसीद । पाहि मां नरकाद्घोरात् ।

अस्यां पाठशालायां बालकाः काव्यमधीयते ।

तरुषु मधुरं रुवन्ति पक्षिणो वायुश्च शीतलो वाति तस्माद्रम्यमिदं स्थानम् । अत्रैव वृक्षमूले शिलामध्यासामहे* ।

भो भोः पौराः क गतोऽस्माकं महाराजः । किं ब्रूथ । देव्या सह क्रीडाशैलमध्यास्त इति । एवमस्तु । अहं तत्र गच्छामि सर्वं च वृत्तं कथयामि ।

अकिंचनो वितृष्णश्च सुखं स्वपिति रात्रौ । ये प्राणन्ति जीवन्ति च तेषां जडानां चादिहेतुं मे ब्रूहि ।

वत्से समाश्वसिहि समाश्वसिहि । अयमागतस्तव पुत्रको यं त्वं मृतं मन्यसे ।

गोविन्दः स्मितेनात्मनः कोपमपह्नुते ।

अश्विनौ मदनमपि सौन्दर्येऽतिशयाते ।

रात्रावुदयते चन्द्रो दिवोदयति भास्करः ।
उदेति स सदैवोग्रं नोदीयन्ते च विद्विषः ॥
प्राणिनामुपकाराय प्राणिति प्रियदर्शनः ।
प्राण्यते पुण्यपुरुषः श्रेयसे यशसे च सः ॥
स स्तौति भास्करं भक्त्या नौति पापहरं हरम् ॥
एधि कार्यकरस्त्वं मे गत्वा प्रवद राघवम् ।
दिदृक्षुर्मैथिली राम पश्यतु त्वाविलम्बितम् ॥

ते जन्मभाजः खलु जीवलोके येषां मनो ध्यायति विश्वनाथम् ।
वाणी गुणान्स्तौति कथां शृणोति श्रोत्रद्वयं ते भवमुत्तरन्ति ॥

---

* शी, आस्, અને स्था ધાતુની પૂર્વે अधि ઉપસર્ગ આવે તો જે સ્થળે ક્રિયા થઈ હોય તે સ્થળના નામને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.

धर्मदूषण नूनं त्वं नाजाना नाशृणोरिदम् ।
निराकृत्य यथा बन्धूल्लँघुत्वं यात्यसंशयम् ॥
भूमौ शेते दशग्रीवो महार्हशयनोचितः ।
नेक्षते विह्वलं मां च न मे वाचं प्रयच्छति ॥
समाश्वसिमि केनाहं कथं प्राणिमि दुर्गतः ।
लोकत्रयपतिर्भ्राता यस्य मे स्वपिति क्षितौ ॥
रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस्त्वया ।
प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥
आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।
शेते निपद्यमानस्य चराति* चरतो भगः ॥
गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ।
अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ॥
जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् ।
अनुषक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥
निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

---

૧. અમે ગોવિન્દના વેણુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતા નથી (वि+श्वस).
૨. જેઓ નિન્દાને પાત્ર છે તેમને તમે વખાણો છો (स्तु).
૩. પક્ષીઓ ગોમતીના કિનારાઓ ઉપર સુઈ રહે છે (शी).
૪. બાળક, તું રો મા (रुद्); આ તારી મા હાથમાં મીઠાઈ સાથે (લઈને) અહિં આવે છે (अभि+आ+इ).
૫. આ બે ગાયો વરસોવરસ વાછરડાઓને જન્મ આપે છે (सू).
૬. જનક રામનો સસરો હતો એ તું જાણતો નથી (अव+इ)?
૭. તું અને તારો ભાઈ નિશાળમાં કઈ બાબત ભણો છો (अधि+इ આ.)?

* 'चरति' ને બદલે નિયમવિરુદ્ધ રૂપ, અથવા છન્દની રચના માટે રમાંના અનું દીર્ઘ રૂપ થયું છે.

૮. ઊંચા પર્વતોનાં શિખરો ઉપર માણસો મુશ્કેલાઈથી શ્વાસ લે છે (नि+श्वस्).

૯. આ જગ્યાના લોકો ગરીબ છે એમ મને ભાસે છે (भा).

૧૦. એવો પુરુષ છે [प्र+अन्] કે જે ગરીબ લોકોને અને આશ્રય વગરના લોકોને પીડા કરે છે ?

૧૧. આળસુ માણસ ઘણો વખત ઊંઘે છે (स्वप्).

૧૨. જેઓ સાચા પરમેશ્વરથી બીજાને પૂજે છે (उप+आस्) તેઓ નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરતા નથી.

૧૩. ઘોડો કઈ જાતનું જનાવર છે તે અમને કહો (ब्रू).

શબ્દકોશ ૭.

બીજા ગણના ધાતુ.

अन् પ. શ્વાસ લેવો; प्र જોડે, શ્વાસ લેવો, જીવવું.

*अस् પ. હોવું.

आस् આ. બેસવું; अधि જોડે, બેસવું; उप જોડે, પૂજવું, ઉપાસના કરવી.

इ પ. જવું; शरणम्+उप જોડે, તાબે થવું, શરણે જવું; अभि જોડે, તરફ જવું; आ જોડે, આવવું; अव જોડે, જાણવું; उद् જોડે, ઉગવું, આબાદ થવું, ઉદય થવો.

इ अधि જોડે, આ. અભ્યાસ કરવો, અધ્યયન કરવું.

ख्या પ. કહેવું.
जक्ष् પ. ખાવું.
दा પ. કાપવું.
नु પ. વખાણવું.
पा પ. રક્ષણ કરવું.
प्सा પ. ભક્ષણ કરવું.
*ब्रू ઉ. બોલવું.
भा પ. દેખવું, ભાસવું, પ્રકાશવું.
या પ. જવું.
यु પ. જોડવું.
रा પ. આપવું.
रु પ. શોક કરવો, મોટેથી શબ્દ કરવો.
रुद् પ. રડવું, શોર કરવો.
ला પ. આપવું અથવા લેવું.
वस् આ. પહેરવું.
वा પ. વાવું.

---

*अस् અને ब्रू ધાતુઓ માત્ર ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળ અને અર્થમાંજ વપરાય છે.

शी આ. સુઈ રહેવું, ઊંઘવું; अति જોડે, ચઢિયાતા થવું.

श्रा ૫. રાંધવું.

श्वस् ૫. શ્વાસ લેવો; नि જોડે, દમ લેવો, શ્વાસ લેવો અને કાઢવો; वि જોડે, માનવું, વિશ્વાસ રાખવો; सम्+आ જોડે, મન શાન્ત કરવું, હિમ્મત આણવી.

सू આ. જન્મ આપવો.

स्तु ઉ. વખાણવું.

स्ना ૫. નાહવું.

स्नु ૫. ઝરવું, ટપકવું.

स्वप् ૫. ઊંઘવું.

ह्नु આ. સંતાડવું; अप અથવા नि જોડે, છુપાવવું.

अकिंचन પુ. સ્ત્રી. ન. (अ નહિ અને किंचन ન. કંઈક) જેની પાસે કંઈ પણ ન હોય તે, ગરીબ.

अण् ૪ ગ. આ. શ્વાસ લેવો, જીવવું.

अनाथ પુ. સ્ત્રી. ન. લાચાર.

अनुषक्त (अनु અને सक्त, सञ्ज्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.) સાથે રહેલું, જોડાયલું, યુક્ત.

अन्त પુ. છેડો, નાશ.

अन्तक પુ. યમરાજા (નાશ કરનાર દેવ).

अय् ૧ ગ. આ. उद् જોડે, ઉગવું, ઉદય થવો.

अविलम्बितम् ક્રિ. વિ. વિલંબ વગર, તરત.

अश्विन् પુ. (દ્વિ. વ. માં વપરાય છે) અશ્વિનીકુમાર, સ્વર્ગલોકના બે વૈદ્યો (સાથે જન્મેલા).

असंशयम् ક્રિ. વિ. બેશક, નક્કી.

आदिहेतु પુ. મૂળ કારણ.

आसीन પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું, आस्નો વર્તમાનકૃદન્ત.

आहव પુ. યુદ્ધ, લડાઈ.

इ ૧ ગ. ૫. उद् જોડે, ઉદય થવો.

ई ૪ ગ. આ. ઉગવું, ઉદય પામવો.

उग्रम् ક્રિ. વિ. જોરથી, સખત, આકરો, કરડો.

उपकार પુ. પરગજુ કામ, બીજાનું ભલું કરવું તે, ઉપકાર.

ऊर्ध्व પુ. સ્ત્રી. ન. ઊભું, ઊંચું, ઉપલું.

कार्यकर પુ. સ્ત્રી. ન. (બીજાને માટે) જે કોઈ કામ કરે તે.

काव्य ન. કવિતા.

कृ नमस् જોડે, પગે લાગવું, નમસ્કાર કરવો.

कृ निस्+आ જોડે, છોડી દેવું, તજી દેવું, નિરાકરણ કરવું.

कृपानिधि પુ. (कृपा સ્ત્રી. દયા, અને निधि પુ. ભંડાર) દયાનો ભંડાર, જે ઘણો દયાળુ હોય તે.

क्रीडाशैल પુ. (क्रीडा સ્ત્રી. રમત, ગમત, शैल પુ. પર્વત) ગમતને માટે પર્વત, મોજ કરવાનો પર્વત.

क्षिति સ્ત્રી. પૃથ્વી.

खलु અ. નક્કી.
गाधोदक ન. (गाध પુ. સ્ત્રી. ન. છાછરૂ, અને उदक ન. પાણી) છાછરૂ પાણી.
गोमती સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.
घोर પુ. સ્ત્રી. ન. ભયંકર.
चल् प्र + वि જોડે, દૂર ખસેડવું, બાજુએ કરવું.
जगदात्मन् પુ. (जगत् ન. વિશ્વ, અને आत्मन् પુ, આત્મા) વિશ્વનો આત્મા, પરમાત્મા.
जड પુ. સ્ત્રી. ન. નિર્જીવ, અચેતન.
जन्मभाज् પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મ પામેલું; પુ. માણસ.
जीवलोक પુ. પ્રાણીઓની દુનીઆ, આ દુનીઆ, મૃત્યુલોક.
दरिद्र પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ.
दिदृक्षु પુ. સ્ત્રી. ન. જોવાને આતુર.
दिवा અ. ક્રિ. વિ. દિવસે.
दुर्गत પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખી, કંગાળ.
देहिन् પુ. દેહવાળો, માણસ, શરીરી, મનુષ્ય.
द्वय ન. બે ચીજોનો સમૂહ.
धर्मदूषण પુ. સ્ત્રી. ન. ધર્મને કલંક લગાડનાર.
ध्यै ૧ ગ. પ. ધ્યાન ધરવું, મનન કરવું.
नरक પુ. નરક, નિરય.
निपद्यमान (नि + पद्नो વ. કૃ.) સુતેલું.
नीतिनिपुण પુ. સ્ત્રી. ન. (नीति સ્ત્રી. રાજવિદ્યા, અથવા વ્યવહારબુદ્ધિ, निपुण પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રવીણ) રાજવિદ્યામાં પ્રવીણ, વ્યવહારમાં કુશળ.
नूनम् અ. નક્કી, નિશ્ચે.
न्याय्य પુ. સ્ત્રી. ન. વાજબી, યોગ્ય, અદલ, ન્યાયથી દૂર નહિ એવું.
पथः (पथिन् પુ. 'રસ્તો' એ શબ્દનું પંચમીનું એકવચન) રસ્તેથી.
पद ન. પગલું.
पापहर પુ. સ્ત્રી. ન. પાપ લઈ લેનારૂં, પાપ હરણ કરનારૂં.
पुण्यपुरुष પુ. પવિત્ર અથવા સદ્‌ગુણી માણસ.
प्रियदर्शन પુ. સ્ત્રી. ન. રમણીય દેખાવવાળું.
ब्रह्मन् ન. વિશ્વનું જે ઈશ્વરી કારણ અને તત્ત્વ છે તે.
ब्रह्मादि પુ. (ब्रह्मन् પુ. અને आदि આરંભ) બ્રહ્મદેવ અને બીજાઓ.
भग પુ. નસીબ, ઉદય.
भाव પુ. ચીજ, પદાર્થ.
भास्कर પુ. સૂર્ય.
भिन्न પુ. સ્ત્રી. ન. જાુદું.
मधुरम् ક્રિ. વિ, મીઠી રીતે, મધુરાઈથી.
महाराज પુ. ધણી, મોટો રાજા.
महार्हशयनोचित પુ. સ્ત્રી. ન. (महार्ह પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણી કિમ્મતવાળું, મોઘું, शयन ન. પથારી, उचित પુ. સ્ત્રી. ન. ટેવાયલું, યોગ્ય,) મોઘી

અથવા કિમતી પથારીમાં સુવાને ટેવાયલું અથવા યોગ્ય.
मानव પુ. માણસ.
मैथिली સ્ત્રી. મિથિલાદેશની રાજપુત્રી, સીતા.
यथेष्टम् ક્રિ. વિ. મરજી મુજબ, મનમાન્યું, ઇચ્છા પ્રમાણે.
युगान्तर ન. (युग કાળ, જુગ, अन्तर બીજું) બીજો જુગ અથવા કાળ.
रम्य પુ. સ્ત્રી. ન. રમણીય, મનોહર.
रहित પુ. સ્ત્રી. ન. વિનાનું, શૂન્ય.
राघव પુ. રઘુનો વંશજ.
लोकत्रयपति પુ. (त्रय ન. ત્રણ ચીજોનો સમૂહ, पति પુ. સ્વામી) ત્રણ દુનીઆનો, એટલે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળનો, સ્વામી.
वत्सा સ્ત્રી. વહાલી, છોકરી.
वितृष्ण પુ. સ્ત્રી. ન. (वि વિનાનું, રહિત અને तृष्णा સ્ત્રી. ઇચ્છા) કંઈ પણ ઇચ્છારહિત.
दिश् सम् + आ જોડે, પ્રવેશ કરવો, અંદર આવવું.
विश्वनाथ પુ. જગત્‌નો સ્વામી, ઈશ્વર.
विह्वल પુ. સ્ત્રી. ન. ગાભરૂં, બેબાકળું.
वृक्षमूल ન. (वृक्ष પુ. ઝાડ, અને मूल ન. મુળિયું) ઝાડનું મૂળ.
वृत्त ન. બની ચુકેલી વાત, બનાવ.
शीतल પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.
श्रोत्रद्वय ન. બે કાન.
सद् (सीद्) ૧ ગ. પ. બેસવું; प्र જોડે, મહેરબાન થવું, મહેર કરવી, પ્રસન્ન થવું.
सायम् ક્રિ. વિ. સાંજરે.
स्थावरजङ्गम પુ. સ્ત્રી. ન. (स्थावर પુ. સ્ત્રી. ન. એક સ્થળથી બીજે સ્થળે ન લઈ જવાય એવું, અચળ, અને जङ्गम પુ. સ્ત્રી. ન. એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લેવાય એવું) ચળ અને અચળ, ચરાચર.
स्मित ન. હાસ્ય, મોં મલકાવવું તે.
हर પુ. શિવદેવ.

આળસુ अलस પુ. સ્ત્રી. ન., तन्द्रिल પુ. સ્ત્રી. ન.
આશ્રયવગરનું अनाथ પુ. સ્ત્રી. ન., अनाश्रय પુ, સ્ત્રી. ન.
ઊંચું उच्च પુ. સ્ત્રી. ન.
કઈ જાતિનું कीदृश પુ. સ્ત્રી. ન.
પીડા કરવી कृ ૮ ગ. अप અથવા नि જોડે, पीड् ૧૦ ગ.
બાબત विषय પુ.
મુશ્કેલી असौकर्य ન., कष्ट ન.
લઈને गृहीत्वा ग्रह्‌નો અવ્યયરૂપ કૃદન્ત.
વાછરડો वत्स પુ.
વેણ वचस् ન., वचन ન.
સસરો श्वशुर પુ.
સાચો પરમેશ્વર, સાચો सत्यस्वरूप પુ. સ્ત્રી. ન., પરમેશ્વર परमात्मन् પુ.

પાઠ ૮.

બીજો ગણ (જારી).

હ્યસ્તનભૂતકાળ અને વિધ્યર્થ.

૧. આકારાન્ત ધાતુઓ પછી હ્યસ્તનભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય વિકલ્પે उस् થાય છે, અને તેની પહેલાં અન્ત્ય સ્વરનો (आનો) લોપ થાય છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अयाम्	अयाव	अयाम
૨ જો ,,	अयाः	अयातम्	अयात
૩ જો ,,	अयात्	अयाताम्	अयान्-अयुः

અહિ याના आનો લોપ થયો અને अ આગમ એની પૂર્વે મૂકયાથી अय् થયો, અને તેમાં उस् પ્રત્યય મળીને अयुः રૂપ સિદ્ધ થયું.

વિધ્યર્થ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	यायाम्	यायाव	यायाम
૨ જો ,,	यायाः	यायातम्	यायात
૩ જો ,,	यायात्	यायाताम्	यायुः

પ્રત્યયો ૨૬ પૃ. ૨ માં આપ્યા છે તેજ છે.

૨. अस् 'હોવું' એ ધાતુ પછી હ્યસ્તનભૂતકાળના स् અને त् પ્રત્યયોની પહેલાં ई (દીર્ઘ) લાગે છે.

૧ લો પુ.	आसम्	आस्व	आस्म
૨ જો ,,	आसीः	आस्तम्	आस्त
૩ જો ,,	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
વિધ્યર્થ ૩ જો પુ.	स्यात्	स्याताम्	स्युः

૩. रुद्, स्वप्, श्वस्, अन् અને जक्ष् ધાતુઓ પછી હ્યસ્તનભૂતકાળના स् અને त् એ બે પ્રત્યયો પૂર્વે ई અથવા अ મૂકવામાં આવે છે.

૧ લો પુ.	अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम
૨ જો ,,	अरोदीः–अरोदः	अरुदितम्	अरुदित
૩ જો ,,	अरोदीत्–अरोदत्	अरुदिताम्	अरुदन्

अरुदिताम् વગેરે રૂપોમાં પ્રત્યયો પૂર્વે इ લાગ્યો છે તેને માટે ૪૫ પૃ૦ ૯ જુઓ. जक्ष् ધાતુના હ્યસ્તનભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય આગળ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે उस् છે.

	વિધ્યર્થ. ૩ જો પુ.	रुद्यात्	रुद्याताम्	रुद्युः
शी	હ્યસ્તનભૂ. કા. ૩ જો પુ.	अशेत	अशयाताम्	अशेरत
	વિધ્યર્થ. ૩ જો પુ.	शयीत	शयीयाताम्	शयीरन्

એ રૂપો માટે ૪૩ પૃ૦ ૩ જુઓ; અને પ્રત્યયો માટે ૨૧ પૃ૦ ૧ અને ૨૭ પૃ૦ ૪ જુઓ.

		એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.	
स्तु	હ્યસ્તનભૂ. કા. ૩ જો પુ.	अस्तौत् / अस्तवीत्	अस्तुताम् / अस्तुवीताम्	अस्तुवन्	પરસ્મૈપદ.
		अस्तुत / अस्तुवीत	अस्तुवाताम्	अस्तुवत	આત્મનેપદ.
	વિધ્યર્થ. ૩ જો પુ.	स्तुयात् / स्तुवीयात्	स्तुयाताम् / स्तुवीयाताम्	स्तुयुः / स्तुवीयुः	પરસ્મૈપદ.
		स्तुवीत	स्तुवीयाताम्	स्तुवीरन्	આત્મનેપદ.

આ રૂપોમાં વૃદ્ધિ થઈ છે તેને માટે ૪૩ પૃ૦ ૪ જુઓ, અને ई વિકલ્પે પ્રત્યય પૂર્વે મૂકવામાં આવી છે તેને માટે ૪૪ પૃ૦ ૫ અને ત્યાં આપેલી સમજુતી જુઓ.

ब्रू	પ. હ્યસ્તનભૂ. કા. ૩ જો પુ.	अब्रवीत्	अब्रूताम्	अब्रुवन्
	આ. ,, ,,	अब्रूत	अब्रुवाताम्	अब्रुवत
	પ. વિધ્યર્થ. ,,	ब्रूयात्	ब्रूयाताम्	ब्रूयुः
	આ. ,, ,,	ब्रुवीत	ब्रुवीयाताम्	ब्रुवीरन्

૪૪ પૃ૦ ૬ જુઓ.

इ હ્યસ્તનભૂ. કા. ૩ જો પુ.	ऐत्	ऐताम्	आयन्

અહિ ધાતુની પૂર્વે आ આગમ લાગે છે અને તેની એકવચનમાં ધાતુના ए રૂપ સાથે અને બીજે ઠેકાણે इ રૂપ સાથે સન્ધિ કરતી વખતે એ સ્વરને ઠેકાણે ए ની અથવા इની વૃદ્ધિ એટલે ऐ થાય છે(માર્ગોપ૦ પૃ૦૫૯ જુઓ). ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં इ અને अन् મળીને यन् થાય છે (૪૬પૃ૦ ૧૦. જુઓ) અને आ આગમ પૂર્વે મૂકવાથી आयन् રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

इ આ. अधिપૂર્વક **હ્યસ્તનભૂ.કા.** ૩ જો પુ. अध्यैत–अध्यैयाताम्-अध्यैयत.

आताम् પર છતાં इ નો इय् થાય છે (૪૩ પૃ૦ ૨.) અને आताम्માં મળીને इयाताम् થાય છે, અને તેની પૂર્વે आ આગમ આવવાથી ગયા ધાતુનાં રૂપમાં થયું તેમ ऐयाताम् થઈ, તેની પૂર્વે अधि મૂકવાથી अध्यैयाताम्રૂપ સિદ્ધ થાય છે. બીજા બધા સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં આવાજ ફેરફાર થાય છે.

વિધ્યર્થ ૩ જો પુ. એ વ. अधीयीत. એજ પ્રમાણે બીજાં રૂપો.

आस **હ્યસ્તનભૂ. કા.** ૨ જો પુ. आस्थाः–आसाथाम्–आध्वम्.

अहरहः स्नात्वा संध्यामुपासीत ।

दशरथस्य भार्या कौसल्या चैत्रे नवम्यां तिथौ मध्याह्ने पुत्रं रामं प्रासूत ।

पारिक्षितस्य जनमेजयस्य सत्रं सारमेयोऽभ्यैत् ।

तत्र च जनमेजयस्यर्त्विजस्तमताडयन् ।

सोऽरोदीद्रुदंश्च मातरमयात् ।

मातापृच्छद्वत्स किं रोदिषि ।

सोऽब्रवीज्जनमेजयस्य सत्रमायं तत्र केऽपि मां प्राहरन् ।

मातावदत्किं त्वमकरोः किं तानस्पृशः ।

सोऽभाषत नाहं मर्यादामत्यायम् ।

सरमा सत्रभूमिं गत्वोच्चैर्वाचाब्रूत ।

अयं मे पुत्रको न युष्मानस्प्राक्षीत्तत्किमेनमनपराधिनमताडयत ।

तां न कोऽपि प्रत्यभाषत । तेन क्रुद्धा सा देवशुनी सरमा जनमेजयं शप्त्वा गृहमयात् ।

द्रोणाच्छस्त्रविद्यामध्यैयत पाण्डवाः कुशलवौ वाल्मीकेरध्यैयातां कर्णश्च परशुरामादध्यैत ।

अभिवाद्य गुरुं ब्रूयादधीष्व* भगवन्निति ।

अनिषण्णे गुरौ नासीत ।

विदेहानुपयन्तो वयमेकरात्रं गङ्गायास्तीरेऽवसाम तत्र च पूर्वरात्रे नाना रम्याः कथाः कृत्वानन्तरमस्वपिम ।

ब्रूयात्क्षमी गभीरोऽसीति वत युधिष्ठिरं प्रभुं को न ।

कथमहं वली स्यां कथं मयि प्रजा विश्वस्युः कथं च प्रकृतयो मामुपासीरन्नित्येवं चिन्तयतस्तस्य रात्रिरयात् ।

ततः प्रामुह्यतां वीरौ राघवावरुतां तथा ।
उष्णं च प्राणितां दीर्घमुच्चैर्न्याक्रोशतां तथा ॥
यस्य वाङ्मनसी स्यातां सम्यक्प्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च सत्यं च स वै परमवाप्नुयात् ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥

---

૧. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો પાણ્ડુના પુત્રો સાથે દ્યૂત રમ્યા અને તેઓ પાસેથી તેમની બધી પુંજી તેઓએ ખુંચવી લીધી. પછી પાણ્ડવો વનમાં ગયા (इ).

૨. ત્યાં ઘણા બ્રાહ્મણો તેમની પાછળ ગયા (अनु+इ).

૩. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેઓને કહ્યું (ब्रू) કે તમારે અમારી પાછળ આવવું જોઈએ નહિ (अनु+इ); હાલ અમે ધનવગરના છિયે (अस्) અને તમને અન્ન આપી શકતા નથી.

૪. ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા (ब्रू) કે અમે અમારૂં અન્ન કમાવાને શક્તિમાન્ છિયે (अस्).

૫. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમને કાઢી મૂક્યા નહિ (प्रति+आ+ख्या).

૬. પણ બ્રાહ્મણો પોતાના અન્નને માટે મહેનત કરે તેને માટે તે ખુશી ન હતો.†

૭. ત્યારે તેણે પોતાના ગોરને પૂછ્યું કે મારે શું કરવું.

---

* अधि+इ અહિ 'શીખવું' એ અર્થમાં વપરાયો છે.

† 'ખુશ થવું' એ અર્થનો ક્રિયાપદ न સાથે વાપરો.

૮. તેણે તેને કહ્યું કે સૂર્યનું સ્તવન કરો (स्तु).

૯. યુધિષ્ઠિરે ત્યારે સૂર્યની સ્તુતિ કરી (स्तु), અને જ્યારે સૂર્ય તુઠ્યો ત્યારે તે તેની પાસેથી એક થાળી પામ્યો અને તેમાંથી તેમને જેટલા અન્નની જરૂર હતી તેટલું અન્ન હમેશ મળતું.

૧૦. સગરની બઈરીઓએ ઘણા છોકરાઓને જન્મ આપ્યો (सू).

૧૧. ગઈ રાત્રે હું ઊંઘ્યો નથી (स्वप्).

૧૨. તમે ગંગાના પાણીમાં ક્યારે નાહ્યા (स्ना)?

૧૩. કૃષ્ણ મથુરા ગયા ત્યારે વ્રજની બઈરીઓ મોટેથી રોઈ (रुद्).

૧૪. હું કાશીમાં ન્યાય ભણ્યો (अधि + इ).

૧૫. જો હું હસ્તિનાપુરમાં હોઉં (अस्) તો ધૃતરાષ્ટ્રને કહું (ब्रू) કે પાણ્ડવો પાસેથી કપટયુક્ત જુગારથી તમે તેમની પુંજી છીનવી લીધી એ કંઈ વાજબી કીધું નહોતું.

૧૬. કોઈએ પણ દુષ્ટ માણસોનાં વચનો ઉપર ભરોસો રાખવો ન જોઈએ (वि+श्वस्).

શબ્દકોશ ૮.

अनपराधिन् પુ. સ્ત્રી. ન. અપરાધ-રહિત, બીનતકશીરવાન, નિર્દોષ.

अनिषण्ण પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું.

अहरहः અ. દરરોજ.

आप् ૫ ગ. **अव** જોડે, મેળવવું, પામવું.

इ **वि+अप्** જોડે, જુદું પડવું; **सम्** જોડે, એકઠું થવું, સાથે આવવું.

उच्चैः અ. ક્રિ. વિ. મોટેથી.

उष्णम् ક્રિ. વિ. ગરમીથી, ઊનું ઊનું.

एकरात्र ન. એક રાત.

कर्ण પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

क्षमिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ધીરજવાન. ગમખોર.

कुश પુ. અને **लव** પુ. રામના પુત્રો.

क्रुश् ૧ ગ. ૫. **वि.+आ** જોડે, ઊંચે સ્વરે રોવું, શોક કરવો.

गभीर પુ. સ્ત્રી. ન. ઊંડું, ગંભીર.

चैत्र પુ. શાલિવાહની હિંદુવર્ષનો પહેલો મહિનો.

जनमेजय પુ. પરીક્ષિતનો પુત્ર અને અર્જુનનો પૌત્ર.

तद्वत् ક્રિ. વિ. તેની પેઠે, તેજ રીતે.

तिथि સ્ત્રી. મહિનાનો કોઈપણ દિવસ.

त्याग પુ. દાન ભિક્ષા આપવી તે.
दीर्घम् ક્રિ. વિ. લાંબો વખત, ચિરકાળ, ઊંડું.
देवशुनी સ્ત્રી. દેવોની કુતરી.
द्रोण પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
नवमी સ્ત્રી. પખવાડીઆનો નવમો દિવસ, નોમ.
नाना અ. ભિન્ન ભિન્ન, ઘણાં.
पर પુ. ન. શ્રેષ્ઠ ચીજ, ઈશ્વર.
पारीक्षित પુ. પરીક્ષિતનો પુત્ર.
पूर्वरात्र પુ. (पूर्व આગળનું, પહેલું, रात्रि સ્ત્રી. રાત) રાતનો પહેલો ભાગ, પહેલી રાત.
प्रकृति સ્ત્રી. રૈયત, લોકો, પ્રધાનમંડળ.
प्रणिहित प्र+नि+धा નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. મૂકેલું, सम्यक् प्रणिहित—સારી રીતે અંકુશમાં રાખેલું, સારી રીતે વ્યવસ્થિત કરેલું.
बत અ. આશ્ચર્ય, ખેદ ઇત્યાદિ સૂચક અવ્યય.
भाष् ૧ ગ. प्रति જોડે, જવાબ દેવો.
भूतसमागम પુ. પ્રાણીઓનું એકઠું આવવું અથવા એકત્ર મિલન થવું.
मध्याह्न પુ. (मध्य વચલું, અને अहन् ન. દિવસ) બપોર, મધ્યાન.
मर्यादा સ્ત્રી. હદ, સીમા.
महोदधि પુ. મોટો સમુદ્ર.
मुह् प्र જોડે, મોહ પામવો, મૂર્છાગત થવું.
वाल्मीकि પુ. ઋષિનું નામ છે.
विदेह પુ. દેશનું નામ છે. (બ. વ. માં વપરાય છે).
शप् ૧ ગ. શાપ દેવો; शप्त्वा અવ્યયરૂપ કૃદન્ત.
शस्त्रविद्या સ્ત્રી. (शस्त्र અને विद्या) યુદ્ધકળા, યુદ્ધજ્ઞાન.
सत्र ન. યજ્ઞનો સમારંભ; सत्रभूमि સ્ત્રી. યજ્ઞનું સ્થાન.
सरमा સ્ત્રી. દેવોની કુતરીનું નામ છે.
संध्या સ્ત્રી. ઝળઝળિયું, સંધ્યાકાળ (સંધ્યાકાળે બ્રાહ્મણો ઈશ્વરપ્રાર્થના [સંધ્યા] કરે છે).
सारमेय પુ. સરમાનો પુત્ર, કુતરો.

અન્ન अन्न ન.
કપટયુક્ત જુગાર कपटद्यूत ન. (कपट ન. છળ, અને द्यूत ન. જુગટું).
કમાવું अर्ज् ૧ ગ. પ.
ખુંચવી લેવું, છીનવી લેવું, हृ ૧ ગ. अप જોડે.
ગઈ રાત गता रात्रि સ્ત્રી.
ગોર उपाध्याय પુ., पुरोहित પુ.
જરૂર હોવી ईक्ष् ૧ ગ. આ. अप જોડે.
થાળી स्थाली સ્ત્રી.
દુષ્ટ (પુરુષો) शठ પુ., खल પુ., दुरात्मन् પુ.

દ્યૂત રમવું दिव् ૪. ગ. दीव्यति વ-
 ર્તમાન કાળ ૩. પુ. એ. વ.
ધનવગરનું धनहीन પુ. સ્ત્રી. ન.
મથુરા (જગ્યાનું નામ) मथुरा સ્ત્રી.
મહેનત કરવી परिश्रमं कृ ૮ ગ. ઉ.
મોટેથી उच्चैः અ.
વાજબી युक्त युज्નો ભૂ. કૃ., ઉ-
 चित પુ. સ્ત્રી. ન.
વ્રજની બઈરીઓ व्रजाङ्गनाः સ્ત્રી.
 પ્ર. બ. વ.
સગર (રાજાનું નામ છે) सगर પુ.

પાઠ ૯.
બીજો ગણ (જારી.)

આ ગણના બાકીના ધાતુઓને પ્રત્યય લગાડતાં કેટલાક સંધિના ફેર-ફાર થાય છે તે અમે નીચે નોંધીએ છિયે.

૧ ધાતુના અન્ત્ય ह् ની પછી અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન આવે અથવા તો કશુંએ આવે નહિ તો* તે ह् નો ढ् થાય છે.

જેમકે लिह् પછી વર્તમાનકાળના ૩ જા પુ. નો तिપ્રત્યય આવ્યો એટલે ૧૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે लेह्+ति થયું અને આ નિયમ પ્રમાણે लेढ्+ति થયું; કારણ કે तिપ્રત્યયનો त् અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયનું વ્યંજન છે. હવે,

૨. વર્ગીય ચોથા અક્ષર (ઘોષ મહાપ્રાણ) પછી જો પ્રત્યયનો આદિ-ભૂત त् અથવા थ् આવે તો તે त् અથવા थ् નો ध् થાય.

लेढ् નો ढ् ઘોષમહાપ્રાણ છે. માટે ति નો धि થાય છે. એટલે लेढ्+धि એવું થયું. જ્યારે દન્ત્ય અને મૂર્ધન્ય વ્યંજનોનો યોગ થાય ત્યારે દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને અનુક્રમે મળતું મૂર્ધન્ય થાય છે (માર્ગોપ૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ જુઓ). આ પ્રમાણે लेढ् + ढि થયું. હવે,

૩. ढ् ની પછી ढ આવે તો પહેલા ढ નો લોપ થાય અને તેની પૂર્વેનો સ્વર જો હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય.

એવી રીતે लेढि એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે ૩ જા પુ દ્વિ. વ.નો

* 'કશુંએ આવે નહિ' એ શબ્દોનો અર્થ એવો છે કે ह् પદને અન્તે આવ્યો હોય. એનો અર્થ એવો નથી કે વાક્યમાં એની પછી કોઈ પણ શબ્દ આવવો ન જોઈએ. એ શબ્દોને બદલે હવે પછી 'પદાન્તે' અથવા 'પદાન્તે હોય' એ શબ્દો વાપરીશું, અને તેનો અર્થ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સમજવો.

પ્રત્યય तस् લગાડવામાં આવે છે ત્યારે ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે लिह् + तस्, ૨. પ્રમાણે लिह् + घस्, પછી लिह्+ढस् અને પછી ૩. પ્રમાણે પૂર્વ ह् લોપાઈ, હ્રસ્વ इ દીર્ઘ થઈ लीढः રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ રૂપમાં ગુણ થતો નથી; કેમકે तस् પ્રત્યય અવિકારક છે (૧૫ પૃ૦ ૪. જુઓ). ૩ જા પુ. બ.વ. નું રૂપ लिहन्ति થાય છે. अन्ति પ્રત્યય સ્વરાદિ હોવાથી કંઈ સંધિનો ફેરફાર થતો નથી. ૨ જા પુ. એ. વ. માં सि પ્રત્યય વિકારક હોવાથી लेह् + सि થઈ. ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે लेढ्+सि થાય છે. હવે सि નો માર્ગોપ૦ ૨૧પૃ૦* નોધ પ્રમાણે षि થાય તે પહેલાં નીચલો વિશેષ નિયમ લાગુ પડે છે.

૪. ढ् અથવા ष् નો स् પર છતાં क् થાય છે.

આ રીતે लेक्+सि થયું. सि નો માર્ગોપ૦ ૭૨ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે षि થાય છે, એટલે लेक् અને षि મળી लेक्षि રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	लेह्मि	लिह्वः	लिह्मः
૨ જો ,,	लेक्षि	लीढः	लीढ
૩ જો ,,	लेढि	लीढः	लिहन्ति

लीढः ૨. પુ. દ્વિ. વ. અને लीढ ૨. પુ. બ. વ., આ રૂપો लीढः ૩. પુ. દ્વિ. વ. ની પેઠે સિદ્ધ કરવાં. मि, वः અને मः પ્રત્યયો પહેલાં કંઈ સંધિના ફેરફાર થતા નથી, કારણ કે मि અને मः અનુનાસિકથી શરૂ થાય છે અને वः અંતઃસ્થથી શરૂ થાય છે.

આત્મનેપદ. વર્તમાનકાળ.

૧ લો પુ.	लिहे	लिह्वहे	लिह्महे
૨ જો ,,	लिक्षे	लिहाथे	लीढ्वे
૩ જો ,,	लीढे	लिहाते	लिहते

આ રૂપો ઉપર અતાવ્યું તેજ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

૧. જ્યારે અંગને અન્તે અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાય કોઈ વ્યંજન આવે ત્યારે બીજા વર્ગના ગણના ધાતુઓના આજ્ઞાર્થના બીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય धि સમજવો.

પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	लेहानि	लेहाव	लेहाम
૨ જો ,,	लीढि	लीढम्	लीढ
૩ જો ,,	लेढु	लीढाम्	लिहन्तु

આત્મને. આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	लेहै	लेहावहै	लेहामहै
૨ જો ,,	लिक्ष्व	लिहाथाम्	लीढ्वम्
૩ જો ,,	लीढाम्	लिहाताम्	लिहताम्

યાદ રાખો કે ૧ લા પુરુષના ત્રણે વચનના પ્રત્યયો વિકારક છે અને પરસ્મૈપદ ૨ જા પુરુષનો એકવચનનો પ્રત્યય અવિકારક છે.

૫. ધાતુને પ્રારંભે द् અને અન્તે ह् હોય અને ૧ નિયમમાં કહેલી બીના લાગુ હોય તો ह् નો घ् થાય.

જેમકે दुह्+ति નું ति પ્રત્યય વિકારક હોવાથી दोह्+ति થઈ ઉપલા નિયમ પ્રમાણે दोघ्+ति થયું. પછી ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે दोघ्+धि થયું. પછી,

૬. પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં વર્ગીય ત્રીજા કે ચોથા (ઘોષ અલ્પપ્રાણ કે ઘોષ મહાપ્રાણ) અક્ષર પર છતાં અનુનાસિક સિવાયના પૂર્વ વ્યંજનને સ્થાને તે વર્ગનો ત્રીજો (ઘોષ અલ્પપ્રાણ) અક્ષર થાય છે. એવે પ્રસંગે ङ् નો ह् થાય છે.

એ પ્રમાણે दोघ्+धि નું दोग्+धि એટલે दोग्धि રૂપ સિદ્ધ થયું. દ્વિવચનનું રૂપ दुग्धः પણ એજ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવું. બહુવચનના રૂપ दुहन्ति માં કંઈ સંધિનિયમ લાગતો નથી. ૨ જા પુ. એ. વ. નો પ્રત્યય सि ઉમેરિયે ત્યારે નિ. ૫ પ્રમાણે दोघ्+सि થાય. એ સ્થિતિમાં માર્ગોપ૦ ના ૫ પૃ૦* નોંધમાં આપેલો નિયમ લાગુ પાડતા પહેલાં નીચલો નિયમ લાગુ પડે છે.

૭. જો કોઈ ધાતુ ब्, ग्, કે द् થી શરૂ થતો હોય અને તેને અન્તે ઘોષ મહાપ્રાણ (વર્ગીય ચોથો અક્ષર) હોય અથવા તે ધાતુમાં એવીજ રીતે શરૂ થતો અને એવાજ અન્તવાળો *એકાચ્ હોય તો स् અથવા ध्व् પર છતાં અથવા પદાન્તે, ब् નો भ्, ग् નો घ्, અને द् નો ध् થાય.

* એક સ્વર હોય એવો વર્ણસમુદાય. અચ્=સ્વર.

આ નિયમ પ્રમાણે दोघ्+सि નું घोघ्+सि થયું; પછી માર્ગો૦ ૫૦ ૫ પૃ૦ *નોધમાં આપેલા નિયમ પ્રમાણે घोक्+सि, અને માર્ગો૦ ૫૦ ૯૨ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે घोक्+षि થઈ घोक्षि રૂપ સિદ્ધ થયું, એટલે રૂપો નીચે પ્રમાણે થયાં.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	दोह्मि	दुह्वः	दुह्मः
૨ જો ,,	धोक्षि	दुग्धः	दुग्ध
૩ જો ,,	दोग्धि	दुग्धः	दुहन्ति

આત્મનેપદ. વર્તમાનકા. ૩. પુ. दुग्धे–दुहाते–दुहते.
૨. પુ. धुक्षे–दुहाथे–धुग्ध्वे વગેરે.

પરસ્મૈપદ. આજ્ઞાર્થ. ૩. પુ. दोग्धु–दुग्धाम्–दुहन्तु વગેરે.

આત્મનેપદ. ,, ૩. પુ. दुग्धाम्–दुहाताम्–दुहताम्.
૨. પુ. धुक्ष्व–दुहाथाम्–धुग्ध्वम् વગેરે.

૨. અ. અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં हन् નો न् લોપાય છે, અને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઉપાન્ત્ય अ લુપ્ત થાય છે.

આ. આજ્ઞાર્થે ૨. પુ. એ. વ. નું રૂપ जहि થાય છે.

ઇ. આ ધાતુના ह् ની પછી અવ્યવહિત न् આવે તો ह् નો घ् થાય.

---

* दोघ्+सि માં दोघ् એ ધાતુનું રૂપ द् થી શરૂ થાય છે અને અન્તે घ् એ વર્ગીય ચોથો અક્ષર છે અને એની પછી सि માંનો स् આવ્યો છે માટે નિયમ લાગુ પડ્યો અને धोघ्+सि થયું.

गर्दभमाचष्टे गर्दभयति એ નામધાતુને क्विप् પ્રત્યય લાગી गर्दभ् શબ્દ બને છે તેના પ્ર૦ ના એ. વ. માં गर्दभ्+स् થઈ स् નો લોપ થઈ गर्दभ् થયું, પછી ૬૧ પૃ૦ ૭. નિયમનો બીજો ભાગ લાગુ પડ્યો, કેમકે गर्दभ् એ ધાતુમાં दभ् એ એકાચ્ द् થી શરૂ થાય છે અને એને અન્તે भ् એ વર્ગીય ચોથો અક્ષર છે અને એ પદને અન્તે છે, માટે નિયમ લાગુ પડી द् નો ध् થઈ गर्धप् પ્ર૦ એ. વ. રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

૮. પદની અસિદ્ધ અવસ્થામાં न् અથવા म् આવે તો श्, ष्, स्, અને ह् પર છતાં તેનું અનુસ્વાર થાય અને તેની (न् કે म् ની) પછી આ વ્યંજનો તથા અનુનાસિક સિવાય કોઈ વ્યંજન આવે તો તેને બદલે તે વર્ગનો અનુનાસિક થાય.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	हन्मि	हन्वः	हन्मः
૨ જો ,,	हंसि	हथः	हथ
૩ જો ,,	हन्ति	हतः	घ्नन्ति

આ રૂપોમાં न् નો ૨. પુ. દ્વિ. વ., ૩. પુ. દ્વિ. વ., અને ૨.પુ. બ. વ. માં લોપ થયો છે; કારણ કે પ્રત્યયો અવિકારક છે અને અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજનથી શરૂ થાય છે. सि પૂર્વે न् નું (૮. પ્રમાણે) અનુસ્વાર થાય છે. अन्ति સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય હોવાથી તેની પહેલાં हन् ના ઉપાન્ત્ય अ નો લોપ થાય છે, અને ह्न्+अन्ति મળીને ૨. ઈ. પ્રમાણે घ्नन्ति રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

જ્યારે અમુક પ્રસંગે આ ધાતુને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે વર્તમાનકાળનાં રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૧ લો પુ.	घ्ने	हन्वहे	हन्महे
૨ જો ,,	हसे	घ्नाथे	हध्वे
૩ જો ,,	हते	घ्नाते	घ्नते

ઉપર પ્રમાણે અંતઃસ્થ કે અનુનાસિક સિવાયના વ્યંજન પર છતાં न् નો લોપ થયો છે અને સ્વર પર છતાં अ નો લોપ થઈ ह् નો घ् થયો છે.

આજ્ઞાર્થ. પરસ્મૈપદ. ૩ પુ. हन्तु–हताम्–घ्नन्तु. ૨. પુ. એ. વ. जहि. ૧. પુ. એ. વ. हनानि.

આત્મનેપદ. ૩. પુ. हताम्–घ्नाताम् વગેરે.

૩. ईश् અને ईड् ધાતુમાં स અને ध्व् થી શરૂ થતા પ્રત્યયો પહેલાં इ મૂકાય છે, પણ હ્યસ્તનભૂતકાળના બીજા પુરુષના બહુવચનમાં इ મૂકવામાં આવતી નથી.

૯. व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्, અને છકારાન્ત અને શકારાન્ત ધાતુઓના અન્ત્યાક્ષરનો અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં અથવા પદાન્તે ष् થાય છે.

ईश् આત્મનેપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	ईशे	ईश्वहे	ईश्महे
૨ જો ,,	ईशिषे	ईशाथे	ईशिध्वे
૩ જો ,,	ईष्टे	ईशाते	ईशते

તે પહેલાં ईश् ના श् નો ૯. પ્રમાણે ष् થયો, પછી દન્ત્ય त् નો ट થઈ, ते નો टे થયો એટલે ईष्टे રૂપ સિદ્ધ થયું. से અને ध्वे ની પૂર્વે ई મૂકવાથી ईशिषे અને ईशिध्वे રૂપો બન્યાં.

આજ્ઞાર્થ. ૩. પુ. ईष्टाम्–ईशाताम्–ईशताम्. ૧. પુ. ईशै, વગેરે.

૪. मृज् ધાતુનો ઉપાન્ત્ય ऋ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ પામે છે, અને અવિકારક સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ પામે છે.

मृज् વર્તમાન.

૧ લો પુ.	मार्ज्मि	मृज्वः	मृज्मः
૨ જો ,,	मार्क्षि	मृष्ठः	मृष्ठ
૩ જો ,,	मार्ष्टि	मृष्टः	मृजन्ति-मार्जन्ति

આ ધાતુના અન્ત્ય ज् નો ति, तस् વગેરે પ્રત્યય પર છતાં ૯. પ્રમાણે ष् થયો એટલે मार्ष्टि, मृष्टः વગેરે રૂપો સિદ્ધ થયાં. ઉપલા નિયમ પ્રમાણે એકવચનનાં રૂપોમાં ऋ ની વૃદ્ધિ થઈ आर् થયો છે, અને ૩. પુ. બ. વ. માં વિકલ્પે વૃદ્ધિ થઈ છે. सि પર છતાં ज् નો ૯. પ્રમાણે ष् થયો અને ष् નો ૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે क् થયો અને सि નો षि થયો એટલે मार्क्षि રૂપ સિદ્ધ થયું.

આજ્ઞાર્થ. ૩. પુ. मार्ष्टु–मृष्टाम्–मृजन्तु અથવા मार्जन्तु.

૨. પુ. એ. વ. मृड्ढि. આ રૂપમાં ૬૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે हि પ્રત્યયનો धि થયો, मृज् ના ज् નો ૯. પ્રમાણે ष् થયો અને ष् નો ૬૧ પૃ૦ ૬ પ્રમાણે ड् થયો.

૫. वश् ધાતુના व् નો અવિકારક પ્રત્યય પૂર્વે उ થાય છે.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	वश्मि	उश्वः	उश्मः
૨ જો ,,	वक्षि	उष्ठः	उष्ठ
૩ જો ,,	वष्टि	उष्टः	उशन्ति

આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. उड्ढि.

वश्+ति—वष्+ति ૬૪ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે—वष्+टि માર્ગો પ૦ ૨૧ પૃ૦* નોધ પ્રમાણે—वष्टि; वश्+सि—वष्+सि ૬૪ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે—वक्+सि ૬૦ પૃ. ૪. પ્રમાણે वक्+षि— वक्षि; उष्टः વગેરે ઉપલા નિયમ પ્રમાણે.

वश्+धि ૬૦પૃ૦૧. પ્રમાણે—उश्+धि—उष्+धि—उष्+ढि માર્ગોપ૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે—उड्ढि ૬૧ પૃ૦ ૬ પ્રમાણે.

૬. शास्ધાતુના आનો વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં इ થાય છે.

૭. शास्, जक्ष्, चकास्, दरिद्रा, અને जागृ એ ધાતુને ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડતાં તેનો न् લોપાય છે.

शास्નું આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. નું રૂપ शाधि છે, અને चकास्નું चकाद्धि અથવા चकाधि છે.

૧ લો પુ.	शास्मि	शिष्वः	शिष्मः
૨ જો ,,	शास्सि	शिष्ठः	शिष्ठ
૩ જો ,,	शास्ति	शिष्टः	शासति

शास्+तस्—शिस्+तस्ઉપલા ૬. પ્રમાણે—शिष्+तस् स्નો ष् થવાથી*—शिष्+टस् માર્ગોપ૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે—शिष्टः; शास्+अति ઉપલા ૭. પ્રમાણે પ્રત્યય अति છે, अन्ति નથી—शासति.

जागृ ૫. जागर्ति—जागृतः—जाग्रति; આજ્ઞાર્થ. ૨. પુ. એ. વ. जागृहि; ૧. પુ. એ. વ जागराणि.

૮. दरिद्रा ધાતુના અન્ત્ય आ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે, અને વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં इ થાય છે.

* शास्, वस्, અને घस् ધાતુના स् ની પૂર્વે अ અથવા आ સિવાય કોઈ પણ સ્વર અથવા क् વર્ગનું કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો તેનો ष् થાય છે.

૩. પુ. दरिद्राति–दरिद्रितः–दरिद्रति વગેરે.

૯. विद् ધાતુનાં આજ્ઞાર્થે રૂપ विदाम् ને कृનાં આજ્ઞાર્થે રૂપ લગાડ્યાથી વિકલ્પે થાય છે.

આજ્ઞાર્થ.૩.પુ.वेत्तु,विदांकरोतु–वित्ताम्,विदांकुरुताम्–विदन्तु, विदांकुर्वन्तु વગેરે.

વર્તમાન; ૩. પુ. वेत्ति–वित्तः–विदन्ति વગેરે.

૧૦. જો કોઈ સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો અક્ષર स् કે क् હોય તો તે स् અથવા क्નો અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં અથવા પદાન્તે લોપ થાય છે.

चक्ष्+ते આમાં क्ष् એ સંયુક્ત વ્યંજન છે, એનો પહેલો અક્ષર क् છે અને એની પછી ते પ્રત્યય આવ્યો છે તેમાંનો त् અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાયનું વ્યંજન છે માટે क् લોપાય છે, એટલે चष्+ते થયું. પછી चष्+तेનું માર્ગોપ૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે चष्टे રૂપ સિદ્ધ થયું; એટલે રૂપો નીચે મુજબ થયાં.

चक्ष् આત્મનેપદ. વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	चक्षे	चक्ष्वहे	चक्ष्महे
૨ જો ,,	चक्षे	चक्षाथे	चड्ढ्वे
૩ જો ,,	चष्टे	चक्षाते	चक्षते

चक्ष्+ध्वे–૧૦ પ્રમાણે चष्+ध्वे—માર્ગોપ૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે चष्+ढ्वे—અને ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે चड्ढ्वे.

આજ્ઞાર્થ. ૩. પુ. चष्टाम्—चक्षाताम् વગેરે.

द्विष् વર્તમાનકાળ. ૩. પુ. એ. વ. द्वेष्टि વગેરે.

दिह् પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ. ૩. પુ. એ. વ. देग्धि વગેરે.

सविता वै प्रसवानामीष्टे* ।
गोपः सायं धेनूर्दोग्धि† पयः ।

---

*ईश् ધાતુના કર્મને છઠ્ઠી વિભક્તિ વપરાય છે. † ૪૫૦ † નોધ જુઓ.

अधुनाखिलं भरतवर्षं महाप्रतापा आङ्ग्लभौमाः प्रशासति ।
तस्मिन्पुष्पे भ्रमरौ मधु लीढः ।
अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं घ्नन्त्विमान्यस्माभिः पठ्यमानानि मन्त्राक्षराणि ।
हे जगन्नाथाखिलस्यैतस्य वस्तुजातस्य त्वमीशिषे ।
हे दीनबन्धो यद्यन्मे नम्रस्य पापं भवेत्तत्तत्प्रतिजहि ।
शत्रुं हन्तुं शरान्विषेण देग्धि ।
आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमत्र विहायाकरुण यासि ।
यं मां धर्ममाचष्ट्वे* तमेव प्रत्यहमाचरामि ।
वत्से न युक्तं ते मङ्गलकाले रोदितुं प्रमृड्ढ्यश्रूणि । अथवा सख्यौ प्रमृष्टाम् ।
भाष्यकृत्पतञ्जलिः कात्यायनस्य वचनानि विस्तरतो व्याचष्टे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ।
शास्त्यरीन्धर्ममाशास्ते कीर्तिमाशंसते पराम् ।
स शंसति सतां वृत्तं विशसत्युत्पथास्थितान् ॥
ईट्टे त्रिविष्टपास्थाने तत्कीर्तिं वासवः स्वयम् ।
ईडयन्ति नरेन्द्राश्च भूमावुद्भूतविस्मयाः ॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥
य एनं† वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥
करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षयम् ।
प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यताम् ॥
प्राप्य चाप्युत्तमं जन्म लब्ध्वा चेन्द्रियसौष्ठवम् ।
न वेत्त्यात्महितं यस्तु स भवेदात्मघातकः ॥

---

* ૪ પૃ० † નોંધ જુઓ. † આ આત્માને લાગુ પડે છે.

૧. દહાડામાં કેટલી વાર તું ગાયો દોહે છે (दुह्)?

૨. તે ભમરાને ફૂલપરથી હાંકી ન મૂકો, તે પુષ્પરસ ચાટે (लिह्).

૩. જેઓ અવિચારથી પ્રાણીઓને મારે છે (हन्) તેઓ કદી સુખ ભોગવતા નથી.

૪. શહેરના લોકો, જ્યારે જ્યારે પોતાના રાજાઓ શેરીઓમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ત્યારે તે શેરીઓને વાળી સાફ કરે છે (सम्+मृज्).

૫. રાતને છેલ્લે પહોરે ઋષિના શિષ્યો જાગે છે (जागृ) અને વેદો ભણે છે.

૬. મગધનું મુખ્ય શેહેર રાજગૃહ કે પાટલીપુત્ર હતું તે અમે જાણતા નથી (विद्).

૭. સજ્જનોને મા ધિક્કારો (द्विष्).

૮. રાણી અને તેના વંશજો આપણા પર ચિરકાળ રાજ કરો (शास्).

૯. આપ સાહેબ આ સૂત્ર સમજાવે (वि+आ+चक्ष्).

શબ્દકોશ ૯.

બીજા ગણના ધાતુ.

ईड् આ. વખાણવું.
ईश् આ. ધણી થવું, રાજ્ય કરવું.
चकाश् પ. પ્રકાશવું.
*चक्ष् આ. બોલવું; आ જોડે, કહેવું; वि+आ જોડે, સમજાવવું.
जागृ પ. જાગવું.
दरिद्रा પ. ગરીબ થવું.
दिह् ઉ. લેપ કરવો.
द्विष् ઉ. ધિક્કારવું, દ્વેષ કરવો.
मृज् પ. લોહવું, માજવું, સાફ કરવું; प्र જોડે, સાફ કરી નાખવું; सम् જોડે, વાળવું.
लिह् ઉ. ચાટવું.
वश् પ. ઇચ્છવું, પ્રકાશવું.
†विद् પ. જાણવું.
शास् પ્ર. રાજ્ય કરવું, નિયમમાં મૂકવું, નિયમિત કરવું.
हन् પ. મારવું.

---

* ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં અને પરોક્ષભૂતકાળમાંજ વપરાય છે. ગણકાર્યરહિત કાળમાં તેને સ્થાને ख्या ઉ. આદેશ થાય છે, અને પરોક્ષ ભૂ. કા. માં ख्या આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

† આ ધાતુનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો ધાતુને પરોક્ષ ભૂ. કા. ના પ્રત્યયો લગાડવાથી પણ થાય છે, જેમકે वेद–विदतुः–विदुः વગેરે. (૧૩. પાઠ જુઓ.)

अकरुण પુ. સ્ત્રી. ન. (अ નહિ, અને करुणा સ્ત્રી.) નિર્દય, દયારહિત.
आत्मघातक પુ. ન. (आत्मन् પોતે, અને घातक મારનાર) પોતાનો નાશ કરનાર.
आत्महित ન. (आत्मन् પોતે અને हित ભલું) પોતાનું ભલું.
इन्द्रियसौष्ठव ન. (इन्द्रिय ન. અવયવ અથવા ઇન્દ્રી, અને सौष्ठव ન. ખુબસુરતી) રૂપવાળો ઘાટ, રોગરહિત શરીર.
ईड् ૧૦ ગ. વખાણવું.
उत्पथास्थित પુ. સ્ત્રી. ન. (उत्पथ પુ. ખોટો રસ્તો, દોષવાળો માર્ગ, आस्थित आ+स्था નો ભૂ. કૃ. પ્રાપ્ત થયલું) ખોટે રસ્તે ગયલું.
उद्भूतविस्मय પુ. સ્ત્રી.ન. (उद्भूत उद्+भू 'ઉત્પન્ન થવું' નો ભૂ. કૃ.) જેનામાં અચંબો ઉત્પન્ન થયો છે તે.
उभ સર્વ. બન્ને.
कात्यायन પુ. મોટા વૈયાકરણનું નામ છે.
क्षय પુ. નાશ.
जगन्नाथ પુ. (जगत् ન. દુનીઆ, સંસાર, અને नाथ પુ. ધણી) જગત્નો ધણી.
तत्कीर्त्ति સ્ત્રી. તેની આબરૂ.
त्रिविष्टपास्थान ન. (त्रिविष्टप ન. સ્વર્ગ, आस्थान ન. સભા) દિવ્ય સભા, દેવોની સભા.
दीनबन्धु પુ. (दिन પુ.સ્ત્રી. ન. ગરીબ बन्धु પુ. ભાઈ) ગરીબનો ભાઈ, પરગજુ.
देव પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રકાશિત.
नम्र પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ સ્વભાવનું, વિનયી.
नरेन्द्र પુ. રાજા.
पठ्यमान (पठ् ૧ ગ. 'વાંચવું, મોઢે ભણી જવું' નો કર્મણિ વ. કૃ.) વંચાતું, પઢાતું, મોઢે ભણાતું.
पतञ्जलि પુ. મહાભાષ્ય નામના મોટા વ્યાકરણગ્રન્થનો કર્તા.
पुरोहित પુ. ગોર, કુળગોર.
प्रपन्न પુ. સ્ત્રી. ન. (प्र+पद्નો ભૂ. કૃ.) શરણે થયલું.
प्रसव પુ. જે કંઈ ઉત્પન્ન થયું હોય તે, પાક.
भाष्यकृत् પુ. ભાષ્ય અથવા અર્થને વિસ્તારથી સમજાવનારા વ્યાકરણગ્રન્થનો કર્તા, ટીકાકાર.
मङ्गलकाल પુ. (मङ्गल ન. કોઈપણ શુભવસ્તુ, અને काल પુ. વખત) શુભ અવસર.
मन्त्राक्षर ન. પવિત્ર અથવા વૈદિક કવિતાનો બોલ.
वस्तुजात ન. (वस्तु ન. અને जात ન. સમુદાય, વસ્તુસમુદાય, વસ્તુનો જથો.
वाच्यता સ્ત્રી. નિન્દાને પાત્રતા, નિન્દ્યતા.
वासव પુ. ઇન્દ્રદેવ.

विस्तरतः ક્રિ. વિ. વિસ્તારથી, વિગતવાર, તપસીલવાર.
विहाय (वि+हा ‘છોડવું’ નો અવ્યયરૂપ ભૂ. કૃ.) છોડી દઈને.
शंस् आ જોડે ૧ ગ. આ. આશા રાખવી.
शस् ૧ ગ. પ. वि જોડે, મારવું, નાશ કરવો.
शास् ૨ ગ. અ. आ જોડે, ઇચ્છવું.
संयमिन् પુ. જેણે બધી ઇન્દ્રિયો વશ કીધી છે એવો ઋષિ, યોગી.
सर्वभूतानि ન. પ્ર. અને દ્વિ. નું બ. વ. સઘળી હયાત ચીજો.
सवितृ પુ. સૂર્ય.
साधुवृत्त પુ. સ્ત્રી. ન. (साधु પુ. સ્ત્રી. ન. સારૂં, અને वृत्त ન. વર્તણુક) સદાચારી.
सायम् અ. સાંજરે.
हन्तृ પુ. સ્ત્રી. ન. મારી નાખનાર.

અવિચારથી रभसात्, मोहात् ક્રિ. વિ.
આપસાહેબ भगवान् અથવા भवान् પ્ર. એ. વ.
કદી નહિ न कदा.
કેટલી વાર कतिकृत्वः અ.
છેલ્લું चरम પુ. સ્ત્રી. ન.
જ્યારે જ્યારે यदा यदा—तदा तदा.
પહોર तुरीयो भागः, याम પુ.
પાટલિપુત્ર (મગધદેશમાં એક શહેરનું નામ છે) पाटलिपुत्र ન.
ભણવું पठ् ૧ ગ. પ.
ભમરો भ्रमर પુ.
મુખ્ય શહેર राजधानी સ્ત્રી.
મગધ (અમુક દેશ અથવા ત્યાંના લોકનું નામ) मगधाः પુ. (બ. વ. માં વપરાય છે).
રાજગૃહ (મગધદેશમાં એક શહેરનું નામ છે) राजगृह ન.
વંશજ वंश्य પુ. સ્ત્રી. ન., कुलज, અથવા वंशज પુ. સ્ત્રી. ન.
શેરી रथ्या સ્ત્રી.
સૂત્ર सूत्र ન.
હાંકી મૂકવું चूद् ૧૦ ગ. प्र જોડે.

પાઠ ૧૦.

બીજો ગણ (જારી).

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

૧. હ્યસ્તનભૂતકાળના બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યયો स् અને त् ની પૂર્વે વ્યંજન આવે તો તેઓનો લોપ થાય છે.

૨. અનુનાસિક સિવાય કોઇ વ્યંજન પદને અન્તે આવે તો તેને સ્થાને તે વર્ગનો પહેલો કે ત્રીજો વર્ણ થાય, અને ष् નો ट् અથવા ड् થાય.

અ. लिह् ધાતુના હ્યસ્તનભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં પ્રથમ તો अलिह्+त् થયું, પછી ૧૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે अलेह्+त् થયું, त्નો૭૦પૃ૦ ૧. પ્રમાણે લોપ થયો એટલે अलेह् રહ્યું, હવે ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે ह् નો ढ् થયો એટલે अलेढ् થયું અને ઉપલા નિયમ ૨. પ્રમાણે अलेट् અથવા अलेड् થયું. એવીજ રીતે બીજા પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય स् લોપાય છે અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના રૂપમાં જે નિયમો લાગ્યા તેજ નિયમ પ્રમાણે अलेट् અથવા अलेड् સિદ્ધ થાય છે એટલે રૂપો નીચે પ્રમાણે છે.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	अलेहम्	अलिह्व	अलिह्म
૨ જો ,,	अलेट्-ड्	अलीढम्	अलीढ
૩ જો ,,	अलेट्-ड्	अलीढाम्	अलिहन्

अलीढाम् વગેરે રૂપો लीढः વર્તમાનકાળ ૩. પુ. દ્વિ. વ. પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે તેને માટે છેલ્લો પાઠ જુઓ.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	अलिहि	अलिह्वहि	अलिह्महि
૨ જો ,,	अलीढाः	अलिहाथाम्	अलीढ्वम्
૩ જો ,,	अलीढ	अलिहाताम्	अलिहत

આ. अदुह्+त्—अदोह्+त् ૧૫પૃ૦ ૬. પ્રમાણે—अदोह् ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–अदोघ् ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે–अधोघ् ૬૧ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે–अधोक् અથવા अधोग् ઉપલા ૨. પ્રમાણે. એજપ્રમાણે જ્યારે स् પ્રત્યય લાગે છે ત્યારે अधोक् અથવા अधोग् રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

૧ લો પુ.	अदोहम्	अदुह्व	अदुह्म
૨ જો ,,	अधोक्-ग्	अदुग्धम्	अदुग्ध
૩ જો ,,	अधोक्-ग्	अदुग्धाम्	अदुहन्

આત્મનેપદ ૩. પુ.अदुग्ध–अदुहाताम्–अदुहत; ૨. પુ. એ. વ. अदुग्धाः અહિં थ् નો ૫૯ પૃ૦ ૨ પ્રમાણે ध् થયો છે.

ઇ. अहन् + त्–अहन् ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે; अहन् + ताम् (દ્વિ. વ.) ૬૨ પૃ૦ ૨. અ. પ્રમાણે न् લોપાય છે એટલે अहताम्; अहन् + अन् (બ. વ.) अह्न्+अन् ૬૨ પૃ૦ ૨. અ. ના છેલ્લા ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે—अघ्नन् ૬૨ પૃ૦ ૨. ઇ. પ્રમાણે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अहनम्	अहन्व	अहन्म
૨ જો ,,	अहन्	अहतम्	अहत
૩ જો ,,	अहन्	अहताम्	अघ्नन्

આત્મનેપદ ૩. પુ. अहत–अघ्नाताम्–अघ्नत વગેરે.

ઉ.अमृज्+त्–अमार्ज्+त् ૬૪ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે–अमार्ज् ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–अमार्ष् ૬૪ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–*अमार्ट्–ड् ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે. એજ પ્રમાણે ૨. પુ. એ. વ. अमार्ट्–ड् ૩૫ સિદ્ધ થાય છે.

૧ લો પુ.	अमार्जम्	अमृज्व	अमृज्म
૨ જો ,,	अमार्ट्–ड्	अमृष्टम्	अमृष्ट
૩ જો ,,	अमार्ट्–ड्	अमृष्टाम्	अमृजन्–अमार्जन्

૧. विद्, जागृ, शास्, जक्ष्, चकास् અને दरिद्रा એ ધાતુઓનો હ્યસ્તનભૂતકાળનો ૩. પુ. બ. વ. નો પ્રત્યય उस् છે.

द्विष्‌ને એ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

૨. ધાતુના અન્ત્ય द् નો હ્યસ્તનભૂતકાળના બીજા પુરુષના એકવચનમાં વિકલ્પે र् અથવા વિસર્ગ થાય છે.

આ નિયમ પ્રમાણે अवेद् +स्‌નું अवेत्–द् અથવા अवेः થાય છે.

૧ લો પુ.	अवेदम्	अविद्व	अविद्म
૨ જો ,,	अवेः–अवेत्–द्	अवित्तम्	अवित्त
૩ જો ,,	अवेत्–द्	अवित्ताम्	अविदुः

૨. અન્ત્ય સ્વરનો उस् પર છતાં ગુણ થાય છે.

जागृ–પરસ્મૈપદ હ્યસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. अजागः–अजागृताम्–अजागरुः વગેરે. अजागृ+ त्–अजागर् + त्–૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે अजागर्–अजागः

---

* र् પહેલો વર્ણ હોય એવો સંયુક્ત વ્યંજન પદને અન્તે આવે તેના છેલ્લા વ્યંજનનો લોપ થતો નથી. પણ જો र् પહેલો વર્ણ અને स् છેલ્લો વર્ણ એવું સંયુક્ત વ્યંજન પદને અન્તે હોય તો स् લોપાય છે.

૪ ધાતુના અન્ત્ય स् નો त् પ્રત્યય પર છતાં त् અથવા द् થાય છે, અને स् પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે त् અથવા द् થાય છે.

शास् પરસ્મૈપદ.

૧ લો પુ.	अशासम्	अशिष्व	अशिष्म
૨ જો ,,	अशाः–अशात्–द्	अशिष्टम्	अशिष्ट
૩ જો ,,	अशात्–द्	अशिष्टाम्	अशासुः

अशास्+त्, त् નો લોપ થયો એટલે अशास् થયું, અને ઉપલા ૪. નિયમ પ્રમાણે अशात्-द् રૂપ સિદ્ધ થયાં.

ईश् આ. હ્યસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. ऐष्ट–ऐशाताम्–ऐशत; ૨. પુ. બ. વ. ऐड्ढ्वम्.

श् નો ૬૪ પૃ૦ ૯ પ્રમાણે ष् થયો અને ष्નો ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે ड् થયો અને ध्वम् નો ढ्वम् થયો.

वश् ૫. હ્યસ્તનભૂતકાળ. ૩ પુ. अवट्–औष्टाम्–औशन्. ताम् વગેરે પ્રત્યય પર છતાં व् નો उ થયો અને आ આગમ પૂર્વે મૂકી आ+उ ને સ્થાને उ ની વૃદ્ધિ औ થઈ.

વિધ્યર્થ.

दुह्.

	પરસ્મૈપદ.			આત્મનેપદ.		
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	दुह्याम्	दुह्याव	दुह्याम	दुहीय	दुहीवहि	दुहीमहि
૨ જો ,,	दुह्याः	दुह्यातम्	दुह्यात	दुहीथाः	दुहीयाथाम्	दुहीध्वम्
૩ જો ,,	दुह्यात	दुह्याताम्	दुह्युः	दुहीत	दुहीयाताम्	दुहीरन्

हन् ૩. પુ. हन्यात्–हन्याताम्–हन्युः. આ. ૩ પુ. घ्नीत–घ्नीयाताम्–घ्नीरन्.

शास् ૫. ૩. પુ. शिष्यात्–शिष्याताम्–शिष्युः.

सायं प्रातर्धेनुमग्निहोत्रायाधोगृषिः ।

दण्डकायां वसन्तौ रामलक्ष्मणौ रक्षसां सहस्राण्यहताम् ।

चाणक्योऽकिंचनो ब्राह्मणो नन्दानद्वेड् बुद्धिप्रभावाच्च तानहन् तेषां च राज्यं चन्द्रगुप्तो नाम नृपतिश्चाणक्यस्य शिष्योऽशात् ।

देवानां संदेशं हरन्नलो दमयन्त्या अन्तःपुरं प्राविशत् । प्रविशन्तं च तं देवानां वराद्रक्षितारो नाविदुः ।

केचिद्बटवस्तडागस्य तटमुपगता लोष्टैर्भेकानभ्यघ्नन् ।

स राजा दिग्विजयादारभ्यात्मनः सर्वं वृत्तान्तं गन्धर्वकन्याया* आचष्ट ।

यथा पाण्डवा रणे नास्मान्हन्युस्तथा क्रियताम् ।

कश्चित्कुक्कुरो यज्ञमण्डपं गतो हवींष्यवालेट् । तत्रर्त्विजस्तमान्नन्सर्वं च समुपाहृतं यज्ञियं द्रव्यं त्यक्त्वा मण्डपं सममार्जन् ।

राजानो धर्मेण वसुधां शिष्युः ।

---

૧. નન્દવંશના રાજાઓ પછી મૌર્યવંશના રાજાઓએ પૃથ્વી પર રાજ્ય કર્યું (शास्).

૨. કલિંગના જોદ્ધાઓએ અમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું (चक्ष्). જે અઙ્ગ લોકો અમને ઘણો વખત થયાં ધિક્કારતા હતા (द्विष्) તેઓએ અમારા મુલક પર હુમલો કર્યો. અમે તેઓની સાથે લડાઈ લડ્યા અને તેઓના સરદારોને માર્યા (हन्). તેઓનો રાજા આ જાણતો નહોતો (विद्) અને તેથી તે લડાઈની જગ્યાએ જાતે આવ્યો. પણ પોતાનાં માણસોને મુએલાં જોઈને તે પોતાને મુલક પાછો ફર્યો.

૩. તમે ગઈ કાલે ગાયો દોહી (दुह्)?

૪. હરિ આખી રાત વેદ ભણતો જાગતો હતો (जागृ).

૫. માણસે દરરોજ સવારે પોતાનું મોઢું સાફ કરવું જોઈએ (प्र + मृज्).

---

* ૨૮ પૃ૦ * નોંધ જુઓ.

શબ્દકોશ ૧૦.

अग्निहोत्र न. અગ્નિદેવતાનો યજ્ઞ, અગ્નિદેવતાને આપેલો યજ્ઞ.
कुक्कुर પુ. કુતરો.
गन्धर्वकन्या સ્ત્રી. ગન્ધર્વની છોકરી.
चन्द्रगुप्त પુ. રાજાનું નામ છે.
चाणक्य પુ. પુરુષનું નામ છે.
तट પુ. સ્ત્રી. ન. કિનારો, કોર.
दिग्विजय પુ.(दिश् સ્ત્રી. દિશ, विजय પુ. જીત) દિશાઓની અથવા બધા દેશની જીત.
द्रव्य ન. ચીજ, વસ્તુ.
नन्द પુ. રાજવંશનું નામ છે. એ વંશનો કોઈ પુરુષ.
बटु પુ. છોકરો.
भेक પુ. દેડકો.
मण्डप પુ. માંડવો.
यज्ञमण्डप પુ. યજ્ઞને માટે તૈયાર કરેલો માંડવો.
यज्ञिय પુ.સ્ત્રી.ન. યજ્ઞને લગતું, યજ્ઞસંબંધી.
रण ન. લડાઈ.
वसुधा સ્ત્રી. પૃથ્વી.
वृत्तान्त પુ. હેવાલ, બનાવ.
समुपाहृत (सम्+उप+आ જોડે हृ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.) એકઠું કીધેલું.
सहस्र ન. હજાર.
हन् अभि અથવા आ જોડે, મારવું.

અંગદેશ અથવા અંગલોકો अङ्गाः (બ. વ. માં વપરાય છે.).
કલિઙ્ગદેશ અથવા કલિઙ્ગ લોકો कलिङ्गाः (બ. વ. માં વપરાય છે.).
જાતે स्वयम् અ.
પાછા ફરવું नि+वृत् ૧ ગ. આ.
મુલક विषय પુ.
મૌર્યવંશ અથવા મૌર્યવંશનો કોઈ પણ પુરુષ मौर्य પુ.
મોઢે ભણવું पठ् ૧ ગ. પ.
લડાઈની જગ્યા रणभूमि સ્ત્રી.
સરદાર चमूपति પુ., सेनापति પુ.
હુમલો કરવો अभि+द्रु ૧. ગ. પ.

પાઠ ૧૧.

ત્રીજો ગણ.

૧. આ ગણમાં પ્રારંભના વ્યંજનસહિત સ્વર બેવડાય છે, અને જો એકથી વધારે સ્વર હોય તો પ્રારંભના વ્યંજનસહિત પહેલો સ્વર બેવડાય છે; અને સ્વરાદિ ધાતુ હોય તો એકલો સ્વર બેવડાય છે. બેવડ થયા પછી ધાતુને પ્રત્યય લાગે છે.

૨. અ. દ્વિર્ભાવ અથવા બેવડના સામાન્ય નિયમો.

ધાતુના અઘોષ મહાપ્રાણ (વર્ગીય બીજો અક્ષર) નો અભ્યાસમાં* અઘોષ અલ્પપ્રાણ (તેજ વર્ગનો પહેલો અક્ષર) થાય છે, અને ઘોષ મહાપ્રાણ (વર્ગીય ચોથો અક્ષર) નો અભ્યાસમાં ઘોષ અલ્પપ્રાણ (તેજ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર) થાય છે.

ઉદાહરણઃ—फल् ધાતુનો દ્વિર્ભાવ ૭૫ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે फफल् થયો, અને ઉપલા નિયમના પૂર્વ ભાગ પ્રમાણે पफल् થયો. धा–धाधा–दधा ઉપલા નિયમના ઉત્તર ભાગ ત. ૨. ઉ. પ્રમાણે; भी–भीभी–बिभी.

આ. ધાતુમાં કંઠસ્થાની અક્ષર હોય તો તેને બદલે ઉપરનો નિયમ ધ્યાનમાં રાખી તાલવ્ય અક્ષર મૂકવો અને ह् ને બદલે ज् મૂકવો.

खन्–खखन् ૭૬ પૃ૦ પ્રમાણે—छखन् ૨. આ.પ્રમાણે—चखन् ૨.અ. પ્રમાણે हा–हाहा ૭૬ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–हहा ૨. ઉ. પ્રમાણે–जहा ઉપલા નિયમ પ્રમાણે.

ઇ. જો ધાતુને પ્રારંભે સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો માત્ર પહેલા વ્યંજનનો સ્વરસહિત દ્વિર્ભાવ થાય છે.

ह्री–हीह्री ઉપરના નિયમ પ્રમાણે—जिह्री ૨. આ. ને ૨. ઉ. પ્રમાણે.

ઇ. અપવાદઃ—જો સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો વર્ણ श, ष, કે स હોય અને બીજો અઘોષ હોય તો અઘોષ વર્ણ દ્વિર્ભાવ પામે છે, જેમકે स्पर्ध् નો દ્વિર્ભાવ पस्पर्ध् થાય છે.

ઉ. ધાતુના દીર્ઘ સ્વરનો અભ્યાસમાં હ્રસ્વ સ્વર થાય છે અને ऋ નો अ થાય છે; જેમકે ह्री–जिह्री; दा–ददा; અને कृ–चकृ.

૩. ત્રીજા ગણના વિશેષ નિયમોઃ—

मा, हा 'જવું,' भृ, पृ અથવા पॄ, અને ऋ આ ધાતુના અભ્યાસના સ્વરનો इ થાય છે અને निज्, विज् અને विष् ધાતુઓનો અભ્યાસનો સ્વર ગુણ પામે છે.

૪. ऋ ધાતુના અભ્યાસના इ નો इय् થાય છે (૧૩ પૃ૦ ૮. જુઓ).

૫. પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાંથી न् નો લોપ થાય છે.

---

* દ્વિર્ભાવ કરતાં ધાતુની પૂર્વે જે એકાચ્ મૂકવામાં આવે છે તેને અભ્યાસ કહે છે; જેમકે मिमा, जिहा, पपा આમાં मि, जि અને प ને અભ્યાસ કહે છે.

૬. હ્યસ્તનભૂતકાળના પરસ્મૈપદના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય उस् છે; અને તે પર છતાં ધાતુને છેડે आ હોય તો તે લોપાય છે અને જો (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) इ, उ, કે ऋ હોય તો તેનો ગુણ થાય છે (૭૨ પૃ૦૧. અને ૨. જોડે સરખાવો).

भृ પરસ્મૈપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः
૨ જો ,,	बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ
૩ જો ,,	बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

૧ લો પુ.	अबिभरम्	अबिभृव	अबिभृम
૨ જો ,,	अबिभः	अबिभृतम्	अबिभृत
૩ જો ,,	अबिभः	अबिभृताम्	अबिभरुः

આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	बिभराणि	बिभराव	बिभराम
૨ જો ,,	बिभृहि	बिभृतम्	बिभृत
૩ જો ,,	बिभर्तु	बिभृताम्	बिभ्रतु

વિધ્યર્થ.

૧ લો પુ.	बिभृयाम्	बिभृयाव	बिभृयाम
૨ જો ,,	बिभृयाः	बिभृयातम्	बिभृयात
૩ જો ,,	बिभृयात्	बिभृयाताम्	बिभृयुः

बिभृ ૧., ૨ અ અને ૩. પ્રમાણે. વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ગુણનો નિયમ યાદ રાખો (૧૫ પૃ૦ ૬.). बिभ्रति ૭૬ પૃ૦૫. પ્રમાણે.

હ્યસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. એ. વ. अबिभृ+त्—अबिभर्त् ૧૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે; –अबिभर्—अबिभः ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે; ૩. પુ. બ. વ. अबिभरुः ૬ પ્રમાણે.

આત્મનેપદ વર્તમાનકાળ ૩. પુ. बिभृते बिभ्राते बिभ्रते
,, હ્યસ્તનભૂતકાળ ,, अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत
ह्री ૫. વર્તમાનકાળ ૩. પુ. जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति
(૪૩ પૃ. ૨ પ્રમાણે)

,, હ્યસ્તનભૂતકાળ ,, अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः (૬.)

૭. मा અને हा 'જવું' એ ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ई થાય છે, અને સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

मा આ.	વર્તમાનકાળ ૩. પુ.	मिमीते मिमाते मिमते	
એજ પ્રમાણે हा આ. 'જવું'	,, ,,	जिहीते जिहाते जिहते	
હ્યસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ.		अमिमीत अमिमाताम् अमिमत	
		अजिहीत अजिहाताम् अजिहत	

૭૬ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે मा નો દ્વિર્ભાવ मिमा થયો, તે પ્રત્યય વ્યંજનાદિ અવિકારક હોવાથી मा ધાતુના आ નો ई થયો, અને એ પ્રમાણે मिमीते રૂપ સિદ્ધ થયું. आते, अते વગેરે પ્રત્યયો પર છતાં પ્રત્યયો સ્વરાદિ અવિકારક છે માટે ધાતુના आ નો લોપ થાય છે.

૮. हा 'ત્યાગ કરવો' એ ધાતુના आ નો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેજ ફેરફાર થાય છે. પણ ई નો વિકલ્પે હ્રસ્વ થઈ इ થાય છે. य् થી શરૂ થતા વિધ્યર્થના પ્રત્યયો પર છતાં આ ધાતુના आ નો લોપ થાય છે અને આજ્ઞાર્થના બીજા પુરુષના એકવચનમાં आ વિકલ્પે કાયમ રહે છે; એટલે ત્યાં जहाहि, जहिहि, जहीहि એવાં ત્રણ રૂપ થાય છે.

हा 'ત્યાગ કરવો' પરસ્મૈપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	जहामि	जहिवः—जहीवः	जहिमः—जहीमः
૨ જો ,,	जहासि	जहिथः—जहीथः	जहिथ—जहीथ
૩ જો ,,	जहाति	जहितः—जहीतः	जहति

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
હ્યસ્તન ભૂ. કા. ૩ જો પુ.	अजहात्	अजहिताम्-अजहीताम्	अजहुः
આજ્ઞાર્થ ,,	जहातु	जहिताम्-जहीताम्	जहतु
વિધ્યર્થ ,,	जह्यात्	जह्याताम्	जह्युः

૯. વ્યંજનાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં મીનો ઈ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

૧. જો અંગ અનેકાચ્ હોય (એટલે જો તેમાં એક કરતાં વધારે સ્વર હોય) અને જો ધાતુના ઈ (-હ્રસ્વ કે દીર્ઘ)ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું હોય તો તે इ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં य् થાય છે.

बिभी + अति=बिभ्यति; કેમકે **बिभी** અંગમાં બે સ્વર હોવાને લીધે અનેકાચ્ છે; પણ **जिह्री+अति** નું **जिह्रियति** થાય છે; કેમકે **ह्री** માંના ई-ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન ह् આવ્યું છે.

વર્તમાનકાળ	૩. પુ.	बिभेति	बिभितः-बिभीतः	बिभ्यति	પરસ્મૈપદ.
હ્યસ્તનભૂતકાળ	,,	अबिभेत्	अबिभिताम्-अबिभीताम्	अबिभयुः	,,
આજ્ઞાર્થ	૧ લો પુ.	बिभयानि	बिभयाव	बिभयाम	,,

૧૦. અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં दा અને धा એ બે ધાતુના અન્ત્ય સ્વરનો લોપ થાય છે, અને स्, ध्व्, त्, અને थ् પર છતાં धा धत् રૂપ ધારણ કરે છે. પરસ્મૈપદી આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. નાં રૂપો देहि તથા धेहि થાય છે.

धा મૂકવું અથવા કરવું.

	પરસ્મૈપદ. એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.	આત્મનેપદ. એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ.વ.
વર્તમાન કાળ.	दधामि	दध्वः	दध्मः	दधे	दध्वहे	दध्महे
	दधासि	धत्थः	धत्थ	धत्से	दधाथे	धद्ध्वे
	दधाति	धत्तः	दधति	धत्ते	दधाते	दधते
હ્યસ્તન-ભૂ. કા.	अदधाम्	अदध्व	अदध्म	अदधि	अदध्वहि	अदध्महि
	अदधाः	अधत्तम्	अधत्त	अधत्थाः	अदधाथाम्	अधद्ध्वम्
	अदधात्	अधत्ताम्	अदधुः	अधत्त	अदधाताम्	अदधत
આજ્ઞા-ર્થ.	दधानि	दधाव	दधाम	दधै	दधावहै	दधामहै
	धेहि	धत्तम्	धेत्त	धत्स्व	दधाथाम्	धद्ध्वम्
	दधातु	धत्ताम्	दधतु	धत्ताम्	दधाताम्	दधताम्

વિધ્યર્થ.	दध्याम्	दध्याव	दध्याम	दधीय	दधीवहि	दधीमहि
	दध्याः	दध्यातम्	दध्यात	दधीथाः	दधीयाथाम्	दधीध्वम्
	दध्यात्	दध्याताम्	दध्युः	दधीत	दधीयाताम्	दधीरन्

धद्ध्वम् વગેરે રૂપોમાં त् નો द् થાય છે; કેમકે તેની પછી અનુનાસિક સિવાય ઘોષ વ્યંજન આવેલું છે. अदधुः રૂપમાં आ નો ૭૭ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે લોપ થયો છે. ऐ પ્રત્યય સિવાય આજ્ઞાર્થના પ્રથમ પુરુષના પ્રત્યયો आ થી શરૂ થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

दा નાં રૂપાખ્યાન આજ પ્રમાણે કરવાં.

૧૧. સ્વરાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં આ ગણમાં ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થતો નથી; જેમકે नेनिजानि આજ્ઞાર્થ ૧. પુ. એ. વ.

પરસ્મૈપદ. વર્તમાનકાળ ૩. પુ. नेनेक्ति–निनिक्तः–नेनिजति;

આત્મનેપદ. नेनिक्ते–नेनिजाते–नेनिजते.

ति પર છતાં ज् નો क् થયો છે (માર્ગોપ૦ ૯૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે.)

પરસ્મૈપદ. હ્યસ્તનભૂ.કા.૧.પુ.	अनेनिजम्	अनेनिज्व	अनेनिज्म
આત્મનેપદ. ,, ,,	अनेनिजि	अनेनिज्वहि	अनेनिज्महि
પરસ્મૈપદ આજ્ઞાર્થ,, ,,	नेनिजानि	नेनिजाव	नेनिजाम
આત્મનેપદ. ,, ,,	नेनिजै	नेनिजावहै	नेनिजामहै

	વર્તમાનકાળ.			હ્યસ્તનભૂતકાળ.		
हु પ. ૩. પુ.	जुहोति	जुहुतः	जुह्वति	अजुहोत्	अजुहुताम्	अजुहवुः

આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. जुहुधि. આ રૂપમાં हि ને સ્થાને धि પ્રત્યય વિશેષ નિયમ પ્રમાણે આવ્યો છે.

हु ધાતુના उ નો સ્વરાદિ અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ૪૩ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે उव् થતો નથી, પણ व् થાય છે.

	વર્તમાનકાળ.			હ્યસ્તનભૂતકાળ.		
मा આ.૩.પુ.	मिमीते	मिमाते	मिमते	अमिमीत	अमिमाताम्	अमिमत
૭૮ પૃ૦ ૭ જુઓ.						
हा ,, ,,	जिहीते	जिहाते	जिहते	अजिहीत	अजिहाताम्	अजिहत
पृ प. ,,	पिपर्ति	पिपृतः	पिप्रति	अपिपः	अपिपृताम्	अपिपरुः
पॄ ,, ,,	पिपर्ति	पिपूर्तः	पिपुरति	अपिपः	अपिपूर्ताम्	अपिपरुः
ऋ ,, ,,	इयर्ति	इयृतः	इयृति	ऐयः	ऐयृताम्	ऐयरुः

पृ ધાતુના ऋ નો २ પૃ० ८. પ્રમાણે उर् થાય છે. ऋ–ऋऋ ७५ પૃ०१. પ્રમાણે–इऋ ७६ પૃ० ३. પ્રમાણે–इयृ ७६ પૃ० ४. પ્રમાણે. आ+इयृ=ऐयृ.

विज् પ. ૩. પુ. वेवेक्ति वेविक्तिः वेविजति | अवेविजम् अवेविज्व अवेविज्म (૧. પુ.).

આ. ,, वेविक्ते वेविजाते वेविजते } વર્તમાનકાળ.

विष् { પ. ,, वेवेष्टि वेविष्टः वेविषति

आ. ,, वेविष्टे वेविषाते वेविषते }

धान्यं मिमीते कुडवेन ।

अग्नौ समिधो जुहोत्यध्वर्युः ।

यथा मे पिता धर्मं न प्रजहातु तथा मे वरं देहि ।

*येभ्यः सर्वे लोका अबिभयुस्तान्राक्षसानरण्ये रामोऽहन् ।

भर्त्रा सह पितुः समीपं गच्छन्ती जिह्रेमीत्यवदच्छकुन्तला ।

कृष्णश्चक्रमबिभरर्जुनो गाण्डीवं दुर्योधनभीमसेनौ गदामबिभृतामन्ये सर्वे योधाः साधारणं धनुरबिभरुः ।

ब्राह्मणोऽब्राह्मणो वा यः कोऽपि निर्धनोऽशक्तश्च भवेत्तस्मै धनं दत्त ।

रामभार्यां जहाहि जहिहि जहीहीति त्रिर्बिभीषणो रावणमुपादिशत् ।

यस्मिन्कन्यामलंकृत्य वरमाहूय तस्मै तां ददति स ब्राह्मो विवाह उत्तमफलकः ।

हरिचरणयोः प्रक्षिप्तोऽयं पुष्पाणामञ्जलिर्नः कल्याणं विधत्ताम् ।

पुरोहितास्तेषां गृहं गत्वा प्रथमं पादानवानेनिजुः पश्चात्समन्त्रकं कर्म व्यदधुः ।

ददाति द्रविणं भूरि दाति दारिद्र्यमर्थिनाम् ।
सोऽवदायति कीर्तिं च शिरोऽवद्यति विद्विषाम् ॥
संदधाति धनुर्ज्यायां यदैवेषून् रुषान्वितः ।
तदैव तं भयाक्रान्ताः संधियन्ति धराधिपाः ॥

---

* 'ભય પામવો' અને 'ભયમાંથી રક્ષણ કરવું' એ અર્થના ધાતુઓ (भी, त्रै અને સમાનાર્થ ધાતુઓ) પ્રયુક્ત હોય તો જ્યાંથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે ભયહેતુ બતાવનાર શબ્દ પંચમી વિભક્તિમાં વપરાય છે.

† માર્ગોપ૦ ७ પૃ० ‡ નોંધ જુઓ.

न जहाति सदाचारं स सदा चारणस्तुतः ।
उज्जिहीते जगज्जित्वा तस्य कीर्तिः सुरालयम् ॥
न क्लाम्यति दिनं कृत्स्नं ददानोऽपि धनं बहु ।
न च क्लामति संग्रामे निघ्नन्गजघटाशतम् ॥
न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।
त्रिवर्गेणोपसंधत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा ॥
अधर्मात्त्रात्रसः पाप लोकवादान्न चाबिभेः ॥
दैवाद्बिभीहि काकुत्स्थ जिह्रीहि त्वं तथा जनात् ।
मिथ्या *मामभिसंक्रुध्यन्नवशां शत्रुणा हृताम् ॥
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचन ॥
यद्ददासि विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नासि दिने दिने ।
तत्ते वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षसि ॥
न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

---

૧. ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરાઓએ ગાયોને છોડી (हा) અને લડાઇને સ્થાનેથી નાઠા.

૨. રામે શિવનું ધનુષ વાળ્યું, માટે જનકે તેને પોતાની દીકરી સીતા દીધી (दा).

૩. શૂરા માણસો પોતાના શત્રુઓથી બીતા નથી (भी).

૪. રાજાનાં માણસો મારૂં ધન લઈ ન જાય માટે મે તે પેલા ઘરમાં નાખ્યું (नि+धा).

૫. તમારા બળવાન્ શત્રુઓ જોડે સલાહ કરો (सम्+धा) કે તમારો બધો દેશ ક્ષય પામેલો થાય નહિ.

૬. તું નાગો ફરતાં લાજતો નથી (ह्री)?

૭. સ્મૃતિઓ વિધવાઓનાં પુનર્લગ્નની આજ્ઞા કરે છે (वि+धा).

---

* क्रुध् અને द्रुह् ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય તો જે પુરુષ અથવા વસ્તુ તરફ ક્રોધ અને દ્રોહની વૃત્તિ બતાવવામાં આવે તે પુરુષ અથવા વસ્તુવાચક શબ્દ દ્વિતીયા વિભક્તિમાં વપરાય છે, ચતુર્થીમાં વપરાતો નથી.

૮. જ્યારે ગોવિન્દ વાત કહેતો હતો ત્યારે તેં તારા કાન કેમ બંધ કર્યા [(पि+धा) અથવા (अपि+धा)] ?

૯. સ્ત્રીઓ શરીરે ઘરેણાં પહેરે છે (परि+धा).

૧૦. માણસે ટેકમાંથી તોછડાઈ ઓળખી કાઢવી જોઈએ [ટેક અને તોછડાઈનો ભેદ જાણવો જોઈએ] (वि+विज्).

૧૧. તારા હાથ અને પગ ધો (अव + निज्) અને પછી તારૂં સંધ્યાપૂજન શરૂ કર.

૧૨. રાજાના અધિકારીઓએ તે જમીનની લંબાઈ માપી (मा).

૧૩. જતીઓ તળાવે પાણીથી પોતાનાં કમંડળ ભરે છે (घृ કે पृ).

શબ્દકોશ ૧૧.

ત્રીજા ગણના ધાતુ.

दा ઉ. આપવું.

धा ઉ. ધરવું, પકડવું, મૂકવું; वि જોડે, અમલકરવો, કરવું, (ધર્મપુસ્તકમાં) આજ્ઞા કરવી, વિધાન કરવું; परि જોડે, પહેરવું; सम् જોડે, સમાધાન કરવું, લગાડવું, ચોંટાડવું; अपि કે पि જોડે, બંધ કરવું; नि જોડે, મૂકવું, રાખી મૂકવું; अव જોડે, ધ્યાન દેવું.

निज् ઉ. સ્વચ્છ કરવું; अव જોડે, ધોવું.

घृ અથવા पृ પ. ભરવું.

भी પ. બીવું.

भृ ઉ. આશ્રય આપવો, લઈ જવું.

मा આ. માપવું.

विज् ઉ. જુદું પાડવું, ભેદ જાણવો, वि જોડે.

विष् ઉ. ઘેરી લેવું.

हा આ. જવું, उद् જોડે, ઊંચે જવું, ઊંચે ચઢવું.

हा પ. ત્યાગ કરવો, તજવું.

ह्री પ. શરમાવું, લાજવું.

हु પ. હોમવું, આહુતિ આપવી.

अञ्जलि પુ. ખોબો.

अन्यथा ક્રિ. વિ. નહિ તો.

अन्वित अनु+ इ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. યુક્ત, સહિત, ભરેલું.

अर्थिन् પુ. સ્ત્રી. ન. માગનાર, યાચક, ભિક્ષુક.

अवश પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્રયરહિત, અનાશ્રય, લાચાર.

अशक्त પુ. સ્ત્રી. ન. નબળું, અશક્તિમાન.

उत्तमफलक પુ. સ્ત્રી. ન. (उत्तम પુ. સ્ત્રી. ન. સુંદર, શ્રેષ્ઠ, फल ન. ફળ,

અને क પ્રત્યય) સારા ફળવાળું, સારા પરિણામવાળું.

काकुत्स्थ પુ. કકુત્સ્થના વંશમાં જન્મેલો પુરુષ, રામ.

कुडव પુ. અનાજનું માપું.

कृ अलम् જોડે, શણગારવું.

कृत्स्न પુ. સ્ત્રી. ન. આખું.

क्रुध् अभि+सम् જોડે, ગુસ્સે થવું.

गजघटाशत ન. (घटा સ્ત્રી. રચના, સમૂહ, સમુદાય, शत ન. સો) હાથીઓની સો હાર, સેકડો હાથીઓ.

गदा સ્ત્રી. ગદા.

गाण्डीव ન. અર્જુનના ધનુષનું નામ છે.

चारणस्तुत પુ. સ્ત્રી. ન. (चारण પુ. ભાટ) ભાટોથી વખણાયલું.

त्रिः ક્રિ. વિ. ત્રણ વાર.

त्रिवर्ग પુ. धर्म (પુણ્ય) अर्थ(પૈસો) અને काम (ઇચ્છા અથવા ઇચ્છાનું સફળ થવું) એ ત્રણ વસ્તુઓનો સમૂહ.

दिने दिने ક્રિ. વિ. દરરોજ, દહાડે દહાડે.

दुर्योधनभीमसेनौ પુ. દ્વિ. વ. દુર્યોધન અને ભીમસેન (સમાસ છે).

दै ૧. પ. अव જોડે, સ્વચ્છ કરવું, સાફ કરવું.

दो ૪ ગ. પ. अव જોડે, કાપવું, કાપી નાખવું.

द्रविण ન. દ્રવ્ય, પૈસો.

धनुर्ज्या સ્ત્રી. (ज्या સ્ત્રી. દોરી [કામઠાની]) ધનુષની દોરી.

धराधिप પુ. (धरा સ્ત્રી. પૃથ્વી, अधिप પુ. ધણી) પૃથ્વીપતિ, રાજા.

धि ૬ ગ. પ. सम् જોડે, સલાહ કરવી, સમાધાન કરવું.

ध्रुवम् ક્રિ. વિ. નિશ્ચે, નક્કી.

निर्धन પુ. સ્ત્રી. ન. ધનરહિત, ગરીબ.

न्यायप्रवृत्त પુ. સ્ત્રી. ન. (न्याय પુ. ઈનસાફ, પ્રમાણિકપણું, प्रवृत्त प्र+वृत् ‘ આગળ ચાલવું,’ પ્રવર્તવું ’ નો ભૂ. કૃ.) વાજબી અથવા પ્રમાણિક વર્તણુકવાળું, ઇનસાફ પ્રમાણે ચાલનારૂં.

पद् ૪ ગ. આ. सम् જોડે, થવું.

प्रादुस् ક્રિ. વિ. કે નામયોગી (ઉપસર્ગની પેઠે ક્રિયાપદ સાથે વપરાય છે) દેખીતું, ખુલ્લું.

बिभीषण પુ. રાવણના ભાઈનું નામ છે.

ब्राह्म પુ. બ્રાહ્મણમાં ચાલતું અમુક પ્રકારનું લગ્ન.

भयाक्रान्त પુ. સ્ત્રી. ન. (आक्रान्त आ+क्रम् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. જીતાયલું, વશ કરાયલું) ભયને વશ.

मिथ्या અ. ક્રિ. વિ. ખોટી રીતે, ફોગટ.

रामभार्या સ્ત્રી. રામની સ્ત્રી.

रुष् સ્ત્રી. ગુસ્સો.

लोकवाद પુ. લોકોની નિન્દા.

विद्वस् विद् ‘ જાણવું ’ નો વર્તમાન કૃદન્ત, જાણતું.

विशिष्ट પુ. સ્ત્રી. ન. આબરૂદાર (માણસો).
व्यास પુ. મહાભારત નામના વીરરસ કાવ્યનો પ્રખ્યાત રચનાર.
शकुन्तला સ્ત્રી. દુષ્યન્ત રાજાની વહુ.
शेष પુ. ન. બાકી રહેલું.
समन्त्रकम् ક્રિ. વિ. મન્ત્રસહિત એટલે મન્ત્ર ભણીને.
समिध् સ્ત્રી. ઉદુંબર જેવા કોઈ પણ પવિત્ર ઝાડની હોમાગ્નિમાં નાખવાની નાની ડાળીઓ.
साधारण પુ. સ્ત્રી. ન. મધ્યમ પંક્તિનું, સાધારણ.
सुरालय પુ. (सुर પુ. દેવ, आलय પુ. રહેવાની જગ્યા, સ્થાન) દેવોને રહેવાની જગ્યા, સ્વર્ગ.
हन् नि જોડે, મારવું, નાશ કરવો, અન્ત લાવવો.

કમંડળ कमण्डलु પુ.
ક્ષય પામેલું ध्वस्त ध्वंस् નો ભૂ. કૃ., उच्छिन्न उद्+छिद् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
જતી वानप्रस्थ પુ., यति પુ.
ટેક स्वाभिमान પુ.
તોછડાઈ अविनय પુ.
નાગું नग्न પુ. સ્ત્રી. ન.
નાસવું अय् આ. ૧ ગ. परा જોડે (परा નું पला થાય છે).
પુનર્લગ્ન पुनरुद्वाह પુ.
લડાઈનું સ્થાન रणभूमि સ્ત્રી.
લંબાઈ आयाम પુ.
વાળ્યું नामित नम् ના પ્રેરકરૂપનો કર્મણિ ભૂ. કૃ. રામે ધનુષ વાળ્યું માટે रामेण धनुषि नामिते.
શરીર शरीर ન., देह પુ.
સંધ્યાપૂજન संध्यावन्दन ન.

પાઠ ૧૨.

સાતમો ગણ.

૧. આ ગણમાં વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનો સ્વર અને અન્ત્ય વ્યંજન એ બેની વચમાં न મૂકવામાં આવે છે અને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં न् મૂકવામાં આવે છે. પ્રત્યય લગાડતી વખતે ૯ મા અને ૧૦ મા પાઠમાં આપેલા સંધિનિયમો ધ્યાનમાં રાખવા.

૨. ધાતુના મૂળ અનુનાસિકનો લોપ થાય છે.

૩. વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર છતાં तृह् ધાતુના અન્ત્ય વર્ણની પહેલાં न ને બદલે ने મૂકવામાં આવે છે.

પરસ્મૈપદ.

વર્તમાનકાળ.—रुध् 'અટકાવવું'.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	रुणध्मि	*रुन्ध्वः	रुन्ध्मः
૨ જો ,,	रुणत्सि	रुन्द्धः	रुन्द्ध
૩ જો ,,	रुणद्धि	रुन्द्धः	रुन्धन्ति

रुध्+ति–रुणध्+ति ૮૫ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–रुणध्+धि ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે–रुणद्+धि અથવા रुणद्धि ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે; रुन्द्धः વગેરે રૂપો એજ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. रुणत्सि રૂપમાં ध् નો त् માર્ગોપ૦ ૫ પૃ૦ ‡ નોધ પ્રમાણે થયો છે.

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

૧ લો પુ.	अरुणधम्	अरुन्ध्व	अरुन्ध्म
૨ જો ,,	अरुणः-णत्-द्	अरुन्द्धम्	अरुन्द्ध
૩ જો ,,	अरुणत्-द्	अरुन्द्धाम्	अरुन्धन्

૩. પુ. એ. વ. अरुणध्+त्–अरुणध्. त् પ્રત્યયનો ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે લોપ થયો–अरुणत्–द् ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે. ૨ પુ. એ. વ. માં द् નો ૭૨ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે વિકલ્પે વિસર્ગ થાય છે. अरुन्द्धाम् વગેરે रुणद्धिની માફક સિદ્ધ થાય છે.

આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	रुणधानि	रुणधाव	रुणधाम
૨ જો ,,	रुन्द्धि	रुन्द्धम्	रुन्द्ध
૩ જો ,,	रुणद्धु	रुन्द्धाम्	रुन्धन्तु

૧૫ પૃ૦ ૪. અને ૬૦ પૃ૦ ૧. જુઓ.

વિધ્યર્થ.

૧ લો પુ.	रुन्ध्याम्	रुन्ध्याव	रुन्ध्याम
૨ જો ,,	रुन्ध्याः	रुन्ध्यातम्	रुन्ध्यात
૩ જો ,,	रुन्ध्यात्	रुन्ध्याताम्	रुन्ध्युः

* न् ની પછી જ્યારે દન્તસ્થાનનું કોઈ પણ વ્યંજન આવ્યું હોય ત્યારે તેનો ण् થતો નથી; જેમકે कुर्वन्ति.

આત્મનેપદ.

વર્તમાનકાળ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	रुन्धे	रुन्ध्वहे	रुन्ध्महे
૨ જો ,,	रुन्त्से	रुन्धाथे	रुन्द्ध्वे
૩ જો ,,	रुन्द्धे	रुन्धाते	रुन्धते

હ્યસ્તનભૂતકાળ.

૧ લો પુ.	अरुन्द्धि	अरुन्ध्वहि	अरुन्ध्महि
૨ જો ,,	अरुन्द्धाः	अरुन्धाथाम्	अरुन्द्ध्वम्
૩ જો ,,	अरुन्द्ध	अरुन्धाताम्	अरुन्धत

આજ્ઞાર્થ.

૧ લો પુ.	रुणधै	रुणधावहै	रुणधामहै
૨ જો ,,	रुन्त्स्व	रुन्धाथाम्	रुन्द्ध्वम्
૩ જો ,,	रुन्द्धाम्	रुन्धाताम्	रुन्धताम्

વિધ્યર્થ.

૧ લો. પુ.	रुन्धीय	रुन्धीवहि	रुन्धीमहि
૨ જો ,,	रुन्धीथाः	रुन्धीयाथाम्	रुन्धीध्वम्
૩ જો ,,	रुन्धीत	रुन्धीयाताम्	रुन्धीरन्

अञ्ज् વર્તમાનકાળ ૩. પુ. એ. વ. अनक्ति. એ રૂપમાં અનુનાસિકનો ૮૫ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે લોપ થયો છે, અને ज् નો માર્ગોપ૦ ૯૧ પૃ૦* નોધ પ્રમાણે क् થયો છે.

હ્યસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. એ. વ. आनक्-ग्; આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. अङ्ग्धि.

पिष् વર્તમાનકાળ ૩. પુ. એ. વ. पिनष्टि. એમાં ति પ્રત્યયનો માર્ગોપ૦ ૨૦ પૃ૦* નોધ પ્રમાણે टि થયો છે.

આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. पिष्+धि ૬૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–पिनष्+धि ૮૫ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–पिन्ष्+धि માર્ગોપ. ૨૦ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે–पिन्ड्+ढि ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે–पिण्ड्ढि ૬૩ પૃ૦ ૮. પ્રમાણે.

હ્યસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. એ. વ. अपिनष्+त्–अपिनष् ૮૫ પૃ૦ ૧. અને ૭૦ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–अपिनट्–ड् ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે.

रिच् ૫. વર્તમાનકાળ ૩. પુ. એ. વ. रिणच्+ति–रिणक्+ति માર્ગોપ૦ ૯૧ પૃ.*નોધ પ્રમાણે–रिणक्ति. આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. रिङ्ग्धि હ્યસ્તનભૂતકાળ. ૩. પુ. એ. વ. अरिणक्–ग्.

भिद् ૫. વર્તમાનકાળ ૩. પુ. એ. વ. भिनत्ति. આજ્ઞાર્થ ૨. પુ. એ. વ. भिन्द्धि. હ્યસ્તનભૂતકાળ ૨. પુ. એ. વ. अभिनत्–द् અથવા अभिनः.

हिंस् ૫. આજ્ઞાર્થ ૨.પુ. એ. વ. हिन्धि. એ રૂપમાં स् ૪૩ પૃ.૧. પ્રમાણે લોપાયો છે. હ્યસ્તનભૂતકાળ ૩. પુ. એ. વ. अहिनत्–द् ૨ પુ. એ. વ. अहिनः, अहिनत्–द् ૭૩ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે.

तृह् ૩. પુ. એ. વ. तृणेह्+ति ૮૫ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે—तृणेढ्+ति–तृणेढ्+धि–तृणेढ्+ढि–तृणेढि ૬૦ પૃ૦ લેઢિની પેઠે; तृण्ढः द्वि. व.; तृ+न्+ह्+ अन्ति–तृंहन्ति ૬૩ પૃ૦ ૮. પ્રમાણે. એજ પ્રમાણે अतृणेट्, अलेट्-ની પેઠે.

दीनाय याचमानाय धनं ददतं मां मा रुन्द्धि पापमेव तस्मात्त्वामाश्रयेत्।
किर्मीरस्य शरीरं चूर्णवदपिनड्भीमसेनः।
रिपोः करिणां गण्डस्थलान्यभिन्दत वीराः।
अद्यप्रभृति त्वां कोशागारे नियुनज्मि तदात्मनोऽधिकारेऽप्रमत्तो भव।
तस्यां तवानुरागमस्माकं पुरो व्यर्थं किं व्यनक्षि किं तेन लभेथाः। तामेव गच्छ।
अरण्ये केचित्पशवोऽन्यान्हिंसन्त्यतस्तान्हिंस्रान्ब्रुवन्ति।
रे रे पान्था जाले निपतितोऽहम्। अत्रागत्य मे पाशांश्छिन्त्त।
यत्किंचिल्लभसे तद्भुञ्जीथाः। अन्यस्य कस्यचिद्धनं मा गृध्य।
न हिंस्यात्सर्वाणि भूतानीत्येतं विधिमक्षरशो जैना अनुसरन्ति।
स्वगृहेऽर्थिनमागतं रघुः कियद्वस्विष्यते त्वयेत्यन्वयुङ्क्त।
रात्रौ नाभुञ्जि मह्यं किंचिद्भक्षयितुं देहि।
वेत्ति सर्वाणि शास्त्राणि गर्वस्तस्य न विद्यते।
विन्त्ते धर्मं सदा सद्भिस्तेषु पूजां च विन्दति॥
वृणक्ति वृजिनैः सङ्गं वृक्ते च वृषलैः सह।
वर्जत्यनार्जवोपेतैः स वर्जयति दुर्जनैः॥
न संपृणक्ति कृपणैः संपृक्ते न पृथग्जनैः।

संपर्चति सदाचारैः संपर्चयति पण्डितैः ॥
नियुङ्क्ते गुल्मपालान् स नियोजति नियोगिनः ।
नियोजयत्यनीकस्थान् स्वयं चात्मनि युज्यते ॥
न हिनस्ति वृथा जन्तूंस्तृणान्यपि न हिंसति ।
तमेव हिंसयत्येकं यस्तदाज्ञा विलङ्घते ॥
खिद्यतेऽसौ न भृत्येषु याचकेषु न खिन्दति ।
खिन्त्ते तेष्वेव ये द्रव्यं दीयमानं न गृह्णते ॥
प्रणिङ्क्ते दक्षिणीयानां विप्राणां चरणौ च सः ।
यत्पादौ मुकुटज्योत्स्नाजलैर्नेनेक्ति राजकम् ॥
छिनत्ति संशयं शास्त्रे विदुषां सूक्तिभिः सदा ।
छेदयत्यसिधाराभिर्विद्विषां मस्तकं च सः ॥
मनो नोद्विजते तस्य ददतोऽर्थमहर्निशम् ।
उद्विनक्ति तु संसारादसारात्तत्त्ववेदिनः ॥
केचिद् द्युम्नाय धावन्ति प्रद्युम्नाय च केचन ।
नोद्युङ्क्ते कोऽपि धर्माय सर्वाभिप्रेतहेतवे ॥
पीडाकरममित्राणां कर्तव्यमिति शक्रजित् ।
अब्रवीत् खड्गकृष्टश्च तस्या मूर्धानमच्छिनत्* ।
तृणेह्मि देहमात्मीयं त्वं वाचं न ददासि चेत् ॥

कामान्दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥

---

१. જો હરિ મને અટકાવે નહિ (रुध्) તો હું એ ઝાડની ડાળી કાપી નાખું (छिद्).

૨. પોતાના માંદા ભાઈને આપવાને માટે તેણે એ ઓસડીઆં ખાંડ્યાં (क्षुद्).

---

*छ ની પૂર્વે સ્વર આવ્યો હોય તેનો च्छ થાય છે. જો छ નો પૂર્વ-સ્વર દીર્ઘ હોય અને પદને અન્તે હોય તો એ ફેરફાર વિકલ્પે થાય; પણ मा (નિષેધાર્થ અવ્યય) અને आ (ઉપસર્ગ) પછી छ આવે તો તેનો च्छ નિત્ય થાય છે.

૩. છેલ્લા બ્રાહ્મણરાજા સાથે વિશ્રામમેહેલમાં ઘણા બ્રાહ્મણો દર-રોજ જમતા (भुज्).

૪. વંટોળીઓ ઝાડોને અને ઘરોને તોડી પાડે છે (भञ्ज्).

૫. મેં મારાં દુખડાં તેની આગળ ઉઘાડાં કર્યાં (वि+अञ्ज्); અને તેનું હૈયું દયાથી પીગળ્યું.*

૬. આપ તેને સેનાધિપતિની જગોએ ઠરાવો (नि+युज्): તે હોંશીઆર અને શૂરો માણસ છે.

૭. તમે મને કાશી જતાં શા માટે અટકાવો છો (रुध्)?

૮. તું ઘણુંખરૂં ક્યાં અને ક્યારે જમે છે (भुज्)?

૯. હિંદુસ્તાનમાં આપણે હાથવતી અનાજ દળીએ છીએ (पिष्); વિલાયતમાં સંચાથી દળે છે.

૧૦. હું મંત્રીના હોદ્દા ઉપર કોને ઠરાવું (नि+युज्)?

૧૧. હું હવે જુદી જુદી જાતનાં જનાવરોને વિગતવાર વર્ણવું છું. (वि+शिष्).

૧૨. ચઢતીની તેની બધી આશા ભાગી ન પાડો (भञ्ज्).

૧૩. તે યવને સાકેતને ઘેરો ઘાલ્યો (रुध्).

શબ્દકોશ ૧૨.

સાતમા ગણના ધાતુ.

अञ्ज् પ. તેલ ચોપડવું; वि જોડે, ખુલ્લું કરવું, ઉઘાડું કરવું.

इन्ध् આ. સળગાવવું, ચેતાવવું.

क्षुद् ઉ. ખાંડવું, ચૂરો અથવા ભૂકો કરી નાખવો.

खिद् આ. ખેદ પામવો, નાખુશ થવું, માઠું લાગવું.

छिद् ઉ. કાપવું.

तृह् પ. મારવું, નાશ કરવો.

पिष् પ. દળવું.

पृच् પ. सम् જોડે, સંબન્ધમાં આવવું, જોડાવવું.

भञ्ज् પ. નાશ કરવો, ભાંગવું.

भिद् ઉ. ચીરવું.

भुज् પ. ભોગવવું; આ. જમવું, ખાવું.

युज् ઉ. જોડવું; अनु જોડે, પૂછવું; नि જોડે, નીમવું; उद् જોડે, પ્રયત્ન કરવો, ઉદ્યોગ અથવા ઉદ્યમ કરવો.

रिच् ઉ. ખાલી કરવું.

---

* સંસ્કૃત ભાષારૂઢિ પ્રમાણે 'દયાથી ભીંજાયું.'

रुध् ઉ. અડચણ કરવી, રોકવું, ઘેરો ઘાલવો.
विद् ૫. उद् જોડે, ધ્રૂજવું, બીવું, કંટાળી જવું.
विद् આ. વાદ વિવાદ કરવો, તકરાર કરવી.
वृज् ૫. વેગળાં રહેવું, વર્જવું.
शिष् ૫. ભેદ કરવો; वि જોડે, વિગતવાર કહેવું.
हिंस् ૫. મારવું, હિંસા કરવી.

अक्षरशः ક્રિ. વિ. અક્ષરે અક્ષર.
अगार ન. ઘર.
अद्यप्रभृति ક્રિ. વિ. (अद्य આજ, प्रभृति માંડીને) આજથી માંડીને.
अधिकार પુ. જગ્યા, અખ્તીઆર, હોદ્દો.
अनार्जवोपेत પુ. સ્ત્રી. ન. (अन् નહિ, आर्जव ન. પ્રમાણિકપણું, उपेत उप+इ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. યુક્ત) પ્રમાણિકપણા વગરનું, અપ્રમાણિક.
अनीकस्थ પુ. સ્ત્રી. ન. (अनीक ન. સૈન્ય. स्था ઉભા રહેવું) લશ્કરમાં ઉભો રહેનાર, સિપાઈ.
अन्य સર્વ. બીજું, ઇતર.
अप्रमत्त પુ. સ્ત્રી. ન. (अ, અને प्रमत्त બેફીકરૂં) બેફીકરૂં નહિ તે, સાવચેત.
अर्थिन् પુ. ગરજવાન, જાચક.
अलक्ष्मी સ્ત્રી. ખોટું નસીબ, દુર્દૈવ, દરિદ્રતા.
असार પુ. સ્ત્રી. ન. (सार પુ. જીવ, તત્ત્વ) તત્ત્વ વગરનું, જીવવગરનું, ફાયદા વગરનું, નકામું.
असिधारा સ્ત્રી. (धारा સ્ત્રી. ધાર) તલવારની ધાર. [રાતદહાડો.
अहर्निशम् ક્રિ. વિ. દહાડો ને રાત,
आत्मीय પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાનું.
काम પુ. ઇચ્છા.
कियत् પુ. સ્ત્રી. ન. કેટલું.
किर्मीर પુ. રાક્ષસનું નામ છે.
कृपण પુ. સ્ત્રી. ન. નીચ, કદરી, નાના મનવાળું, હલકા મનવાળું.
कृष् ૧ ગ. ૫. ખેંચી કાઢવું; वि+प्र જોડે, વધારે ખરાબ કરવું, નરસું કરવું, કમી કરવું.
कोशागार ન. કોઠાર, તીજોરી, જામદારખાનું.
खड्गकृष्ट પુ. સ્ત્રી. ન. (खड्ग પુ. તલવાર) જેણે તલવાર ખેંચી કાઢી છે તે.
खिद् ૪. ગ. આ., ૬ ગ. ૫. ખેદ પામવો, નાખુશ થવું, માઠું લાગવું.
गण्डस्थल ન. હાથીનાં લમણાં.
गुल्मपाल પુ. (गुल्म પુ. કિલ્લો) કિલ્લાનો રક્ષક.
गृध् ૪ ગ. ૫. અતિલોભ કરવો, લલુતા રાખવી.

चूर्ण પુ. ન. ધૂળ, ભૂકો; चूर्णवत् ધૂળજેવું, ધૂળબરોબર.
चेत् અ. જો.
छिद् ૧૦ ગ. કાપી નાખવું, ભાગ કરવા.
जैन પુ. જીનનો ચેલો, શ્રાવક.
तत्त्ववेदिन् પુ. સ્ત્રી. ન. તત્ત્વ એટલે ખરી ફિલસુફી જાણનાર.
दक्षिणीय પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણાને પાત્ર.
दीन પુ. સ્ત્રી. ન. ગરીબ.
दुष्कृत ન. દુષ્કર્મ, ઘાતકી કામ, પાપ.
द्युम्न ન. પૈસો.
निज् ૨ ગ. આ., प्र જોડે, ધોવું, સાફ કરવું.
नियोगिन् પુ. પ્રધાન, અમલદાર.
पान्थ પુ. મુસાફર.
पाश પુ. જાળ, ફાંસ.
पीडाकर પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખકારક, ઈજા કરનારૂં.
पृच् ૧. ગ. પ., ૨ ગ. આ. અને ૧૦ ગ. सम् જોડે, સંબંધમાં આવવું, જોડાવવું, મળી જવું.
पृथग्जन પુ. હલકો માણસ, નીચ પુરુષ.
प्रद्युम्न પુ. કામદેવ.
मङ्गल ન. કલ્યાણ, ભલું, પવિત્ર હોય તે.
मस्तक પુ. ન. માથું.
मुकुटज्योत्स्नाजल ન. (मुकुट ન. મુગટ) મુગટોની દીપ્તિ અથવા પ્રકાશરૂપી જળ.
मूर्धन् પુ. માથું.
यत्पाद પુ. જેનો પગ.
युज् ૪ ગ. આ. પોતાનું મન કબજ કરવું.
युज् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. એકઠું કરવું; नि સાથે, નીમવું.
राजक ન. રાજસમુદાય, સઘળા રાજાઓ.
विज् ૧ ગ. આ. उद् જોડે, કાંપવું, બીવું, કંટાળવું.
विप्र પુ. બ્રાહ્મણ.
वृज् ૧ ગ. પ., ૨ ગ. આ. અને ૧૦ ગ. દૂર રહેવું, વર્જવું.
वृजिन પુ. નિર્દય માણસ.
वृथा ક્રિ. વિ. ફોગટ, નકામું.
वृषल પુ. શૂદ્ર, પાપી, વહી ગયલું માણસ.
शक्रजित् પુ. શક્ર અથવા ઇન્દ્રનો જીતનાર, રાવણનો પુત્ર.
श्रि ૧ ગ. ઉ. आ જોડે, વળગી રહેવું, પાસે જવું, આશ્રય લેવો.
सदाचार પુ. સ્ત્રી. ન. (सत् પુ. સ્ત્રી. ન. સારૂં, आचार પુ. ચાલચલગત, વર્તણુક) સારી વર્તણુકવાળું.
सर्वाभिप्रेतहेतु પુ. (अभिप्रेत अभि + प्र સાથે इ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ઇચ્છેલું, ઇષ્ટ) સઘળી ઇષ્ટ વસ્તુનું (પ્રાપ્ત કરવાનું) કારણ.
सूनृत પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રિય, આનંદકારી.
सूक्ति સ્ત્રી. (सु સારૂં, છટાદાર, उक्ति

સ્ત્રી. વાણી) સારી વાણી, સારૂં વચન, ખરી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવું તે, શુદ્ધ વિવરણ.

हिंस् ૧ ગ. ૫. અને ૧૦ ગ. હિંસા કરવી, નાશ કરવો.

हिंस्र પુ. સ્ત્રી. ન. ખૂની, માંસાહારી.

ઓસડીઆં ओषधि સ્ત્રી.

ઘણુંખરૂં प्रायेण અ. ક્રિ. વિ. प्रायः અ. ક્રિ. વિ.

જગ્યા (હોદ્દો) पद ન.

જનાવર पशु પુ.

જુદું જુદું विविध પુ. સ્ત્રી. ન.

ડાળી शाखा સ્ત્રી.

દયા दया સ્ત્રી.; દયાથી પીગળેલું दयार्द्र પુ. સ્ત્રી. ન.

બ્રાહ્મણરાજા ब्राह्मणराज પુ.

મંત્રી मंत्रिन् પુ., धीसचिव પુ.

માંદું रुग्ण પુ. સ્ત્રી. ન.

વંટોળીઓ चक्रवात પુ., झञ्झावात પુ.

વિશ્રામમેહેલ विश्रामप्रासाद પુ.

સાકેત (શહેરનું નામ છે) साकेत ન.

હોદ્દો अधिकार પુ.

હોંશીઆર चतुर પુ. સ્ત્રી. ન., कुशल પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૧૩.

ગણકાર્યરહિતકાળ.

પરોક્ષભૂતકાળ.

૧. સામાન્ય નિયમ—ગણકાર્યરહિત કાળના પ્રત્યયોમાંના જે પ્રત્યયોની પ્રારંભે य् સિવાય બીજું કોઈ વ્યંજન હોય તેવા પ્રત્યયોની પૂર્વે કેટલાક મૂળ* ધાતુઓ પછી इ લાગે છે. જે ધાતુઓ પછી આ પ્રમાણે इ લાગે છે તેઓને सेट् કહીશું, અને બાકીનાઓને अनिट् કહીશું. अनिट् ધાતુઓની સંખ્યા કરતાં सेट् ધાતુની સંખ્યા ઘણી વધારે છે, પરંતુ अनिट् ધાતુઓ વધારે ઉપયોગી છે અને કાવ્યાદિ પુસ્તકોમાં તેઓનો પ્રયોગ વધારે સાધારણ છે†.

૨. પરોક્ષભૂતકાળના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

---

* એટલે માત્ર એકાચ્ ધાતુઓ. ૧૦ ગણના ધાતુઓ (જેવાકે चोरय, कथय), પ્રેરકભેદો વગેરે સાધિત ધાતુઓ છે તે હમેશાં सेट् હોય છે.

† નીચેની કારિકાઓમાં सेट् અને अनिट् ધાતુઓ પૃથક્ પૃથક્ આપેલા છે. એ કારિકાઓ શિષ્યવર્ગે પાઠે કરવી; કેમકે લાંબી લાંબી ટીપો કરતાં એ યાદ રાખવી સહેલી પડશે:—

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः। वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः॥ અર્થ:—સ્વરાન્ત ધાતુઓમાં જેને છેડે ऊत् અને ॠत् (દીર્ઘ ऊ અને

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अ	व	म
૨ જો ,,	थ	अथुस्	अ
૩ જો ,,	अ	अतुस्	उस्

૩. આમાં थ, व, અને म એ ત્રણ પ્રત્યયોજ इ લઈ શકે એવા છે. (અ) कृ, सृ, भृ, वृ, स्तु, द्रु, स्रु, અને श्रु આટલા ધાતુઓ પછી એ પ્રત્યયો પૂર્વે इ મૂકવામાં આવતી નથી, (આ) અને બીજા બધા ધાતુઓને એ પ્રત્યય લાગતાં इ લાગે છે, પણ (ઇ) ऋ કારાન્ત अनिट् ધાતુઓ પછી थ ની પૂર્વે इ લાગતી નથી, અને (ઈ) બીજા કોઈ अनिट् ધાતુને છેડે સ્વર હોય અથવા તેની અંદર अ હોય તો તેવા ધાતુઓ પછી થની પૂર્વે વિકલ્પે इ મૂકવામાં આવે છે.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	ए	वहे	महे
૨ જો ,,	से	आथे	ध्वे
૩ જો ,,	ए	आते	इरे

દીર્ઘ ॠ) હોય તે અને यु અને તેની પછીના ધાતુઓ સિવાય બીજા બધા એકાચ્ ધાતુઓ सेट् ધાતુની ટીપમાંથી જુદા પાડયા છે; એટલે સ્વરાન્ત ધાતુઓમાં જેને છેડે ऊ અને ॠ હોય તે અને કારિકામાં વર્ણવેલા બીજા ધાતુઓ सेट् છે, અને બાકીના સર્વે अनिट् છે. डीङ् એટલે डी ઊડવું આ.; वृङ् એટલે वृ આ.; वृञ् એટલે वृ ઉ. (ङ् એ આત્મનેપદની નિશાની છે અને ञ् એ ઉભયપદની નિશાની છે).

शक्लृपच्मुचिरिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः। भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युज्रुज्रञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृजः ॥ अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुदःपद्यभिद्विद्यतिर्विनद् । शद्सदीस्विद्यतिःस्कन्दि हदीक्रुध्क्षुधिबुध्यती। वन्धिर्युधिरुधीराधि व्यध्शुधःसाधिसिध्यती ॥ मन्यहन्नाप्क्षिप्छुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती । लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्गम्नम्यमोरमिः ॥ क्रुशिर्दंशिदिशीदृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशःकृषिः । त्विष्तुष्द्विष्दुष्पुष्यपिष्विष्शिष्शुष्श्लिष्यतयो घसिः ॥ वसतिर्दह्दिहिदुहो नह्मिह्रुह्लिह्वहिस्तथा । अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥

આ કારિકામાં अनिट् ધાતુ ગણાવ્યા છે. કાવ્યના નિયમ પાળવાને માટે કેટલાએક ધાતુઓને इ લગાડેલી છે અને કેટલાએકને વિકરણ પ્રત્યય અને ति લગાડેલાં છે. છેલ્લી લીટીમાં अनुदात्त એ શબ્દ अनिट् ની બરોબર છે.

આ કારિકાઓમાં કહેલી વાત ગણકાર્યરહિત કાળોમાં સામાન્ય રીતે ખરી છે, પણ એમાં કેટલાંએક વિશેષ રૂપોમાં થોડો ફેરફાર કરવો પડે છે. પરોક્ષભૂતકાળમાં એવા જે ફેરફાર કરવા પડે છે તે મૂળગ્રન્થમાં ઉપર કહ્યા છે.

૪. શીખનારને માલમ પડશે કે ત્રીજા પુરુષના એકવચન અને બહુવચન વગર બીજા બધા પ્રત્યયો બીજા વર્ગના ગણોના વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો જેવા છે. इ રહિત थे (પૂર્વે इ આગમ ન આવ્યો હોય એવા थे) ની પૂર્વે अ અથવા આ સિવાય કોઈ સ્વર આવ્યો હોય અથવા य्, र्, ल्, व्, કે ह् આવ્યો હોય તો તેનો નિત્યે ढ्वे થાય. જો ध्वेની પૂર્વે इ આગમ આવ્યો હોય અને તે इની પૂર્વે य्, र्, ल्, व्, કે ह् આવ્યો હોય તો આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય.

૫. જે પ્રત્યયો इ લઈ શકે એવા છે તે બધા પ્રત્યયો ઉપરના આઠ વગર બીજા બધા ધાતુઓ પછી इ લે છે.

૬. गुप्, त्रप्, सिध् ૧ ગ. 'માઙ્ગલ્યકારક થવું' અથવા 'શાસન કરવું,' 'વ્યવસ્થા કરવી,' क्षम्*, मृज्, क्लिन्द्, अञ्ज्, स्यन्द्, क्लृप्, गुह्, गाह्, रध्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, स्नुह्, स्निह्, अश् 'વ્યાપવું' વગેરે જે ધાતુઓ બધા ગણકાર્યરહિત કાળમાં વિકલ્પે सेट् (वेट्) છે તે પરોક્ષભૂતકાળમાં પણ वेट् છે. †स्वृ, सू ૨ અને ૪ ગ. અને धू ૫ અને ૯ ગ. પણ वेट् છે, પણ પરોક્ષભૂતકાળમાં थ સિવાય બીજા પ્રત્યયો પૂર્વે તેઓ નિત્ય इ લે છે.

૭. અંગ. ૧૧ મા પાઠમાં આપેલા નિયમો પ્રમાણે પછીના સ્વરસહિત પ્રારંભના વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે. પ્રારંભે સ્વર હોય તો તે એકલાનોજ દ્વિર્ભાવ થાય છે, પછીના વ્યંજનસહિતનો દ્વિર્ભાવ થતો નથી.

૮. અભ્યાસમાંના इ અને उ પછી અસવર્ણ સ્વર આવે તો इ નો इय् અને उ નો उव् થાય, અને સવર્ણ સ્વર આવે તો બે સ્વર એકઠા થઈ (દીર્ઘ) ई અને (દીર્ઘ) ऊ થાય.

इ 'જવું' એ ધાતુનો અભ્યાસનો इ પરોક્ષભૂતકાળના અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં દીર્ઘ થાય છે.

જેમકે उख्–उउख् ઉપલા ૭. પ્રમાણે–उओख् નીચલા ૯. પ્રમાણે–उवोख् આ ૮. પ્રમાણે. એમજ इष्–इइष्–इएष्–इयेष જ્યારે ગુણ થતો નથી ત્યારે उख्–उउख्–ऊख् અને इष्–इइष्–ईष् થાય છે. વળી इ–इइ–ईइ અને છેલ્લા इ નો ४६ પૃ૦ ૧૦. પ્રમાણે य् થયો એટલે ईयतुः, ईयुः એ રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

---

* જ્યારે આ ધાતુ इ પામતો નથી ત્યારે ૧. પુ. દ્વિ વ. અને બ. વ. चक्षण्वहे, चक्षण्महे થાય છે, એટલે म् નો ण् થાય છે. એનો નિયમ એ છે કે ધાતુના અન્ત્ય म् પછી व् અથવા म् આવે તો તેનો न् થાય.

† દ્વિતીય ભવિષ્યકાળ અને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં स्वृ નિત્ય सेट् છે.

૯. પરસ્મૈપદ દ્વિવચન અને બહુવચન પ્રત્યયો અને આત્મનેપદ બધા પ્રત્યયો અવિકારક છે, અને પરસ્મૈપદ એકવચનના પ્રત્યયો વિકારક છે.

(અ) વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે, અને

(આ) અન્ત્ય સ્વરની અને ઉપાન્ત્ય अ ની પહેલા પુરુષના એકવચનમાં વિકલ્પે અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે. (ઇ) બીજા પુરુષના એકવચનમાં અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે અને ઉપાન્ત્ય अ એમનો એમ રહે છે.

बुध् પરસ્મૈપદ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	बुबोध	बुबुधिव	बुबुधिम
૨ જો ,,	बुबोधिथ	बुबुधथुः	बुबुध
૩ જો ,,	बुबोध	बुबुधतुः	बुबुधुः

बुध्–बुबुध् ૭. પ્રમાણે—बुबोध् ૯.(અ) પ્રમાણે—बुबोध, बुबुधिव ૯૪ પૃ૦ ૩. આ જુઓ.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	बुबुधे	बुबुधिवहे	बुबुधिमहे
૨ જો ,,	बुबुधिषे	बुबुधाथे	बुबुधिध्वे
૩ જો ,,	बुबुधे	बुबुधाते	बुबुधिरे

कृ પરસ્મૈપદ.

૧ લો પુ.	चकार–चकर	चकृव	चकृम
૨ જો ,,	चकर्थ	चक्रथुः	चक्र
૩ જો ,,	चकार	चक्रतुः	चक्रुः

कृ–कृकृ–चकृ ૭૬ પૃ૦ ૨.આ. અને ૨. ઉ. પ્રમાણે–चकार्–चकर् ઉપલા ૯. (આ) પ્રમાણે–चकार–चकर चकृव, चकर्थ વગેરે ૯૪ પૃ૦ ૩. (અ) પ્રમાણે.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	चक्रे	चकृवहे	चकृमहे
૨ જો ,,	चकृषे	चक्राथे	चकृढ्वे
૩ જો ,,	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे

ढ्वे માટે ૯૫ પૃ૦ ૪. જુઓ.

नी પરસ્મૈપદ.

૧ લો પુ.	निनाय-निनय	निन्यिव	निन्यिम
૨ જો ,,	निनयिथ-निनेथ	निन्यथुः	निन्य
૩ જો ,,	निनाय	निन्यतुः	निन्युः

नी–नीनी ૯૫ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે–निनी ૭૬ પૃ૦ ૨. ઉ. પ્રમાણે–निनै ૯૬ પૃ૦ ૯. (આ) પ્રમાણે–निनाय ૩. પુ. એ. વ. निनी–निन्यतुः ૭૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે. निनयिथ–निनेथ ને માટે ૯૪ પૃ૦ ૩. (ઈ) અને ઉપલો ૯. (ઇ) જુઓ. આત્મનેપદ. ૧. પુ. निन्ये–निन्यिवहे–निन्यिमहे.

गद् ૩. પુ. जगाद–जगदतुः–जगदुः.

૧૦. જે ધાતુઓને અન્તે સંયુક્તવ્યંજન પૂર્વે હોય એવો ऋ આવે અને જે ધાતુઓને અન્તે ॠ (દીર્ઘ) આવે તે ધાતુઓનો અને जागृ અને ऋ ધાતુઓનો અન્ત્ય સ્વર આ કાળના અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં પણ ગુણ પામે છે, એટલે તેનો अर् થાય છે. शॄ, दॄ અને पॄ ના અન્ત્ય સ્વરનો વિકલ્પે ગુણ થાય છે અને ગુણ થતો નથી ત્યારે સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. ऋच्छ्ના પણ આદિસ્વરનો ગુણ થાય છે.

स्मृ

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	सस्मार–सस्मर	सस्मरिव	सस्मरिम
૨ જો ,,	सस्मर्थ	सस्मरथुः	सस्मर
૩ જો ,,	सस्मार	सस्मरतुः	सस्मरुः

૭૬ પૃ૦ ૨. ઇ. અને ૯૪ પૃ૦ ૩. (આ) અને (ઇ) જુઓ. शशार, शशरतुः–शश्रतुः, शशरुः–शश्रुः ઇત્યાદિ.

૧૧. છઠ્ઠા ગણના કેટલાક ધાતુઓ જેવા કે कुट्, स्फुट्, त्रुट्, स्फुर्, नू અને धू પરોક્ષભૂતકાળના ૧. પુ. એ. વ. અને ૩. પુ. એ. વ., પ્રેરકભેદનો अय, અને અદ્યતન ભૂતકાળના કર્મણિ રૂપ ૩. પુ. એ. વ. નો પ્રત્યય इ, આટલા પ્રત્યયો સિવાય બીજા વિકારક પ્રત્યયો પર છતાં પણ ગુણ કે વૃદ્ધિ પામતા નથી. तुत्रोट, तुत्रुटिथ.

૧૨. કેટલાક ધાતુઓ જેવા કે अस् અને ब्रू ખંડિત છે, અને ગુણકાર્યરહિત કાળમાં તેમનાં રૂપજ નથી.

૧૩. જો ધાતુને છેડે આ હોય તો (અ) પરસ્મૈપદ પહેલા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યય अ નો औ થાય. (આ) જે અવિકારક પ્રત્યયો સ્વરાદિ છે અથવા જે પ્રત્યયો इ પામે છે તેવા પ્રત્યયોની પૂર્વે અન્ત્ય આ લોપાય છે.

ज्ञा

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	जज्ञौ	जज्ञिव	जज्ञिम
૨ જો ,,	जज्ञिथ–जज्ञाथ	जज्ञथुः	जज्ञ
૩ જો ,,	जज्ञौ	जज्ञतुः	जज्ञुः

ज्ञा–जज्ञा અને अ નો औ થયો એટલે जज्ञौ. इथ પર છતાં (૯૪ પૃ૦ ૩. (ઈ) જુઓ) અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં આ નો લોપ થયો એટલે जज्ञ्+इथ–जज्ञिथ અને વળી जज्ञथुः વગેરે રૂપો થયાં.

૧૪. ગણકાર્યવિશિષ્ટકાળ અને વર્તમાનકૃદન્તના પ્રત્યયો સિવાય બીજા બધા પ્રત્યયો પર છતાં ધાતુઓના અન્ત્ય ए, ऐ, અને ओ નો આ થાય છે.

ग्लै ૩. પુ. जग्लौ–जग्लतुः–जग्लुः; ૨. પુ.जग्लिथ–जग्लाथ વગેરે.

૧૫. (અ) भू નો દ્વિર્ભાવ बभूव् થાય છે. (આ) પરોક્ષભૂતકાળમાં जिના ज્નો ग् થાય છે, हिના ह्નો घ् થાય છે અને चिના च્નો વિકલ્પે क् થાય છે.

बभूव, बभूविथ; जिगाय–जिगय, जिग्यिव, जिगेथ–जिगयिथ. ૯૪ પૃ૦ ૩. (ઈ); जिघाय; चिकाय અથવા चिचाय.

૧૬. गम्, हन्, जन्, खन् અને घस् એટલા ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય अ નો અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. ह्નો બધાં રૂપોમાં घ् થાય છે અને अ નો લોપ થયા પછી जन् અને घस् ને બદલે યથાક્રમ ज्ञ् અને क्ष् થાય છે.

हन्

૧ લો પુ.	जघान-जघन	जघ्निव	जघ्निम
૨ જો ,,	जघनिथ-जघन्थ	जघ्नथुः	जघ्न
૩ જો ,,	जघान	जघ्नतुः	जघ्नुः

૧૭. अधि ઉપસર્ગપૂર્વક इ ધાતુ જેનો અર્થ 'અભ્યાસ કરવો' થાય છે તેનું અંગ પરોક્ષભૂતકાળમાં अधिजगा થાય છે.

अधिजगे–अधिजगाते–अधिजगिरे ઇત્યાદિ.

૧૮. (અ) सृज् અને दृश् એ બેની પછી જ્યારે વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યયો આવે ત્યારે તેના ऋ નો र થાય છે, એટલે स्रज् અને द्रश् થાય છે.

(આ) थ પ્રત્યય પર છતાં આ ધાતુઓ વિકલ્પે इ લે છે.

सृज् ससृज्–ससृज्–ससृज्+थ–सस्रज्+थ ઉપલા પ્રમાણે–सस्रष्+थ ૯૪પૃ૦ ૯. પ્રમાણે–सस्रष्+ठ, માર્ગોપ૦ ૨૧પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે–सस्रष्ट. એજ પ્રમાણે दद्रष्ट.વળી ससर्जिथ અને ददर्शिथ પણ રૂપો થાય છે. प्रच्छ्–पप्रच्छिथ–पप्रष्ठ ૯૪ પૃ૦ ૩. (ઈ) પ્રમાણે.

૧૯. પરોક્ષભૂતકાળમાં अद् ને ઠેકાણે વિકલ્પે घस् આદેશ થાય છે. આ આદેશભૂત घस् थ પૂર્વે નિત્યે इ પામે છે. અવિકારક પ્રત્યયો લાગી કેવાં રૂપો થાય છે તેને માટે ઉપલો ૧૬. જુઓ.

૨૦. પરોક્ષભૂતકાળ એવું બતાવે છે કે ક્રિયાને બન્યાને બહુ કાળ થઈ ગયો અથવા તો તે કહેનારે જોઈ નથી. સાધારણ રીતે આ કાળ ઘણા પુરાતન કાળની કથાઓ કહેવામાં વપરાય છે; અને પહેલા પુરુષમાં બોલનારે જે વાત બેશુદ્ધિમાં કરી હોય અથવા જે વાત ઉલટું બોલી છુપાવવા માગતો હોય તે દર્શાવવામાં વપરાય છે.

बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ।
कलिङ्गेष्ववसः । नाहं कलिङ्गाञ्जगाम ।

पुरा किल दुष्यन्तो नाम राजा बभूव ।स एकदा मृगयां कर्तुं वनमियाय ।तं तस्य सैनिका अमात्याश्चानुजग्मुः । तस्मिन्कानने दुष्यन्तो बहून्मृगाञ्जघान । एकं मृगं पलायमानमनुसरन्मार्गे दिव्याश्रमपदं ददर्श । तस्य सैनिकाः पूर्वस्मिन्नेव स्थाने तस्थुः । कण्वस्यायमृषेराश्रम इति ज्ञात्वा तं प्रविवेश ।प्रविश्य च को नु भो अत्रेति पप्रच्छ । कण्वस्य कृतिका दुहिता शकुन्तलाश्रमाद्बहिरागत्य दुष्यन्तं स्वागतं व्याजहार । शकुन्तलां चारुसर्वाङ्गीं दृष्ट्वा दुष्यन्तस्तां चकमे । तस्याः पाणिं गान्धर्वेण विधिना राजा जग्राह । अनन्तरं कंचित्कालं

श्री खरतरगच्छीय ज्ञान मन्दिर जयपुर

तावुभौ तस्मिन्नाश्रमे चिक्रीडतुः । रममाणं राजानं प्रेक्ष्य सैनिकाः पुरं निववृतिरे । राजापि पश्चात्स्वं नगरमुपययौ ।

कियद्वसु ब्राह्मणेभ्यो यूयं ददद । न वयं तेभ्यः किंचिद्ददिम ।

उन्मादं वीक्ष्य पद्मानां कुमुदानां च मन्दताम् ।
क्षणिकत्वं विभूतीनां चेतसा निश्चिकाय सः ॥

शुश्राव रामस्तत्सर्वं प्रतस्थे च ससैनिकः ॥

तस्तनुर्जज्वलुर्मम्लुर्जग्लुर्लुलुठिरे क्षताः ।
मुमूर्च्छुर्ववमू रक्तं तत्रुपुश्चोभये भटाः ॥

जम्बुमाली जहौ प्राणान् ग्राव्णा मारुतिना हतः ॥

बभाण स न मे मायां जिगायेन्द्रोऽपि किं नृभिः ॥

૧. ગાધિ નામના રાજાએ પોતાની દીકરી ભૃગુના દીકરા ઋચીકને દીધી (दा).

૨. તેણે (તે દીકરીએ) જમદગ્નિ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો (सू).

૩. જમદગ્નિ રેણુકાને પરણ્યો (परि+नी *).

૪. એક દહાડો તે તેના (સ્ત્રીના) અવિવેકે તેના ઉપર બહુ કોપ્યો (कुप्), અને તેના દીકરાઓને ફરમાવ્યું (दिश्) કે એને મારી નાખો.

૫. તેના સૌથી નાના દીકરા પરશુરામ સિવાય બીજા કોઈએ એ કામ કર્યું નહિ (कृ).

૬ તેણે કોવાડી વતે તેનું માથું કાપી નાખ્યું (छिद्).

૭. જમદગ્નિ એ કૃત્યથી ખુશ થયો (तुष्) અને બોલ્યો (अभि+धा आ.) કે દીકરા, વરદાન માગ.

૮. પરશુરામે માગ્યું (वृ) કે મારી મા પાછી જીવતી થાય અને પાપમાંથી છૂટી થાય.

---

* नर्द्, नद्, १०ग. नाथ्, नाध्, नन्द्, नक्क्, नृ, અને नृत् આટલા ધાતુ સિવાયના न् થી શરૂ થતા ધાતુઓની પૂર્વે જેમાં र् હોય એવો ઉપસર્ગ આવે તો તેના न् નો ण् થાય. र् અને न्‌ની વચ્ચે માર્ગોપ૦ ૧૫ પૃ૦ ॥ નોંધમાં કહેલા વર્ણોજ આવે તો ચાલે. બીજા વર્ણો આવવા જોઈએ નહિ. કેટલાકના મત પ્રમાણે નાધ્, नृ અને नर्द् ધાતુઓ અપવાદમાં આવતા નથી.

श्री खरतरगच्छीय ज्ञान मन्दिर, जयपुर

૯. ત્યારે જમદગ્નિ બોલ્યો (वि+आ+हृ આ.) કે એમ થાઓ એટલે રેણુકા જીવતી ઉભી થઈ (उद्+स्था).

૧૦. કેટલાક કાળ પછી કાર્તવીર્ય રાજા આશ્રમ વિષે આવ્યો (आ+गम्).

૧૧. તેણે અને તેના સિપાઈઓએ બધાં ઝાડ તોડી પાડ્યાં (भञ्ज्); જમીનને ખેદાનમેદાન કરી (उत्सन्नां कृ) અને ઋષિની ગાયો લઈ ગયા (अप+हृ). પરશુરામ ઘેર ન હતો (भू). જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે તેણે કાર્તવીર્ય જોડે યુદ્ધ કર્યું (युध् આ.) અને તેને મારી નાખ્યો(हन्).

૧૨. જ્યારે કાર્તવીર્યના દીકરાઓએ આ સાંભળ્યું (श्रु) ત્યારે તેઓ ઘણા ગુસ્સે થયા (क्रुध्) અને આશ્રમ વિષે ગયા (गम्).

૧૩. જમદગ્નિને એકલો જોઈને તેઓએ તેના ઉપર તીર છોડ્યાં (क्षिप् અથવા मुच्) અને તેને મારી નાખ્યો.

૧૪. જ્યારે પરશુરામ ઘેર પાછો આવ્યો (नि + वृत्) ત્યારે તે ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે ક્ષત્રિયોને જડમૂળથી કાપી નાખવાનો સંકલ્પ કર્યો (निस् + चि).

૧૫. તેણે કાર્તવીર્યના પુત્રોને પૂછ્યું (प्रच्छ् અથવા अनु+युज्) કે તમે મારા બાપને મારી નાખ્યો ? તેઓએ કહ્યું (गद्) કે ના અમે કદી માર્યો નથી.

૧૬. પણ પરશુરામ જાણતો હતો (ज्ञा) કે આ અપરાધી છે તેથી તેણે તેઓને તથા બધા ક્ષત્રિયોને મારી નાખ્યા.

શબ્દકોશ ૧૩.

उख् ૧૦ ગ. પ. જવું

उन्माद પુ. હર્ષ, પ્રફુલ્લિત થવું તે, વિકાસ.

उपरि ક્રિ. વિ. ઉપર.

उभय સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બન્ને પક્ષને લગતું.

कण्व પુ. ઋષિનું નામ છે.

कम् ૧૦ ગ.* આ. પ્રીતિ કરવી, ઇચ્છવું.

कलिङ्ग પુ. દેશનું નામ છે.

कानन ન. વન.

कुमुद ન. રાત્રે ખીલતું કમળ.

कृतिका સ્ત્રી. દત્તક કરેલી.

क्रुध् ૪ ગ. પ. કોપવું, ગુસ્સે થવું.

क्षणिकत्व ન. ક્ષણભંગુરપણું.

क्षत, क्षण् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ઘાયલ થયલું.

---

* ગણકાર્યરહિત કાળમાં આ ધાતુના ૧૦ મા ગણના अय નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. પરસ્મૈપદી આશીર્વાદાર્થ અને અદ્યતનભૂતકાળ સિવાયના ગણકાર્યરહિત કાળમાં આ ગણના બીજા બધા ધાતુઓને अय કાયમ રહે છે પણ તેનો અન્ત્ય अ જતો રહે છે.

गद् ૧ ગ. પ. બોલવું.
गान्धर्व पु. એક પ્રકારની લગ્નક્રિયા છે. એ ક્રિયા પ્રમાણે વરકન્યાની પરસ્પર અનુમતિ થઈ એટલે લગ્ન થાય, બીજું કશું જોઈએ નહિ.
गुप्* ૧ ગ. રક્ષણ કરવું.
ग्रावन् पु.. પથ્થર.
घस् ૧ ગ. ખાવું.
चारुसर्वाङ्गी સ્ત્રી. (चारु સુંદર सर्वाङ्ग સઘળા અવયવો) જેના બધા અવયવ સુંદર હોય તેવી સ્ત્રી.
निस् + चि નિશ્ચય કરવો, સંકલ્પ કરવો.
जम्बुमालिन् पु. રાક્ષસનું નામ છે.
ज्वल् ૧ ગ. પ. ધગધગવું, બળવું, તપવું.
तृष् ૪ ગ. પં. તરસ્યા થવું.
दिव्याश्रमपद न. (दिव्य દેવલોકી, સુંદર, आश्रमपद ન. મઠ) સુંદર મઠ.
दृप् ૪ ગ. પ. ગર્વ ધરવો.
द्रु ૧ ગ. પ. દોડવું.
नु અ. શંકા અથવા વિતર્કદર્શક અવ્યય.
पद्म ન. દિવસે ખીલતું કમળ.
पलायमान परा જોડે अय् ૧ ગ. આ. 'જવું' નો વર્તમાન કૃદન્ત. रा નો ला થાય છે) દોડતું.
पुरस्तात् ક્રિ. વિ. આગળ, મોઢા આગળ.
पूर्व સર્વ. પૂર્વનું, અગાઉનું (પુરુષ અથવા વસ્તુ).
बहिस् ક્રિ. વિ. બહાર.
भण् ૧ ગ. પ. બોલવું.
मन्दता સ્ત્રી. સુસ્તી, કરમાયલી સ્થિતિ.
माया • સ્ત્રી. જાદુવિદ્યા, ઠગાઈ, ઇન્દ્રજાલ.
मूर्च्छ् ૧ ગ. પ. મૂર્છા પામવી, બેશુદ્ધ થઈ જવું.
मृगया સ્ત્રી. શિકાર.
ग्लै ૧ ગ. પ. થાકી જવું, નરમ થઈ જવું, લોથ પોથ થઈ જવું.
रक्त ન. લોહી, રૂધિર.
रध् † ૪ ગ. પ. ઇજા કરવી.
लुठ् ૧ ગ. આ. ભૂમિ પર આળોટવું.
वम् ૧ ગ. પ. વમન કરવું, ઉલટી થવી.
विभूति સ્ત્રી. પૈસો, ચઢતી, ઐશ્વર્ય.
ससैनिक પુ. સ્ત્રી. ન. સિપાઈસહિત.
सिध् ૧ ગ.પ. શાસન કરવું, વ્યવસ્થા કરવી, માંગલ્યકારક થવું.

---

* ગણકાર્યરહિત કાળમા આ ધાતુને અને ૧ પૃ૦ ૧ લી કલમમાં ગણાવેલા બીજા ધાતુઓને વિકલ્પે आय् લગાડવામાં આવે છે.

† સ્વરાદિપ્રત્યય પર છતાં रध् અને जभ् માં अ પૂર્વે न् મુકાય છે, જેમકે ररन्ध પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩. પુ. એ વ. અહિં સ્વર વૃદ્ધિ પામતો નથી, કારણ કે न् મૂકીએ છિયે એટલે સ્વરનું ઉપાન્ત્યપણું બંધ થાય છે.

स्तन् ૧ ગ. પ. બૂમ પાડવી, ગર્જના કરવી.
स्निह् ૪ ગ. પ. સ્નેહ રાખવો.
स्नु ૨ ગ. પ. વહેવું.
स्वृ ૧ ગ. પ. સ્વર કરવો.
हत हन्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. મરાયલું.

અવિવેક व्यभिचार પુ.
ઋચીક (ઋષિનું નામ છે) ऋचीक પુ.
કદી નહિ नैव અ., न कर्हिंचित् અ.
કાર્તવીર્ય (એક રાજાનું નામ છે. એને પરશુરામે માર્યો હતો) कार्तवीर्य પુ.
કોવાડી परशु પુ.
ગાધિ (રાજાનું નામ છે) गाधि પુ.
ઘણું भृशम् ક્રિ. વિ.
છૂટી मुक्त मुच्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., मुक्ता સ્ત્રી.; છૂટા થવું मुच् (કર્મણિ રૂપ વાપરો).
જડમૂળથી કાપી નાખવું मूल् ૧૦ ગ. उद् જોડે. उन्मूलयितुम् હેત્વર્થ કૃદન્ત.
જમદગ્નિ (ઋષિનું નામ છે) जमदग्नि પુ.
જીવતી जीवन्ती जीव्નો કર્તરિ વર્તમાન કૃદન્ત. સ્ત્રી. सजीवा સ્ત્રી. (जीव પુ. જીંદગી, અને स [सह् ને ઠેકાણે] અ. સાથે).
નામનું नाम અ., नाम्ना તૃ. એ. વ. (नामन् શબ્દ ઉપરથી).
નાનામાં નાનું कनिष्ठ પુ. સ્ત્રી. ન.
પાછાં જીવતાં થવું जीव् पुनर् જોડે.
ભૃગુ (ઋષિનું નામ છે) भृगु પુ.
રેણુકા (જમદગ્નિની વહુ અને પરશુરામની મા) रेणुका સ્ત્રી.
સિવાય ऋते અ.

પાઠ ૧૪.

પરોક્ષભૂતકાળ (જારી).

૧. જો કોઈ ધાતુમાં બે મૂળ (અસંયુક્ત) વ્યંજન વચ્ચે અકાર હોય અને વળી પહેલા વ્યંજનનો અભ્યાસમાં ફેરફાર થતો ન હોય તો અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં અને પૂર્વે इ આગમ આવ્યો હોય તો એવા પરસ્મૈપદ ૨. પુ. એ. વ. ના પ્રત્યય थ પર છતાં તે अ ને બદલે ए મૂકાય છે અને અભ્યાસનો લોપ થાય છે.

तन्

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	ततान—ततन	तेनिव	तेनिम
૨ જો ,,	तेनिथ	तेनथुः	तेन
૩ જો ,,	ततान	तेनतुः	तेनुः

तन् ધાતુમાં નિયમમાં કહેલી બધી શરતો પાર પડેલી છે; नन्द्‌માં એમ નથી,કેમકે એ ધાતુમાં સંયુક્ત વ્યંજન છે, गद् માં અને भण् માં પણ નિયમ બધી રીતે લાગુ પડતો નથી, કેમકે અભ્યાસમાં તેઓના પહેલા વ્યંજનના અનુક્રમે ज् અને ब् થાય છે. એટલે રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે.

૩. પુ.	ननन्द	ननन्दतुः	ननन्दुः
,,	जगाद	जगदतुः	जगदुः
,,	बभाण	बभणतुः	बभणुः

પણ नेन्दतुः, गेदतुः, भेणतुः, વગેરે થતું નથી.

पच् ૨. પુ.એ. વ.पेचिथ–पपक्थ; शक् ૨. પુ. એ. વ.शेकिथ–शशक्थ; ૯૪ પૃ૦ ૩ (ઈ). પ્રમાણે અહિં थ् ની પૂર્વે વિકલ્પે इ મૂકાય છે. જ્યારે इ લાગે છે ત્યારે ઉપલો નિયમ લાગુ પડે છે, નહિ તો લાગુ પડતો નથી. च् નો क् માર્ગોપ૦ ૯૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે થયો છે.

૨. तॄ, फल्, भज्, त्रप्, અને राध्, (‘ઈજા કરવી,’ ‘દ્રોહ કરવો’ એવો અર્થ થતો હોય ત્યારે) એટલા ધાતુના अ અથવા आ ને બદલે એજ પ્રમાણે (ઉપલા નિયમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે) ए થાય છે; વળી जॄ, भ्रम्, त्रस्, फण्, राज्, भ्राज्, भ्राश्, भ्लाश्, स्यम् અને स्वन् ધાતુમાં આ ફેરફાર વિકલ્પે થાય છે.

અહિં ગણાવેલા ધાતુઓને ૧ લો સામાન્ય નિયમ લાગુ પડતો નથી.

तॄ–ततॄ ૭૬ પૃ૦ ૨ ઉ. પ્રમાણે–ततर् +अतुः ૭૭ પૃ૦ ૧૦. પ્રમાણે–અને ઉપલા નિયમ પ્રમાણે तेरतुः, એમજ त्रेपे, त्रेपाते વગેરે. बभ्राम–बभ्रमतु; અથવા भ्रेमतुः–बभ्रमुः અથવા भ्रेमुः વગેરે.

૩. शश्, दद्, અને वादि (व् થી શરૂ થતા) ધાતુઓમાં આ ફેરફાર થતો નથી.

वम् ૩. પુ. ववाम–ववमतुः–ववमुः.

૪. ઘણું કરીને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં નીચે લખેલા તથા બીજા કેટલાક ધાતુઓના य्, व् તથા र् ના યથાક્રમ इ, उ અને ऋ થાય છે–*वच्, यज्, वप्, वह्, वस् ૧ ગ., वे, व्ये, ह्वे, श्वि, वद्, स्वप्, ज्या, वश्, व्यच्, प्रच्छ्, व्रश्च्, भ्रस्ज्, ग्रह्, અને व्यध्. પરોક્ષભૂતકાળમાં આ ટીપમાંથી प्रच्छ्, व्रश्च्

* મૂળ ગ્રન્થમાં વર્ણવેલા પહેલા ૧૧ ધાતુ પછી ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળના અવિકારક પ્રત્યય આવે તો તેમાં એ ફેરફાર થતો નથી.

અને अस्ज् ને કાઢી નાખવા. આ ફેરફારને અથવા તો य्, व् અને र् ના આદેશભૂત इ, उ અને ऋ ને **संप्रसारण** કહે છે.

૫, પરોક્ષભૂતકાળના વિકારક પ્રત્યય પર છતાં સંપ્રસારણ માત્ર અભ્યાસમાંજ થાય છે. व्यथ् નો અભ્યાસ બધાં રૂપોમાં वि થાય છે.

૬. સંપ્રસારણ પછી સ્વર આવે તો તે લોપાય છે.

૭. જ્યારે સંયુક્ત વ્યંજનના બન્ને વ્યંજનો સંપ્રસારણ લઈ શકે એવાં હોય ત્યારે માત્ર છેલ્લામાંજ એ ફેરફાર થાય છે.

यज्

	પરસ્મૈપદ.			આત્મનેપદ.		
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	इयाज-इयज	ईजिव	ईजिम	ईजे	ईजिवहे	ईजिमहे
૨ જો „	इयजिथ-इयष्ठ	ईजथुः	ईज	ईजिषे	ईजाथे	ईजिध्वे
૩ જો „	इयाज	ईजतुः	ईजुः	ईजे	ईजाते	ईजिरे

यज्-ययज्-इअयज् ૫. પ્રમાણે-इयज् ૬. પ્રમાણે-इयाज. यज्–इज् ૪. અને ૬. પ્રમાણે-इइज्-ईज्+अतुः–ईजतुः. यज्–इयजिथ અથવા इयज् +थ ૯૪ પૃ૦ ૩.(ઈ) પ્રમાણે-इयष्+थ ૬૪ પૃ૦ ૯. પ્રમાણે-इयष्+ठ-इयष्ठ માર્ગો૫૦ ૨૧પૃ૦ *નોંધ પ્રમાણે. व्यध्-व्यव्यध्-विअव्यध् ૫. અને ૭. પ્રમાણે-विव्यध् ૬. પ્રમાણે–विव्याध. स्वप्-स्वस्वप्-सुस्वप्-*सुष्वप्+अ–सुष्वाप. व्यध्-विध्-विविध्+अतु.-विविधतुः. स्वप्-सुप्-सुपुप्+अतुः-सुषुपतुः. वच् ૫. ૩. પુ. उवाच-ऊचतुः-ऊचुः–૨. પુ. એ. વ. उवचिथ અથવા उवक्थ. આ. ऊचे-ऊचाते ઇત્યાદિ.

૧. (અ) અનુનાસિક અથવા અંતઃસ્થ સિવાય બીજા કોઈ પણ વ્યંજન પર છતાં અથવા પદાન્તે હોય ત્યારે द्रुह्, मुह्, स्नुह्, અને स्निह् ના ह् નો વિકલ્પે घ् થાય છે, એટલે घ् અથવા ढ् થાય છે.

मुमोहिथ, मुमोह्+थ ૯૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે—मुमोढ्+थ અથવા मुमोघ्+थ-मुमोढ અથવા मुमोग्ध.

---

* જે ધાતુનું આદિ વ્યંજન स् હોય અને તે स् ની પછી સ્વર કે દન્ત્ય વ્યંજન આવ્યું હોય તે ધાતુઓ અને स्वक्, स्विद्, स्वद्, स्वञ्ज्, स्वप् અને स्मि ધાતુઓના स् ની પૂર્વે સામાન્ય રીતે એકજ પદમાં अ અથવા आ સિવાય કોઈ સ્વર અથવા કણ્ઠ્ય વ્યંજન આવ્યું હોય તો स् નો ष् થાય છે. सेक्, सृप्, सृज्, स्तृ, स्तृ, અને स्त्यै અપવાદરૂપ છે, એટલે એ ધાતુઓમાં એ નિયમ લાગતો નથી.

(આ.) એતીજ સ્થિતિમાં नह् ના ह् નો ध् થાય છે; નેહિથ, અને नमह्+थ=ननध्+थ=ननद्ध.

૨. वह् ના ह् નો ૫૯ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે લોપ થાય ત્યારે પૂર્વના अ ને બદલે આ નો ओ થાયછે.

वह्-ववह्-उवह्+थ—उवढ्+थ ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે—उवढ्+ध. ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે-उवढ ૫૯ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે—અને આ નિયમ પ્રમાણે उवाढ—ને બદલે उवोढ.

૮. (અ). वे ઉ. 'વણવું' એ ધાતુનું પરોક્ષભૂતકાળના વિકારક પ્રત્યય પર છતાં ફેરફાર થઈ उवय् અંગ થાય છે અને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં ऊय् અથવા ऊव् અંગ થાય છે. व्ये ઉ. 'ઢાંકવું' એ ધાતુનું પરોક્ષભૂતકાળના વિકારક પ્રત્યય પર છતાં विव्यय् અંગ થાય છે અને અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં विवी અંગ થાય છે. उवय् ને थ પૂર્વે इ આગમ લાગે છે.

આ નિયમ ન હોય તો ૯૮ પૃ૦ ૧૪. લાગુ પડે, व्ये—व्वेव्ये-व्+इएव्ये ૧૦૫ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે—विव्ये ૬. પ્રમાણે-विव्यै+अ-विव्याय. એજ પ્રમાણે वे નાં વિકારક પ્રત્યય લગાડતાં રૂપો સમજવાં.

(આ). ह्वे ઉ. 'બોલાવવું', 'હોડ બકવી' નાં પરોક્ષભૂતકાળનાં બધાં રૂપોમાં हु થાય છે અને श्वि નો शु થાય છે.

એટલે પરોક્ષભૂતકાળના વિકારક પ્રત્યય પર છતાં પણ એ ધાતુઓ સમ્પ્રસારણ પામે છે. ह्वे-हुउए-हु ૧૦૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે.

(ઇ) वे અને श्वि નાં રૂપો મૂળ અંગ ઉપરથી પણ થાય છે. वे-वा ૯૮ પૃ૦ ૧૪. પ્રમાણે-ववा—ववौ-ववतुः-ववुः, ૯૮ પૃ૦ ૧૩. (અ) અને (આ) પ્રમાણે.

૯. अद्, ऋ, અને व्ये ધાતુઓ थ પૂર્વે નિત્ય इ લે છે.

૨. પુ. એ. વ. आरिथ. ૩. પુ. आर-आरतुः—आरुः.

૧૦ मस्ज અને नश ધાતુઓમાં વ્યંજનાદિ વિકારક પ્રત્યય પર

દનો, અને બીજા સાધિત ધાતુઓનો અથવા સામાન્ય રીતે કહીએ તો અનેકાચ્ ધાતુઓનો પણ પરોક્ષભૂતકાળ આ રીતે થાય છે. આ રૂપને આમ્‌યુક્ત પરોક્ષભૂતકાળ કહે છે.

(ઇ). આત્મનેપદી ધાતુને कृ નાં આત્મનેપદ રૂપ લાગે છે અને પરસ્મૈપદીને પરસ્મૈપદ રૂપ લાગે છે.

ईश् આત્મનેપદ. (અ).

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	ईशांचक्रे	ईशांचकृवहे	ईशांचकृमहे
૨ જો ,,	ईशांचकृषे	ईशांचक्राथे	ईशांचकृढ्वे
૩ જો ,,	ईशांचक्रे	ईशांचक्राते	ईशांचक्रिरे

વળી ईशामास, ईशांबभूव વગેરે.

कथ् ૧૦ ગ. પરસ્મૈપદ (આ).

૧ લો પુ.	कथयांचकार–चकर	कथयांचकृव	कथयांचकृम
૨ જો ,,	कथयांचकर्थ	कथयांचक्रथुः	कथयांचक्र
૩ જો ,,	कथयांचकार	कथयांचक्रतुः	कथयांचक्रुः

વળી આ. कथयांचक्रे, વગેરે.

ઘણાખરા ગણકાર્યરહિત કાળોમાં अय કાયમ રહે છે. (૧૦૧ પૃ૦ નોધ જુઓ).

૧૨ (અ) दय्, अय्, कास् અને आस् એ ધાતુ आम्‌યુક્ત પરોક્ષ-ભૂતકાળનાં રૂપ નિત્ય લે છે અને उष्, विद् અને जागृ એ રૂપો વિકલ્પે પામે છે.

(આ). भी, ह्री, भृ અને हु આ ધાતુઓ પણ आम्‌યુક્ત પરોક્ષ-ભૂતકાળનાં રૂપ વિકલ્પે લે છે, પણ આ ધાતુના અંગનો ત્રીજા ગણમાં થાય છે તે પ્રમાણે પ્રથમ દ્વિર્ભાવ થાય છે અને પછી आम् અને સહાયકારક ક્રિયાપદ લાગે છે.

૧૩. आम् એ વિકારક પ્રત્યય છે, માટે એ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વર અને विद् સિવાયના ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે.

बिभयांचकार; जिह्रयांचकार; बिभरांचकार; ઇત્યાદિ.

૧૪. (અ.) અભ્યાસમાં માત્ર अज હોય તો अ દીર્ઘ થઈ आ થાય છે.

(આ). જે ધાતુને પ્રારંભે अ અને અન્તે સંયુક્ત વ્યંજન હોય એવા ધાતુમાં તથા જેને પ્રારંભે ऋ હોય તેવા ધાતુમાં તથા अश् 'વ્યાપવું'એ ધાતુમાં અભ્યાસની પછી न् ઉમેરાય છે.

अर्द्	૩. પુ.	आनर्द	आनर्दतुः	आनर्दुः
अन्त्	,,	आनन्त	आनन्ततुः	आनन्तुः
ऋज्	,,	आनृजे	आनृजाते	आनृजिरे

૧૫. અદ્યતનભૂતકાળ અને આશીર્વાદાર્થ સિવાય બધા ગણકાર્યરહિત કાળમાં મૃને પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો લાગે છે.

૧૬. આ બે પાઠમાં આપેલા નિયમો પ્રમાણે અંગ તૈયાર કરી કર્તરિ રૂપમાં ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય કે આત્મનેપદી હોય તો પણ તે અંગને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાથી ધાતુનાં પરોક્ષભૂતકાળનાં કર્મણિ તથા ભાવે રૂપો થાય છે.

गतायां रात्रौ सुप्ता वयं किल बहु विलेपिम ।

युधिष्ठिरेण पृष्टो लोमशोऽगस्त्यस्य प्रभावं कथयामास ।

कृतयुगे कालेया इति विश्रुता दानवा वृत्रं समाश्रित्य महीं स्वर्गलोकं च भृशं पीडयांचक्रुः । नैतत्कर्तुमानर्हुस्ते ।

तान्हन्तुं सेन्द्रा विबुधा न शेकुः ।

ते ब्रह्माणमुपसंगम्योचुर्भगवन्नखिलं त्रैलोक्यं दानवैर्र्धते किमत्र करवामहै ।

परमेष्ठ्युवाच भो देवा दधीचमृषिं गत्वा तस्यास्थीनि याचध्वम् तेषां वज्रं कृत्वा वृत्रं हत ।

तथेति प्रतिज्ञाय ते सर्वे दधीचस्याश्रममुपययुः ।

तमृषिं देवाः प्रणेमुस्तस्यास्थीनि च ययाचिरे ।

ततः स महात्मा त्रैलोक्यस्य हितायात्मनः प्राणानुत्ससर्ज ।

तस्य परासोरस्थीनि देवा जगृहुस्त्वष्टारं च गत्वा तं* तेषामुग्रं वज्रं कारयामासुः ।

---

*૨૧ મા પાઠમાં ૧૨. જુઓ.

ततस्त्वष्टा शक्रमुवाचैतद्गृहीत्वा वृत्रं जहि ।

इन्द्रेण सहिता देवा रोदसी आवृत्य तिष्ठन्तं कालेयैरभिरक्षितं च वृत्रमासेदुः । तांश्च युद्धायाजुहुविरे ।

तैः सह देवानां तुमुलं युद्धं समापेदे । रजोभिः सर्वा दिशो व्यानशिरे । दानवेभ्यश्च देवा भृशं त्रेसुः ।

इतस्ततः प्रधावतां तेषां वेगं देवा दौर्बल्यान्न सेहिरे भीताश्च पलायामासुः ।

तादृशांस्तान्दृष्ट्वेन्द्रो विष्णुं शरणं वव्राज ।

ततो विष्णुरात्मनस्तेज इन्द्रे निदधे देवाश्च महर्षयश्चापि तथा विदधिरे ।

ततो रणधुरामेकोऽपीन्द्र उवाह ।

स वृत्रस्य वधाय महद्वज्रं मुमोच । तेन हतो वृत्रो भूमौ सुष्वाप ।

कोट्या कोट्या पुरद्वारमेकैकं रुरुधे द्विषाम् ॥
तत्कर्म वालिपुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिष्मिये ।
संत्रेसू राक्षसाः सर्वे बहु मेने च राघवः ॥
सुग्रीवो मुमुदे देवाः साध्वित्यूचुः सविस्मयाः ।
बिभीषणोऽभितुष्टाव प्रशशंसुः प्लवंगमाः ॥
राघवो न दयांचक्रे दधुर्धैर्यं न केचन ।
मम्रे पतङ्गवद्वीरैर्हाहेति च विचुक्रुशे ॥
प्राणा* दुध्वंसिरे गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते ।
उच्छश्वास चिरादीना रुरोदासौ ररास च ॥
लोहबन्धैर्बबन्धे नु वज्रेण किं विनिर्ममे ।
मनो मे न विना रामाद्यत्पुस्फोट सहस्रधा ॥
उत्तेरिथ समुद्रं त्वं मदर्थेऽरीन् जिहिंसिथ ।
ममर्थ चातिघोरां मां † धिग्जीवितलघूकृताम् ॥

---

* સીતાએ જ્યારે પોતાના સ્વામી રામને ઇન્દ્રજીત્‌ના બાણની અસરથી મરણતોલ ભૂમિ પર પડેલો જોયો ત્યારની સીતાની સ્થિતિને આ શ્લોક લાગુ પડે છે. નીચેના બે શ્લોકમાં તે પ્રસંગના સીતાના કરુણ શબ્દો આપેલા છે.

† धिक् અવ્યયને યોગે દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે.

माल्लिन्यं मार्जयामास चन्द्रमास्तिमिरैः कृतम् ।
खलैर्दत्तं मृषा दोषमिव सत्पुरुषः सताम् ॥

*ऐन्द्रेण ह वै महाभिषेकेण संवर्त आङ्गिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषिषेच †। तस्मादु मरुत्त आविक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे । ‡ तदप्येष श्लोकोऽभिगीतः । मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे । आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद इति ।

---

૧ જ્યારે કાલેયોનો આગેવાન માર્યો ગયો (हन् કર્મણિ રૂપ) ત્યારે તેઓ મરણિયા થઈને લડ્યા (युध्), પણ આખરે દેવોએ તેમને તાબે કર્યા (जि).

૨. પછી તેઓએ મસલત કરી (मन्त्र् અથવા मन्त्रं कृ) અને વિશ્વનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો (निस्+चि).

૩. તેઓએ ધાર્યું (मन्) કે સઘળા ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણોનું મોત અથવા નાશ એ હેતુ પાર પાડવાનું ઉત્તમ સાધન છે; કારણ કે તેઓ જે તપ આચરે છે (तप् અથવા चर्) અને જે યજ્ઞો કરે છે (तन् અથવા आ+हृ) તેના પર વિશ્વ આધાર રાખે છે (आ+श्रि અથવા अव+लम्ब्).

૪. માટે તેઓ દહાડે દરીઆમાં સંતાઈ રહેતા (प्र+छद्), રાત્રે બહાર ફરતા (चर्), ઘણા બ્રાહ્મણોને મારી નાખતા (हन्) અને સઘળા લોકોને દમતા (पीड् અથવા अर्द्).

૫. વસિષ્ઠ, ભાર્ગવ, અને બીજા ઋષિઓના આશ્રમો પાયમાલ કરાયા (अव+साद् પ્રેરકરૂપ) અને ઉજડ કરાયા (कृ); પછી તેઓએ તેને બાળી નાખ્યા (दह्).

૬. કોઈ માણસો જગન કરતા નહિ (यज्) અને દેવો બીતા (भी અથવા त्रस्).

૭. આ બધું કોણ કરે છે તે તેઓ જાણતા ન હતા (ज्ञा), તેથી તેઓ વિષ્ણુ પાસે ગયા (उप+गम्) અને તેની મદદ માગી (याच्).

---

* ऐन्द्रो महाभिषेकः એ એક જાતનો રાજ્યાભિષેક હતો. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રને દેવોએ અભિષેક કર્યો હતો. એજ અભિષેક મૃત્યુલોકના રાજાઓને કરવામાં આવતો ત્યારે તેઓને શસ્ત્ર ભેદી શકતાં નહિ અને તેઓ આખી પૃથ્વી જીતી શકતા.

† ૧૩૮ પૃ૦ § નોંધ જુઓ.

‡ અહિં तद् એ तस्मात् બરોબર છે.

૮. વિષ્ણુએ તેઓને કહ્યું (कथ् અથવા चक्ष्) કે એ બધું કાલેયો રાત્રે કરે છે અને દિવસે સમુદ્રમાં સંતાઈ રહે છે.

૯. તેણે (વિષ્ણુએ) તેમને આજ્ઞા કરી (आ+दिश्) કે તમે અગસ્ત્ય પાસે જાઓ અને દરીઓ પી જવાની એને વિનતિ કરો.

૧૦ દેવો તે ઋષિની પાસે ગયા (उप+इ), તેને નમ્યા (प्र+नम्), અને તેના સામર્થ્યનાં વખાણ કર્યાં (स्तु અથવા प्र+शंस).

૧૧. તેણે તેમને તેમના આવવાનો હેતુ પૂછ્યો (प्रच्छ्).

૧૨. એ તેઓએ તેને કહ્યો (कथ्). તે ઉપરથી અગસ્ત્ય સમુદ્ર ગયો (या) અને દેવો તેની પાછળ ગયા (अनु+इ અથવા अनु+या).

૧૩. તે સમુદ્ર પી ગયો (पा) અને કાલેયો પોતાના આશ્રયમાંથી બહાર ખેંચી કઢાયા (आ+कृष्).

૧૪. પછી એક લડાઈ થઈ (सम्+आ+पद्) અને દેવોએ તેમને મારી નાખ્યા.

શબ્દકોશ ૧૪.

अगस्त्य પુ. ઋષિનું નામ છે.

अतिघोर પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું ભયંકર અથવા ક્રૂર.

अन्ततः ક્રિ. વિ. આખરે.

अभिगीत अभि જોડે गै ૧ ગ. પ. નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ગવાયલું, ગાયલું.

अर्थ् प्र જોડે ૧૦ ગ. આ. અરજ કરવી.

अर्द् ૧ અને ૧૦ ગ. પીડવું, દમવું.

अश् ૫ ગ. આ. વ્યાપવું वि જોડે.

*अस्थि પુ. હાડકું.

आङ्गिरस પુ. अङ्गिरस् નો વંશજ.

आविक्षित પુ. अविक्षित् નો પુત્ર.

इ ૨ ગ. પ. परि જોડે, આસપાસ ફેરો ફરવો.

इतस्ततः ક્રિ. વિ. આમતેમ, અહિથી તહિથી.

उ અવ્યય છે.

उग्र પુ. સ્ત્રી. ન. સખ્ત, તીક્ષ્ણ, આકરૂં.

उष् ૧ ગ. પ. બાળવું.

एकैक સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. અક્કેક, દરેક.

ऐन्द्र પુ. સ્ત્રી. ન. ઇન્દ્રસંબંધી.

कामप्रि પુ. જેની ઇચ્છાઓ સપૂર્ણ થઈ છે તે, કૃતાર્થ.

कारय कृ નું પ્રેરકઅંગ, કરાવવું.

---

* ૧૬ પાઠમાં ૧૧ કલમ જુઓ.

कालेयं પુ. અમુક રાક્ષસોનું નામ છે.
कृतयुग ન. હિંદુશાસ્ત્રના ચાર યુગમાંનો પહેલો યુગ.
क्रुश् ૧ ગ. પ. वि જોડે, બૂમ પાડવી.
चर् ૧ ગ. જવું, છલંગે ચાલવું.
चिराद् ક્રિ. વિ. ઘણીવાર રહીને.
छद् ૧૦ ગ. प्र જોડે સંતાડવું.
जीवितलघूकृत પુ. સ્ત્રી. ન. જીંદગીથી અથવા જીવતા રહેવાથી નામોશી પામેલું અથવા માનભ્રષ્ટ થયલું.
तप् ૧ ગ. પ. તપ કરવું.
तादृश પુ. સ્ત્રી. ન. તેના જેવું.
तिमिर પુ. ન. અંધારૂં.
तुमुल પુ. સ્ત્રી. ન. જબરૂં, ભારે, સારીપેઠે ઝામેલું.
त्रस् सम् જોડે, બીવું, ત્રાસવું.
त्रैलोक्य ન. ત્રણે લોક.
दद् ૧ ગ. આ. આપવું.
दधीच પુ. ઋષિનું નામ છે.
दय् ૧ ગ. આ. દયા આણવી.
दानव પુ. રાક્ષસ.
*दिश् સ્ત્રી. દિશા.
दीन પુ. સ્ત્રી. ન. નિરાશ્રય, ગરીબ.
दोष પુ. ઠપકો, નિન્દા, કલંક.
दौर्बल्य ન. નબળાઈ.
धिक् અ. છટ્, ધિક્કારદર્શક અવ્યય.
पतङ्गवत् ક્રિ. વિ. પતંગિયાંની માફક.
परमेष्ठिन् પુ. બ્રહ્મદેવ.
परासु પુ. સ્ત્રી. ન. મરેલું, મુએલું, ગતપ્રાણ.
परिवेष्टृ પુ. પીરસનાર.
पुरद्वार ન. શહેરનો દરવાજો.
प्रभाव પુ. સામર્થ્ય, મોટાઈ.
प्लवंगम પુ. વાનર.
फण् ૧ ગ. પ. જવું.
फल् ૧ ગ. પ. ફળવું.
बहु ક્રિ. વિ. ઘણું, મોટેથી.
बिभीषण પુ. રાવણનો ભાઈ અને રામનો મિત્ર.
†भ्रस्ज् ૬ ગ. ઉ. સેકવું, ભુંજવું.
भ्राज् ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.
भ्राश् ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.
भ्लाश् ૧. ગ. આ. પ્રકાશવું.
मदर्थे ક્રિ. વિ. મારે માટે.
मन्त्र् ૧૦ ગ. આ. મસલત કરવી.
मरुत्त પુ. રાજાનું નામ છે.
महाभिषेक પુ. (महत् પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું અને अभिषेक પુ. રાજાને મુગટ પહેરાવતી વખતે પાણી છાંટે છે તે) મોટો રાજ્યાભિષેક.
मालिन्य ન. અંધારૂં, મેલાપણું.
मृज् ૧૦ ગ. સાફ કરવું, માજવું.
मृषा અ. ફોગટ, ખોટું.

*૧૬ પાઠમાં ૨૨ કલમ જુઓ.

† આ ધાતુના આશીર્વાદાર્થ સિવાય બધા ગણકાર્યરહિત કાળમાં બે અંગ થાય છે, भ्रस्ज् અને भर्ज्. भस्ज् ના स् નો લોપ થતો નથી ત્યારે ज् થાય છે (૬૬ પૃ૦ ૧૦).

मेध्य પુ. સ્ત્રી. ન. યજ્ઞને વાસ્તે ઠરાવેલું અથવા લાયક.
रस् ૧ ગ. પ. બૂમ પાડવી.
रोदसी ન. દ્વિ. વ. પૃથ્વી અને સ્વર્ગ.
लप् ૧ ગ. પ. वि જોડે, વિલાપ કરવો, શોક કરવો.
लम्ब् अव જોડે, ૧ ગ. આ. આધાર રાખવો.
लोमश પુ. ઋષિનું નામ છે.
लोहबन्ध પુ. (लोह પુ. ન. લોઢું बन्ध પુ. બન્ધન, બેડી) લોઢાની બેડી.
वज्र પુ. ન. ઘણો કઠણ પથ્થર, વજ્ર.
वालिपुत्र પુ. વાલિનામના વાનરસરદારનો પુત્ર.
विबुध પુ. દેવ.
विश्रुत પુ. સ્ત્રી. ન. वि+श्रुનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., પ્રખ્યાત, વખણાયલું.
विश्वे देवाः પુ. બ. વ. બધા દેવો.
वेग પુ. ઝડપ, વેગ.
शक्र પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.
श्रि आ જોડે, આધાર રાખવો.
संवर्त પુ. એક ગોરનું નામ છે.
सत्पुरुष પુ. સારો માણસ.
सभासद् પુ. સભા અથવા દરબારનો બેસનાર.
समन्तम् ક્રિ. વિ. ફરતું.
सर्वतः ક્રિ. વિ. બધી દિશાએ.
सविस्मय પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્ચર્યસહિત, અચંબો પામતું.
सहस्रधा ક્રિ. વિ. હજારો ભાગમાં.
साधु ક્રિ. વિ. સારી રીતે.
सुग्रीव પુ. વાનર સરદાર અને રામના મિત્રનું નામ છે.
सृज् उद् જોડે, તજવું.
सेन्द्र પુ. સ્ત્રી. ન. ઇન્દ્રસહિત.
स्तु अभि જોડે, વખાણવું, સ્તુતિ કરવી.
स्फुट् ૬ ગ. પ. ભાગવું, ફાટી જવું.

આવવું તે आगमन ન., आगम પુ.
આશ્રય, આશરો લીધેલી જગ્યા आश्रयस्थान ન.
ઉજડ निर्जन પુ. સ્ત્રી. ન.
ઉપાય उपाय પુ., अभ्युपाय પુ.
કામ कार्य ન., फल ન. એ હેતુ પાર પાડવાને फलावाप्तये.
તપ तपांसि બ. વ.
નાશ ध्वंस પુ., नाश પુ., अवसाद પુ.
નાશ કરવો छिद् ૭ ગ. उद् જોડે; सूद् ૧૦ ગ. नि જોડે; उच्छेत्तुम् હેત્વર્થ કૃ. निषूदयितुम् હેત્વર્થ કૃ.
મરણીઆ થઈને प्रसह्य અ. ક્રિ. વિ. आत्मनिरपेक्षम् અ. ક્રિ. વિ. साहसेन તૃ૦ વિ., ક્રિ. વિ. તરીકે વપરાયું છે.
મોત वध પુ.
હેતુ प्रयोजन ન.
સામર્થ્ય प्रभाव પુ.

પાઠ ૧૫.

ભાગ ૧.

શ્વસ્તનભવિષ્યકાળ, સામાન્યભવિષ્યકાળ અને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ.

૧. શ્વસ્તનભવિષ્યકાળ.

૧. ધાતુને तृ પ્રત્યય લગાડવો. તે લગાડતા પહેલાં અન્ત્ય સ્વર અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે. આ પ્રમાણે જે નામ બને તેનાં પ્રથમાનાં રૂપોને ત્રીજા પુરુષનાં રૂપ દાખલ ગણવાં અને પહેલા અને બીજા પુરુષમાં अस् ધાતુનાં પરસ્મૈપદી વર્તમાનકાળનાં યથાપુરુષ રૂપ પહેલીના એકવચનમાં ઉમેરવાં. જ્યારે ધાતુ આત્મનેપદી હોય ત્યારે अस् ધાતુનાં આત્મનેપદી રૂપો ઉમેરવાં.

૨. सेट् ધાતુ પછી तृની પૂર્વે इ મૂકવામાં આવે છે અને वेट् ધાતુ પછી इ વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે. अनिट् ધાતુમાં તો इ આવતીજ નથી. इष्, सह्, लुभ् रुष् અને रिष् એટલા ધાતુઓને तृ પૂર્વે વિકલ્પે इ લાગે છે.

૩. પરોક્ષભૂતકાળ સિવાય બધા ગણકાર્યરહિત કાળોમાં ग्रह् ધાતુમાં પ્રત્યયની પૂર્વે આવતો इ આગમ દીર્ઘ થાય છે. वृ, અને (દીર્ઘ) ॠકારાન્ત ધાતુઓમાં પરોક્ષભૂતકાળ, આત્મનેપદી આશીર્વાદાર્થ અને પરસ્મૈપદી અદ્યતનભૂતકાળ સિવાય બધા ગણકાર્યરહિત કાળોમાં इ આગમ વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

૪. ऋ ઉપાન્ત્ય સ્વર હોય એવા अनिट् ધાતુઓના ऋ નો અઘોષ વ્યંજનથી શરૂ થતા વિકારક પ્રત્યય (અંગમાં ગુણ કે વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રત્યય) પર છતાં વિકલ્પે र् થાય છે; જેમકે स्पृश्-स्पर्ष्टा અથવા स्प्रष्टा. सृज् અને दृश्ને માટે ૯૯ પૃ૦ ૧૮. જુઓ सृज्-स्रष्टा; दृश्-द्रष्टा.

૫. જ્યારે सह् ના ह् નો ૫૯ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે લોપ થાય છે ત્યારે वह् ધાતુમાં એવી સ્થિતિમાં થાય છે તેમજ પૂર્વના अ અથવા आनो ओ થાય છે. (૧૦૬ પૃ૦ ૨. જુઓ).

પરસ્મૈપદ.

भू.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः
૨ જો ,,	भवितासि	भवितास्थः	भवितास्थ
૩ જો ,,	भविता	भवितारौ	भवितारः

सह्–सह्+ता–सढ्+ता–सढ्+धा–सढ्+ढा–साढा–सोढा ૧૧૪ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે; वह्નું એજ પ્રમાણે वोढा; लभ्+ता–लभ्+धा–लब्धा; दह्+ता–दघ्+ता–दघ्+धा–दग्धा; नह्+ता–नघ्+ता ૧૦૬ પૃ૦ ૧. (આ) પ્રમાણે–नघ्+धा–नद्धा; सृज्+ता–स्रज्+ता ૯૯ પૃ૦ ૧૮. પ્રમાણે–स्रष्+ता–स्रष्+टा–स्रष्टा; सृप्–सर्प्ता અથવા स्रप्ता.

આત્મનેપદ.

मुद्.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	मोदिताहे	मोदितास्वहे	मोदितास्महे
૨ જો ,,	मोदितासे	मोदितासाथे	मोदिताध्वे
૩ જો ,,	मोदिता	मोदितारौ	मोदितारः

૪૨ પૃ૦ ૨. જુઓ.

૨. સામાન્યભવિષ્યકાળ.

૧. વર્તમાનકાળના પ્રત્યયની પૂર્વે स्य મૂક્યાથી આ કાળના પ્રત્યય સિદ્ધ થાય છે. ધાતુના સ્વરૂપ પ્રમાણે स्यની પૂર્વે इ મૂકવી, અથવા ન મૂકવી, અથવા વિકલ્પે મૂકવી. પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય સ્વરનો અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

૧. ધાતુના અન્ત્ય सનો सથી શરૂ થતા *અપુરુષવાચક પ્રત્યય પર છતાં त् થાય છે.

૨. गम् ૫. हन्, અને ऋકારાન્ત ધાતુઓ પછી એ ધાતુઓ अनिट् છે તોપણ આ કાળમાં स्यની પૂર્વે इ લાગે છે અને कृत् અને नृत् सेट् છે તોપણ તેઓ પછી स्य પૂર્વે વિકલ્પે इ લાગે છે.

૩. कृप्, वृत्, वृध्, शृध् અને स्यन्द् સામાન્યભવિષ્યકાળમાં

* આ શબ્દોના અર્થમાં પુરુષ અને વચનદર્શક પ્રત્યયો જેવા કે मि, सि. ति ઇત્યાદિ અને એકબે બીજા પ્રત્યયો સિવાય બધા પ્રત્યયોનો સમાવેશ થાય છે,

વિકલ્પે પરસ્મૈપદી છે અને પરસ્મૈપદી હોય ત્યારે स्य પૂર્વે इ લાગતી નથી. આ નિયમ क्लृप् ને શ્વસ્તનભવિષ્યકાળમાં પણ લાગુ પડે છે.

लभ्.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे
૨ જો ,,	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
૩ જો ,,	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते

भू.

૧ લો પુ.	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः
૨ જો ,,	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
૩ જો ,,	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति

लभ्+स्य–लप्+स्य+ते–लप्स्यते; दिश्+स्य–देश्-देष्–देक्–देक्+ष्यति-देक्ष्यति; दुह्+स्य–दोह्-दोघ्–धोघ्–धोक्–धोक्+ष्यति–धोक्ष्यति; दृश्+स्य–द्रश् ૭૯ પૃ૦ ૧૮. પ્રમાણે–द्रष्–द्रक्–द्रक्+ष्यति–द्रक्ष्यति; सृप्+स्यति–सर्प અથવા स्रप्–૧૧૪ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે–सर्प्स्यति અથવા स्रप्स्यति; वृध्+स्य–वर्ध्–वर्त्–वर्त्स्यति–અથવા वर्धिष्यते ઉપલા ૩. પ્રમાણે.

૩. ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ.*

૧. ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં વર્તમાનકાળના પ્રત્યયને બદલે હ્યસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો स्यને લાગે છે. કાળવાચક अ આગમ ધાતુની પૂર્વે આ અર્થમાં મૂકવામાં આવે છે. બીજી વાતે તો રૂપ સામાન્યભવિષ્યકાળનાં જેવાંજ છે.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	अलप्स्ये	अलप्स्यावहि	अलप्स्यामहि
૨ જો ,,	अलप्स्यथाः	अलप्स्येथाम्	अलप्स्यध्वम्
૩ જો ,,	अलप्स्यत	अलप्स्येताम्	अलप्स्यन्त
૧ લો પુ.	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम
૨ જો ,,	अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
૩ જો ,,	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्

૨. अधिપૂર્વક इ ધાતુમાં અદ્યતનભૂતકાળ અને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં इ-

* જેને ગુજરાતી વ્યાકરણમાં સંકેતભૂતકાળ કહે છે તે.

ને સ્થાને गा આદેશ વિકલ્પે મૂકવામાં આવે છે. गा આદેશ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેનો વ્યંજન પર છતાં गी થાય છે; જેમકે अध्यैष्यत અથવા अध्यगीष्यत ઉ. પુ. એ. વ.

૩. ગણકાર્યરહિતકાળમાં કર્મણિ તથા ભાવે રૂપો તૈયાર થયલાં અંગને માત્ર આત્મનેપદ પ્રત્યય લગાડવાથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૪. સામાન્યભવિષ્યકાળ સામાન્ય રીતે આવતો વખત બતાવે છે અને વિશેષે કરીને અદ્યતન (આજને લગતો) ભવિષ્યકાળ દર્શાવે છે.

શ્વસ્તનભવિષ્યકાળ વિશેષે કરીને અનદ્યતન (આજને લગતો નહિ એવો) ભવિષ્યકાળ બતાવે છે. જે સાંકેતિક વાક્યમાં એવો ભાવ હોય કે સંકેત અથવા શરત પૂર્ણ થઈ નથી, તેમાં ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ વપરાય છે. તે બે કાળ દર્શાવે છે, ભવિષ્ય અને ભૂત. જ્યારે તે ભૂતકાળનો સંકેત દર્શાવે છે ત્યારે તેમાંથી ક્રિયા નથી બની એવો ભાવાર્થ નીકળે છે.

हरिद्वारं गमिष्यामि तत्र च गङ्गाया उद्गमं हिमाचलं च द्रक्ष्यामि सर्वासां देवतानां पूजां च विधाय स्वकीयं ग्रामं प्रतिनिवर्त्स्यामि।

यद्यत्ते हितकरं तत्सर्वं कर्तुं यतिष्ये ।

स्वामिनादिष्टोऽपि पुष्पाणि नानयसि यदानीतानि न वेति स प्रक्ष्यति तदा किं प्रतिवक्ष्यसि ।

अस्माकं मित्रं हिरण्यको नाम मूषकराजो गण्डकीतीरे चित्रवने निवसति सोऽस्माकं पाशांश्छेत्स्यति ।

यदि मे बाणपथमायास्यस्यसंशयं मरिष्यसि ।

सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ।

यदि स धर्ममत्यक्ष्यद्दुःखभाक्समवर्तिष्यत ।

कुसुमपुर एकस्मिन्गृहे शत्रुणा पातितमग्निं यदि कृष्णवर्मा न निरवापयिष्यत्तदा सर्वमेव नगरमग्निरधक्ष्यत् ।

कुम्भकर्णस्य गात्राणि रामो रणे कर्त्स्यतीति केन संभावितम् ।

पुष्करेण भ्रात्रा द्यूते जितो नलो राज्यात्परिभ्रष्टो दमयन्त्या सह वनमियाय तत्रापि कलिना बहुविधैश्छलैः पीडितो सुप्तां दमयन्तीमुत्सृज्यैकस्मिन्स्थले जगाम । गच्छंश्च महान्तं दावं ददर्श । तन्मध्ये कर्कोटको नाम नाग आसीत् । तं स राजाग्नेर्मध्यादुद्धृत्य

कानिचित्पदानि निनाय । दशमे पदे *कर्कोटको नलमदशत् ।
तेन नैषधस्य स्वीयं रूपमन्तरधीयत । [illegible]नं विकृतं दृष्ट्वा स
राजा विस्मितस्तस्थौ ।

ततः कर्कोटको नागः [illegible] ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इ[illegible] ॥
यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥
विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥
अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।
क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥
न ते भयं महावीर दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मर्षिभ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥
राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
सङ्ग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥
गच्छ राजन्नितः सूतो वाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ।
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ॥
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥

* આ कृ ધાતુનું આત્મનેપદી અદ્યતનભૂતકાળનું ૨. પુ. એ. વ. નું રૂપ છે અને એમાં કાળવાચક આગમનો લોપ થયો છે (૨૨ પા૦ ૨ જુઓ).

अनेन वाससा च्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।
इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥
एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥

मरिष्यामि विजेष्ये वा हृताश्चेत्तनया मम ।
हनिष्यामि रिपूंस्तूर्णं न जीविष्यामि दुःखितः ॥
स्मेष्यन्ते मुनयो देवाः कथयिष्यन्ति चानिशम् ।
दशग्रीवस्य दुर्नीतैर्विनष्टं रक्षसां कुलम् ॥
मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं
वरतनुरथवासौ नैव दृष्टा त्वया मे ।
यदि सुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥
अकरिष्यदसौ *पापमतिनिष्करुणैव सा ।
नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी ॥

---

૧. જો હું આજે નળને નહિ દેખું (दृश्) તો અગ્નિમાં મારા આત્માને તજીશ (परि+त्यज्)અને મરીશ.

૨. રાજા પોતાના મેળાપનો હેતુ મને કહેતો નથી. ઠીક છે, હું છેવટે તે જાણીશ (ज्ञा).

૩. સુદેવ, ઋતુપર્ણ પાસે જા અને તેને કહે કે દમયન્તી નવો સ્વયવર કરનાર છે (आ+स्था), ઘણા રાજાઓ અને રાજકુમારો ત્યાં જાય છે અને તે કાલે થનાર છે (प्र+वृत्).

૪. જો તમે ઇચ્છતા હો તો કુણ્ડિનપુર એકે દિવસે જાઓ; કારણ કે સૂર્ય ઉગશે (उद्+इ) કે તરતજ બીજા વરને વરશે (वृ).

૫. દમયંતીએ પર્ણાદને બહુ ધન આપ્યું અને કહ્યું કે નળ આવશે (आ+गम्) ત્યારે તને વધારે આપીશ (दा). મારે માટે તેં ઘણું કર્યું

---

* આ વાત એક ઘાતકી સ્ત્રીને વિશે છે. એક જુવાન સ્ત્રીના ધણી ઉપર ખાર રાખીને તે તે સ્ત્રીને મારી નાખવાનું ચાહતી હતી; પરંતુ આ શ્લોક બોલનારી પવિત્ર સ્ત્રીએ તેને અટકાવી.

અને નીચેના ધાતુનાં વર્તમાનકાળ તથા હ્યસ્તનભૂતકાળનાં કર્મણિ કે ભાવે રૂપો લખોઃ—

शॄ, वप्, यज्, दॄ, नॄ, कॄ, मृ, स्मृ, व्यच्.

શબ્દકોશ ૧૫.

अक्ष પુ. જુગટાના પાસા.
अक्षज्ञ પુ. સ્ત્રી. ન. પાસે રમવાની કળા જાણનાર.
अक्षनैपुण પુ. સ્ત્રી. ન. પાસા નાખવામાં હોંશીઆર.
अक्षहृदय ન. પાસા નાખવાની કળા.
अतिनिष्करुण પુ.સ્ત્રી.ન. (अति ઘણું. અતિશે) ઘણું નિર્દય અથવા ક્રૂર.
अनर्ह પુ. સ્ત્રી. ન. અયોગ્ય.
अनागस् પુ. સ્ત્રી. ન. નિરપરાધી.
अनिशम् ક્રિ. વિ. વારંવાર, હમેશ, નિરંતર.
अश्वहृदय ન. ઘોડા ચલાવવાની કળા.
असंशयम् ક્રિ. વિ. બેશક.
असूयय * ખોટું ઇચ્છવું, દ્વેષભાવ રાખવો.
इक्ष्वाकु પુ. સૂર્યવંશી રાજાઓનો મૂળ પુરૂષ.
ईश्वर પુ. રાજા.
उद्गम પુ. મૂળ, ઉત્પત્તિ, નીકળવું તે.
कर्कोटक પુ. સાપનું નામ છે.
कलि પુ. પાપરૂપી તત્ત્વ.
कुण्डिनपुर ન. શહેરનું નામ છે.
कुलज પુ. સ્ત્રી. ન. (कुल ન. કુળ, કુટુમ્બ અને ज जन् 'ઉત્પન્ન થવું' ઉપરથી) કુટુમ્બમાં જન્મેલું, વંશજ.
कृ नि જોડે, ઇજા કરવી, નુકસાન કરવું.
कृते અ. વાસ્તે, લીધે.
गण्डकी સ્ત્રી. નદીનું નામ છે; गण्डकीतीर ન. ગણ્ડકીનો કિનારો.
गात्र ન. અવયવ, શરીર.
चित्रवन ન. વનનું નામ છે.
छल ન. કપટ.
तनय પુ. પુત્ર.
तन्मुखोच्छ्वासगन्ध પુ. (उच्छ्वास પુ. શ્વાસ લેવો તે, ઊંચો શ્વાસ; गन्ध પુ. ખુશબો, સુવાસ, પરિમળ) તેના મોઢાના શ્વાસનો સુવાસ.

---

* એ નામધાતુ છે. असूया પરથી અન્ત્ય સ્વરનો લોપ કરી ૧૦મા ગણમાં अय ઉમેરાય છે તેમ अय ઉમેરવાથી સિદ્ધ થયો છે.

दंष्ट्रिन् પુ. તીક્ષ્ણ દાંતવાળું પ્રાણી, સાપ.

दशम પુ. સ્ત્રી. ન. દશમું.

दाव પુ. જંગલની આગ, દવાગ્નિ, જંગલ.

दिव्य પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વર્ગીય, સુંદર.

दुःखभाज् પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખ ભોગવનાર, દુખી.

दुःखित પુ. સ્ત્રી. ન. પીડાયલું.

दुर्नीत ન. દુષ્ટ અથવા અવિચારી કામ.

निषधेश्वर પુ. નિષધ દેશનો રાજા.

नैपुण्य ન. ચતુરાઈ.

नैषध પુ. નિષધ દેશનો રાજા, નળ.

पद् प्रति જોડે, પ્રાપ્ત કરવું.

परिपन्थिन् પુ. સ્ત્રી. ન. રસ્તા વચ્ચે રહીને હરકત કરનાર, રોકનાર.

तत्परिपन्थिनी સ્ત્રી. તેનો રસ્તો રોકનારી.

परिभ्रष्ट **परि+भ्रंश**નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. પાડેલું.

पातित **पत्**ના પ્રેરકરૂપનો કર્મણિ ભૂ. કૃ. પાડેલું.

पुष्कर પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

बहुविध પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા પ્રકારનું.

बाणपथ પુ. (**पथिन्** પુ. માર્ગ) બાણ પહોંચે એટલો માર્ગ, બાણમર્યાદા.

बाहुक પુ. નળે જ્યારે સારથિનો વેશ લીધો હતો ત્યારનું તેનું નામ.

मूषक પુ. ઉંદર; **मूषकराज** પુ. ઉંદરોનો રાજા.

युग ન. જોડું; **वासोयुग** ન. લુગડાંનો જોટો.

रति સ્ત્રી. પ્રીતિ.

वच् प्रति જોડે, પ્રતિવચન આપવું, પ્રત્યુત્તર દેવો.

वस् પ્રેરકરૂપ **नि** જોડે, પોશાક પહેરવો, પહેરવું.

वापय પ્રેરકરૂપ વાતું, **निर्** જોડે, હોલવવું, બુઝવવું.

विनष्ट **वि+नश्** નો ભૂ. કૃ., નાશ પામેલું.

शत्रुतस् ક્રિ. વિ. શત્રુથી.

शश्वत् ક્રિ. વિ. હમેશ.

संभावित **सम्+भू**ના પ્રેરકરૂપનો કર્મણિ ભૂ. કૃ. બની શકે એવું ધરાયલું.

संस्मर्तव्य પુ. સ્ત્રી. ન. યાદ રાખવા લાયક.

सुभिक्ष ન. અન્નની પુષ્કળતા.

सूत પુ. સારથિ, રથ હાંકનાર.

हरिद्वार ન. હિમાલયની તળેટી આગળ એક પવિત્ર સ્થાન છે.

हिमाचल પુ. હિમાલય.

हिरण्यक પુ. ઉંદરનું નામ છે.

આશીર્વાદ आशिष् સ્ત્રી.
ગર્વિષ્ઠ अवलिप्त ભૂ. કૃ.
છેતરવું अति + सम्+धा, वि + प्र+ लभ्, वञ्च् ૧૦ ગ. આ.
છેવટ उदर्क પુ., अवसान ન., परिणाम પુ.
છેવટે उदर्के વગેરે.
નીચ પુરુષ कापुरुष પુ.
પર્ણાદ (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) पर्णाद પુ.
બાંધવું निर्+मा.
મેળાપ आगमन ન.
રખવાળવિનાનું अरक्षित કર્મણિ ભૂ. કૃ.
રૂબરૂ (કોઈની) समक्षम् ક્રિ. વિ., प्रत्यक्षम् ક્રિ. વિ.
શ્રેષ્ઠરાજસત્તા साम्राज्य ન., पारमेष्ठ्य ન.
સંખ્યા संख्या સ્ત્રી.
સંતુષ્ટ રાખવું अनु + रञ्ज् નો પ્રેરક ભેદ.
સુદેવ (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) सुदेव પુ.
હેતુ प्रयोजन ન., उद्देश પુ.

પાઠ ૧૬.

વિભક્તિમાં નિયમભંગ.

માર્ગોપદેશિકાના ૨૫ પાઠને મથાળે આપેલા વિભક્તિપ્રત્યય વિદ્યાર્થીએ ધ્યાનમાં રાખવા.

૧. આ સ્થળે કેટલાંક નામની વિભક્તિનાં નિયમવિરુદ્ધ રૂપજ અમે બતાવીએ છિયે; તેમનાં બાકીનાં રૂપો તો સામાન્ય સંધિનિયમ પ્રમાણે વિભક્તિપ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે. જે ઠેકાણે સંબોધનના એકવચન વિષે કંઈ પણ વિશેષ લખ્યું ન હોય ત્યાં તે રૂપ પ્રથમાના એકવચનના રૂપ સરખુંજ સમજવું*.

૨. જે નામો પોતેજ आકારાન્ત ધાતુ હોય, અથવા જે નામોનો અન્ત્ય ભાગ आકારાન્ત ધાતુ હોય, જેમકે विश्वपा, शङ्खध्मा વગેરે, તેવાં નામોના आકારનો દ્વિતીયાના બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

---

* વિદ્યાર્થીને સુગમ પડે માટે ઘણા અઘરા શબ્દોનાં સંપૂર્ણ રૂપાખ્યાન આપેલાં છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.		એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
प्र०	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः	प०	विश्वपः	विश्वपा-भ्याम्	विश्वपाभ्यः
द्वि०	विश्वपाम्	,,	विश्वपः	ष०	,,	विश्वपोः	विश्वपाम्
तृ०	विश्वपा	विश्वपा-भ्याम्	विश्वपाभिः	स०	विश्वपि	,,	विश्वपासु
च०	विश्वपे	,,	विश्वपाभ्यः	सं०	हे विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः

૩. पति શબ્દનું સંબોધનનું એકવચન, ષષ્ઠીનું બહુવચન અને પ્રથમ છ રૂપો हरि શબ્દનાં એ રૂપો જેવાં થાય છે; અને પંચમી, ષષ્ઠી, અને સપ્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો पत्युः-पत्युः-पत्यौ થાય છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.		એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
प्र०	पतिः	पती	पतयः	प०	पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
द्वि०	पतिम्	,,	पतीन्	ष०	,,	पत्योः	पतीनाम्
तृ०	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः	स०	पत्यौ	,,	पतिषु
च०	पत्ये	,,	पतिभ्यः	सं०	हे पते	पती	पतयः

૪. सखि શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપો सखा-सखायौ-सखायः-सखायम्-सखायौः થાય છે, દ્વિતીયાનું બહુવચન सखीन् થાય છે, અને પઞ્ચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમીનાં એકવચનનાં રૂપો અને ષષ્ઠીનું બહુવચન અનુક્રમે सख्युः-ख्युः-ख्यौ-खीनाम् થાય છે. સંબોધનનું એકવચન सखे છે.

प्र०	सखा	सखायौ	सखायः	प०	सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
द्वि०	सखायम्	,,	सखीन्	ष०	,,	सख्योः	सखीनाम्
तृ०	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः	स०	सख्यौ	,,	सखिषु
च०	सख्ये	,,	सखिभ्यः	सं०	हे सखे	सखायौ	सखायः

૫. श्री, धी, भ्रू અને બીજાં એવાં ધાતુ ઉપરથી વગર પ્રત્યયે નીકળેલાં નામો તથા श्री અને स्त्री એટલાંના અન્ત્ય इ અથવા उ હ્રસ્વ કે દીર્ઘને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં યથાક્રમ इय् અથવા उव् થાય છે. स्त्री શબ્દને नदी ના પ્રત્યય લાગે છે, અને श्री, धी, भ्रू, અને બીજાં એજ પ્રકારનાં સ્ત્રીલિંગનાં નામોને ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી, અને સપ્તમીનાં એકવચનમાં તથા ષષ્ઠીનાં બહુવચનમાં એ પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે. स्त्री નું દ્વિ૦ એ.

વ. स्त्रीम् અથવા स्त्रियम् થાય છે, અને દ્વિ૦ બ. વ. स्त्रीः અથવા स्त्रियः થાય છે. સં૦ એ. વ. स्त्रि થાય છે.

૬. ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગનાં ધાતુરૂપ નામો જેવાંકે धी અને श्री અને तरी, तन्त्री અને लक्ष्मी એટલા શબ્દો પછી પ્રથમાના એકવ-ચનના स् પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.*

स्त्री.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.		એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
प्र०	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः	प०	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
द्वि०	स्त्रियम् / स्त्रीम्	,,	स्त्रियः / स्त्रीः	ष०	,,	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
तृ०	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः	स०	स्त्रियाम्	,,	स्त्रीषु
च०	स्त्रियै	,,	स्त्रीभ्यः	सं०	हे स्त्रि†		

श्री.

प्र०	श्रीः	श्रियौ	श्रियः	प०	श्रियः-याः	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
द्वि०	श्रियम्	,,	,,	ष०	,,	श्रियोः	श्रियाम् / श्रीणाम्
तृ०	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः	स०	श्रियि-याम्	,,	श्रीषु
च०	श्रिये-यै	,,	श्रीभ्यः	स०	हे श्रीः		

भ्रू.

प्र०	भ्रूः	भ्रुवौ	भ्रुवः	प०	भ्रुवः-वाः	भ्रूभ्याम्	भ्रूभ्यः
द्वि०	भ्रुवम्	,,	,,	ष०	,,	भ्रुवोः	भ्रुवाम् / भ्रूणाम्
तृ०	भ्रुवा	भ्रूभ्याम्	भ्रूभिः	स०	भ्रुवि-वाम्	,,	भ्रूषु
च०	भ्रुवे-वै	,,	भ्रूभ्यः	सं०	हे भ्रूः		

૭. (અ). જો ધાતુરૂપ નામના અન્ત્ય इ કે उ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ)ની પૂર્વે ધાતુનું સંયુક્ત વ્યંજન ન આવ્યું હોય અને વળી તે નામની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય અથવા કોઈ સત્ત્વવાચક નામ આવ્યું હોય અને ઉપસર્ગ આવ્યો

---

* अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीह्रीश्रीणामुदाहृतः ।
सप्तानामेव शब्दानां सिलोपो न कदाचन ॥

† સઘળા શબ્દોનાં સં૦ દ્વિ. વ. અને બ.વ. રૂપો પ્ર૦ દ્વિ. વ. અને બ.વ. રૂપો જેવાંજ થાય છે.

હોય તો તેનો સંબન્ધ ક્રિયાપદની સાથે હોય પણ નામની સાથે ન હોય અને સત્ત્વવાચક નામ આવ્યું હોય તો તેને સમાસનો વિગ્રહ કરતાં પ્રથમા સિવાય કોઈ પણ વિભક્તિ આવતી હોય, તો તેવાં ધાતુરૂપ નામના इ કે उ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં य् કે व् થાય છે; જેમકે ग्रामणीः–ण्यौ-ण्यः–ण्यम्; प्रधीः–ध्यौ-ध्यः. ग्रामणी અને બીજાં જે નામોને છેડે नी ધાતુ હોય તેવાં નામોનું સપ્તમીનું એકવચન आम् પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે; જેમકે ग्रामण्याम्. ग्रामणी અને सेनानी જેવાં નામો જેનો મૂળ અર્થ પુરુષથી થતો ધંધો દર્શાવે છે તેવાં નામોનાં રૂપાખ્યાન જ્યારે તેઓ સ્ત્રીલિંગનાં સત્ત્વવાચક નામોનો ગુણ બતાવનાર વિશેષણ તરીકે વપરાયાં હોય ત્યારે પણ પુલ્લિંગનાં જેવાં થાય છે. ईકારાન્ત અથવા ऊકારાન્ત બીજાં ધાતુરૂપ નામો જેના ई અથવા ऊનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે य् અથવા व् થાય છે તેવાં નામોનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ नदी અથવા वधूનાં રૂપ જેવાં થાય છે. એવાં નામોનાં પ્રથમાનાં એકવચનનાં રૂપ માટે ૧૨૬ પૃ૦ ૬. જુઓ.*

---

* ૭ (અ). નિયમ વિદ્યાર્થીને સારી પઠે સમજાય માટે આ નોંધ આપી છે. ग्रामणी શબ્દમાં એ નિયમની બધી શરત પાર પડી છે. ग्रामणी એમાં नी ધાતુરૂપ નામ છે, એના અન્ત્ય ई ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું નથી, માત્ર ण् આવ્યો છે. વળી એ ધાતુરૂપ નામ नी ની પૂર્વે સત્ત્વવાચક નામ આવ્યું છે અને સમાસનો વિગ્રહ કરતાં તે નામ એટલે ग्राम શબ્દ દ્વિતીયામાં આવશે, જેમકે ग्रामं नयतीति ग्रामणीः; માટે આ શબ્દને એ નિયમ લાગી ग्रामण्यौ-ण्यः વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે ई નો य् થઈ રૂપો થાય છે. प्रधी શબ્દને પણ નિયમ લાગુ પડે છે; કેમકે એમાં धी ધાતુરૂપ નામ છે, એના અન્ત્ય ई ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું નથી, અને વળી એ ધાતુરૂપ નામ धीની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો છે અને તેનો સંબંધ ક્રિયાપદની સાથે છે (प्रकृष्टं ध्यायतीति प्रधीः આ વિગ્રહમાં).

આ નિયમનાં પ્રત્યુદાહરણ આપવાથી નિયમ બરોબર સમજાશે. यवक्री, सुश्री, कटप्रू વગેરે શબ્દોમાં અન્ત્ય ई અથવા ऊ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું છે અને તે ધાતુનું છે માટે ई અને ऊ નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં इय् અને उव् થાય છે; જેમકે यवक्रियौ, सुश्रियौ, कटप्रुवौ ઇત્યાદિ.

उन्नी, उल्लू વગેરે શબ્દોમાં અન્ત્ય ई અથવા ऊ ની પૂર્વે સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું છે તોપણ નિયમ લાગુ પડે છે, કેમકે એ સંયુક્ત વ્યંજન ધાતુનું નથી. यवक्री, सुश्री, कटप्रू ના क्री, श्री, અને प्रू ધાતુમાં અન્ત્ય ई અથવા ऊ પૂર્વે क्र्, श्र् અને प्र્ સંયુક્ત વ્યંજન છે તેમ नी અને लू ધાતુમાં કંઈ સંયુક્ત વ્યંજન નથી.

नी અને लू શબ્દને નિયમ લાગતો નથી (नियौ-यः, लुवौ-वः ઇત્યાદિ), કેમકે એ શબ્દો પૂર્વે ઉપસર્ગ કે સત્ત્વવાચક નામ નથી.

शुद्धधी, परमधी, परमलू ઇત્યાદિ શબ્દોને બહુવ્રીહિ કે કર્મધારય સમાસ

प्रधी पु.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.		એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र०	प्रधीः	प्रध्यौ	प्रध्यः	प०	प्रध्यः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
द्वि०	प्रध्यम्	,,	,,	प०	,,	प्रध्योः	प्रध्याम्
तृ०	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः	स०	प्रध्यि	,,	प्रधीषु
च०	प्रध्ये	,,	प्रधीभ्यः	सं०	हे प्रधीः		

प्रधी स्त्री.

प०	प्रधीः	प्रध्यौ	प्रध्यः	प०	प्रध्याः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
द्वि०	प्रध्यम्	,,	,,	ष०	,,	प्रध्योः	प्रधीनाम्
तृ०	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः	स०	प्रध्याम्	,,	प्रधीषु
च०	प्रध्यै	,,		सं०	हे प्रधि		

पुनर्भू स्त्री. નાં એવાંજ રૂપ થાય છે.

(આ). અપવાદ—सुधी અને જેને છેડે भू આવે એવાં નામ; જેમકે सुधीः-धियौ-धियः, स्वयंभूः-भुवौ-भुवः વગેરે.

આ નામો અને જે બીજાં નામોના ई અથવા ऊ નો इय् અથવા उव् થાય છે તે નામોનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપો श्री નાં જેવાં થાય છે, ૧૨૫ પૃ૦ ૫. જુઓ.

(ઇ). પ્રત્યપવાદઃ—वर्षाभू અને पुनर्भू, જેમકે वर्षाभ्वौ વગેરે.

લઈએ તો નિયમ લાગતો નથી; કેમકે સમાસનો વિગ્રહ કરતાં शुद्ध ને परम શબ્દો પ્રથમામાં આવે છે; (शुद्धा धीर्यस्य सः शुद्धधीः, लुनातीति लूः, परमश्चासौ लूश्च परमलूः); એટલે કર્મધારય કે બહુવ્રીહિ સમાસમાં આ નિયમ લાગશે નહિ, માત્ર તત્પુરુષમાંજ લાગશે. પણ એજ શબ્દોને તત્પુરુષ ગણીએ (शुद्धं ध्यायतीति शुद्धधीः) તો નિયમ લાગશે. दुर्धी તત્પુરુષ (दुष्टं ध्यायतीति दुर्धीः) दुर्ध्यौ-ध्यः, બહુવ્રીહિ કે કર્મધારય (दुष्टा धीर्यस्य सः કે दुष्टा चासौ धीश्च) दुर्धियौ-यः.

એટલે નીચેની શરતો પાર પડી હોય તોજ આ નિયમ લાગુ પડે છે.

૧. અન્ત્ય इ કે उ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) ધાતુનામનો હોવો જોઈએ.

૨. તે ધાતુનામના અન્ત્ય इ કે उ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) ની પૂર્વે ધાતુમાં આવેલું સંયુક્ત વ્યંજન ન જોઈએ.

૩. એ ધાતુનામની પૂર્વે સત્વવાચક નામ કે ઉપસર્ગ આવવો જોઈએ.

૪. સમાસનો વિગ્રહ કરતાં ઉપસર્ગ ક્રિયાપદ સાથે જવો જોઈએ અને સત્વવાચક નામ હોય તો તેને પ્રથમા સિવાય કોઈ વિભક્તિ આવવી જોઈએ; એટલે તત્પુરુષ સમાસમાંજ નિયમ લાગુ પડશે અને કર્મધારય કે બહુવ્રીહિમાં લાગુ પડશે નહિ.

સુધી શબ્દ અપવાદભૂત હોવાથી તત્પુરુષ સમાસમાં પણ તેના અન્ત્ય ईનો इय् થશે.

सुधी पु.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
प्र०	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वि०	सुधियम्	,,	,,
तृ०	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
च०	सुधिये	,,	सुधीभ्यः
प०	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
ष०	,,	सुधियोः	सुधियाम्
स०	सुधियि	,,	सुधीषु
सं०	हे सुधीः		

सुधी સ્ત્રી.

प्र०	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वि०	सुधियम्	,,	,,
तृ०	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
च०	सुधिये-यै	,,	सुधीभ्यः
प०	सुधियः -याः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
ष०	,,	सुधियोः	सुधियाम् / सुधीनाम्
स०	सुधियि -याम्	,,	सुधीपु
सं०	हे सुधीः		

सुधि ન.

प्र०	सुधि	सुधिनी	सुधीनि
द्वि०	,,	,,	,,
तृ०	सुधिया -ना	सुधिभ्याम्	सुधिभिः
च०	सुधिये-ने	,,	सुधिभ्यः
प०	सुधियः -नः	सुधिभ्याम्	सुधिभ्यः
प०	,,	सुधियोः-नोः	सुधियाम् -सुधीनाम्
स०	सुधियि-नि	,,	सुधिषु
सं०	हे सुधे, हे सुधि		

૮. गो અને द्यो એઓના અન્ત્ય ओ નો પહેલાં પાંચ રૂપમાં औ થાય છે, જેમકે गौः–गावौ-गावः વગેરે. દ્વિતીયાનાં એકવચન गाम्‌ અને द्याम् થાય છે, અને બહુવચન गाः અને द्याः થાય છે. પંચમી અને ષષ્ઠીનાં એકવચન गोः અને द्योः થાય છે. બધા ओकारान्त નામનાં આ પ્રમાણે રૂપાખ્યાપન થાય છે.

એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.		એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
प्र० गौः	गावौ	गावः		प० गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
द्वि० गाम्	,,	गाः		ष० ,,	गवोः	गवाम्
तृ० गवा	गोभ्याम्	गोभिः		स० गवि	,,	गोषु
च० गवे	,,	गोभ्यः		सं० हे गौः		

૯. नौ અને ग्लौ એઓનાં રૂપમાં કંઈ વિલક્ષણ નથી; એટલે માર્ગોપ૦ ૨૫ પાઠમાં આપેલા પ્રત્યયો લગાડવાથી અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં સંધિનિયમ પ્રમાણે औ નો आव् કરવાથી રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

૧૦. વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં रै નો रा થાય છે; જેમકે राः, रायौ વગેરે. તૃ૦ राया–राभ्याम्–राभिः સં૦ બ. વ. रासु.

૧૧. अस्थि, दधि, सक्थि અને अक्षि એઓને તૃતીયાના એકવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં अस्थन्, दधन्, सक्थन् અને अक्षन् હોય તેમ ગણવા અને अन्नन्त નામની પેઠે એ શબ્દોનાં રૂપાખ્યાન કરવાં. પહેલી બે વિભક્તિમાં એનાં રૂપ वारि નાં જેવાં થાય છે.

अस्थि न.

प्र० अस्थि	अस्थिनी	अस्थीनि		प० अस्थ्नः	अस्थिभ्याम्	अस्थिभ्यः
द्वि० ,,	,,	,,		ष० ,,	अस्थ्नोः	अस्थ्नाम्
तृ० अस्थ्ना	अस्थिभ्याम्	अस्थिभि		स० अस्थ्नि / अस्थनि	,,	अस्थिषु
च० अस्थ्ने	,,	अस्थिभ्यः		सं हे अस्थि–स्थे		

ઘણા ધાતુઓ કોઈ પણ પ્રત્યયનો વધારો થયા વગર નામદાખલ વપરાય છે.

૧૨. ધાતુના અન્ત્ય ह् ની પછી અમુક વ્યંજન આવે તો તેનો શો શો ફેરફાર થાય તે ૯ મા અને ૧૪ મા પાઠમાં સમજાવ્યું છે.

જેમકે लिह् એ ધાતુરૂપ નામમાં स् પ્રત્યયનો લોપ થયો એટલે ह् નો ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે ढ् થયો અને તે ढ्नो ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે ट અથવા ड થયો. भ्याम् અને બીજા એવા પ્રત્યય પર છતાં તેનો ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે ड થાય છે, એટલે રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે:–

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.		એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र०	लिट्-ड्	लिहौ	लिहः	स०	लिहि	लिहोः	लिट्सु, लिट्त्सु
तृ०	लिहा	लिड्भ्याम्	लिड्भिः	सं०	हे लिट्-ड्		

दुह्—स्नो લોપ થયો એટલે ૬૧ પૃ૦૫. પ્રમાણે दुघ् થયું અને ૬૧ પૃ૦૭. પ્રમાણે धुघ् થયું અને ૭૧ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે धुक् અથવા धुग् થયું. भ्याम् અને એવા પ્રત્યયો પર છતાં ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે दुघ् + भ्याम् થયું. પછી,

૧૩. ૯ મા પાઠમાં ૭ મી કલમમાં કહેલો ફેરફાર વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં થાય છે.

આ નિયમ પ્રમાણે અને ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે धुग्भ्याम् વગેરે રૂપો થાય છે. સપ્તમીનું બહુવચન धुक्षु થાય છે.

दुह्

	એ. વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.		એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र०	धुक्-ग्	दुहौ	दुहः	स०	दुहि	दुहोः	धुक्षु
तृ०	दुहा	धुग्भ्याम्	धुग्भिः	सं०	हे धुक्-ग्		

द्रुह्

	એ. વ.	દ્વિ.વ,	બ.વ.		એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र०	ध्रुक्-ग्-ट्-ड्	द्रुहौ	द्रुहः	स०	द्रुहि	द्रुहोः	ध्रुक्षु, ध्रुट्सु, ध्रुट्त्सु
तृ०	द्रुहा	धुग्भ्याम्, ध्रुड्भ्याम्	ध्रुग्भिः, ध्रुड्भिः	सं०	हे ध्रुक्-ग्-ट्-ड्		

૧૪. अनडुह् શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપ अनड्वान्—ड्वाहौ—हः—हम्—हौ થાય છે. સંબોધનનું એકવચન अनड्वन् થાય છે. વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય ह् નો द् થાય છે; જેમકે अनडुद्भ्याम्-अनडुद्भिः—अनडुत्सु વગેરે.

૧૫. दिव् નું પ્રથમાનું એકવચન द्यौः છે. વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં दिव् નું द्यु રૂપ થાય છે; જેમકે द्युभ्याम्—द्युषु.

૧૬. अर्यमन्, पूषन् અને वृत्रहन् જેવાં, છેડે हन् હોય એવાં, નામોના ઉપાન્ત્ય अ પ્રથમાનાં એકવચનમાંજ દીર્ઘ થાય છે. એટલો તેમાં અને બીજાં अन्नन्त નામમાં ફેર છે. જ્યારે अ લોપાતો નથી ત્યારે वृत्रहन्-

* ट् ની પછી स् આવે તો બેની વચ્ચે વિકલ્પે त् મુકાય છે.

ના न् નો ण् થાય છે; જેમકે પ્ર० वृत्रहा–वृत्रहणौ–वृत्रहणः;तृ० वृत्रघ्ना–वृत्रहभ्याम्–वृत्रहभिः; स० वृत्रघ्नि અથવા वृत्रहणि–वृत्रघ्नोः–वृत्रहसु. अ લોપાય છે ત્યારે ह् નો घ् કરવા વિષે ૬૨ પૃ० ૨. (७) કલમ જોવી.

૧૭. श्वन्, युवन् અને मघवन् એ શબ્દોમાં દ્વિતીયાના બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં व નો उ થાય છે; જેમકે शुनः, यूनः, मघोनः દ્વિ० બ. વ.; शुनाम्, यूनाम्, मघोनाम् ष० બ- વ. વગેરે. બીજી બાબતોમાં આ નામનાં રૂપાખ્યાન अन्नन्त નામનાં જેવાં થાય છે; જેમકે श्वभिः, युवभिः, मघवभिः તૃ० બ. વ., श्वसु, युवसु, मघवसु સ० બ. વ. વગેરે.

૧૮. पथिन् શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપ पन्थाः-न्थानौ-नः-नम्-नौ થાય છે. અન્ત્ય इन्नो સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. બીજી બાબતોમાં એનાં રૂપ इन्नन्त નામનાં જેવાં થાય છે; જેમકે पथः દ્વિ० બ.વ. पथा-थिभ्याम्-थिभिः તૃ०; पथाम् ષ० બ. વ.; पथिषु સ० બ. વ. સંબોધનનું એકવચન પ્રથમાના એકવચનની પેઠે पन्थाः થાય છે.

૧૯ मथिन्નાં રૂપાખ્યાન पथिन् નાં જેવાંજ થાય છે. ऋभुक्षिन्નાં અને पथिन् કે मथिन् નાં રૂપમાં એટલોજ ફેર છે કે ऋभुक्षिन् નાં પહેલાં પાંચ રૂપમાં અનુનાસિક આવતો નથી; ऋभुक्षाः-क्षाणौ-क्षाणः પ્ર०; ऋभुक्षः દ્વિ० બ. વ.; ऋभुक्षा તૃ० એ. વ.

૨૦. परिव्राज्ના ज् ને ૯ મા પાઠનો ૯. નિયમ લાગુ પડે છે.

પ્ર० એ. વ. परिव्राज्-स् નો લોપ થયો એટલે परिव्राष्-परिव्राड्-ड् ૭૧ પૃ ૨. પ્રમાણે-તૃ० દ્વિ. વ. परिव्राज्+भ्याम्–परिव्राष्+भ्याम् ઉપર પ્રમાણે-परिव्राड्भ्याम् ૬૧પૃ० ૬. પ્રમાણે-સ० બ. વ. परिव्राज्+सु–पारिव्राष्+सु ઉપર પ્રમાણે-परिव्राड्+सु*–परिव्राट्+सु માગોંપ० ૫ પૃ० † નોધ પ્રમાણે–અથવા परिव्राट्-त्सु ૧૩૧ પૃ० *નોધ પ્રમાણે.

એજ પ્રમાણે विश् નું પ્ર० એ. વ.विश्–विष् ૬૪ પૃ०૯.પ્રમાણે; કેમકે स् નો લોપ થાય છે-विड्-ड्७૧પૃ०૨. પ્રમાણે. તૃ०દ્વિ વ. विश्-विष्-विड्भ्याम्.એજ પ્રમાણે देवेज् (देव+यज्), निश्, विश्वसृज्, राज् વગેરેનાં રૂપાખ્યાન કરવાં.

*અનુનાસિક સિવાય. કોઈ પણ વ્યંજનનું પદાન્તે તેજ વર્ગનું ત્રીજું વ્યંજન થાય છે અને ष् નો એવે ઠેકાણે ड् થાય છે. જે નિયમ 'પદાન્તે' લાગુ પડે છે તેજ નિયમ વિભક્તિના વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં પણ લાગુ પડે છે. આ નિયમ લાગે છે ત્યાં ૬० પૃ० ૪. નિયમ લાગતો નથી. लेढ्+सि–અહિં આ નિયમ લાગતો નથી; કેમકે ढ् પદાન્તે નથી, અથવા सि વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી.

૨૧. प्राच्, प्रत्यच्, उदच्, अवाच्, सम्यच् અને तिर्यच् એટલા શબ્દનાં પુલ્લિંગનાં પહેલાં પાંચ રૂપમાં અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે અનુનાસિક મૂકવામાં આવે છે. પ્રથમાનાં એકવચન प्राङ्, प्रत्यङ्, उदङ् વગેરે થાય છે. દ્વિતીયાના બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં અને નપુંસકના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનના ई પ્રત્યય પર છતાં प्रत्य, उद, सम्य અને तिर्यनां प्रती, उदी, समी અને तिरश् થાય છે; જેમકે દ્વિ૦બ.વ.प्रतीचः, उदीचः, समीचः અને तिरश्चः. આ શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગ કરવું હોય તો પ્રકૃતિ (મૂળરૂપ)માં ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર કરી ई લગાડવી; જેમકે प्राची, प्रतीची વગેરે.

तिर्यच् પુ.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.		એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र०	तिर्यङ्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः	प०	तिरश्चः	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः
द्वि०	तिर्यञ्चम्	,,	तिरश्चः	ष०	,,	तिरश्चोः	तिरश्चाम्
तृ०	तिरश्चा	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भिः	स०	तिरश्चि	,,	तिर्यक्षु
च०	तिरश्चे	,,	तिर्यग्भ्यः	सं०	हे तिर्यङ्		

तिर्यच् ન.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र० અને द्वि०	तिर्यक्-ग्	तिरश्ची	तिर्यञ्चि

બાકીનાં રૂપો પુલ્લિંગનાં જેવાં થાય છે.

૨૨. स्रज्, तादृश्, दिश् અને दृश्, એટલા શબ્દોના અન્ત્ય વર્ણનો અઘોષ અથવા ઘોષ વ્યંજન પર છતાં क् અથવા ग् થાય છે અને પદાન્તે હોય ત્યારે क् અને ग् બન્ને થાય છે; પ્ર૦ એ. વ. स्रक् અથવા स्रग्; તૃ૦ દ્વિ. વ. स्रग्भ्याम्; સ૦ બ. વ. स्रक्षु.

૨૩. ૬૫ પૃ૦ ૭ માં કહેલા ધાતુના વર્તમાન કૃદન્તોમાં અને ત્રીજા ગણના ધાતુઓના વર્તમાન કૃદન્તોમાં પુલ્લિંગનાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં અન્ત્ય વ્યંજન પૂર્વે न् આવતો નથી. નપુંસકના પ્રથમાનાં અને દ્વિતીયાનાં બહુવચનમાં તેઓમાં न् વિકલ્પે મુકાય છે. નપુંસકના પ્રથમાનાં અને દ્વિતીયાનાં દ્વિવચનનાં રૂપો તથા એ શબ્દોનું સ્ત્રીલિંગનું અંગરૂપ માત્ર ई લગાડ્યાથીજ થાય છે.

विभ्रत् પુ.				विभ्रत् ન.		
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र०	विभ्रत्	विभ्रतौ	विभ्रतः	विभ्रत्	विभ्रती	विभ्रति, विभ्रन्ति
द्वि०	विभ्रतम्	,,	,,	,,	,,	,,

સ્ત્રીલિંગનું અંગરૂપ विभ्रती.

૨૪. છટ્ઠા ગણના ધાતુઓના વર્તમાન કૃદન્તોની માફક બીજા ગણના આકારાન્ત ધાતુઓના વર્તમાન કૃદન્તોમાં સ્ત્રીલિંગના તેમજ નપુંસકના પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનના પ્રત્યય ई પર છતાં न् વિકલ્પે મુકાય છે; यात्–याती અથવા यान्ती પ્ર૦ તથા દ્વિ૦ દ્વિ. વ. અને સ્ત્રીલિંગનું અંગ.

૨૫. पुंस् શબ્દનાં પહેલાં પાંચ રૂપ पुमान्–मांसौ–मांसः–मांसम्–मांसौ થાય છે. સંબોધનનું એકવચન पुमन् થાય છે. અન્ત્ય स्નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે; જેમકે તૃ૦ બ. વ. पुंभिः; સ૦ બ. વ. पुंसु.

૨૬. गिर्, पुर्, धुर् વગેરે બીજાં र्कारान्त નામોનો અને आशिस् નો ઉપાન્ત્ય સ્વર વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અથવા પદાન્તે હોય ત્યારે દીર્ઘ થાય છે. છેલ્લા શબ્દના स् નો સાધારણ નિયમ પ્રમાણે ष् થાય છે. અનુસ્વાર, વિસર્ગ, અથવા श्, ष्, કે स्, પૂર્વના સ્વર અને स्ની વચ્ચે આવે તોપણ આ ફેરફાર (स् નો ष्) થાય છે; आशीःषु અથવા आशीष्षु.

गिर्.				आशिस्.		
	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
प्र०	गीः	गिरौ	गिरः	आशीः	आशिषौ	आशिषः
द्वि०	गिरम्	,,	,,	आशिषम्	,,	,,
तृ०	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः

૨૭. अप् નાં રૂપ માત્ર બહુવચનમાંજ છે. प्र० आपः થાય છે. भ्थी શરૂ થતા પ્રત્યયો પર છતાં प् નો द् થાય છે; જેમકે अद्भिः તૃ૦ બ. વ.

૨૮. अहन्ના અન્ત્ય न् નો પ્રથમાના એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં र् થાય છે અને બીજા વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિસર્ગ થાય છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
प्र० અને દ્વિ०	अहः	अह्नी–अहनी	अहानि
तृ०	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
स०	अह्नि–अहनि	अह्नोः	अहःसु–अहस्सु

अहर्भाति અહિં अहर् પ્ર० એ. વ. છે.

૨૯. पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर અને स्व એટલા શબ્દ જ્યારે (સ્થળનો, કાળનો, અથવા પુરુષનો) સંબન્ધ માત્ર દર્શાવે છે ત્યારે તથા अन्तर શબ્દનો 'અંદરનું' અથવા 'અધોવાસ' (નીચલું વસ્ત્ર) અર્થ હોય ત્યારે તેમનાં રૂપાખ્યાન સર્વનામ પ્રમાણે થાય છે. પ્રથમાનાં બહુવચનમાં અને પંચમી અને સપ્તમીનાં એકવચનમાં તેમનાં રૂપ વિકલ્પે સર્વનામ જેવાં થાય છે; જેમકે पूर्वे–पूर्वाः; पूर्वात्–पूर्वस्मात्; पूर्वे–पूर्वस्मिन्.

૩૦. નીચેના દસ શબ્દ સર્વનામ છે; એમનાં રૂપ સર્વનામનાં રૂપ જેવાં થાય છે અને નપુંસકનાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાનાં એકવચનનાં રૂપ એ શબ્દોને त् અથવા द् ઉમેરવાથી થાય છે;–अन्य, अन्यतर, कतर, कतम, यतर, यतम, ततर, ततम, एकतम, इतर; જેમકે अन्यत्-द्, कतरत्-द्.

૩૧. चरम, अल्प, अर्ध, कतिपय અને नेम નાં પુલ્લિંગનાં પ્રથમાનાં બહુવચનનાં રૂપો સર્વનામનાં એ રૂપોની પેઠે વિકલ્પે થાય છે. नेम એ શબ્દ સર્વનામ છે.

૩૨. पपी, यय्री અને બીજાં ઈકારાન્ત પુલ્લિંગ નામોનાં દ્વિ० એ. વ. અને દ્વિ० બ. વ. નાં રૂપ અનુક્રમે म् અને न् લગાડવાથી થાય છે.

पपी.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.		એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
प्र०	पपीः	पप्यौ	पप्यः	प०	पप्यः	पपीभ्याम्	पपीभ्यः
द्वि०	पपीम्	,,	पपीन्	ष०	,,	पप्योः	पप्याम्
तृ०	पप्या	पपीभ्याम्	पपीभिः	स०	पपी	,,	पपीषु
च०	पप्ये	,,	पपीभ्यः	सं०	हे पपीः		

૩૩. પહેલાં પાંચ રૂપમાં क्रोष्टु શબ્દનાં રૂપ નિત્યે क्रोष्टृ શબ્દનાં જેવાં થાય છે અને તૃતીયાના એકવચનથી માંડીને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે એવાં થાય છે. પણ ષષ્ઠીના બહુવચનમાં એ નિયમ

લાગુ પડતો નથી. ત્યાં રૂપ માત્ર क्रोष्टूनाम् થાય છે. સંબોધનનું એક વચન क्रोष्टो છે. બીજાં રૂપો उकारान्त પુલ્લિંગ નામોનાં જેવાં થાય છે.

क्रोष्टु.

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
પ્ર૦	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
દ્વિ૦	क्रोष्टारम्	,,	क्रोष्टून्
તૃ૦	क्रोष्ट्रा / क्रोष्टुना	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभिः
ચ૦	क्रोष्ट्रे / क्रोष्टवे	,,	क्रोष्टुभ्यः
પ૦	क्रोष्टुः / क्रोष्टोः	क्रोष्टुभ्याम्	क्रोष्टुभ्यः
ષ૦	,,	क्रोष्ट्रोः / क्रोष्ट्वोः	क्रोष्टूनाम्
સ૦	क्रोष्टरि / क्रोष्टौ	,,	क्रोष्टुषु
સં૦	हे क्रोष्टो		

૩૪. जरा અને निर्जर શબ્દો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં जरस् અને निर्जरस् રૂપ વિકલ્પે ધરે છે. બીજી રીતે जरा શબ્દનાં રૂપો સ્ત્રિલિંગ આકારાન્ત શબ્દોનાં જેવાં થાય છે અને निर्जर શબ્દનાં રૂપ अकारान्तनां જેવાં થાય છે; जरा, जरसौ—जरे વગેરે.

૩૫. પ્રથમા અને સંબોધનના એકવચન સિવાય બધા પ્રત્યય પર છતાં अर्वन् શબ્દને अर्वत् જેવો સમજવો. જ્યારે નકારદર્શક अन् એ શબ્દની પૂર્વે લગાડવામાં આવે છે ત્યારે એનાં (એટલે अनर्वन् શબ્દનાં) રૂપ आत्मन् જેવાં થાય છે.

૩૬. उशनस् નાં રૂપ अस् જેને છેડે હોય એવા (चन्द्रमस्જેવા) શબ્દનાં જેવાં થાય છે, પણ પ્ર૦ એ. વ. उशना થાય છે અને સં. એ.વ. उशनन्, उशन અથવા उशनः થાય છે.

૩૭. દ્વિતીયાના બહુવચનથી શરૂ થતા સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં કેટલાકના (જેવાકે विश्ववाह्, श्वेतवाह्, प्रष्ठवाह्) છેલ્લા ભાગ वाह्નો ऊह् થાય છે અને ऊह् નો ऊ અને પૂર્વના अ અથવા आ મળીને औ થાય છે; જેમકે विश्वौहः દ્વિ૦ બ. વ. विश्ववाह् શબ્દ ઉપરથી. लिह्માં થાય છે તેમ ह् નો ढ् અને બીજા ફેરફાર થાય છે. विश्ववाट्—ड् પ્ર૦ એ. વ.; विश्ववाड्भ्याम् તૃ૦ દ્વિ. વ.; विश्वौहाम् ષ૦બ. વ.; विश्ववाट्सु, विश्ववाट्त्सु સ૦બ.વ.

૩૮. तुरासाह् શબ્દના स् નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં ष् થાય છે.

तुराषाट्-ड् પ્ર૦ એ. વ.; तुराषाड्भ्याम् તૃ૦ દ્વિ. વ.; तुराषाट्सु–तुराषाट्त्सु સ૦ બ. વ; तुरासाहाम् ષ૦ બ. વ.

૩૯. दोषन् પુ., ન., असन् ન., दत् પુ., पद् પુ., नस् સ્ત્રી., मास् પુ., हृद् ન., मांस् ન., पृत् સ્ત્રી., स्नु પુ., ન., शकन् ન., उदन् ન., आसन् ન., निश् સ્ત્રી. એટલા શબ્દોનાં પ્રથમાનાં રૂપો અને દ્વિતીયાનાં એકવચનનાં અને દ્વિવચનનાં રૂપો નથી. બીજી વિભક્તિઓમાં સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે તેમનાં રૂપ થાય છે. मास् અને मांस् ના स् નો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે. मास् ના स् નો सु પર છતાં લોપ થતો નથી; જેમકે मांस् ઉપરથી मान्भ्याम् તૃ૦ દ્વિ. વ., मांसु સ૦ બ. વ.; मास् ઉપરથી माभ्याम् તૃ૦ દ્વિ. વ., मास्सु-माःसु સ૦ બ. વ.

यदा महान्वैयाकरणः पाणिनिः समजायत तदा व्याकरणविषये प्राचां कानिचिन्मतानि प्रतीचां मतेभ्यो भिन्नान्यासन् ।
पूर्वेषां संप्रदायमनुसृत्य ग्रन्थारम्भे देवतां स्तौमि ।
विधवायाः पुनरुद्वाहः सशास्त्र इत्येके* शास्त्रविरुद्ध इत्यन्ये कलौ प्रतिषिद्ध इत्यपरे वदन्ति ।
विवाहविधावर्यमणं पूषणं चाधिकृत्य मन्त्रान्पठन्ति ।
अपराधं विना पत्युर्नारी तस्मै प्रकुप्यति ।
प्रजापीडनजो वह्नी राज्ञः श्रियं कुलं प्राणांश्च दहति ।
यस्मिञ्शकटे सोमो राजा† नीयते तस्य धुर्यन्यतरोऽनड्वान्युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तोऽथ राजानमुपाहरेयुः ।
यूनां बुद्धिः शास्त्रैः संस्क्रियते ।
पत्या परित्यक्ता विधवा वा यान्यं पतिं विन्दते सा पुनर्भूर्भवति ।
दिवि यथा संख्यातीतास्तारकास्तथैव दाशरथौ रामे गुणाः ।
तस्याश्चार्वङ्ग्याः स्त्रिया लावण्यं पश्यन्तो जना अक्ष्णां फलं प्रापुः ।
इन्द्रियं वा एतदस्मिँल्लोके यद्दधि । यद्दध्नाभिषिञ्चतीन्द्रियमेवा‡-स्मिंस्त§द्दधाति ।

---

* १७ મા પાઠની ૪ થી કલમ જુઓ.
† પવિત્ર સોમવલ્લીને ઘણી વાર राजा ના નામથી વર્ણવેલી છે.
‡ જે પુરુષ ઉપર પાણી અથવા દહીં છાંટવામાં આવે છે તે પુરુષને એ લાગુ પડે છે.
§ तद् નો અહિં અર્થ 'તેટલા માટે' જેવો થાય છે.

मधुराभिर्गीर्भिः साधुं सान्त्वयामास गोविन्दः । स साधुश्च तमाशीर्भिरनुगृह्येष्टं प्रदेशं जगाम ।

*अस्ना रक्षः संसृजतात् ।

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सम्यक्प्रयुक्तश्च स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति वैयाकरणानां मतम् ।

पुण्येऽह्नि पुरोधास्तं राज्येऽभिषिषेच† मन्त्रं चेमं पपाठ ।

याभिरिन्द्रमभ्यषिञ्च†त्प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुं ताभिरद्भिरभिषिञ्चामि त्वामहं राज्ञां त्वमधिराजो भवेह ।

देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे । त एतस्यां प्राच्यां दिशि येतिरे तांस्ततोऽसुरा अजयन् । ते दक्षिणस्यां दिशि येतिरे तांस्ततोऽसुरा अजयन् । ते प्रतीच्यां दिशि येतिरे तांस्ततोऽसुरा अजयन् । त उदीच्यां दिशि येतिरे तांस्ततोऽसुरा अजयन् ।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च**उभे च संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

---

* જ્યારે યજ્ઞમાં પશુને મારી નાખે છે ત્યારે તેનું લોહી રાક્ષસોને આપી દે છે. तात् એ પ્રત્યય આજ્ઞાર્થના બીજા અને ત્રીજા પુરુષનાં એકવચનનાં રૂપ બનાવવામાં વિકલ્પે વપરાય છે. એ અવિકારક પ્રત્યય છે.

† सु ૫ ગ., सु ૬ ગ, सो, स्तु, स्तोभ्, स्था, सिध्, सिच्, सञ्ज्, स्वञ्ज् અને બીજા કેટલાક ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય અને તે ઉપસર્ગમાં इ અથવા आ સિવાય કોઇ પણ સ્વર એ ધાતુના स् ની પૂર્વે હોય તો स् નો ष् થાય છે. આ ફેરફાર ભૂતકાળોનો અથવા ક્રિયાતિપત્ત્યર્થનો अ અથવા आ આગમ स् અને ઉપસર્ગમાંના अ અથવા आ સિવાયના સ્વરની વચ્ચે આવ્યો હોય તોપણ થાય છે. स्था, सिध्, सिच, सञ्ज् અને स्वञ्ज् ધાતુઓમાં અભ્યાસમાં પણ એ ફારફાર થાય છે અને અભ્યાસનું વ્યવધાન (વચ્ચે આવવું) હોય તોપણ ધાતુના स् નો ष् થાય છે; જેમકે निषेधति, न्यषेधत्, निषिषेध, अधितष्ठौ, न्यषेधिष्यत्.

**संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

એક પદમાં, ઉપસર્ગ અને ધાતુમાં અને સમાસમાં સંધિ નિત્ય થાય છે, પણ વાક્યમાં તો વક્તૃની ઇચ્છા પર આધાર રાખે છે–અહિં આ વાક્યને આધારે છન્દોરચના માટે સંધિ થઈ નથી.

अवश्यं नश्वरे देहे दुर्दमे च यमे द्विषि ।
हास्यं नास्याद्विनिर्याति यत्पुंसामिदमद्भुतम् ।
सत्यं संसृतिगर्तेयं दुःखैः पूर्णा निरन्तरम् ।
यतस्तद्व्यतिरेकेण नान्यात्किंचिदिहाप्यते ॥
अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ।
पथि संगतमेवैतद्भ्राता माता पिता सखा ॥
हृदि विद्ध इवात्यर्थं यया संतप्यते जनः ।
पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥
तस्य पृथ्वी प्रसूतेऽर्थं धर्ममर्थः प्रसूयते ।
प्रसौति विजयं धर्मः स च प्रसवति श्रियम् ॥
गर्हते न तथा श्वानं चाण्डालं च न गर्हति ।
गर्हयत्याहवे भग्नं यथासौ क्षत्रियं नरम् ॥
हते भर्तरि वैक्लव्यात्क्रिन्दन्ति तदरिस्त्रियः ।
अजस्रैरश्रुभिस्तासां क्लिद्यन्ति नयनानि च ॥
ददात्यसौ धनं भूरि ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ।
ददते ब्राह्मणास्तस्मै संतुष्टा नित्यमाशिषः ॥
असौ स्वप्रायमानोऽपि कत्थते नात्मनो गुणान् ।
कथयन्ति जना एव तस्य तानद्भुतान्भुवि ॥
वृश्चिकानां भुजङ्गानां दुर्जनानां च वेधसा ।
विभज्य नियतं न्यस्तं विषं पुच्छे मुखे हृदि ॥
चन्दनैश्चर्चितेव द्यौर्दिशः काशैरिव श्रिताः ।
क्षीरेण क्षालितेवोर्वी शर्वरीशे विराजति ॥
यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥
नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥
बुद्धिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवाम्भसि ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥

जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्त्तिं
सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

मानुषाणां* प्रमाणं स्याद्भुक्तिर्वै दशवार्षिकी ।
विहंगानां तिरश्चां च यावदेव समाश्रयः ॥
कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् † ॥
नाधर्मश्चरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
शनैरावर्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृन्तति ॥

---

૧. જ્યારે ભરતને રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે તેણે બ્રાહ્મણોને સો સો ગાયો (गो) આપી. દીર્ઘતમસે તેને તે આપતો (ददत्) જોયો.

૨. અગાઉના (पूर्व) વખતમાં બ્રાહ્મણો ગાયો (गो)નું અને કુતરાનું માંસ ખાતા.

૩. ઉત્તરના (उदच्) લોકો ગુલામગિરીને નિર્દય [મનુષ્યને અયોગ્ય] ગણતા અને તેનું મૂળ કાઢવાને દક્ષિણ (अवाच्) વાળા જોડે લડતા.

૪. ઉશનસ્ (उशनस्) અસુરનો અને બૃહસ્પતિ સુરનો ગુરુ હતો. રાજકીય વિદ્યાસંબન્ધી હજી કેટલાંએક પુસ્તકો છે તેના કર્ત્તા તેઓ ગણાય છે [કર્ત્તા તરીકે ગણાયલા તેઓ છે].

૫. તેઓએ તે ટેકરી પોલી કરવા માંડી અને તે કામ ઘણે દહાડે (अहन्) પુરૂં કીધું.

૬. ગામના મુખીને (ग्रामणी) સેનાપતિએ પૂછ્યું કે તું મારા લશ્કરને દાણો આપીશ?

૭. ચિત્રકૂટ પાસે જે ઝુંપડું છે તે તેની પાસે જોગીઓ (परिव्राज्) રહેતા હતા તેઓએ બાંધ્યું છે.

૮. બઈરાંએ (स्त्री) છોકરાં ઉછેરવાં અને પુરુષોએ (पुंस्) સખ્ત મહેનતથી પૈસો મેળવવો.

---

* માણસ અને પશુને માલીકીનો હક થવાને કેટલાં વરસનો કબજો જોઈએ તે આ શ્લોકમાં લખેલું છે.

† જ્યારે દુષ્યન્ત રાજા હરણ પાછળ દોડતો હતો ત્યારે તેને આ શ્લોક તેના સારથિએ કહ્યો છે.

૯. દિલીપનો ઘોડો એકવાર ઇન્દ્રથી (वृत्रहन् કે मघवन्) હરણ કરાયો.

૧૦. પ્રારંભે માત્ર પાણી (अप्) હતું, એ પાણી ઉપર પોતાની મેળે થયલા (स्वयंभू) બ્રહ્મા દેખાયા અને તે સ્વયંભૂએ આ બધી વસ્તુઓ પેદા કરી.

૧૧. તે એક આંખે (अक्षि) આંધળો છે.

૧૨. કુન્દલતાના ફૂલોનું મધુ મધમાખીથી (मधुलिह्) પીવાયું.

૧૩. મૂર્તિઓ હાથીનાં હાડકાંની (अस्थि) બને છે.

૧૪. જે સત્યને માર્ગે (पथिन्) ચાલે છે તે ચડતીને પામે છે.

૧૫. ગ્રીસમાં 'કુતરાનાં (श्वन्) માથાં' એ નામથી કહેવાતી બે ટેકરીઓ હતી.

૧૬. ગરીબને પૈસો આપવાને તારા વરે (पति) તેને આજ્ઞા કરી છે. [કર્મણિ પ્રયોગ વાપરો].

૧૭. તેનો સોબતી (सखि) કાશી ગયો એટલે તે અહિં એકલો રહે છે.

૧૮. ઝંદ ભાષાનાં ધર્મપુસ્તકોમાં અર્યમનનું (अर्यमन्) નામ આવે છે.

૧૯. આ પુસ્તકોમાંનું કોઈ પણ એક (एकतम) મને આપો.

૨૦. વેદપાઠ કરતા બ્રાહ્મણો ચોમાસામાં ડેડે કરતા દેડકા (वर्षाभू) જેવા છે.

શબ્દકોશ ૧૬.

अक्षि ન. આંખ.
अजस्र પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, નિરંતરનું.
अत्यर्थम् ક્રિ. વિ. ઘણુંજ, અતિશે.
अद्भुत પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્ચર્યકારક.
अधर સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. નીચલું, નીચેનું.
अधर्म પુ. દુષ્ટકામ.
अनडुह् પુ. બળદ.
अनल પુ. અગ્નિ.
अनिल પુ. વાયુ.
अप् સ્ત્રી. પાણી (બ. વ. માં વપરાય છે).
अपर સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું, અન્ય, ઇતર.
अप्रवक्तृ પુ. જે બોલતો અથવા શિખવતો નથી.
अर्यमन् પુ. દેવ, દેવલોકગત પૂર્વજ.
अर्वन् પુ. ઘોડો.
अवर સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. પાછલું, પછીનું, ઉતરતું.

अवश्यम् ક્રિ. વિ. નક્કી, નિશ્ચે.
अवाच् પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણનું.
असन् ન. લોહી.
असृज् ન. લોહી.
अहन् ન. દિવસ.
आमिष પુ. ન. માંસ, ગલ.
आशिस् સ્ત્રી. આશીર્વાદ.
आसन् ન. મોહોડું, મુખ.
आस्य ન. મુખ.
आहव પુ. લડાઈ.
इन्द्रिय ન. જોર (અંગનું).
ईर् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. उद् જોડે, બોલવું.
उत्तर સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપરનું, પછીનું.
उदीच् પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્તર દિશાનું.
उदन् ન. પાણી.
उन्नति સ્ત્રી. ઊંચપણ, મહાત્મતા.
उर्वी સ્ત્રી. પૃથ્વી.
उशनस् પુ. અસુરોના ગુરુનું નામ છે.
ऋभुक्षिन् પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.
कपाल પુ. ન. માથું, ખોપરી.
कामदुह् પુ. સ્ત્રી. ન. ગમે તે ઇચ્છા પૂરી પાડનાર.
कार्मुक ન. કામઠું; अधिज्य જોડે, પુ. સ્ત્રી. ન. જેનું કામઠું ખેંચેલું હોય તે.
काश પુ. ન. એક જાતનું ધોળું ફૂલ.
कुल ન. કુટુંબ.
कृ अप+आ જોડે, ખસેડવું, દૂર કરવું. अधि જોડે, તાકવું; अधिकृत्य તાકીને એટલે લાગુ પાડીને.
कृष्णसार પુ. હરણ.
क्लिद् ૪ ગ. પ. ભીના થવું, ભિંજાવું.
क्लिन्द् ૧ ગ. પ. શોક કરવો.
क्षीर ન. દૂધ.
गर्ह् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. કોઈને વિષે હલકો વિચાર બાંધવો, ધિક્કારવું, નિન્દા કરવી.
गिर् સ્ત્રી. વાણી.
गृह् ૧ ગ. આ. કોઈને વિષે હલકો વિચાર બાંધવો, ધિક્કારવું.
गो પુ. આખલો; સ્ત્રી. ગાય, વાણી, પૃથ્વી.
ग्रामणी પુ. ગામનો મુખી.
ग्लौ પુ. ચન્દ્ર.
चक्रवद्गति પુ. સ્ત્રી. ન. (चक्रवत् પૈડાની પેઠે) ચક્રના જેવી જેની ગતિ છે તે, હમેશ ફરતું.
चन्दन ન. ચન્દનનું લાકડું.
चरित चर् નો કર્મણિ. ભૂ. કૃ. કીધેલું, આચરેલું.
चर्चित चर्च् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. લેપ કીધેલું.
चाण्डाल પુ. ચણ્ડાળ, ભંગિયો.
चार्वङ्गी સ્ત્રી, સુંદર સ્ત્રી, અલબેલી.
चेतस् ન. હઈયું, બુદ્ધિ.
जन् सम् જોડે, જન્મવું, થઈ જવું.
जाड्य ન. સુસ્તી.

तन्त्री સ્ત્રી. એક જાતનું વાજીંત્ર, સારંગી.
तदरिस्त्री સ્ત્રી. તેના દુશ્મનની બઈરી.
तद्व्यतिरेक પુ. (व्यतिरेक પુ. બાતલ મૂકવું તે) તેને બાતલ મૂકવું તે, તેની ગેરહાજરી.
तप् ૪ ગ. આ सम् જોડે, દુઃખ પામવું, ઈજા થવી.
तरी સ્ત્રી. મછવો, હોડી.
तादृश् પુ. સ્ત્રી. ન. તેના જેવું, તત્સદૃશ.
तिर्यच् પુ. પશુ, હેવાન; પુ. સ્ત્રી. ન. આડું, ત્રાંસું.
तुरासाह् પુ. ઈન્દ્રનું નામ છે.
त्विष् સ્ત્રી. તેજ, ચકચકાટ.
दत् પુ. દાંત.
ददत् दा 'આપવું'નો વર્તમાન કૃદન્ત.
दक्षिणसर्व. પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણ દિશાનું.
दधि ન. દહીં.
दाशरथि પુ. દશરથનો પુત્ર.
दिव् સ્ત્રી. દિવસ, સ્વર્ગ.
दिश् સ્ત્રી. દિશા.
दुर्दम પુ. સ્ત્રી. ન. મુશ્કેલીથી વશ થાય એવું.
दृश् સ્ત્રી. નજર, આંખ.
देवेज् પુ. સ્ત્રી. ન. દેવનો પૂજનાર.
दोषन् પુ. ન. હાથ.
द्यो સ્ત્રી. સ્વર્ગ.
धी સ્ત્રી. બુદ્ધિ.
धुर् સ્ત્રી. ઝુસરી, જોતર.
नक्र પુ. મગર.
नश्वर પુ. સ્ત્રી. ન. નાશવન્ત.
नस् સ્ત્રી. નાક.
नियतस् ક્રિ. વિ. નક્કી.
निरन्तरम् ક્રિ. વિ. અવકાશવગર, છેક પાસે પાસે.
निर्जर પુ. દેવ.
निर्दय પુ. સ્ત્રી. ન. ક્રૂર, દયારહિત.
निश् સ્ત્રી. રાત્રી.
पठ् ૧ ગ. પ. ભણવું, વાંચવું.
पति પુ. શેઠ, વર, ધણી.
पथिन् પુ. માર્ગ, રસ્તો.
पद् પુ. પગ.
पपी પુ. સૂર્ય, રક્ષણ કરનાર, પાળનાર, પાવક.
पर સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું, અન્ય, ઇતર.
परित्यक्त परि+त्यज्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. તજાયલું.
परिव्राज् પુ. જોગી.
पिनाकिन् પુ. શિવનું નામ છે.
पुंस् પુ. માણસ, પુરુષ.
पुनर्भू સ્ત્રી. ફરીથી પરણેલી વિધવા.
पुर् સ્ત્રી. પુરી.
पुरोधस् પુ. ઘરનો ગોર.
पूर्ण पृ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ભરાયલું, ભરેલું.
पूर्व સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. અગાઉનું, પૂર્વ દિશાનું.
पृत् સ્ત્રી. લશ્કર.
प्रच्युत प्र+च्यु 'પડવું' નો ભૂ. કૃ.

प्रजापीडनज પુ. સ્ત્રી. ન. (प्रजा સ્ત્રી. રૈયત, पीडन ન. પીડવું, અને ज [जन् ધાતુ ઉપરથી] ઉત્પન્ન થતું) રૈયતને પીડવાથી ઉત્પન્ન થતું.

प्रतिषिद्ध प्रति+सिध्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. મના કરાયલું, વરાયલું.

प्रत्यच् પુ. સ્ત્રી. ન. પશ્ચિમનું.

प्रधी પુ સ્ત્રી. ન. ચતુર, બુદ્ધિવાળું.

प्रयुक्त प्र+युज्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.વપરાયલું.

प्राच् પુ. સ્ત્રી. ન. પૂર્વ દિશાનું.

प्रियसंवास પુ.संवास પુ. સાથે રહેવું, વહાલા માણસોની સાથે રહેવું તે, વહાલા માણસોની સોબત.

फल ૧ ગ. પ. ફળવું.

भग्न भञ्ज्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ ભાગેલું, રણમાંથી નાસી ગયલું.

भज् वि જોડે; ભાગવું, ભાગ કરવા.

भुजङ्ग પુ. સાપ.

भुक्ति સ્ત્રી.માલીકી, કબજો,ઉપભોગ.

भू સ્ત્રી. પૃથ્વી.

भू परि જોડે, ધિક્કારવું, તિરસ્કાર કરવો.

भ्रू સ્ત્રી. ભમર.

मघवन् પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.

मथिन् પુ. વલોવવાની રવૈ.

मधुलिह् પુ. કાળો ભમરો.

मांस } ન. માંસ.
मांस् }

मानोन्नति સ્ત્રી. (मान પુ. માન, આબરૂ) માનનું મોટાપણું, પ્રૌઢ સ્વમાન.

मास પુ. મહિનો.

मृगानुसारिन् પુ. સ્ત્રી. ન. મૃગની પાછળ જનાર.

यत् सम् જોડે, તરફડીઆં મારવાં, બહુ શ્રમ લેવો.

यम પુ. જમ.

ययी પુ. માર્ગ.

या वि+निस् જોડે, જતા રહેવું.

राज् ૧ ગ. ઉ. वि જોડે, પ્રકાશવું.

राज् પુ. રાજા; પુ. સ્ત્રી. ન.પ્રકાશતું.

रै પુ. પૈસો.

लावण्य ન. ખુબસુરતી, સુન્દરતા.

वह्नि પુ. દેવતા.

वर्षाभू પુ. દેડકો.

वित्तवत् પુ. સ્ત્રી. ન. પૈસાદાર.

विद्ध व्यध् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.વિંધાયલું, ઘાયલ થયલું.

विश् પુ. વૈશ્ય, વેપારી; સ્ત્રી. રૈયત, લોકો.

विश्वपा પુ. સર્વનો રક્ષક, ઈશ્વર.

विश्ववाह् પુ. વિશ્વનો રક્ષક, અથવા નિભાવનાર.

विश्वसृज् પુ. વિશ્વનો સરજનાર, બ્રહ્મા.

वृत् आ જોડે, આસપાસ ફેરવું, પાછા ફેરવું.

वृत्रहन् પુ. वृत्रનો મારનાર,ઇન્દ્ર.

वृश्चिक પુ. વીછુ.

वैक्लव्य ન. દુઃખ, વ્યથા.
वैयाकरण પુ. વ્યાકરણશાસ્ત્ર જાણનાર.
व्याकरण ન. વ્યાકરણ.
शकट પુ. ન. ગાડું.
शकन् ન. છાણ.
शङ्खध्मा પુ. શંખ ફુંકનાર.
शनैस् ક્રિ. વિ. ધીમે ધીમે.
शर्वरीश પુ. (शर्वरी સ્ત્રી. રાત્રી) રાત્રીનો ધણી, ચન્દ્ર.
श्री સ્ત્રી. ધન, લક્ષ્મી.
श्वन् પુ. કુતરો.
श्वापद પુ. શીકારી જાનવર, પશુ.
सखि* પુ. દોસ્તદાર, સોબતી.
संख्यातीत પુ. સ્ત્રી. ન. (संख्या સ્ત્રી. સંખ્યા, अतीत પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપરાંત ગયલું) અસંખ્ય.
संतुष्ट सम्+तुष् નો ભૂ. કૃ. સંતોષ પામેલું, ખુશ થયલું.
संप्रदाय પુ. રિવાજ, પરંપરાથી ચાલતી રૂઢિ.
संसृतिगर्ता સ્ત્રી. (संसृति સ્ત્રી. આ દુનીઆ, સંસાર, गर्ता સ્ત્રી. ખાડો) સંસારરૂપી ખાડો.
सत्संगति સ્ત્રી. સદ્ગુણીની સોબત.
सद् आ જોડે, ૧ ગ. પાસે જવું.
सद् प्र જોડે (પ્રેરક ભેદમાં) ખુશ કરવું, રીઝવવું.
सद्यस् ક્રિ. વિ. એકદમ, તરતજ.
सम्यच् પુ. સ્ત્રી. ન. સારૂં.
सम्राज् પુ. મોટો રાજા, પાદશાહ.
साक्षात् ક્રિ. વિ. રૂબરૂ, દેખતાં.
सु ૧ ગ. પ. અને ૨ ગ. પ. प्र જોડે, ઉત્પન્ન કરવું.
सू ૨ ગ. આ. प्र જોડે, ઉત્પન્ન કરવું.
सू ૪ ગ. આ. प्र જોડે, ઉત્પન્ન કરવું.
सृज् सम् જોડે, સંસર્ગમાં આણવું, સામેલ કરવું.
स्त्री સ્ત્રી. બાયડી, વહુ.
स्नु પુ. ન. શિખર.
स्वप्नाय् નામધાતુ આ. સમણું આવવું, સમણામાં બોલવું.
स्वयंभू પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાની શક્તિથી જે હયાત છે તે.
हास्य ન. હસવું તે.
हृ उप+आ જોડે, ૧ ગ. ઉ. આણવું, લેવું.

આંધળું अन्ध પુ. સ્ત્રી. ન.
ઉછેરવું सम्+वर्धय(वृध्) નો પ્રેરકભેદ (पोषणं અથવા भरणं कृ.
કહેવું अभि+धा, કહેવાતું अभिहित.
ગણાયલું अभिमत કર્મણિ ભૂ. કૃ., प्रसिद्ध ભૂ. કૃ.; કર્તા તરીકે

---

* अत्यागसहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत्।
एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः॥

ગણાયલા [દ્વિ. વ.] कर्तृत्वेनाभिमतौ.
ગુલામગિરી दास्य ન.
ચોમાસું वर्षा બ. વ.
ટૂં ટૂં કરવું आ+रट १ ગ.
દાણો धान्य ન.
દીર્ઘતમસ્ (ઋષિનું નામ છે) दीर्घतमस् પુ.
ધર્મપુસ્તક धर्मग्रन्थ પુ., धर्मपुस्तक ન
પોલું કરવું उद् + खन्, उत्खनितुम् હેત્વર્થ કૃદન્ત.
પ્રારંભ ન., आदि પુ.
બાંધવું निर्+मा ૩ ગ.
માણસને અયોગ્ય માનવાનહૈં પુ. સ્ત્રી. ન., निरनुक्रोशं कर्म.
મેળવવું अर्ज् ૧ ગ. અને ૧૦ ગ. ઉપ જોડે.
રાજકીય વિદ્યા नीतिशास्त्र ન.
સત્ય ऋत ન., सत्य ન.
સોસો शतशः અ.

પાઠ ૧૭.

સંખ્યાત્મક શબ્દો.

૧. સંસ્કૃત ભાષાના સંખ્યાવાચક શબ્દોની ટીપ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

१ एक એક
२ द्वि બે
३ त्रि ત્રણ
४ चतुर् ચાર
५ पञ्चन् પાંચ
६ षष् છ
७ सप्तन् સાત
८ अष्टन् આઠ
९ नवन् નવ
१० दशन् દસ
११ एकादशन् અગીઆર
१२ द्वादशन् બાર
१३ त्रयोदशन् તેર
१४ चतुर्दशन् ચૌદ
१५ पञ्चदशन् પંદર
१६ षोडशन् સોળ
१७ सप्तदशन् સત્તર
१८ अष्टादशन् અઢાર
१९ { नवदशन् / एकोनविंशति } ઓગણીસ

२० विंशति વીસ.

नवदशन् સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દોને વિશેષણ જેવા ગણી શકાય, એટલે કે તે જે નામને સંબંધે મુકાય તેનાં વચનવિભક્તિ તેને લાગે છે અને પહેલા ચારને તો જાતિ પણ તે નામનીજ લાગે છે.

२. विंशति વીસ	षष्टि સાઠ
त्रिंशत् ત્રીસ	सप्तति સિત્તેર
चत्वारिंशत् ચાળીસ	अशीति એંસી
पञ्चाशत् પચાસ	नवति નેવું

આ શબ્દોને સત્ત્વવાચક નામ તરીકે ગણી શકાય. એ બધા સ્ત્રીલિંગમાં છે, પણ જે નામની જોડે તે સંબંધ રાખે તે નામ ગમે તે જાતિનું હોઈ શકે. બહુવચનનાં નામની જોડે પણ તે એકવચનમાં વપરાય છે; જેમકે **विंशतिर्ब्राह्मणाः** 'વીસ બ્રાહ્મણ.' બીજા નામની પેઠે તેને દ્વિવચન અને બહુવચન પણ છે; પરંતુ જ્યારે એ વચનોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે વાક્યરચનામાં ફેર પડે છે; **ब्राह्मणानां विंशती** 'બ્રાહ્મણોની બે વીસીઓ;' **ब्राह्मणानां विंशतयः** 'બ્રાહ્મણોની ઘણી વીસીઓ.' એવીજ રીતે એકવચનનો પ્રયોગ થઈ શકે; જેમકે **ब्राह्मणानां विंशतिः** 'બ્રાહ્મણોની એક વીસી.'

૩. આ **विंशति** વગેરે ઉપલા નિયમમાં કહેલી સંખ્યાઓમાંની ગમે તે એની વચલી સંખ્યાઓ કરવાને માટે એમાંની નાની દશવાચક સંખ્યાની પૂર્વે **एक**, **द्वि**, એમ **नवन्** સુધી મૂકવા; પણ વચલી નવની સંખ્યા કરવી હોય તો ઘણું કરીને એવી રીત છે કે મોટી દશવાચક સંખ્યાની પૂર્વે **एकोन** મૂકવું. વળી આવી રીતે સંખ્યાઓને જોડતી વેળા અન્ત્ય **न्** નો નિત્યલોપ થાય છે; **द्वि** નો **द्वा**, **त्रि**નો **त्रयः** અને **अष्टन्** નો **अष्टा** થાય છે. પણ આ છેલ્લા ત્રણ ફેરફાર **चत्वारिंशत्**, **पञ्चाशत्**, **षष्टि**, **सप्तति** અને **नवति** ના સંબંધમાં વિકલ્પે થાય છે અને **अशीति** ના સંબંધમાં બીલકુલ થતાજ નથી. ઉપરની કલમમાં કહેલા વાક્યરચનાના નિયમો આ સંખ્યાવાચકોને પણ લાગુ પડે છે. **शत** 'સો' એ નપુંસકલિંગનું નામ છે.

૩१ एकत्रिंशत्	એકત્રીસ	૩४ चतुस्त्रिंशत्	ચોત્રીસ
૩२ द्वात्रिंशत्	બત્રીસ	૩५ पञ्चत्रिंशत्	પાંત્રીસ
૩३ त्रयस्त्रिंशत्	તેત્રીસ	૩६ षट्*त्रिंशत्	છત્રીસ

* અહિ **त्रिंशत्** ના આદિ **त्** નો યથાક્રમ મૂર્ધાસ્થાની વ્યંજન થતો નથી; કારણ કે નિયમ એવો છે કે જો મૂર્ધાસ્થાની વ્યંજન પદને અન્તે હોય અને તેની પછી દન્તસ્થાનનું વ્યંજન આવે તો દન્તસ્થાનનાં વ્યંજનોને બદલે યથાક્રમ મૂર્ધાસ્થાનનાં વ્યંજનો થતાં નથી.

૩૭	सप्तत्रिंशत्	સાડત્રીસ	૪૩	त्रिचत्वारिंशत् / त्रयश्चत्वारिंशत् — ત્રેંતાળીસ
૩૮	अष्टात्रिंशत्	આડત્રીસ	૪૮	अष्टचत्वारिंशत् / अष्टाचत्वारिंशत् — અડત્રાળીસ
૩૯	नवत्रिंशत्-एकोन चत्वारिंशत्	ઓગણચાળીસ	૮૨	द्व्यशीति — બ્યાસી
૪૨	द्विचत्वारिंशत् / द्वाचत्वारिंशत्	બેંતાળીસ	૮૩	त्र्यशीति — ત્ર્યાસી

વિભક્તિનાં રૂપાખ્યાન.

પુલ્લિંગ.

૪. एकनां રૂપ સર્વનામનાં જેવાં થાય છે. જ્યારે તેનો અર્થ કોઈ માણસ થાય છે અને તે અનિયમિત સંખ્યા દેખાડે છે ત્યારે તેને દ્વિવચન અને બહુવચન હોય છે. द्वि ને માત્ર દ્વિવચનજ છે અને તેનાં રૂપ કરતી વખતે તેને द्व એટલે અકારાન્ત નામ તરીકે ગણવો. द्वौ પ્ર० અને દ્વિ०, द्वाभ्याम् તૃ० ચ० પ०, द्वयोः ષ० અને સ०. त्रि અને બીજા વિશેષણરૂપી સંખ્યાવાચકોનાં રૂપ બહુવચનમાંજ થાય છે. त्रि નાં રૂપ પુલ્લિંગ इકારાન્ત નામની પેઠે થાય છે. માત્ર ષષ્ઠીના બહુવચનમાંજ વિશેષ છે. એ રૂપ त्रयाणाम् થાય છે.

चतुर् ની પ્રથમા चत्वारः અને ષષ્ઠી અને સપ્તમી चतुर्णाम् અને चतुर्षु થાય છે. બાકીનાં રૂપ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે થાય છે.

બાકીના વિશેષણરૂપી સંખ્યાવાચકો પછી પ્રથમા અને દ્વિતીયાના પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અને એ વિભક્તિઓમાં તેમજ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત्य न् નો લોપ થાય છે અને अन् નો अ ષષ્ઠીમાં દીર્ઘ થાય છે; જેમકે पञ्च પ્ર० અને દ્વિ०, पञ्चभिः તૃ०, पञ्चभ्यः ચ० અને પ० पञ्चानाम् ષ०, पञ्चसु સ०; षट् અથવા षड् પ્ર०અને દ્વિ०, षड्भिः તૃ०, षड्भ्यः ચ० અને પ०, षण्णाम् ષ०, षट्सु અથવા षट्त्सु સ०, कति 'કેટલાં' નાં રૂપ એજ પ્રમાણે થાય છે.

अष्टन् નાં રૂપ વળી બીજી રીતે પણ થાય છે; अष्टौ પ્ર०અને દ્વિ०, अष्टाभिः તૃ०, अष्टाभ्यः ચ० અને પ०, अष्टासु સ०. ષષ્ઠીના રૂપમાં વિશેષ નથી.

સ્ત્રીલિંગ.

૫. एका અને द्वा નાં રૂપ सर्वा જેવાં થાય છે. त्रि અને चतुर्નાં સ્ત્રીલિંગનાં

અંગ तिसृ અને चतसृ છે. એ એનાં રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે થાય છે. तिस्रः અને चतस्रः પ્ર૦ અને દ્વિ૦, तिसृभिः અને चतसृभिः તૃ૦, तिसृभ्यः અને चतसृभ्यः ચ૦ અને પ૦, तिसृणाम् અને चतसृणाम् ષ૦, અને तिसृषु અને चतसृषु સ૦.

બાકીનાં સંખ્યાવાચક વિશેષણનાં સ્ત્રીલિંગનાં રૂપ પુલ્લિંગનાંથી જુદાં નથી.

નપુંસકલિંગ.

૬. एक	एकम्	પ્ર૦ અને દ્વિ૦
द्वि	द्वे	,,
त्रि	त्रीणि	,,
चतुर्	चत्वारि	,,

બાકીનાં સંખ્યાવાચક વિશેષણનાં નપુંસકલિંગનાં રૂપ પુલ્લિંગના જેવાંજ છે.

૭. एक, द्वि, त्रि, चतुर् અને षष् એટલા ઉપરથી સંખ્યાપૂરક શબ્દો અનુક્રમે प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ અને षष्ट થાય છે. प्रथमને બદલે अग्रिम અને आदिम અને चतुर्थ ને ઠેકાણે तुर्य અને तुरीय પણ વપરાય છે. दशन् સુધીના બીજા સંખ્યાવાચક શબ્દો ઉપરથી સંખ્યાપૂરક શબ્દો કરવા હોય તો અન્ત્ય न् નો લોપ કરી म વધારવો; જેમકે पञ्चमः વગેરે. एकादशन्थी नवदशन् સુધીનાને સંખ્યાપૂરક કરવા હોય તો માત્ર न-નો લોપ કરવો; एकादशः વગેરે.

૮. विंशति અને બીજાં તેવાં સંખ્યાવાચક નામો તથા તે પરથી બનેલા સાધિત સંખ્યાવાચકોને સંખ્યાપૂરક કરવાં હોય તો तम લગાડવો; જેમકે विंशतितमः, एकविंशतितमः, त्रिंशत्तमः, एकत्रिंशत्तमः વગેરે. બીજી રીત એવી છે કે विंशति ના ति નો લોપ કરવો અને બાકીનાના અન્ત્ય વ્યંજ-નનો લોપ કરવો. જો અન્તે સ્વર હોય તો તે સ્વરનો अ કરવો, પણ આ છેલ્લો ફેરફાર તો સાધિત સંખ્યાવાચકોમાંજ થાય છે. મૂળ સંખ્યાવાચકોના સંખ્યાપૂરક પહેલી રીતેજ થાય છે; જેમકે विंशः, एकविंशः, त्रिंशः, एकत्रिंशः, षष्टितमः, एकषष्टः, एकषष्टितमः વગેરે. शत 'સો' ઉપરથી સંખ્યાપૂરક शततम થાય છે.

ઉદાહરણ.

संख्यावाचक	संख्यापूरक
विंशतिः	विंशतितमः, विंशः
अष्टाविंशतिः	अष्टाविंशतितमः, अष्टाविंशः
त्रिंशत्	त्रिंशत्तमः, त्रिंशः
चतुस्त्रिंशत्	चतुस्त्रिंशत्तमः, चतुस्त्रिंशः
षष्टिः	षष्टितमः
सप्तषष्टिः	सप्तषष्टितमः, सप्तषष्टः
सप्ततिः	सप्ततितमः
द्विसप्ततिः / द्वासप्ततिः	द्विसप्ततितमः, द्विसप्ततः / द्वासप्ततितमः, द्वासप्ततः
अशीतिः	अशीतितमः
षडशीतिः	षडशीतितमः, षडशीतः
नवतिः	नवतितमः
षण्णवतिः	षण्णवतितमः, षण्णवतः
शतम्	शततमम्

૯. प्रथम, अग्रिम, आदिम, द्वितीय, तृतीय, तुर्य, तुरीय એટલાનાં સ્ત્રીલિંગનાં અંગ आ લગાડવાથી થાય છે અને બાકીનાઓનાં રૂપ અન્ત્ય अ-ની ई કર્યાથી થાય છે; જેમકે प्रथमा, द्वितीया વગેરે; चतुर्थी, पञ्चमी, एकविंशी, एकविंशतितमी વગેરે.

૧૦. प्रथम પુ. નું પ્રથમાનું બહુવચન प्रथमे અથવા प्रथमाः થાય છે અને द्वितीय અને तृतीय અથવા द्वितीया અને तृतीयाનાં ચ૦, પ૦, ષ૦ અને સ૦ નાં એકવચનનાં રૂપો વિકલ્પે અકારાન્ત અથવા આકારાન્ત સર્વનામનાં જેવાં થાય છે; જેમકે द्वितीयस्मै—द्वितीयाय વગેરે.

૧૧. સંખ્યાત્મક શબ્દો પરથી નિયમિત આવૃત્તિદર્શક ક્રિયાવિશેષણો કરવાને द्वि, त्रि અને चतुर्‌ને स લગાડવો અને બાકીનાને कृत्वस् લગાડવો. कृत्वस् પર છતાં न् નો લોપ થાય છે. एक ઉપરથી सकृत् 'એકવાર' થાય છે; द्विः 'બેવાર'; त्रिः 'ત્રણવાર'; चतुः 'ચારવાર'; पञ्चकृत्वः-षट्कृत्वः; વગેરે.

૧૨. यद्, तद् અને एतद् એઓને वत् પ્રત્યય અને इदम् અને किम्-ને यत् પ્રત્યય લાગે છે. એ બે પ્રત્યયોનો અર્થ 'એટલો' થાય છે. એ પ્રત્યયો પર છતાં પહેલા ત્રણનાં રૂપ या, ता અને एता થાય છે અને છેલ્લા બેનાં इ અને कि થાય છે; જેમકે तावत् 'તેટલું' तावान् પ્ર૦એ.વ.

पञ्चाशते ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं कृष्णवर्माऽन्नं ददाति ।
गुरोः परिचर्यां कुर्वतस्तस्य द्विचत्वारिंशदहानि व्यतीयुः ।
चतस्रो विद्याश्चतुष्षष्टिं कलाश्च चन्द्रापीडोऽशिक्षत ।
चत्वारि शृङ्गा* त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो† ऽस्य ‡ ।
श्रावणस्य कृष्णपक्षेऽष्टम्यां तिथौ देवकी कृष्णं सुषुवे ।
त्रिःसप्तकृत्वः परशुरामः पृथिवीमक्षत्रियामकरोत् ।
सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् ।
ता एताः सप्तर्चोऽ§न्वाह । तासां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ता एकादश संपद्यन्ते ।
त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ।
¶शतमनूच्यमायुष्कामस्य‖ । शतायुर्वै पुरुष आयुष्येवैनं**
††तद्धाति‡‡ । त्रीणि च शतानि च षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य ।

---

* शृङ्ग ન. નું પ્ર૦ બ. વ. (વૈદિક અથવા આર્ષ પ્રયોગ).

† हस्त પુ. નું પ્ર૦ બ. વ. (વૈદિક અથવા આર્ષ પ્રયોગ).

‡ જ્યારે પવિત્ર અગ્નિ સળગાવે છે ત્યારે આ ભણવામાં આવે છે. એમાં અગ્નિદેવના કલ્પિત આકારનું વર્ણન કીધેલું છે.

§ આનો કર્ત્તા होता અધ્યાહારે છે. અમુક ક્રિયામાં હોતા મન્ત્ર ભણે છે તે વિષે આ છે.

¶ અગ્નિષ્ટોમનામના યજ્ઞનું प्रातरनुवाक કરીને અંગ છે, તેમાં ગોરો ઘણા મન્ત્ર ભણે છે. એ મન્ત્રની સંખ્યા આ વાક્યમાં નક્કી કરી છે; જેમકે પહેલું એમ કહે છે કે આયુષ્કામ પુરુષ યજ્ઞ કરે તો સો મન્ત્ર ભણવા; પછી તેનું કારણ આપેલું છે, અને એજ પ્રમાણે બાકીનું સમજવું.

‖ આનો વિશેષ્ય यजमान અથવા યજ્ઞ કરનાર અધ્યાહારે છે.

** આ यजमान ને લાગુ પડે છે.

†† અહિં तद् નો અર્થ तस्माद् જેવો છે.

‡‡ આનો કર્ત્તા અધ્યાહારે होता છે.

त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । तावान्संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः। उपैनं यज्ञो नमति यस्यैवं विद्वांस्त्रीणि च शतानि च षष्टिं चान्वाह । सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि प्रजापशुकामस्य । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः।

संविभाजयति श्रीमान् स वित्तेन द्विजोत्तमान् ।
धर्मषष्ठांशभागेन तेऽपि संविभजन्ति तम् ॥
गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥
त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥
जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च व्यासेन परिकीर्तिताः ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥
अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ* ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ।

૧. તે મહિનાની ૨૭ મી તારીખે પણ્ડિતોની સભા ભરાઈ હતી.

૨ તે વખતે નવાણુ માણસોની પરીક્ષા લેવાઈ અને તેમાં ચોપન વ્યાકરણમાં સારા વિદ્વાન્ માલમ પડ્યા.

૩. પંડિતો કહે છે કે પુરાણ અઢાર છે અને સ્મૃતિઓ વીસ છે.

૪. અસલ ત્રણ વેદ હતા—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ. પછી ચાર થયા.

૫. હાલ યજુર્વેદની બે મુખ્ય શાખાઓ છે.

૬. મનુસ્મૃતિનાં બાર મુખ્ય પ્રકરણ છે અને સાતમામાં રાજાઓની ફરજ ગણાવેલી છે.

---

* આ પ્રયોગ પાણિનિના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. ગયા પાઠની ૩ જી કલમ જુઓ.

૭. આસો મહિનાના અજવાળિયાની દશેમે દક્ષિણના લોકો શમીનાં પાંદડાંને સોનું કહીને (વ. કૃ. વાપરે) એક બીજાને આપે છે.

૮. બધા શત્રુઓ પાંચ પાણ્ડવોથી મરાયા.

૯. રામે રાવણનાં દસ માથાં છેદી નાખ્યાં.

૧૦. તેણે ચાર વિદ્યામાં, છ શાસ્ત્રમાં અને ચોસેઠ કળામાં પ્રવીણતા મેળવી.

૧૧. મે તેને ત્રણ વાર જવાનું કહ્યું અને જ્યારે તેણે એમ ન કર્યું ત્યારે મેં તેને લાત મારી.

૧૨. હિંદુઓ એમ માને છે કે આઠ દિશાના આઠ દિગ્પાળ છે.

૧૩. મહાભારતનાં અઢાર પર્વ મધ્યે ત્રીજું પર્વ ઘણું ઉત્તમ છે, કારણ કે તેમાં ઘણી મનોરંજક વાર્ત્તા છે.

૧૪. વૈદે મને આ ઓસડ બેંતાળીસ દહાડા *ખાવાનું કહેલું છે.

૧૫. રઘુવંશના સત્તર સર્ગ, કુમારસંભવના સાત, નવ નાટકો અને પતંજલિના મહાભાષ્યનાં છયાસી પાનાં હું ભણ્યો છું.

શબ્દકોશ ૧૭.

अक्षत्रिय પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષત્રિયવિનાનું.
अनारम्भ પુ. પ્રારંભ નહિ તે.
अनूच्य अनु + वच्નો વિધ્યર્થ કૃ., ભણી જવાનું.
अन्तगमन ન. અન્તે જવું તે.
अन्वाह(अनु+आह) તે બોલે છે, પઠે છે.
अब्द પુ. વરસ.
अर्धकोटी સ્ત્રી. (अर्ध ન. અડધું, कोटि સ્ત્રી. કરોડ) અડધો કરોડ, પચાસ લાખ.
अहोरात्र પુ. રાતદિવસ.
आयुष्काम પુ. લાંબો આવરદા ઇચ્છનાર.
इ व्यति જોડે, જતા રહેવું.
उत्तम પુ. સ્ત્રી. ન. છેલ્લું.
उपनायन, **उपनयन** ન. જનોઈની ક્રિયા.
कला સ્ત્રી. હુન્નર.
कार्य ન. કામ, કાજ.
कीर्तित परि જોડે (कृत् ૧૦ ગ. 'કહેવું' ઉપરથી) ગણાવેલું.
कृष्ण પુ. વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર.
कृष्णपक्ष પુ. અંધારિયું.
कृष्णवर्मन् પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
क्लीब પુ. ન. નપુંસક, નામર્દ.

---

* ૨૩ પૃ૦ *નોધ જુઓ.

ख न. માણસના શરીરના પોલા ભાગ, જેવાકે મોઢું, નાક વ-ગેરે.

गर्भाष्टम પુ. સ્ત્રી. ન. (गर्भ પુ. ગરભ, અને अष्टम આઠમું) ગર્ભ રહે ત્યાંથી આઠમું.

चन्द्रापीड પુ. રાજકુમારનું નામ છે.

चम् ૧ ગ. પ. आ જોડે, આચમન કરવું.

तावत्कालम् ક્રિ. વિ. તેટલીવાર લગી.

देवकी સ્ત્રી. કૃષ્ણની મા.

द्विजोत्तम પુ. બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ.

धर्मषष्ठांशभाग પુ. પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ.

पतित પુ. સ્ત્રી. ન. પાપી, ધર્મભ્રષ્ટ થયલું.

पद् ૪ ગ. આ. सम् જોડે, જુમલે થવું, બધું મળીને થવું.

परिचर्या સ્ત્રી. નોકરી, સેવા.

प्रजापति પુ. બ્રહ્મદેવ.

प्रजापशुकाम (प्रजा સ્ત્રી. છોકરાં, पशु પુ. ઢોર, અને काम પુ. ઇચ્છા) છોકરાં અને પશુ ઇચ્છનાર.

प्रवासिन् પુ. મુસાફર.

प्रव्रजित प्र+व्रज્નો ભૂ. કૃ. દેશમાંથી કાઢી મૂકેલો, ત્યાગી થયેલો.

बुद्धिलक्षण ન. (बुद्धि સ્ત્રી. અક્કલ, लक्षण ન. ચિહ્ન) બુદ્ધિનું ચિહ્ન.

भज् सम्+वि જોડે, ભાગ આપવો, બક્ષીસ કરવી.

भाज् ૧૦ ગ. सम् + वि જોડે, ભાગ આપવો, બક્ષીસ કરવી.

मृज् प्र જોડે, ધોવું.

लोमन् ન. વાળ, રૂવું.

वषट्कार પુ. અગ્નિમાં બલિદાન નાખતી વખતે वौषट् કરીને ઉચ્ચાર કરે છે તે, એ દેવતા ગણાય છે.

विद्या સ્ત્રી. વિદ્યા.

विद्वस् પુ. સ્ત્રી. ન. જાણનાર.

विश् પુ. હિંદુઓમાં (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ-ય, વૈશ્ય અથવા વિશ્ અને શૂદ્ર) ચાર જ્ઞાતિમાં ત્રીજો વર્ગ અથવા ત્રીજી ન્યાત.

व्याधित પુ. સ્ત્રી. ન. રોગિષ્ઠ.

व्यास પુ. મહાભારતના કર્ત્તા તરીકે મનાય છે તે, ઋષિનું નામ છે.

शतायुष् પુ. સ્ત્રી. ન. સો વરસ જીવનાર.

शृङ्ग ન. શિંગડું.

श्रावण પુ. ચૈત્રી વરસનો પાંચમો મહિનો.

संवत्सर પુ. વરસ.

सामिधेनी સ્ત્રી. યજ્ઞને માટે દેવતા પાડતી વખતે એક કવિતા (મન્ત્ર) બોલાય છે તે.

અજવાળિયું પખવાડિયું (ચાન્દ્ર માસનું) शुक्लपक्ष પુ.
અસલ अग्रे अग्र નું સ૦ એ. વ., आदौ आदि નું સ૦ એ. વ.
આસો(મહિનાનું નામ છે.)आश्विन પુ.
ઋગ્વેદ (વેદનું નામ છે.) ऋग्वेद પુ.
કહેતું अभिदधान अभि+धा નો વ. કૃ.
કુમારસંભવ (કાલિદાસરચિત કાવ્યનું નામ છે.) कुमारसंभव પુ.
ગણાયલું परिकीर्तित કર્મણિ ભૂ. કૃ. परिगणित ,, ,,
દિગ્પાળ दिक्पाल પુ.
નાટક नाटक ન.
પર્વ (ભાગ, સર્ગ) पर्वन् ન.
પુરાણ (ઘણી ચીજો વિષે પરંપરાથી ચાલતું વર્ણન જે ગ્રન્થોમાં હોય છે તે તથા ધર્મસંબંધી વિધિ અથવા પદ્ધતિ વિષે જેમાં બ્યાન હોય છે તેવી જાતના ગ્રન્થોનું નામ) पुराण ન.
ફરજ धर्म પુ.
મહાભારત (પાણ્ડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો વચ્ચેનું યુદ્ધ જેમાં વર્ણવેલું છે તે વીરરસ કાવ્યનું નામ છે.) महाभारत ન.
મળેલું (જેવી કે સભા) मिलित ભૂ. કૃ.
માલમપડયું-પડેલું उपलब्ध કર્મણિ ભૂ. કૃ., समधिगत કર્મણિ ભૂ. કૃ.
યજુર્વેદ (વેદનું નામ છે) यजुर्वेद પુ.
રઘુવંશ (કાલિદાસના કાવ્યનું નામ છે) रघुवंश પુ.
લાત लत्ता સ્ત્રી.; લાત મારે છે. लत्तया प्रहरति.
વિદ્યા विद्या સ્ત્રી.
વૈદ भिषज् પુ., वैद्य પુ.
શમી (એકજાતનું ઝાડ છે) शमी સ્ત્રી.
સભા समाज પુ., परिषद् સ્ત્રી., सभा સ્ત્રી.
સર્ગ सर्ग પુ.
સામવેદ सामवेद પુ. (વેદનું નામ છે).
સારૂં समीचीन પુ. સ્ત્રી. ન., निपुण પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૧૮.

વિશેષણનાં અધિકતાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો વગેરે.

૧. અધિકતાદર્શક પ્રત્યય ईयस् છે અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક પ્રત્યય इष्ठ છે. એ પ્રત્યયો પર છતાં શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો અને અન્તે વ્યંજન હોય તો પૂર્વસ્વરસહિત અન્ત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે; જેમકે लघु મૂળરૂપી વિશેષણ, लघीयस् અધિકતાદર્શક વિશેષણ; लघिष्ठ શ્રેષ્ઠતાદર્શક વિશેષણ; महत् મૂળ, महीयस् અધિક., महिष्ठ શ્રેષ્ઠ, વગેરે.

આ પ્રત્યયો ગુણ બતાવનાર વિશેષણોને લગાડવામાં આવે છે, કૃદન્તોને

અને બીજા ક્રિયાપદ ઉપરથી સાધિત થયલા શબ્દોને લાગતા નથી. તેને તો तर અને तम (નીચે કહેલા) પ્રત્યયો અધિકતા અને શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાને લાગે છે.

૨. पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ અને परिवृढ એ શબ્દના ऋ નો र થઈ જાય છે; જેમકે पृथु મૂળ., प्रथीयस् અધિક., અને प्रथिष्ठ શ્રેષ્ઠ.

૩. स्थूल, दूर, ह्रस्व, क्षिप्र અને क्षुद्र એઓના છેલ્લા એકાચ્નો (એટલે વ્યંજનસહિત અન્ત્ય સ્વરનો) અને युवन्ના वन् નો લોપ થાય છે અને પૂર્વસ્વરનો ગુણ થાય છે; જેમકે स्थूल મૂળ., स्थवीयस् અધિક., स्थविष्ठ શ્રેષ્ઠ.

૪. જે સ્વામિત્વદર્શક પ્રત્યયો હમણાં તરત કહેવામાં આવશે તેનો લોપ થાય છે; જેમકે बलवत् મૂળ., बलीयस् અધિક., बलिष्ठ શ્રેષ્ઠ.

૫. આ નીચેની ટીપ નિયમવિરુદ્ધ રૂપોની છે.

મૂળ.	અધિક.	શ્રેષ્ઠ.
प्रशस्य વખાણવા જોગ	श्रेयस्	श्रेष्ठ
वृद्ध ઘરડું	ज्यायस्	ज्येष्ठ
	वर्षीयस्	वर्षिष्ठ
अन्तिक પાસેનું	नेदीयस्	नेदिष्ठ
वाढ દૃઢ, સારૂં	साधीयस्	साधिष्ठ
प्रिय પ્યારૂં, વહાલું	प्रेयस्	प्रेष्ठ
स्थिर નિશ્ચલ, સ્થિર	स्थेयस्	स्थेष्ठ
स्फिर જાડું, ઘણું	स्फेयस्	स्फेष्ठ
गुरु ભારે	गरीयस्	गरिष्ठ
उरु પહોળું	वरीयस्	वरिष्ठ
वहुल ઘણું, બહુ	बंहीयस्	बंहिष्ठ
दीर्घ લાંબું	द्राघीयस्	द्राघिष्ठ
वहु ઘણું, બહુ	भूयस्	भूयिष्ठ
युवान् જુવાન	यवीयस्	यविष्ठ
	कनीयस्	कनिष्ठ
अल्प નાનું	कनीयस्	कनिष्ठ
	अल्पीयस्	अल्पिष्ठ

૬. અન્તે स् હોય એવાં અધિકતાદર્શક વિશેષણોનાં રૂપાખ્યાપન માર્ગોપદેશિકામાં ૨૭ મા પાઠમાં બતાવેલી રીત પ્રમાણે કરવાં. તેનું સ્ત્રીલિંગ ई લગાડ્યાથી અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક વિશેષણનું आ લગાડ્યાથી થાય છે; જેમકે **कनीयसी**, **कनिष्ठा**.

૭. **तर** પણ અધિકતાદર્શક પ્રત્યય છે અને તેની જોડનો શ્રેષ્ઠતાદર્શક પ્રત્યય **तम** છે. આ પ્રત્યયો માત્ર વિશેષણોનેજ લાગે છે એમ નથી, પણ નામને, અવ્યયોને અને ક્રિયાપદને પણ લાગે છે. ક્રિયાપદને લાગે છે ત્યારે **तर** અને **तम**નાં રૂપ **तराम्** અને **तमाम्** થાય છે. વળી અવ્યયને લાગે છે ત્યારે પણ તેવાં રૂપ થાય છે; પરંતુ જો પ્રત્યયસહિત અવ્યય વિશેષણ થતા હોય તો આ ફેર થતો નથી. જે શબ્દને આ પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી.

ઉદા૦—लघु મૂળ., लघुतरः, लघुतमः; पाचकतरः, पाचकतमः; पचतितराम्, पचतितमाम्; उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम्; उच्चैस्तरः વિશે., उच्चैस्तमः વિશે.

૮. જે વિશેષણને અન્તે **तर** અને **तम** હોય છે તેનું સ્ત્રીલિંગ आ લગાડ્યાથી થાય છે.

૯. પ્રકૃતિને **मत्** લગાડ્યાથી સ્વામિત્વવાચક સાધિત રૂપો થાય છે; જેમકે **धीमत्** 'બુદ્ધિમાન્', **धी** 'બુદ્ધિ' ઉપરથી.

૧૦. પ્રકૃતિને અન્તે અથવા ઉપાન્તે **म्** અથવા **अ** કે **आ** હોય તો **मत्**-ના **म्**નો **व्** થાય છે; એટલે **मत्** ને બદલે **वत्** થાય છે; જેમકે **धनवत्** 'ધનવાળો,' **धन** 'પૈસા' ઉપરથી, **विद्यावत्**, **यशस्वत्**, **भास्वत्**, **किंवत्**, **लक्ष्मीवत्**.

આ નિયમના કેટલાક અપવાદ છે; જેમકે **यवमत्**, **भूमिमत्** વગેરે.

૧૧. વળી એજ અર્થ દર્શાવવા અકારાન્ત નામને **इन्** પ્રત્યય પણ લાગે છે. એ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના अનો લોપ થાય છે; જેમકે **दण्डिन्**, **धनिन्** વગેરે. વળી **विन्**પ્રત્યયનો પણ તેજ અર્થ છે. તે કેટલાંક નામોને લાગે છે.

૧૨. **दृश** પુ. સ્ત્રી. ન., અને **दृश** પુ. ન. (**दृशी** સ્ત્રી.) એ પ્રત્યયો સર્વનામને લાગે છે અને તેનો અર્થ 'સરખું' એવો થાય છે. એ પ્રત્યયો પર છતાં પ્રકૃતિના અન્ત્યાક્ષરનો લોપ થાય છે અને પછી आ લાગે છે, જેમકે **तादृश** 'તેના જેવું,' **त्वादृश** 'તારા જેવું,' અને **इदम्** અને **किम्** નાં રૂપ **ई** અને **की** થાય છે; જેમકે **ईदृश**, **कीदृश**.

૧૩. નામને અથવા અવ્યયને कृ, भू અને કોઈ કોઈવાર अस् નાં ક્રિયાવાચક અથવા બીજાં રૂપ લગાડવામાં આવે છે, તેથી પ્રકૃતિએ દાખવેલી વસ્તુ જેવું થવું અથવા કરવું એવો અર્થ થાય છે.

૧૪. (અ) અવ્યય સિવાય બીજા કોઈ શબ્દના अ અથવા आ નો (ઉપરની કલમમાંનો ફેર થતી વખત) ई થાય છે.

(આ) પૂર્વનો इ અથવા उ દીર્ઘ થાય છે.

(ઇ) પૂર્વના ऋ ને બદલે री થાય છે.

(ઈ) અન્ત્ય न् નો અને मनस्, अरुस्, चक्षुस्, चेतस्, रहस्, અને रजस् એટલાના स અથવા ष् નો લોપ થાય છે.

ઉદા.:—धनीकरोति, धनीभवति, गङ्गीभवति, प्रत्यक्षीकरोति, स्वीकृतम् ન., शुचीभूतम् ન., पटूभवनम् ન., मात्रीकरोति, दिवाभूता સ્ત્રી.

ऋग्वेदात्सामवेदस्य महिमा भूयान् ।

यज्ञवर्मायोध्यां गच्छन्नध्वनोऽर्धाद्भूयोऽतिक्रम्याश्राम्यत् ।

कृष्णस्य सुभद्रा यवीयसी स्वसा ।

सर्वेषु कुसुमेषु शिरीषकुसुमं म्रदिष्टम् ।

निःश्रेयसाय कर्मपथाज्ज्ञानमार्गः साधीयान् । श्रेष्ठस्तु सर्वेषां भक्तिमार्गः ।

परमात्माणोरप्यणीयान्महतोऽपि महीयान्वर्तते ।

धार्तराष्ट्रेभ्यः पाण्डवाः कृष्णसाहाय्याद्बलीयांसः किं तु तेषां योधसमाजो गरीयान् ।

दुःखितस्य वृत्तान्तश्रवणेनार्द्रीभवन्ति हृदयान्यनुकम्पिनां महात्मनाम् ।

यो यज्ञकर्माणि यथाविधि करोति स प्रजावान्पशुमांस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी यशस्वांश्च भवति ।

विष्णुशर्मण एकपञ्चाशत्पुत्रा आसन् । तेषां ये मध्यमादेवदत्ताज्ज्यायांसः पञ्चविंशतिस्ते कनीयोभिः पञ्चविंशत्या कलहं चक्रुः ।

सर्वासु नदीषु भागीरथी द्राघिष्ठा विस्तारे वरिष्ठा च । तस्याः सलिलं यमुनायाः शुचितरम् । पर्वतेषु हिमालयः प्रथिष्ठः ।

अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः ।

ईदृशी मे मन्दभाग्यता यन्न केवलं भर्तुर्विरहो दारकयोरपि ।

हा सौम्य हनूमन्क पुनस्त्वादृशस्य साधोर्महोपकारिणः संभवोऽस्मिञ्जगति ।

नैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

नेयं मे जटा किं तु वेणीकृतः कचानां कलाप इत्यब्रवीत्काचित्स्त्री ।

दासीभूतां सर्पाणां जनन्याः सेवां कुर्वतीं स्वमातरं बन्धनान्मुमोच गरुडः ।

तपश्चरन्रावणः स्वीयानि नव शिरांसि शिवायोपायनीचकारेति शृणुमः ।

प्रियतमस्य पुण्डरीकस्य मरणेन सशोकया महाश्वेतया तिरस्कृतविषया दूरीकृतो बान्धवजनोऽङ्गीकृतमरण्येऽवस्थानम् ।

एकः पुरुषः प्रियतमायाः प्रासादस्योपरितनीं भूमिं प्रवेष्टुमिच्छुर्वातायनादधोवलम्बमानमहिं रज्जूकृत्यारुरोह ।

उपरते भर्तरि यत्प्राणाः परित्यज्यन्ते तन्मौर्ख्यम् । उत्तरा विराटदुहिता बालिका विनयवति धीमति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावुपगतेऽपि प्राणान्न जहौ । अन्या अपि सहस्रशः कन्यका अभर्तृमत्यो जाताः सत्यो जीवितानि न तत्यजुरिति श्रूयते ।

जीवनाय मनुजन्मनामिह भ्रम्यतामथ कदापि स प्रभुः ।
त्वादृशो भवति भाग्ययोगतो वेत्ति यः सदसतां यदन्तरम् ॥

---

૧. દશરથની ત્રણ ભાર્યાંમાં કૌસલ્યા સૌથી મોટી (वृद्ध) હતી અને કૈકેયી સૌથી નાની (युवन्) હતી.

૨. સીતાનો શરીરનો આકાર દ્રૌપદીના શરીરની આકૃતિ કરતાં વધારે નાજુક (तनु) હતો.

૩. મોટું (बहु) નાનાની (लघु) બરોબર થાય એ અર્થવગરનું છે.

૪. દોડવામાં, ઘોડો બધા પ્રાણીઓમાં સૌથી ઉતાવળો (आशु) છે.

૫. સદ્ગુણવાળા (सद्गुण, पुण्य) પુરુષો સુખમાં (सुख) છે અને માનને લાયક છે.

૬. સત્યભામા કરતાં કૃષ્ણને રૂક્મિણી વધારે વહાલી (प्रिय) હતી.

૭. જ્યારે માણસનું અદૃષ્ટ ખોટું હોય છે ત્યારે તેનાં સગાં પણ શત્રુ જેવાં [જાણે શત્રુ હોય તેવાં] (विपक्ष) થઈ જાય છે.

૮. જેને પૈસો (वसु), અથવા ધિરજ (धैर्य), અથવા યશ (यशस् कीर्ति), અથવા જમીન (भूमि) હોય તેનું નામ શું કહેવાય?*

૯. બધાએ જાણે એક મનના હોય તેવા થવું (एकचित्त) અને આ જાળ લઈ ઊડી જવું.

૧૦. બધા દેવોમાં ઇન્દ્ર સૌથી વધારે શક્તિમાન્ (ओजस्विन्) અને બળવાન્ (बलिन्) હતો અને તેથી તેઓએ તેને રાજમુગટ પહેરાવ્યો.

૧૧. મૂળ વચનનો અર્થ કોઈ કોઈ વાર ટીકા કરનારથી સ્પષ્ટ જેવો (विशद) કરાય છે અને કોઈ કોઈ વાર ગુંચવી નાખેલા જેવો (गूढ) કરાય છે.

૧૨. તે કાળની સર્વ સ્ત્રીઓમાં દમયન્તી વધારે ખુબસુરત (सुन्दर, चारु) અને પોતાના સ્વામિને† વધારે આસક્ત (भक्त, अनुरक्त) હતી.

૧૩. આ પળે તારૂં હૈયું હેતે કરીને પિગળી ગયું છે [પ્રવાહી જેવું થયું છે] (द्रव).

૧૪. ગાડીઓની ઝુંસરીએ જે બળદ જોડાયલા હોય છે તે સાધારણ બળદોના કરતાં વધારે જાડા (पीवर) હોય છે.

૧૫. અરે સીતા! તારા જેવી (त्वद्) આટલી બધી પવિત્ર, નિખાલસ અને પ્રેમવાળી (अनुराग, प्रणय) બીજી એક્કે સ્ત્રી નથી અને મારા જેવો (मद्) આટલો બધો ક્રૂર અને દયાવગરનો કોઈ પુરુષ નથી.

શબ્દકોશ ૧૮.

अणु પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું; પુ. નાનો રજકણ.
अधस् અ. નીચે, તળે.
अध्वन् પુ. માર્ગ.
अनुकम्पिन् પુ. સ્ત્રી. ન. દયાવાન્.
अन्तर ન. ફેર.
अभिमन्यु પુ. અર્જુનનો પુત્ર.
अरुष પુ. ન. ઘા, જખમ.
अवलम्बमान પુ. સ્ત્રી. ન. લટકતું.
अवस्थान ન. રહેઠાણ.
अहि પુ. સાપ.
आर्द्र પુ. સ્ત્રી. ન. ભીનું.

---

* વિદ્યાર્થીએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો. † સપ્તમી અથવા ષષ્ઠી.

इच्छु પુ. સ્ત્રી. ન. ઇચ્છતું, ઇચ્છનાર.
उत्तरा સ્ત્રી. વિરાટ નામના રાજાની પુત્રી.
उपरितन પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપલું.
उपायन ન. નજરાણું.
एकमनस् પુ. સ્ત્રી. ન. એક મનનું.
कच પુ. વાળ.
कर्मपथ પુ. (**कर्मन्** કર્મ, અને **पथिन्** રસ્તો) કર્મનો માર્ગ, એટલે મોક્ષ અથવા નિત્યસુખ મેળવવાને ધર્મસંબંધી ક્રિયાકર્મ કરવાં તે.
कलह પુ. કજિયો.
कलाप પુ. ઢગો, સમૂહ.
कृश પુ. સ્ત્રી. ન. દુબળું, પાતળું.
कृष्णसाहाय्य ન. કૃષ્ણની મદદ.
क्रम् ૧ ગ. પ. अति જોડે, ઓળંગવું, ઉલ્લંઘન કરવું.
क्षुद्र પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, નીચ.
गरुड પુ. ગરુડ પક્ષી, વિષ્ણુદેવ વાહન તરીકે વાપરતા તે જાતનું પક્ષી.
जटा સ્ત્રી. જટા (ગુંચવાયલા વાળનું ઝુંડ.)
जीवन ન. ગુજરાન.
जीवित ન. જીંદગી.
ज्ञानमार्ग પુ. (**ज्ञान** ન. જાણવું તે, **मार्ग** પુ. રસ્તો) જ્ઞાનનો રસ્તો, મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન.
दारक પુ. બાળ, પુત્ર.
दीप्ति સ્ત્રી. તેજ.
दृढ પુ. સ્ત્રી. ન. નિશ્ચલ, મજબુત.
निःश्रेयस ન. કલ્યાણ, મુક્તિ.
परिवृढ પુ. ધણી, માલીક.
पुण्डरीक પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે. ન. કમળનું ફૂલ.
पृथु પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું, વિશાળ.
बन्धन ન. કબજો, કેદ કરવું તે, બંદી.
बालिका સ્ત્રી. બાળક છોકરી.
ब्रह्मवर्चसिन् પુ. સ્ત્રી. ન. વેદે કરીને તેજ પામેલું, વૈદિક ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થતું તેજ પામેલું.
भक्तिमार्ग પુ. (**भक्ति** સ્ત્રી. પ્રીતિ, ભક્તિ, અને **मार्ग** પુ. રસ્તો) મુક્તિ માટે ઈશ્વરની પ્રીતિ અથવા ભક્તિ.
भाग्ययोग પુ. (**भाग्य** ન. નસીબ, સારૂં નસીબ, **योग** પુ. પ્રાપ્તિ) સારા ભાગ્ય અથવા નસીબની પ્રાપ્તિ.
भृश પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું, જબરૂં.
मध्यम પુ. સ્ત્રી. ન. વચલું; ન. કમ્મર.
मनुजन्मन् પુ. (**मनु** પુ. માણસોના પૂર્વજો અથવા મૂળ પૂરુષોમાંનો એક) મનુથી જન્મેલો, માણસ, મનુષ્ય.
मन्दभाग्यता સ્ત્રી. (**मन्द** સુસ્ત, નબળું, **भाग्य** નસીબ, **मन्दभाग्य** નબળા નસીબવાળો, કમનસીબ, અભાગિયો) દુર્દૈવ, દુર્ભાગ્ય.

महाश्वेता સ્ત્રી. એક ગન્ધર્વની દીકરીનું નામ છે.
महोपकारिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું ઉપકારી.
मौर्ख्य ન. મૂર્ખાઈ.
यज्ञवर्मन् પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
यथाविधि ક્રિ. વિ. વિધિપુસ્તકમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે.
यमुना સ્ત્રી. નદીનું નામ છે, જમના.
युग પુ. ઝુંસરી, જોતર.
योधसमाज પુ. (योध પુ. જોદ્ધો, समाज પુ. ટોળું) જોદ્ધાનું ટોળું, લશ્કર.
रज्जु સ્ત્રી. દોરડું.
रस् उप જોડે, ૧ ગ. ૫. મરી જવું.
रहस् ન. ગુપ્તતા, એકાન્તપણું, ગુપ્ત વાત; ક્રિ. વિ. છાનામાના, એકાન્તે.
लघु પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું.
वपुष् ન. શરીર.
विक्रान्त પુ. સ્ત્રી. ન. હિમ્મતવાન્, શૂરૂં.
विश्वसनीयता સ્ત્રી. વિશ્વાસ ઉપજાવવાની શક્તિ.
विषय પુ. ઇન્દ્રિયસુખ આપનારા પદાર્થ.
विष्णुशर्मन् પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
विस्तार પુ. ફેલાવો.
वृत्तान्तश्रवण ન. (वृत्तान्त પુ. ઇતિહાસ, હેવાલ, श्रवण ન. સાંભળવું તે) ઇતિહાસ અથવા હેવાલ સાંભળવો તે.
वेणि-णी સ્ત્રી. ગુંથેલા વાળ.
शिरीष ન. એક જાતનું ફૂલ.
शुचि પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વચ્છ.
संभव પુ. શક્યતા, બની શકે એવી સ્થિતિ, સંભવ.
सदसत् પુ. સ્ત્રી. ન. સારૂં અને નઠારૂં.
सलिल ન. પાણી.
सशोक પુ. સ્ત્રી. ન. (स સાથે, शोक પુ. દિલગિરી) શોકથી પીડિત.
सहस्रशः ક્રિ. વિ. હજારો.
सुभद्रा સ્ત્રી. અર્જુનની વહુ.
सेवा સ્ત્રી. નોકરી.
सौम्य પુ. સ્ત્રી. ન. નમ્ર, અનુગ્ર, મનોજ્ઞ, સુંદર.
हनूमत् પુ. વાનરનું નામ છે, એ રામનો ભક્ત હતો, હનુમાન્.
ह्रस्व પુ. સ્ત્રી. ન. ટુંકું.

અર્થ अर्थ પુ.
અર્થ વગરનું अयुक्त ભૂ. કૃ., अनुपपन्न ભૂ. કૃ.
કૈકેયી (દશરથની એક પત્નીનું નામ છે) कैकेयी સ્ત્રી.
કૌસલ્યા (દશરથની એક પત્નીનું નામ છે) कौसल्या સ્ત્રી.
ક્રૂર नृशंस પુ. સ્ત્રી. ન.
ખોટું प्रतिकूल પુ. સ્ત્રી. ન.
જાળ जाल ન.

જોડાયલું नियुक्त કર્મણિ ભૂ.કૃ.; धुरि नियुक्तः.
ટીકા કરનાર टीकाकार પુ., टीकाकृत् પુ.
દયાવગરનું निर्घृण પુ. સ્ત્રી. ન.
દોડવું તે विद्रवण ન.
નિખાલસ ऋजु પુ.સ્ત્રી.ન., आर्जवयुक्त પુ. સ્ત્રી.ન., सरल પુ. સ્ત્રી. ન.
પવિત્ર विशुद्धशील પુ. સ્ત્રી. ન.
પળ क्षण પુ.
રૂક્મિણી (કૃષ્ણની વહુ) रुक्मिणी સ્ત્રી.
શરીરનો આકાર तनु સ્ત્રી., वपुष् ન., आकृति સ્ત્રી.
સગું बन्धु પુ., बन्धुजन પુ., ज्ञाति પુ.
સત્યભામા (કૃષ્ણની એક સ્ત્રીનું નામ છે) सत्यभामा સ્ત્રી.
સાધારણ साधारण પુ. સ્ત્રી. ન., सामान्य પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૧૯.

સમાસ.

દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ.

૧. ૧. સંસ્કૃતભાષામાં એક મૂળનામ*નો બીજા જોડે સમાસ થઈ શકે છે અને વળી તે સમાસનો ત્રીજા નામની જોડે કે બીજા સમાસ જોડે સમાસ થઈ શકે છે; અથવા તો કેટલાંક નામોનો સાથે અથવા એકકી વખતે સમાસ થઈ શકે છે. આવી રીતે સમાસમાં ગમે તેટલા મૂળ-શબ્દો આવે. એઓનો જે જે પ્રકારે જે જે અર્થ પ્રમાણે સમાસ થાય છે, તે ઉપર નજર રાખી સમાસના કેટલાક વર્ગ પાડેલા છે†. જે નામો છૂટાં હોય તો વાક્યયોગી સંયોજક અવ્યય વડે જોડાય તેવાં નામથી બનેલો જે સમાસ તે દ્વન્દ્વ કહેવાય છે; જેમકે रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ; रामश्च लक्ष्मणश्च भरतश्च शत्रुघ्नश्च रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः.

૨. (अ) જો સમાસમાં બે નામ હોય અને તેમાં પ્રત્યેક એકવચનમાં હોય તો સમાસને દ્વિવચન લાગે છે અને તેમાં બે કરતાં વધારે નામ હોય

---

* એટલે સત્ત્વવાચક નામ, વિશેષણ, અથવા અવ્યય.

† ગમે તે નામનો ગમે તે બીજા નામની સાથે ગમે તે અર્થમાં સમાસ થઈ શકે એમ કદી ધારવું નહિ. સંસ્કૃતભાષાની વાક્યરચના પ્રમાણે અમુક સમાસજ સશાસ્ત્ર છે અને બીજાઓ નથી. અજ્ઞાન પુરુષો આ વાત જાણતા નથી અને તેથી ગમે તેવા સમાસો કરે છે, પણ તે શુદ્ધસંસ્કૃત નથી. સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ એ વિષે ઘણા બારીક નિયમો આપ્યા છે અને તેમાંના કેટલાક મૂળગ્રન્થમાં સમજાવ્યા છે. અભ્યાસને માટે તો ઉત્તમ ગ્રન્થકારોએ જે સમાસ વાપર્યા છે તે વાપરવા એજ સારામાં સારો રસ્તો છે.

તો તેને બહુવચન લાગે છે. (આ) છેલ્લાં નામની જે જાતિ હોય તે જાતિ આખા સમાસને લાગે છે; જેમકે कुक्कुटमयूर्याविमे,मयूरीकुक्कुटाविमौ.(इ)જો દ્વન્દ્વ સમાસમાં સમુદાયનો ભાવ આવે અથવા જે જે વસ્તુ ગણાવેલી હોય તે બધી મળીને એક સંકીર્ણ વિચાર થતો હોય તો તે સમાસ નપુંસક અને એકવચનમાં મુકાય છે. એવા સમાસને 'સમાહારદ્વન્દ્વ' કહે છે. જો જન્તુદર્શક શબ્દો, અથવા પ્રાણીના અવયવવાચક શબ્દો, અથવા સેનાનાં અંગો, અથવા જે પદાર્થો વચ્ચે સ્વાભાવિક વૈર હોય તેવા પદાર્થો, અથવા પ્રાણી સિવાય બધાં સામાન્ય નામ દ્વન્દ્વ સમાસના અવયવો હોય તો તે સમાસ હમેશ સમાહારદ્વન્દ્વ થાય; જેમકે यूकालिक्षम्, पाणिपादम्, रथिकाश्वारोहम्, अहिनकुलम्, धानाशष्कुलि. આ સિવાય બીજે સ્થળે દ્વન્દ્વસમાસ કરવો કે સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ કરવો તે વિવક્ષા (વક્તૃની અથવા બોલનારની ઇચ્છા) ઉપર આધાર રાખે છે.

૩. નિકટ સગપણ અથવા કોઈ પણ તરેહની વિદ્વત્તાવાચક કોઈ શબ્દને છેડે ऋ આવે અને તેની પછી બીજો ऋકારાન્ત શબ્દ કે पुत्र શબ્દ આવે તો ऋનો आ થાય છે; જેમકે होतापोतारौ,मातापितरौ,पितापुत्रौ.

૪. જો સમાહારદ્વન્દ્વને છેડે કોઈ તાલવ્ય વ્યંજન અથવા द्, ष्, કે ह् આવે તો તેમાં अ વધારવામાં આવે છે; જેમકે वाक्त्वचम्, त्वक्स्रजम्, शमीदृषदम्, वाक्त्विषम्, छत्रोपानहम्; પણ જો દ્વન્દ્વસમાસ સમાહૃત ન હોય તો એવી રીતે अ વધારાતો નથી; જેમકે प्रावृट्शरदौ.

૨. ૧. તત્પુરુષજાતના સમાસમાં બે અવયવ હોય છે. તેમાંનો પહેલો અવયવ બીજાના અર્થને નિયમિત કરે છે* અથવા તેનો ગુણ દેખાડે છે. ગુણ દર્શાવનાર અવયવનો અર્થ કોઈ પણ વિભક્તિ જેવો હોય છે અથવા તો બીજા અવયવની જોડે સમવિભક્તિક (એકજ વિભક્તિમાં) હોય છે અને આ બીજી રીતનો હોય ત્યારે અવયવ ગુણવાચક અથવા સત્ત્વવાચક હોય. પહેલાને તત્પુરુષસમાસ કહે છે અને બીજાને કર્મધારય કહે છે; જેમકે राज्ञः पुरुषः=राजपुरुषः (તત્પુરુષ), गम्भीरो नादः=गम्भीरनादः (કર્મધારય), पुरुषो व्याघ्र इव=पुरुषव्याघ्रः (કર્મધારય).

૨. પહેલી સિવાયની છ વિભક્તિ પ્રમાણે તત્પુરુષના છ પ્રકાર છે.

(अ) (૧) દ્વિતીયાન્ત નામની પછી श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त,

---

* કેટલેક ઠેકાણે ગુણદર્શક અવયવ અન્તે મૂકવામાં આવે છે.

प्राप्त અને आपन्न એટલા શબ્દો આવે તો સમાસ થાય છે તેને દ્વિતીયા-તત્પુરુષ સમાસ કહે છે; જેમકે कृष्णं श्रितः=कृष्णश्रितः, दुःखमापन्नः=दुःखापन्नः, स्वर्गं गतः=स्वर्गगतः.

(૨) ચાલુ ક્રિયાની અથવા સ્થિતિની મર્યાદાવાચક દ્વિતીયાન્ત શબ્દ તે ક્રિયા અથવા સ્થિતિવાચક શબ્દને યોગે સમાસ પામે છે; मुहूर्तं सुखम्=मुहूर्तसुखम्.

(आ) (૧) કરણવાચક તૃતીયાન્ત નામનો એ તૃતીયાન્ત શબ્દ જે ક્રિયા બતાવે છે તે ક્રિયાકૃત પરિણામવાચક જોડે સમાસ થાય છે. (૨) पूर्व, सदृश, सम, ऊन, અથવા ऊन શબ્દના પર્યાય શબ્દો, कलह, निपुण, मिश्र, અને श्लक्ष्ण શબ્દો પહેલાં પણ તૃતીયાન્ત નામ આવે તો સમાસ થાય છે તે તૃતીયાતત્પુરુષ કહેવાય છે.

(૩) તૃતીયાન્ત નામ કર્તરિ અથવા કરણે તૃતીયાના અર્થમાં વપરાયું હોય તો તેનો ધાતુસાધિત શબ્દો (કૃદન્તો) જોડે કોઈ કોઈવાર સમાસ થાય છે.

(૪) કોઈ પણ પ્રકારના અન્નવાચક શબ્દ પૂર્વે તે અન્નને સ્વાદિષ્ઠ કરનાર પદાર્થવાચક તૃતીયાન્ત શબ્દ આવે તોપણ તૃતીયાતત્પુરુષ સમાસ થાય છે.

ઉદાહરણો:—(૧) शङ्कुलया खण्डः=शङ्कुलाखण्डः*—(૨) मासेन पूर्वः मासपूर्वः, मात्रा सदृशः=मातृसदृशः, वाचा कलहः=वाक्कलहः વગેરે—(૩) हरिणा त्रातः=हरित्रातः, नखैर्भिन्नः-नखभिन्नः ઇત્યાદિ—(૪) दध्नौदनः =दध्योदनः વગેરે.

(इ)(૧) જો ચતુર્થ્યન્ત નામથી જે પદાર્થ વાચ્ય થતો હોય તે તેની પછીના નામથી વાચ્ય પદાર્થનો વિકાર હોય તો ચતુર્થી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે; જેમકે यूपाय दारु=यूपदारु†. (૨) વળી ચતુર્થ્યન્ત નામ अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित એટલા શબ્દો જોડે સમાસ પામે છે. अर्थ સાથે સમાસ થાય તો સમસ્ત શબ્દ વિશેષણ થાય છે અને તેને તેનાં વિશેષ્યનાં લિંગ અને

* એજ નિયમનું પ્રત્યુદાહરણ अक्ष्णा काणः. અહિં સમાસ થશે નહિ, કેમકે અક્ષિથી કાણત્વ થયું નથી.

† એ નિયમનું પ્રત્યુદાહરણ रन्धनाय स्थाली. આનો સમાસ થતો નથી, કેમકે અહિં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ નથી, રન્ધન (રાંધવું તે) સ્થાલી અથવા થાલીનો વિકાર નથી. रन्धनस्थाली એમ સમસ્ત હોય તો સમાસ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમજવો. रन्धनस्य स्थाली=रन्धनस्थाली.

વચન લાગે છે; જેમકે द्विजायायम्=द्विजार्थं ओदनः, द्विजायेयं=द्विजार्था यवागूः, द्विजायेदम्=द्विजार्थं पयः, भूतेभ्यो बलिः=भूतबलिः, गवे हितम्=गोहितम्, गवे रक्षितम्=गोरक्षितम्.

(ङ) પઞ્ચમ્યન્ત નામનો भय, भीत, भीति, भी અને કોઈક કોઈક વખતે अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, અને अपत्रस्त શબ્દો જોડે સમાસ થાય છે એ પઞ્ચમીતત્પુરુષ સમાસ કહેવાય છે.

ઉદાહરણ:—चोराद्भयम्=चोरभयम्, सुखादपेतः=सुखापेतः, चक्रान्मुक्तः=चक्रमुक्तः, स्वर्गात्पतितः=स्वर्गपतितः.

(च)(૧). ષષ્ઠયન્ત નામનો ગમે તે કોઈ પણ બીજા નામ સાથે સમાસ થઈ શકે, એ ષષ્ઠીતત્પુરુષ કહેવાય છે; જેમકે राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः. પણ આ નિયમના ઘણા અપવાદ છે.

કર્તૃવાચક तृ અને अक प्रत्ययो જેને અન્તે આવ્યા હોય એવા ધાતુસાધિત શબ્દો સાથે ષષ્ઠયન્ત શબ્દનો સમાસ થતો નથી; જેમકે अपां स्रष्टा, ओदनस्य पाचकः, घटस्य कर्ता. આ શબ્દસમુદાયો એમના એમ રહે છે. એનાં સમસ્ત રૂપો अप्स्रष्टा, ओदनपाचकः, घटकर्ता થતાં નથી.

પણ આ અપવાદના થોડાક પ્રત્યપવાદ રૂપો છે; જેમકે देवपूजकः, ब्राह्मणयाजकः ઇત્યાદિ.

વળી નીચે લખેલા ષષ્ઠયન્ત શબ્દોમાં ષષ્ઠી જે અર્થમાં વપરાઈ છે તેવા અર્થમાં વપરાયલી ષષ્ઠી સમાસ પામતી નથી.

नृणां द्विजः श्रेष्ठः*, सतां षष्ठः, आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन વગેરે.

(૨) पूर्व, अपर, अवर અને उत्तर આ અવયવવાચી શબ્દો ષષ્ઠયન્ત અવયવિવાચક નામ સાથે સમાસ પામે છે અને સમસ્ત શબ્દના આરંભમાં મૂકવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે અવયવવાચક શબ્દ કાલરૂપ અવયવિવાચક ષષ્ઠયન્ત શબ્દ સાથે સમસ્ત થાય છે અને સમાસનો પૂર્વપદ થાય છે; पूर्वं कायस्य=पूर्वकायः, चरमं रात्रेः=चरमरात्रः, मध्यमह्नः=मध्याह्नः વગેરે. આ એકદેશિ સમાસ કહેવાય છે.

(૩) અમુક બનાવને જે કાળ વીત્યો હોય તે કાલવાચક શબ્દ તે અ-

---

* આ નિર્ધારણષષ્ઠી કહેવાય છે. એ સમાસ પામતી નથી, અને नृश्रेष्ठः રૂપ થતું નથી, પણ જો नृश्रेष्ठः એમ સમસ્તરૂપ થયું હોય તો તે તથા पुरुषोत्तमः વગેરે શબ્દો સપ્તમીતત્પુરુષ સમજવા અને તેનો વિગ્રહ नृषु श्रेष्ठः, पुरुषेषु उत्तमः વગેરે કરવો. આ નિર્ધારણ સપ્તમી કહેવાય છે.

નાવવાચક શબ્દ જોડે સમસ્ત થાય છે. અને પૂર્વપદ થાય છે; संवत्सरो मृतस्य यस्य (જેના મરણને એક વર્ષ વીતી ગયું તે)=संवत्सरमृतः, मासजातः વગેરે.

(ऊ) સપ્તમ્યન્ત નામ નીચેના શબ્દો યોગે સમાસ પામે છેઃ—शौण्ड, धूर्त, प्रवीण, निपुण, पण्डित, पटु, कुशल, सिद्ध, शुष्क, पक्क, बन्ध વગેરે.

ઉદા.:—वाचि पटुः=वाक्पटुः, सभायां पण्डितः=सभापण्डितः, आतपे शुष्कः=आतपशुष्कः વગેરે.

૩. કર્મધારય સમાસ નીચે લખેલે ઠેકાણે થઈ શકે છેઃ—

(अ)* ઉપમાનવાચક નામ ઉપમાન અને ઉપમેય એ બેના સામાન્યધર્મવાચક નામ જોડે સમાસ પામે છે; જેમકે घन इव श्यामः=घनश्यामः.

(आ) ઉપમેયવાચક પૂર્વપદનો व्याघ्र, चन्द्र, कमल, पद्म વગેરે ઉપમાનવાચી ઉત્તરપદ સાથે સમાસ થાય છે; જેમકે पुरुषो व्याघ्र इव=पुरुषव्याघ्रः, मुखं चन्द्र इव=मुखचन्द्रः, नेत्रं कमलमिव=नेत्रकमलम्, पादः पद्ममिव=पादपद्मम्. અથવા તો આ સમાસોનો વિગ્રહ આમ પણ થઈ શકેઃ—मुखमेव चन्द्रः=मुखचन्द्रः, नेत्रमेव कमलम्=नेत्रकमलम्.

(इ) વિશેષણનો વિશેષ્ય સાથે ઘણે ખરે ઠેકાણે સમાસ થાય છે; જેમકે नीलं च तदुत्पलं च=नीलोत्पलम्, गम्भीरश्चासौ नादश्च=गम्भीरनादः.

(ई) જો રૂપાખ્યાન થઈ શકે એવા બે કૃદન્તોમાં એક પૂર્વે થયલું કૃત્ય અને બીજો ત્યાર પછીની ક્રિયા બતાવતા હોય તો તે બે સમાસ પામે છે; જેમકે आदौ स्नातः पश्चादनुलिप्तः=स्नातानुलिप्तः.

૪. નિષેધવાચક अ અથવા अन्‌નો નામ સાથે સમાસ થાય છે તે તત્પુરુષવર્ગમાં આવે છે; न ब्राह्मणः=अब्राह्मणः, न अश्वः=अनश्वः આ નઞ્તત્પુરુષ કહેવાય છે.

૫. કર્મધારયસમાસનો જો પહેલો અવયવ સંખ્યાવાચક હોય તો સંસ્કૃતમાં તેને દ્વિગુ કહે છે; દ્વિગુસમાસ સમાહાર દર્શાવે છે; જેમકે त्रयाणां भुवनानां समाहारः=त्रिभुवनम्. કર્મધારયનું પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક હોય તો સમાસ હમેશ દ્વિગુ હોય છે.

---

* જો બે પદાર્થો વચ્ચે સાદૃશ્ય અથવા સરખાપણું હોય તો જે પદાર્થ અન્યસદૃશ હોય તેને 'ઉપમેય', જેની સદૃશ તે હોય તેને 'ઉપમાન' કહે છે, અને જે સરખા ગુણો બંને પદાર્થોમાં હોય તેને 'સામાન્યધર્મ' કહે છે; જેમકે 'કાન્તિમાં આ સ્ત્રીનું મુખ કમળ જેવું છે'—અહિં 'મુખ' એ 'ઉપમેય,' 'કમળ' એ 'ઉપમાન' અને 'કાન્તિ' એ 'સામાન્યધર્મ' છે.

૬. નીચે લખેલા શબ્દોનો અન્ત્યસ્વર અથવા પૂર્વસ્વરસહિત અન્ત્યવ્યંજન નીચે લખેલે સ્થલે લોપાય છે અને अ ઉમેરાય છે.

(अ) पथिन् શબ્દ કોઈ પણ સમાસને અન્તે હોય તો; જેમકે स्वर्गपथः

(आ) सखि અને राजन् શબ્દો તત્પુરુષને અન્તે હોય તો; જેમકે मद्र-राजः, कृष्णसखः.

(इ) रात्रि શબ્દ તત્પુરુષને અન્તે હોય અને તેની પૂર્વે સંખ્યાવાચક શબ્દ, અવ્યય, पूर्व, अपर, વગેરે અવયવવાચક શબ્દ, યા सर्व, संख्यात, કે पुण्य શબ્દ આવે તો, અથવા रात्रि શબ્દ દ્વન્દ્વસમાસને અન્તે હોય અને તેની પૂર્વે अहः શબ્દ આવ્યો હોય તો; જેમકે द्विरात्रम्, अतिरात्रः, पूर्वरात्रः, अहोरात्रः.

(ई) अहन् શબ્દ તત્પુરુષને અન્તે હોય અને તેનો ૭. પ્રમાણે अह्न ન થતો હોય તો; જેમકે पुण्याहम्, द्व्यहः, उत्तमाहः.

૭. अहन् શબ્દ તત્પુરુષને અન્તે હોય અને તેની પૂર્વે અવ્યય, पूर्व, अपर વગેરે અવયવવાચક શબ્દો, सर्व કે संख्यात આવે તો તેનો अह्न થાય છે; જેમકે सर्वाह्णः, पूर्वाह्णः.

૮. (अ) ऋच्, पुर्, धुर् (જ્યારે તેનો અર્થ ગાડીની ધુંસરી ન થતો હોય ત્યારે) કોઈ પણ સમાસને અન્તે હોય અને (आ) गो શબ્દ તત્પુરુષને છેડે આવે તો તેઓમાં अ ઉમેરાય છે; જેમકે अर्धर्चः, विष्णुपुरम्, रणधुरा, परमगवः.

૯. (अ) તત્પુરુષ સમાસમાં છેવટના અંગની જાતિ આખા સમાસને લાગે છે. (आ) સમાહારદ્વિગુ નપુંસક લિંગમાં હોય છે; પણ તેજ સમાસ જો અકારાન્ત હોય તો તે ઘણીવાર સ્ત્રીલિંગમાં હોય છે અને તેને ई પ્રત્યય લાગે છે; જેમકે राजपुरुषः, नखभिन्नः—न्ना—न्नम्, पञ्चगवम् (पञ्चन् અને गो ઉપરથી), पञ्चपात्रम्, त्रिलोकी.

(इ) (ગમે તે પ્રકારના) તત્પુરુષને છેડે रात्र, अह्न, અને अह આવે તો તે પુલિંગમાં હોય છે; પણ रात्रની પૂર્વે સંખ્યાવાચક શબ્દ આવે અને अहની પૂર્વે पुण्य આવે તો સમાસ નપુંસક લિંગમાં થાય; જેમકે पूर्वरात्रः, मध्याह्नः, सप्ताहः, द्विरात्रम्, पुण्याहम्.

૧૦. નપુંસક લિંગના દ્વિગુ અથવા દ્વન્દ્વને અન્તે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે

હ્રસ્વ થાય છે. ओ અને औ ને બદલે હ્રસ્વ સ્વર उ થાય છે અને ए અને ऐ ને બદલે इ થાય છે; જેમકે द्विखारि (द्वि અને खारी એક તરેહનું દાણાનું માપું એ શબ્દો ઉપરથી).

प्रयागे चतुरहमुषित्वा काशीपथमुपययावुद्दालकः ।
रविवासरस्य चरमरात्रे संसाराङ्गारतप्तः कश्चित्पुरुषश्चिच्छेदात्मनः शिरः ।
आश्विनस्याद्ये नवरात्रे दुर्गाया महोत्सवः क्रियते ।
ननु प्रभाता रजनी । तच्छीघ्रं शयनं परित्यजामि । अथवा लघुलघूत्थितापि किं करोमि । न मे दुःखादुचितेषु प्रभातकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति ।

अस्मिन्कलौ खलोत्सृष्टदुष्टवाग्बाणदारुणे ।
कथं जीवेज्जगन्न स्युः संनाहा सज्जना यदि ॥
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥
रोगशोकपरीतापबन्धनव्यसनानि च ।
*आत्मापराधवृक्षाणां फलान्येतानि देहिनाम् ॥
†सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते ।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गो मोहविलसितमेतदज्ञानपद्धतिरियं रभसाचरितमिदं क्षुद्रदृष्टिरेपातिप्रमादोऽयं मौर्ख्यस्खलितमिदं यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते । स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः ।

---

* વ્યંજનાન્ત શબ્દો જો સમાસના છેલ્લા અવયવ ન હોય (એટલે આદિમાં કે મધ્યમાં હોય) તો વ્યંજનાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો પર છતાં તેનાં જેવાં રૂપો થાય છે તેવાં કરવાં; आत्मन्+अपराध=आत्मापराध; विद्वस्+रत्न=विद्वद्रत्न.

† અર્જુને લડાઇની નાખુશી દેખાડી ત્યારે તેને આ શ્લોક કૃષ્ણે કહ્યો.

अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोऽयमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायो न धर्मोपचयकारणं न शुभलोकोपार्जनहेतुर्न निरयपातप्रतीकारो न दर्शनोपायो न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिमसावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते ।

---

૧. ગુરુ અમને **પંદર દિવસ**માં* આઠવાર શિખવે છે.

૨. ગોરો **છ દિવસ**માં અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરે છે.

૩. રામના શૂરપણાની કીર્ત્તિ **સાત સ્વર્ગ** અને **સાત પાતાળ**માં ગવાઈ.

૪. **બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર**ના ધર્મ **મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને અસિત**ની સ્મૃતિઓમાં કહેલા છે.

૫. **રામ અને સુગ્રીવે પરસ્પરસ મદદને** માટે દોસ્તી બાંધી.

૬. **પૂર્વસમુદ્ર તરફ જનારા** પોતાના મોટા લશ્કરને રઘુ પોતાની સાથે લઈ ગયો તે **શિવની જટામાંથી પડેલી** ગંગાને ભગીરથ લઈ ગયો તેના જેવો દેખાતો હતો.

૭. આ પ્રમાણે પૂર્વના દેશો ઓળંગીને તે વીર †**મોટા દરીઆને** કાંઠે પહોંચ્યો કે જે **તાડના ઝાડને લીધે સામળો** દેખાતો હતો.

૮. **પોતાના દરીઆઈ કાફલાનો ગર્વ કરનારા** વંગ લોકોનું જડ મૂળ કાઢી નાખ્યા પછી તેણે **ગંગાની શાખાઓના (પ્રવાહોના) વચલા પ્રદેશ**માં **જયના થાંભલા** સ્થાપ્યા.

૯. **પર્વતોની પાંખો કાપવાને તૈયાર** (થયલા) ઇન્દ્રને જેમ પર્વતોએ પથ્થર નાખી માન આપ્યું હતું તેમ **કલિંગના રાજા**એ તેને અસ્ત્રોથી માન આપ્યું.

૧૦. **મહેન્દ્રનો પતિ** જે **પ્રથમ પકડાયો અને પછી છોડી મુકાયો** તેનું જીતનારે ધન લીધું, પણ જમીન લીધી નહિ.

---

* આ અને આવતા પાઠના ગુજરાતી વાકયોમાં જે શબ્દો જાડા અક્ષરમાં લખેલા છે તેને બદલે વિદ્યાર્થીએ સંસ્કૃત સમાસ વાપરવા.

† महत् કર્મધારય કે બહુવ્રીહિનો પહેલો અવયવ હોય તો તેને બદલે महा થાય છે.

૧૧. **પરશુરામના બાણથી આઘે ધકેલાયલો** તોએ દરીઓ તેની ઘણી શોજે કરીને (કે જે બન્નેને જોડતી હતી) જાણે **સહ્યપર્વતને અડકતો** હોય તેમ દેખાયો.

શબ્દકોશ ૧૯.

अग्निष्टोम પુ. એક જાતનો યજ્ઞ.

अङ्गार પુ. ન. અંગારો.

अजा સ્ત્રી. બકરી.

अतिनिष्फल પુ. સ્ત્રી. ન. છેક વ્યર્થ, કંઈ પણ ફળવગરનું.

अतिप्रमाद પુ. મોટી ચૂક; ઘણી બેફીકરાઈ.

अनुमरण ન. (કોઈની) પાછળ મરવું, જેમ વિધવા મુએલા ધણીની જોડે બળી મરે છે તેમ સતી થવું.

अलाभ પુ. નુકસાન.

अलोभ પુ. લોભનો અભાવ, સંતોષ.

अवश પુ. સ્ત્રી. ન. પરાધીન; પરવશ.

असह्य પુ. સ્ત્રી. ન. सह् નો વિધ્યર્થ ભૂ. કૃ. अ જોડે, સહેવાય નહિ તેવું.

आचरित પુ. સ્ત્રી. ન. આચરેલું, વર્તેલું; ન. આચરણ કૃત્ય.

आत्मघातिन् પુ. સ્ત્રી. ન. આપઘાત કરનાર.

उत्सृष्ट सृज् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. उद् જોડે, છોડેલું, તજાયલું.

उद्दालक પુ. પુરુષનું નામ છે.

उपचय પુ. ખજાનો, સંઘરો અથવા સંચય કરવો તે.

उपचित उप+चि નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. એકઠું કરેલું.

उपरत પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું, બંધ થયલું.

एनस् ન. પાપ.

करणीय ન. જે કામ કરવાનું હોય તે, કાર્ય, કર્ત્તવ્ય.

कलि પુ. કળિયુગ એટલે ચાર યુગમાંનો છેલ્લો અને પાપિષ્ઠ હાલમાં દુનીઆમાં જે યુગ ચાલે છે તે.

गल પુ. ગળું.

गुण પુ. ફાયદો, ગુણ.

चरम પુ. સ્ત્રી. ન. છેલ્લું.

जय પુ. ફત્તેહ, જીત.

देहिन् પુ. સ્ત્રી. ન. દેહવાળું; પુ. માણસ, આત્મા.

निरय પુ. નરક.

पद्धति સ્ત્રી. રસ્તો, વહિવટ, રીતિ.

परित्याज्य પુ. સ્ત્રી. परि+त्यज् નો વિધ્યર્થ કૃ. તજવા લાયક.

परिपाक પુ. પાકવું તે, પકવતા.

परीताप પુ. દુઃખ, પીડા.

पात પુ. પડવું તે, પતન.

प्रतिकार } પુ. અનર્થ દૂર કરવાનું
प्रतीकार } સાધન, ઉપાય.
प्रत्युज्जीवन ન. સજીવન કરવું તે.
प्रभात પુ. સ્ત્રી. ન. (प्र+भा નો ભૂ. કૃ.) (અંધારાના રૂપમાં) અદર્શ થઈ ગયલું અને (અજવાળાના રૂપમાં) દેખાયલું તે; ન. પરોઢ.
मूल ન. મૂળ, પાયો.
मोह પુ. મૂર્ખાઈ, મોહ.
रभस પુ. ઉતાવળ, સાહસ, અવિચાર.
रोग પુ. મંદવાડ, રોગ.
लघुलघु ક્રિ. વિ. વહેલું.
लाभ પુ. પ્રાપ્તિ, ફાયદો.
वङ्गाः પુ. એક જાતના દેશનું તથા તેના લોકનું નામ (બ. વ. માં વપરાય છે).
वह् ૧ ગ. ઉ. आ જોડે, આણવું.
वासर પુ. ન. દિવસ.
विचार्यमाण (वि+चर् ‘જવું’ ના પ્રેરકભેદનો કર્મણિ વર્તમાન કૃ.) જે વિષે વિચાર થાય છે તે.
विलसित ન. રમત, પાપી કર્મ.
वेदना સ્ત્રી. મહાદુઃખ.
संनाह પુ. બખતર, કવચ.
संसार પુ. દુનીઆ.
स्खलित ન. સહેજ ગોથું, ચૂક.
स्तन પુ. થાન.
स्तम्भ પુ. થાંભલો.
स्वकर्तव्य ન. સ્વકાર્ય, આત્મધર્મ.

અડકતું **लग्न** પુ. સ્ત્રી. ન.
આઘે ધકેલાયલું **दूरोत्सारित**, **उत्सारित** सृनो પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ. उद् જોડે.
ઓળંગવું **क्रम्** ૧ ગ. અને ૪ ગ. પ. आ જોડે.
કાપવું તે **छेद** પુ.
ગર્વ કરનાર **उद्धत** ભૂ. કૃ.
છોડી મુકાયલું **मुक्त** કર્મણિ ભૂ. કૃ. **मुच्** ઉપરથી.
જીતનાર **विजिगीषु** પુ.
તાડ **ताली** સ્ત્રી.
તૈયાર થયલું **उद्यत** ભૂ. કૃ. **उद्+यम्** ઉપરથી.
થાંભલો **स्तम्भ** પુ.
દરીઆઇ કાફલો **नौसाधन** ન.
દરીઓ **अर्णव** પુ.
દોસ્તી **संधि** પુ., **सख्य** ન.
પકડાયલું **गृहीत** કર્મણિ ભૂ. કૃ. **ग्रह्** ઉપરથી.
પતિ **नाथ** પુ, **पति** પુ.
પાતાળ **पाताल** ન.
પાંખ **पक्ष** પુ.
પૂર્વ તરફનું, પૂર્વ **पूर्व** પુ. સ્ત્રી. ન.(સર્વનામ), **प्राच्य** પુ. સ્ત્રી. ન.
પ્રવાહ **स्रोतस्** ન.
મદદ **साहाय्य** ન.
મહેન્દ્ર (એક પર્વત અને તેની પાસેના દેશનું નામ છે) **महेन्द्र** પુ.
વચલો પ્રદેશ **अन्तर** ન., **अन्तराल** ન.
શૂરપણ **अद्भुतचरित** ન., **पराक्रम** પુ.
સામળો **श्याम** પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૨૦.

બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવસમાસ.

૧. ૧. બે અથવા વધારે નામ એકબીજાને સમાનાધિકરણ* હોય અને પ્રથમનો અવયવ ગૌણ અથવા વિશેષણરૂપી હોય તો એવાં નામોનો સમાસ થઈ શકે અને સામાસિક શબ્દ બીજા નામના ગુણ દર્શાવનાર વિશેષણ તરીકે વપરાય. એ નામ સમાસના જુદા જુદા અવયવોની સાથે સમાનાધિકરણ હોવું ન જોઈએ. આ પ્રકારના સમાસને બહુવ્રીહિ કહે છે; જેમકે **महाबाहुः,पीताम्बरः**, **महाबाहुः** કર્મધારય સમાસ હોય ત્યારે તેનો અર્થ **महान् बाहुः** 'મોટો હાથ' થાય છે, પણ બહુવ્રીહિ હોય તો તેનો અર્થ **महान्बाहुर्यस्य** 'મોટો છે હાથ જેનો' એટલે 'મોટા હાથવાળો' થાય છે; તેમજ **पीताम्बरः** પણ બહુવ્રીહિ સમાસ હોય તો 'પીળું છે વસ્ત્ર જેનું એવો અર્થ થાય છે.

महान्बाहुर्यस्य सः=महाबाहुर्नलः. અહિં **बाहु** અથવા તો **महत्** **नल**ની સાથે સમાનાધિકરણ નથી, પણ **महाबाहु** એ **नल**ની સાથે સમાનાધિકરણ છે, કેમકે તે **नल**નો ગુણ બતાવે છે. **घनश्यामो नलः** આમાં **श्यामः** **नल**ની સાથે સમાનાધિકરણ છે અને તેટલા માટે સમાસ બહુવ્રીહિ નથી. ત્યારે તેજ સમાસને બહુવ્રીહિ સમજવો કે જેનો વિગ્રહ કરતાં **यत्** પ્રથમા સિવાય બીજી કોઈ વિભક્તિમાં વપરાય;**प्राप्तमुदकं यम्—प्राप्तोदको ग्रामः**, **बह्व्यो नद्यो यस्मिन् बहुनदीको देशः**.

૨. કોઈક ઠેકાણે બહુવ્રીહિનો આદ્ય અવયવ બીજા અવયવ સાથે સમાનાધિકરણ હોતો નથી; જેમકે **चक्रपाणिः**†=**चक्रं पाणौ यस्य** 'જેના હાથમાં ચક્ર છે તે.'

૩. જ્યારે સમાસમાં ઉપમાનો અર્થ રહ્યો હોય ત્યારે આદ્ય અવયવ ષષ્ઠી વિભક્તિના અર્થમાં હોઈ શકે; જેમકે **चन्द्रकान्तिः=चन्द्रस्येव कान्तिर्यस्य**. એજ સમાસ તત્પુરુષ હોય તો એનો અર્થ '**चन्द्रस्य कान्तिः**' એવો થાય.

---

* એટલે તેઓ વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ હોય, તેઓ એક વિભક્તિમાં હોય.

† આ વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે; કેમકે એ સમાસમાં અવયવો સમાનાધિકરણ નથી. ૨. અને ૩. નિયમમાં આપેલા જેવા વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ સશાસ્ત્ર છે; બીજા અપપ્રયોગ છે.

૪. નિષેધાર્થ અવ્યય अ કે अन्, અથવા ઉપસર્ગનો કોઈક વખત નામ સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે; જેમકે अविद्यमानः पुत्रो यस्य सः=अपुत्रः, निर्गता घृणा यस्य सः=निर्घृणः (નીચલો ૧૦. નિયમ જુઓ) विगतं जीवितं यस्य सः=विजीवितः, उद्गता कन्धरा यस्य सः=उत्कन्धरः વગેરે. अविद्यमानपुत्रः, निर्गतघृणः વગેરે પણ સામાસિક શબ્દો સમાસના સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે થાય છે.

૫. મુખ્ય દિશાવાચક શબ્દોથી થયલો સમાસ આ પ્રકારનો થાય છે ત્યારે તેનો અર્થ આ દિશાઓની વચલી દિશા એમ થાય છે; જેમકે उत्तरपूर्वा=उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशः अन्तरालम्. એટલે 'ઉત્તર અને પૂર્વની વચલી દિશા', 'ઈશાન'. જો કોઈ દિશાવાચક નામ એકલું હોય ત્યારે સર્વનામની પેઠે રૂપ પામતું હોય તો તે સમાસમાં તેવાં રૂપ વિકલ્પે ધરે છે.

૬. કોઈ પણ સત્ત્વવાચક નામ અને स અથવા सह એ બેનો થયલો સમાસ વિશેષણ દાખલ વપરાય તો બહુવ્રીહિ થાય છે; જેમકે देवदत्तः सहपुत्रो ग्रामं गतः.

૭. કોઈ પણ સંખ્યાવાચક શબ્દની જોડે, બીજો એવોજ શબ્દ, અથવા અવ્યય, અથવા आसन्न, अदूर, કે अधिक મળીને જે વિશેષણરૂપી સમાસ થાય તેને બહુવ્રીહિ જાણવો; આવા સમાસમાં છેવટના સંખ્યાવાચક શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો, અથવા અન્ત્ય વ્યંજન સહિત ઉપાન્ત્ય સ્વરનો અને विंशति ના ति નો લોપ થાય છે અને अ પ્રત્યય ઉમેરાય છે.

ઉદાહરણઃ—द्वित्राः=द्वौ वा त्रयो वा 'બે કે ત્રણ,' द्विदशाः=द्विर्दश અથવા द्विरावृत्ता दश 'બે વાર દસ', 'બેદસ', उपदशाः=दशानां समीपे ये सन्ति नव एकादश वा 'દસને આસરે', 'નવ કે અગીઆર', आसन्नविंशाः=विंशतेरासन्नाः 'આશરે વીસ', अदूरत्रिंशाः 'ત્રીસથી દૂર નહિ', 'ત્રીસની લગભગ' अधिकचत्वारिंशाः 'ચાળીસથી વધારે.'

પણ चतुर् ની પૂર્વે उप અથવા त्रि આવે તો चतुर् શબ્દના એકે વર્ણનો લોપ થતો નથી, પણ अ ઉમેરાય છે; જેમકે उपचतुराः 'આસરે ચાર', त्रिचतुराः 'ત્રણ કે ચાર'.

૮. જો બહુવ્રીહિ સમાસના છેલ્લા શબ્દને છેડે ऋ હોય અથવા જો તે સ્ત્રીલિંગ હોય ને છેડે ई કે ऊ હોય તો તેમાં क પ્રત્યય વધારવામાં આવે છે;

જેમકે ईश्वरः कर्ता यस्य तत्=ईश्वरकर्तृकं जगत्; बह्व्यो नद्यो यस्मिन्सः=बहुनदीको देशः, रूपवद्वधूकः.

અપવાદ:—સ્વરાદિ વિભક્તિના પ્રત્યય પર છતાં જેના અન્ત્ય સ્વરનો इय् અથવા उव् થાય છે એવાં સ્ત્રીલિંગનાં નામને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. स्त्री એ શબ્દ પ્રત્યપવાદરૂપ છે.

૯. अ. જો अक्षि કે धनुष् શબ્દ બહુવ્રીહિને અન્તે આવે તો એ શબ્દોનાં अक्ष, અને धन्वन् રૂપો થાય; જેમકે कमलाक्षः 'કમળ જેવી આંખવાળો', अधिज्यधन्वा 'જેનું ધનુષ્ ખેંચ્યું હોય તે'.

आ. જો બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે गन्ध હોય અને गन्ध નો પૂર્વ અવયવ उद्, पूति, सु, सुरभि હોય તો અથવા તો સમાસમાં ઉપમાનો અર્થ હોય તો गन्धनું गन्धि થાય છે; જેમકે उद्गन्धि, सुगन्धि, पद्मगन्धि વગેરે.

इ. વળી धर्म બહુવ્રીહિ સમાસને અન્તે હોય અને તેની પૂર્વે એકજ શબ્દ હોય તો धर्मनું धर्मन् થાય છે.

ई. જો બહુવ્રીહિ સમાસના અન્ત્ય અવયવમાં આવા ફેરફાર થતા ન હોય તો ૫. અને ૭. મા નિયમ પ્રમાણે કરેલા સમાસ સિવાય બધા બહુવ્રીહિ સામાસિક શબ્દોમાં क વિકલ્પે ઉમેરાય છે; જેમકે अध्ययननिमित्तको मे वासोऽस्मिन्ग्रामे.

૧૦. જ્યારે બહુવ્રીહિ સમાસમાં क ઉમેરાતો નથી ત્યારે જો તેનો અન્ત્ય અવયવ गो હોય અથવા આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ હોય તો તેનો છેલ્લો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે; જેમકે चित्रा गावो यस्य सः=चित्रगुः, लक्ष्मीर्भार्या यस्य सः=लक्ष्मीभार्यः. જ્યારે क ઉમેરાય છે ત્યારે આ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે; જેમકે लक्ष्मीभार्याकः અથવા તો लक्ष्मीभार्यकः.

૨. ૧. અવ્યયીભાવ સમાસ, (શબ્દયોગી અથવા ક્રિયાવિશેષણ) અવ્યય અને નામને જોડ્યાથી થાય છે.

अ. ક્રિયાવિશેષણોને નપુંસક લિંગે દ્વિતીયાના એકવચનના રૂપમાં ગણવાં.

आ. જે અવ્યયીભાવ સમાસને છેડે अ હોય છે તેને કોઈ કોઈ વાર તૃતીયા અથવા સપ્તમીના એકવચનના પ્રત્યય લાગે છે.

इ. અન્તે દીર્ઘ સ્વર હોય તો હ્રસ્વ થાય છે (૧૬૮ પૃ૦ ૧૦ જુઓ.)

ઈ. અન્ત્યના न् નો લોપ થાય છે, પણ જો સમાસનું છેલ્લું નામ નપુંસક લિંગનું હોય તો એ લોપ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદાહરણો:—अधिहरि 'હરિમાં', अनुविष्णु 'વિષ્ણુપાછળ', उपगङ्गम् 'ગંગા પાસે', अनुगङ्गम् 'ગંગાની બાજુએ', 'ગંગાને કિનારે કિનારે', यथाशक्ति 'શક્તિપ્રમાણે', अध्यात्मम् 'આત્મામાં અથવા આત્મા વિષે', प्रत्यहम् અથવા प्रत्यह 'દરરોજ', सतृणम् 'ઘાસ સુધાં'.

આ સમાસનો વિગ્રહ સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—
हराविति = अधिहरि । विष्णोः पश्चात् = अनुविष्णु । गङ्गायाः समीपम् = उपगङ्गम् । गङ्गामन्वायत्तम् = अनुगङ्गम् । शक्तिमनतिक्रम्य = यथाशक्ति । आत्मनीति = अध्यात्मम् । अहन्यहनीति = प्रत्यहम् અથવા प्रत्यह । तृणमप्यपरित्यज्य = सतृणम् ।

भार्याया यद्यदिष्टं तत्तदधिज्यधन्वनस्तस्य भूपतेर्नानासाद्यं किंचिदासीत् ।

प्रतिदिनं त्र्यम्बकं यथाविधि पूजयामि यावदवकाशं ग्रन्थानवलोकयाम्यामध्याह्नसमयमक्षमालां गृहीत्वा जपामि ।

त्रिचतुराण्यहान्यस्मिन्मे गृहे वस्तुं त्वमर्हसि यावत्तवार्थसिद्धिं करोमि ।

आसन्नपञ्चाशा गा ब्राह्मणेभ्योऽददाद्यज्ञवर्मा श्रावणस्य प्रथमे सोमवासरे ।

चिरप्रवृत्त एष मृतस्य पुनर्जीवप्रदाने पन्थाः । तथाहि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् ।

अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुसारिणमात्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समरशिरसि शरापहृतप्राणमुलूपी नाम नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् ।

अभिमन्युतनयं च परिक्षितमश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टमुदरादुपरतमेव निर्गतमुत्तराप्रलापोपजनितकृपो भगवान्वासुदेवो दुर्लभानसून् प्रापितवान् ।

*यान्येव सुरभिकुसुमधूपानुलेपनादीनि चन्द्रापीडसमागमसुखोपभोगायानीतानि तैरेव मृते तस्मिन्देवतोचितामपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तौ मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरार्तरूपा रूपान्तरमिव तत्क्षणेनैवोपगता गतजीवितेव शून्यमुखी मुखावलोकिनी चन्द्रापीडस्य पीडोत्पीडितहृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षमुद्दामवृत्तेः शोकादपि मरणादपि च कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती तथैवाङ्के समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्नस्नानपानभोजनेन मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा कादम्बरी तं दिवसमनयत् ।

सज्जन्ति कुञ्जरघटाः खलु तत्प्रयाणे
तं संततं युधि परिष्वजते जयश्रीः ।
चेतः समासजति तस्य गुणानुरागा-
द्विद्याविशुद्धहृदये विदुषां समूहे ॥

यं न स्पृशन्त्येनमचिन्त्यतत्त्वं दुरन्तधामानमनन्तरूपम् ।
मनोवचोवृत्तय आत्मभाजां स एव पूज्यः परमः शिवो नः ॥

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः ॥

૧. રસ્તા ઉપર મેં પાંચ છ માણસ, પંચાવનથી વધારે ગાયો અને આસરે સાઠ કુતરા જોયા.

૨. દેવ, કુમારીઓએ જેની પ્રીતિ માગેલી છે તે અંગનો રાજા તે આ.

૩. શ્રી અને સરસ્વતી એ બે દેવીઓ કે જેઓનાં ધામ પ્રકૃતિથીજ જુદાં જુદાં છે તેઓ પણ તેનામાં એકઠાં રહે છે.

---

* આ કાદમ્બરી નામની કુમારિકા વિષે છે. તે પોતાના આશક ચન્દ્રાપીડને મળવા એક ઠરાવેલી જગ્યાએ ગઈ; પણ ત્યાં એને મુએલો દીઠો; કોઈ અદ્ભુત શક્તિએ તેને આશા આપી કે તારો સ્વામી સજીવન થશે અને તેનું શરીર રાખી મૂકવા ફરમાવ્યું.

૪. રાજા કે જેણે મહાશ્વેતાની વાર્તા સાંભળી તે શોકનો માર્યો એક પણ બોલ બોલી શકયો નહિ.

૫. જેનું તેજ અથાગ છે અને જેણે પ્રજાને રીઝવીને ઘણી કીર્ત્તિ મેળવી છે એવો પરંતપનામનો રાજા આ.

૬. હવે મારી શક્તિ પ્રમાણે હું ન્યાયનાં તત્ત્વ સમજાવું છું.

૭. તીડો દેવતા તરફ ઉડે છે.

૮. રઘુએ દરેક પર્વત ઉપર જયનો થાંભલો ઉભો કર્યો.

૯. જનસ્થાન ગોદાવરીને કાંઠે કાંઠે આવેલું છે.

૧૦. કન્યાને તેને સાસરે મોકલીને જાણે મેં કોઈની થાપણ પાછી આપી હોય તેવો હું સ્વસ્થ થયો છું.

૧૧. લાંબા હાથવાળો, પહોળી છાતીવાળો અને પાતળી કમરવાળો અવન્તિનો પ્રભુ આ.

૧૨. કમળ જેવી આંખવાળી અને નાજુક અંગવાળી કુમારીએ તેના ઉપર પ્રીતિ બાંધી નહિ.

૧૩. જેના હાથ કડાંથી શણગારેલા હતા, જેની શક્તિ મહેન્દ્રપર્વતના જેટલી હતી અને જેણે પોતાના શૂરપણાથી શત્રુઓનો નાશ કર્યો હતો એવો જે કલિંગનો પ્રભુ હેમાંગદ જે જગ્યાએ બેઠો હતો ત્યાં સુનંદા જઈ પહોંચી ત્યારે તેણે ચન્દ્રના જેવા મુખવાળી કન્યાને કહ્યું.

શબ્દકોશ ૨૦.

अक्षमाला સ્ત્રી. (अक्ष પુ. એક છોડનું અને તેના મૂળનું નામ છે, અને माला સ્ત્રી. કંઠી, માળા) અક્ષનો બહેરખો, રૂદ્રાક્ષની માળા.

अङ्क પુ. ખોળો.

अचिन्त्य પુ. સ્ત્રી. ન. અવિચાર્ય, ન ધારી શકાય એવું.

अधिज्यधन्वन् પુ. જેનું ધનુષ્ ખેચેલું હોય તે.

अनुराग પ્રીતિ, પ્યાર.

अनुलेपन ન. મલમ, અંગને લગાડવાનો સુગન્ધિ પદાર્થ.

अपचिति સ્ત્રી. પૂજા.

अर्थ પુ. ઇચ્છેલી વસ્તુ.

अवलेप પુ. ગર્વ.

अश्वमेध પુ. એક પ્રકારનો યજ્ઞ (એમાં અશ્વનું બળિદાન થાય છે).

असु પુ. જીવ, પ્રાણ (આ અર્થમાં

તે હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે, કેમકે પ્રાણ પાંચ છે.)

आ મર્યાદાવાચક અવ્યય, અવધિવાચક અવ્યય.

आत्मभाज् પુ. જેને આત્મા છે તે, માણસ.

आनीत आ+नी નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., આણેલું.

आयुस् ન. જીંદગી.

आर्त्त પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખિત, પીડિત.

आशीविष પુ. સર્પ.

आसाद्य પુ. સ્ત્રી. ન. મેળવાય તેવું.

उत्पन्न પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મેલું, ઉપજેલું.

उदार પુ. સ્ત્રી. ન. ઉમદા, મોટા મનવાળું, ઉદાર.

उद्दामवृत्ति પુ. સ્ત્રી. ન. ઉદ્ધત સ્વભાવવાળું, અમર્યાદ, બેશુતમ.

उद्धत પુ. સ્ત્રી. ન. ગર્વિષ્ઠ.

उपजनित उप+जन् નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ કૃ. ઉપજાવેલું.

उपभोग પુ. ભોગવવું તે.

उलूपी સ્ત્રી. એક નાગકન્યાનું નામ છે, એ થોડા દિવસ અર્જુનની ભાર્યા હતી.

कन्यका સ્ત્રી. દીકરી.

कादम्बरी સ્ત્રી. એક તરુણ સ્ત્રીનું નામ છે.

कुटुम्बक ન. કુટુંબ.

कुमारक પુ. જુવાન, છોકરો, કુંવર, કુમાર.

कृतिन् પુ. સ્ત્રી. ન. જેની ઇચ્છા સંપૂર્ણ થઈ છે તે, કૃતકૃત્ય, સુંદર, સદ્‌ગુણી.

गतजीवित પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું.

चिरप्रवृत्त પુ. સ્ત્રી. ન. લાંબા વખતથી ચાલતું.

जप् ૧ ગ. ૫. ધીમે ધીમે બોલવું, જપવું.

तनय પુ. દીકરો.

त्र्यम्बक પુ. રુદ્રનું નામ, શિવ.

दंष्ट्रा સ્ત્રી. દાઢ, અણિદાર દાંત.

दुरन्त પુ. સ્ત્રી. ન. જેને છેડે પહોંચવું કઠણ છે એવું, અમર્યાદ.

देवता સ્ત્રી. દેવતા.

धामन् ન. તેજ.

धूप પુ. ધૂપ.

निराहार પુ. સ્ત્રી. ન. ભૂખ્યું, અપવાસી.

निसर्ग પુ. સ્વભાવ, પ્રકૃતિ.

परिक्षित् પુ. અભિમન્યુનો પુત્ર અને અર્જુનનો પૌત્ર.

परिजन પુ. સેવક, નોકર.

परिलुप्त परि+लुप् નો ભૂ. કૃ. બાળી નાખેલું.

प्रचार પુ. ફેલાવો, વ્યાપ્તિ.

प्रमति પુ. માણસનું નામ છે.

प्रमद्वरा સ્ત્રી. સ્ત્રીનું નામ છે.

प्रयाण ન. જવું તે, કૂચ.

प्रापितवत् प्र+आप् નો પ્રેરક કર્તરિ ભૂ. કૃ. પમાડનાર, આપનાર.

बाष्प પુ. ન. આંસુ.
बुभुक्षित પુ. સ્ત્રી. ન. ભૂખ્યું.
भार्गव પુ. ઋષિનું નામ છે.
मान પુ. આબરૂ, માન, સ્વાભિમાન.
मेनका સ્ત્રી. અપ્સરાનું નામ છે.
यथाविधि ક્રિ. વિ. વિધિ અથવા શાસ્ત્રીય રીતિ પ્રમાણે.
यावत् ક્રિ. વિ. જ્યાંસુધી.
युध् સ્ત્રી. લડાઈ.
योजितवत् युज् નો પ્રેરક કર્તરિ ભૂ. કૃ., જોડનાર.
रुरु પુ. માણસનું નામ છે.
लोक् अव જોડે, ૧ ગ. આ., અને ૧૦ ગ. જોવું, અવલોકન કરવું.
विलुप्त वि+लुप् નો ભૂ. કૃ.નાશ કરેલું.
विश्वावसु પુ. ગન્ધર્વનું નામ છે.
व्यक्त वि+अञ्ज् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ખુલ્લું, સ્પષ્ટ.
शून्यमुखी સ્ત્રી. સુના મોંવાળી, ફીકા મુખવાળી, ઝંખવાણી પડેલી.
समागम પુ. સોબત, મેળાપ.
समारोपित सम्+आ+रुह् નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ., મુકાયલું.
सस्ज् ૬ ગ. પ. તૈયાર થવું.
सार પુ. શક્તિ, તાત્પર્ય.
सार्वभौम પુ. સ્ત્રી. ન. ચક્રવર્તી.
सुरभि પુ. સ્ત્રી. ન. સુગન્ધ, સુવાસવાળું.
सोच्छ्वास પુ. સ્ત્રી. ન. શ્વાસવાળું.
स्थूलकेश પુ. ઋષિનું નામ છે.

અથાગ अगाध પુ. સ્ત્રી. ન.
કમ્મર मध्य ન,
છાતી वक्षस् ન.
જુદું भिन्न કર્મણિ ભૂ.કૃ. भिद् ઉપરથી.
તરફ अभि (ઉપસર્ગ).
તીડ शलभ પુ.
તેજ सत्त्व ન.
થાપણ न्यास પુ., निक्षेप પુ.
દરેક प्रति (ઉપસર્ગ).
દેવકુમારી अप्सरस् સ્ત્રી., सुराङ्गना સ્ત્રી.
ધામ आस्पद ન., आवास પુ.
પરંતપ (રાજાનું નામ છે) परंतप પુ.
પહોળું विशाल પુ. સ્ત્રી. ન.
પાછું આપેલું प्रत्यर्पित प्रति ऋ નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ.
પ્રકૃતિ निसर्ग પુ., प्रकृति સ્ત્રી., स्वभाव પુ.
પ્રીતિ प्रीति સ્ત્રી., अनुराग પુ.
બાંધવું बन्ध् ૯ ગ.
માગેલું प्रार्थित प्र+अर्थ्नो કર્મણિ ભૂ. કૃ.
માર્યું (પીડાયલું) अभिभूत अभि+भू નો કર્મણિ ભૂ.કૃ., पर्याकुल પુ.સ્ત્રી. ન., आकुल પુ. સ્ત્રી. ન.
રીઝવવું તે (રાજાએ પ્રજાને) अनुरञ्जन ન.
શૂરપણ प्रताप પુ., पराक्रम પુ.
હાથકડું अङ्गद પુ.
હેમાંગદ (રાજાનું નામ છે) हेमाङ्गद પુ.

પાઠ ૨૧.

પ્રેરકભેદ.

૧. કોઈ પણ ધાતુનું પ્રેરક રૂપ કરવું હોય તો તેમાં अय ઉમેરીને દશમા ગણના अय પર છતાં સ્વરોમાં જેવા ફેરફાર થાય છે તેવા ફેરફાર કરવા; करोति 'તે કરે છે', कारयति 'તે કરાવે છે'.

૨. પ્રેરકભેદને બન્ને પદ લાગે છે.

૩. જેને છેડે अम् હોય એવા ધાતુઓ (कम्, अम्, અને चम् સિવાયના), जन्, जॄ, दल्, वल्, त्रप्, वन्, ज्वल्, આ ધાતુઓ અને બીજા કેટલાક કે જે ઘણા અગત્યના નથી–આટલા ધાતુઓમાં अय પર છતાં સ્વરનો ફેરફાર થતો નથી. આમાંના वम्, नम्, वन्, અને ज्वल् ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવ્યો હોય તો તેમાંના अ નો વિકલ્પે ફેરફાર થાય છે; જેમકે जनयति, वलयति, नमयति–नामयति, उन्नमयति.

૪. આકારાન્ત ધાતુઓ, ह्री, અને ऋ–આટલા ધાતુઓમાં अयની પહેલાં प् આગમ વધારાય છે અને એ આગમપૂર્વે ધાતુના સ્વરનો ગુણ થાય છે; જેમકે दापयति, ह्रेपयति, अर्पयति.

૫. ए, ऐ, અથવા ओકારાન્ત ધાતુઓમાં અન્ત્ય સ્વરને બદલે आ થાય છે; જેમકે धे–धा–धापयति, दो–दा–दापयति (૯૮ પૃ૦ ૧૪ જુઓ.).

૬. क्षैनो आ નિત્યે હ્રસ્વ થાય છે, ग्लै અને स्नानो વિકલ્પે થાય છે, પણ એ બે ધાતુઓની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવે તો સ્વર હ્રસ્વ થતો નથી; જેમકે क्षपयति, ग्लपयति અથવા ग्लापयति, प्रग्लापयति.

૭. रुह् ધાતુના ह्ने સ્થાને प् વિકલ્પે થાય છે; જેમકે रोपयति–रोहयति. हन्नो घात् થાય છે; જેમકે घातयति.

૮. रभ् અને लभ् એ બે ધાતુઓ અન્ત્ય અક્ષરની પૂર્વે અનુનાસિક લે છે; रम्भयति, लम्भयति.

૯. शो, छो, सो, ह्वे, व्ये, वे, અને पा એટલાને अयની પૂર્વે प् ન લાગતાં य् લાગે છે, અને पा 'પાળવું' ને ल् લાગે છે; જેમકે शाययति, साययति વગેરે.

जि, क्री, અને अधिપૂર્વક इ ધાતુના સ્વરને બદલે आ થાય છે, એટલે આ ધાતુઓને આકારાન્ત જેવા ગણી પ્રેરકરૂપ કરવામાં આવે છે; જેમકે जापयति, क्रापयति અને अध्यापयति.

૧૦ *अयना અન્ત્ય अनो इ આગમ પર છતાં લોપ થાય છે. (અ) ભૂતકૃદન્તનો પ્રત્યય, (આ) यथी શરૂ થતા પ્રત્યયો, અને (ઈ) બીજા કૃદન્તના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર છતાં આખા अय નો લોપ થાય છે, પણ अयने લીધે ધાતુમાં જે ફેરફાર થયા હોય તે કાયમ રહે છે; જેમકે विद् 'જાણવું,' विदित 'જાણેલું' અને वेदित 'જણાવેલું'; संहृत्य (મૂળધાતુ ઉપરથી), 'संहार्य (પ્રેરકરૂપ ઉપરથી). અવ્યયરૂપ કૃદન્તનો य પ્રત્યય પર આવે તો જે ધાતુમાં-હ્રસ્વ ઉપાન્ત્ય હોય તેવા ધાતુ પછી પ્રેરક પ્રત્યય अयना માત્ર અન્ત્ય अनोજ લોપ થાય છે; જેમકે प्रणमय्य.

૧૧. દશમા ગણના ધાતુનાં પ્રેરકરૂપો મૂળરૂપ જેવાંજ થાય છે.

૧૨. જ્યારે અકર્મક ધાતુઓનાં, શબ્દકર્મક† ક્રિયાપદોનાં, અને ગતિ, જ્ઞાન, અને ભોજન વાચક ક્રિયાપદોનાં, અને दृश्नां પ્રેરક રૂપોવાળી વાકયરચના કરવામાં આવે છે ત્યારે મૂળ ક્રિયાનો કર્તા દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મુકાય છે. આ નિયમ नी અને वह् ને લાગુ પડતો નથી અને हृ અને कृ ને વિકલ્પે લાગે છે. બીજા કોઈ ક્રિયાપદના પ્રેરકભેદનો પ્રયોગ થાય ત્યારે મૂળ ક્રિયાના કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

यजमानो यज्ञकर्मर्त्विग्भिरारम्भयति ।

इन्द्रः स्वयशः किंनरमिथुनानि गापयामास ।

पुष्पमित्रो यजते याजकास्तं याजयन्ति ।

कृष्णवर्मा पुत्रेण ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं शतं गा दापयति ।

---

* આ કલમના નિયમો ૧૦ મા ગણના अय ને પણ લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ:—चोरयितास्मि, चोरयितुम्, चोरयित्वा વગેરે.

† 'શબ્દકર્મક' એ શબ્દના બે અર્થ થઈ શકે છે, એક તો शब्दो येषां क्रिया ('શબ્દ છે ક્રિયા જેની' એટલે 'શબ્દ કરવો' એવો અર્થ દર્શાવનાર) અને બીજો शब्दो येषां कर्म (શબ્દ છે કર્મ જેનો એટલે જે ક્રિયાપદોનો કર્મ વિદ્યાસંબંધી પદાર્થ, ગ્રન્થ, શાસ્ત્ર વગેરે હોય તે). પહેલો અર્થ લઈએ તો ह्वे, क्रन्द् અને शब्दाय (शब्द ઉપરથી નામધાતુ) આટલા ધાતુઓને નિયમમાંથી બાતલ કરવા, અને श्रु, वि + ज्ञा, અને उप + लभ् ને દાખલ કરવા; જેમકે ह्वाययति-क्रन्दयति-शब्दाययति वा देवदत्तेन; श्रावयति-विज्ञापयति-उपलम्भयति देवदत्तम्. બીજો અર્થ લઈએ તો जल्प्, आ+भाष् અને वि+लप् ને નિયમમાં દાખલ કરવા; જેમકે जल्पयति-विलापयति-आभाषयति देवदत्तम्.

जानकीं रथमारोप्य जाह्नवीतीरमासाद्य रामाज्ञापितो लक्ष्मणस्तां विजहौ।

प्रभुप्रसादलवोऽप्यधीरप्रकृतेर्दासजनस्य प्रागल्भ्यं जनयति।

असुरस्य तिग्मतपसा प्रीतात्मा भगवाञ्शंकरः स्वीयं रूपं तं दर्शयामास।

नगेंद्रसक्तां दृष्टिं पार्श्वे कस्यापि क्रन्दितमाकर्ण्य राजा निवर्तयामास।

अस्मिँल्लोकेऽनुष्ठितो धर्मस्तस्य कर्तारं स्वर्गलोकं प्रापयति।

ग्रीष्मकाले घर्मोऽङ्गानि ग्लपयति स्वेदं प्रवर्तयति तृष्णां परिवर्धयति च।

बहिर्द्वारि प्रवृत्तमृषिकुमारकं प्रवेशयितुं प्रतिहारीमाज्ञापयामास राजा।

चिरनष्टमात्मनो बालकं दृष्ट्वा सा सुन्दरी भृशं रुरोद तं च दृढं परिष्वज्याश्रुभिः स्नपयामास।

शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत्।
आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम्।
आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः।
रमयन्ति मनस्तावद्भावाः संसारसंभवाः।
यावन्न श्रूयते साश्रुलोकफूत्कारकाहलः॥
स्वीयं यशः पौरुषं च गुप्तये कथितं च यत्।
कृतं यदुपकाराय धर्मज्ञो न प्रकाशयेत्॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य *एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्॥
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥
संयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित्।
समुद्रमिव दुर्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम्॥
यदि सत्याभिसंधस्त्वं राजन्रामं प्रवासय।
नव पञ्च च वर्षाणि निर्जने गहने वने॥

---

* આ માણસના અથવા સૃષ્ટિના આત્માને લાગુ પડે છે.

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मयमाहूय सत्वरम् ।
कारयामास वै तेन सभामद्भुतदर्शनाम् ॥
दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

---

૧. રાજા બ્રાહ્મણો પાસે ધન અંગીકાર કરાવે છે (प्रति+ग्रह्).

૨. વસિષ્ઠે દશરથ પાસે યજ્ઞ કરાવ્યો (यज्).

૩. બાજીરાવનાં પાપી કર્મો આપણને લજવે છે (ह्री).

૪. ઇન્દ્રે માતલિ પાસે અર્જુનને સ્વર્ગમાં પોતાના રથમાં લેવડાવ્યો (आ+नी).

૫. તે પહેલાં તો લોકને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ કરાવે છે (वि+श्वस्) અને પછી તેમને નાશ પમાડે છે (नश्, अव+सद्, અથવા ध्वंस्).

૬. ગુરુથી આદિષ્ટ થયલો (आ+ज्ञा) તે તેની ગાયોને દરરોજ ચરાવતો (चर्) અને પાણી પીવાડતો (पा).

૭. તે પોતાનું પ્રાતઃકર્મ પૂરૂં કરતો (सम्+आप्) અને તે પછી સોળ બ્રાહ્મણને જમાડતો (भुज्) અને પછી પોતે ભોજન કરતો.

૮. ચૌદ વરસ વનમાં નિવાસ કરવા માટે રામના વનગમને (વનમાં ગયો તે બાબતે) દશરથનું મોત નીપજાવ્યું (प्र+सञ्ज्).

૯. રણક્ષેત્રમાં પાણ્ડવો અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો લડતા હતા ત્યાં જે બન્યું તે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને સંભળાવ્યું (श्रु).

૧૦. ભાઈઓને અને મિત્રોને કોઈ કોઈ વાર પરસ્પર લડાવે છે (युध्) અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે માણસ પાસે પોતાનું માથું પણ કપાવે છે (छिद्) તે અદૃષ્ટજ.

૧૧. બાપે પોતાની દીકરીને સારી ચાલના, આબરૂદાર કુળના, અને સારી કેળવણીવાળા જુવાન જોડે પરણાવવી જોઈએ (परि+नी, वि+वह् અથવા उद्+वह्).

૧૨. આ છોકરો જે શ્લોક ભણ્યો તે શ્લોક જે કાળે પ્રસ્રવણ પર્વત

ઉપર હું મારી પ્રિયાની ને લક્ષ્મણની જોડે રહેતો હતો તે કાળ યાદ દેવડાવે છે (स्मृ).

૧૩. શ્યાપર્ણો શૌષ્યઘ્નનના યજ્ઞમાં ગયા અને વેદિની અંદર આસન લીધાં; તે ઉપરથી રાજાએ તેમને ઉઠાડવાનો (उद्+स्था*) પોતાના ચાકરોને હુકમ કર્યો; તેઓએ તે પ્રમાણે તેમને ઉઠાડ્યા. જ્યારે તેઓને ઉઠાડવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓએ તાણીને બૂમ પાડી.

શબ્દકોશ ૨૧.

अज પુ. સ્ત્રી. ન. નહિ જન્મેલું.
अधीर પુ. સ્ત્રી. ન. સાબીત કે ગંભીર મન વગરનું, અલ્પ મનવાળુ, અધીરૂં.
अभिसंधा સ્ત્રી. વચન, નિશ્ચય.
अम् ૧ ગ. પ. હાલવું.
अमृत ન. ઈશ્વરોનું પાન, અમૃત.
अर्थ પુ. ખરોભાવ, અર્થ, માયનો.
अविनाशिन् પુ. સ્ત્રી. ન. નાશ નહિ પામે એવું, રૂપભેદ નહિ થાય તેવું.
अव्यय પુ. સ્ત્રી. ન. ફરે નહિ એવું, નિર્વિકાર.
काहल પુ. શબ્દ.
किंनर પુ. એક પ્રકારના સુરલોક છે, દેવયોનિવિશેષ.
कृष्णवर्मन् પુ. પુરુષનું નામ છે.
कौमारक ન. બાલ્યાવસ્થા.
क्रन्दित ભૂ. કૃ. (નામ તરીકે વપરાય છે) ન. બૂમ.
क्लिद् ૪ ગ. પ. ભીનું થવું.
क्षै ૧ ગ. પ. ક્ષીણ થતાં જવું.
गति સ્ત્રી. ચાલ, ગમન.
गहन પુ. સ્ત્રી. ન. દુર્ગમ, ભેદાય કે પેસાય નહિ એવું.
गुप्ति સ્ત્રી. ગુપ્ત વાત, રક્ષણ.
गुरुता સ્ત્રી. મોટાઈ, દબદબો, ગૌરવ.
ग्लै ૧ ગ. પ. થાકી જવું.
घर्म પુ. ગરમી, ઉષ્ણતા, ઘામ.
जाह्नवी સ્ત્રી. ગંગા.
ज्वल् ૧ ગ. પ. ભડકો થવો, બળવું.
तिग्म પુ. સ્ત્રી. ન. ઉગ્ર, સખ્ત.
तृष्णा સ્ત્રી. તરસ.
दल् ૧ ગ. પ. ફાડવું, ચીરવું.
दुर्धर्ष પુ. સ્ત્રી. ન. પાસે જવાય નહિ તેવું, દુર્ગમ.
धरित्री સ્ત્રી. પૃથ્વી.
नगेन्द्र પુ. પર્વતરાજ, હિમાલય પર્વત.
नित्य પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, સદાનું.

---

* स्था અને स्तम्भ् ધાતુઓના स् નો उद् ઉપસર્ગ પછી લોપ થાય છે.

निर्जन પુ. સ્ત્રી. ન. મનુષ્યરહિત, એકાન્ત.

नीचग પુ. સ્ત્રી. ન. હલકા પુરુષનો આશ્રય કરનારૂં, હલકા પુરુષની પાસે હોય તે, નીચ જમીનપર વહેતું.

पार्थ પુ. પૃથાનો પુત્ર, પાણ્ડવોનું નામ.

पुष्पमित्र પુ. રાજાનું નામ છે.

पौरुष ન. મરદામી, શૂરપણુ.

प्रकृति સ્ત્રી. સ્વભાવ.

प्रतिहारी સ્ત્રી. દ્વારપાલિકા.

प्रागल्भ्य ન. હામ, ધીરપણું.

फूत्कार પુ. ડસકાં ખાઈ ખાઈને રડવું તે.

मय પુ. એક શિલ્પિનું નામ છે.

मारुत પુ. પવન.

मिथुन ન. જોડું, યુગ્મ.

वम् ૧ ગ. પ. વમન કરવું, ઓકવું.

वल ૧ ગ. આ. ઢાંકવું.

वीररस પુ. શૂરબુદ્ધિ, નવરસમાંનો એક રસ છે.

श्रीहरि પુ. વિષ્ણુદેવનું નામ છે.

संभव પુ. મૂળ.

सलिल ન. પાણી.

स्वेद પુ. પરસેવો.

આબરૂદાર विशिष्ट, આબરૂદાર કુળનું अभिजनवत् પુ. ન., कुलीन પુ. સ્ત્રી. ન.

કુળ कुल ન.

કેળવણી विद्या સ્ત્રી.; સારી કેળવણીવાળું कृतविद्य પુ. સ્ત્રી. ન., संस्कृतचित्त પુ. સ્ત્રી. ન., सुविनीत પુ. સ્ત્રી. ન.

કોઈ કોઈ પ્રસંગે काले काले, प्रसङ्गवशात्.

કોઈ કોઈ વાર कदाचित्.

તે પ્રમાણે तथा च, तथा, इत्थम्.

પ્રસ્ત્રવણ (પર્વતનું નામ છે) प्रस्रवण પુ.

બૂમ પાડવી रु ૨ ગ., क्रन्द् ૧. ગ. પ.

ભણવું पठ् ૧ ગ. પ.

શ્યાપર્ણ (શ્યાપર્ણ નામના ગોરોના કુળનો એક શખસ) श्यापर्ण પુ.

સારી ચાલનું सुचरित પુ. સ્ત્રી. ન.

સૌષદ્મન (રાજાનું નામ છે) सौषद्मन પુ.

પાઠ ૨૨.

અદ્યતન ભૂતકાળ.

૧. કોઈ પણ ક્રિયા તાજી થઈ હોય કે આજ થઈ હોય તે દર્શાવવાને અથવા કોઇ પણ કાળનો સંબંધ બતાવ્યા સિવાય ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ છે

એવુંજ માત્ર બતાવવાને અદ્યતનભૂતકાળ વાપરવામાં આવે છે. કોઈ પણ કથા કહેવામાં એ કાળ કદી વાપરવો નહિ*. अजनि ते वै पुत्रः (ऐत०ब्राह्म०) 'તને પુત્ર જન્મ્યો છે', तदहं तुभ्यमेव ददामि य एवं सत्यमवादीः (ऐत० ब्राह्म०) 'તેં સાચું કહ્યું છે માટે હું તે તને આપું છું', उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुः (ऋग्०संहि०)'પરોઢની ચકચકીત શોભા ઉગી છે (દેખાવા માંડી છે)'.

૨. પ્રતિબન્ધક અવ્યય मा જોડે જ્યારે અદ્યતનભૂતકાળ વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ આજ્ઞાર્થરૂપના જેવો થાય છે. એવે ઠેકાણે કાલદર્શક આગમ (अ અથવા आ)નો લોપ થાય છે; જેમકે मा त्वं गमः 'જતો નહિ', मा नो हिंसीज्जनिता यः पृथिव्याः 'પૃથ્વીનો જે કર્તા તે અમને ઈજા ન કરો (મારો નહિ).'

૩. અદ્યતનભૂતકાળના સાત પ્રકાર છે. જેમ હ્યસ્તનભૂતકાળમાં ધાતુની પૂર્વે કાલદર્શક अ કે आ આગમ મૂકવામાં આવે છે, તેમ આ કાળમાં પણ મુકાય છે.

૧. પ્રકાર પહેલો.

૧. આ પ્રકારમાં ધાતુને હ્યસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો લગાડવા, પણ ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનો પ્રત્યય उस् છે. उस् ની પૂર્વે જો आ આવ્યો હોય તો તે લોપાય છે.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अम्	व	म
૨ જો ,,	स्	तम्	त
૩ જો ,,	त्	ताम्	उस्

૨. पा 'પીવું', स्था, दा, धा, અને ૯૮ પૃ૦ ૧૪. પ્રમાણે જે ધાતુનાં રૂપ दा અને धा થાય છે તે ધાતુઓ, गा કે જે इ 'જવું' નો અદ્યતનભૂતકાળમાં આદેશ છે તે અને भू 'હોવું' આટલા ધાતુઓ આ પ્રકારમાં આવે છે.

૩. भू ધાતુને ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં अन् પ્રત્યય લાગે છે અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં भू ધાતુમાં व् વધારાય છે.

૪. घ्रा, धे, शो, सो અને छो ને આ પ્રકારનાં રૂપ વિકલ્પે લાગે છે.

---

* અર્વાચીન સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં ત્રણે ભૂતકાળ વગરભેદે વપરાયલા છે અને તેઓમાં કંઈ ફેર ગણેલો નથી.

(૯૮ પૃ૦ ૧૪ નિયમ ધ્યાનમાં રાખો). તેઓનાં બીજાં રૂપ છઠ્ઠા પ્રકાર પ્રમાણે થાય છે. घे ને વળી ત્રીજા પ્રકારનાં રૂપ પણ લાગે છે.

૫. આ પ્રકાર કેવળ પરસ્મૈપદીજ છે. આ પ્રકારમાં આવનારા જે ધાતુઓ ઉભયપદી હોય તેનાં આત્મનેપદનાં રૂપ ચોથા કે પાંચમા પ્રકાર પ્રમાણે કરવાં.

दा 'આપવું'.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अदाम्	अदाव	अदाम्
૨ જો ,,	अदाः	अदातम्	अदात
૩ જો ,,	अदात्*	अदाताम्	अदुः

उस् પર છતાં ૧૮૭ પૃ૦ ૧ લા નિયમ પ્રમાણે आ લોપાયો એટલે अद्+उस्=अदुः થયું, એજ પ્રમાણે अस्थुः, अगुः વગેરે રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

૨. પ્રકાર બીજો.

૧. ધાતુને अ ઉમેરવામાં આવે છે અને પછી પહેલા વર્ગના ગણોના ધાતુઓને હ્યસ્તનભૂતકાળમાં જે પ્રત્યયો લાગે છે તે લગાડવામાં આવે છે.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अम्	व	म
૨ જો ,,	स्	तम्	त
૩ જો ,,	त्	ताम्	अन्

अम् અને अन् પર છતાં ધાતુમાં ઉમેરેલા अ નો લોપ થાય છે અને व અને म પર છતાં લંબાય છે (માર્ગોપ૦ ૫ પૃ૦ અને ૬ પૃ૦ *નોધ જુઓ).

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	इ	वहि	महि
૨ જો ,,	थास्	इथाम्	ध्वम्
૩ જો ,,	त	इताम्	अन्त

* ૭૧ પૃ૦ ૨ નિયમ અહિં તેમજ એવે બધે ઠેકાણે લાગુ પડે છે.

ઉપર પ્રમાણે अन्त પર છતાં अ નો લોપ થાય છે, वहि અને महि પર છતાં अ લંબાય છે.

૨. ધાતુના સ્વર ગુણ કે વૃદ્ધિ પામતા નથી.

૩. આ પ્રકાર મુખ્યત્વે કરીને પરસ્મૈપદી છે, પણ થોડાએક આ પ્રકારના ધાતુ આત્મનેપદી પણ છે.

૪. કેટલાએક ધાતુઓને આ પ્રકાર નિત્યે લાગે છે અને કેટલાએકને વિકલ્પે લાગે છે. આમાંના ઘણા અગત્યના ધાતુઓ નીચે આપ્યા છે.

(अ) બીજો પ્રકાર નિત્ય પામનારા ધાતુ.

लिप् લેપ કરવો, તેલ ચોપડવું.
सिच् સીંચવું.
*__ह्वे__ (__ह्व्__) બોલાવવું.
આ ત્રણ ધાતુ આત્મનેપદી હોય ત્યારે આ પ્રકાર વિકલ્પે પામે છે.
अस् (**अस्थ्**) ફેંકવું.
आप् મેળવવું.
क्रुध् ગુસ્સે થવું.
क्लम् થાકી જવું.
क्षम् ૪ ગ. માફ કરવું.
ख्या (**ख्य्**) ઉ. કહેવું.
गम् જવું.
गृध् લોભ કરવો.
घस् ખાવું.
तम् મને કે શરીરે દુઃખી થવું.
तुष् સંતોષ પામવો.
तृष् તરસ્યા થવું.
दम् હળી જવું, તાબે થવું, જોસ નરમ પડવો.
दुष् દુષ્ટ થવું, બગડવું.
द्रुह् ઈર્ષ્યા કરવી, રાજદ્રોહી થવું.
नश् નાશ પામવું.
पत् (**पप्त्**) પડવું.
पिष् ભુકો કરવો, દળવું.
पुष् ૪ ગ. પોષણ કરવું.
भ्रम् ૪ ગ. ભટકવું, ભમવું, ભ્રમણમાં રહેવું.
मद् ગાંડા થવું.
मुच् મૂકી દેવું, છોડવું.
मुह् નાદાન થવું, મોહમાં પડવું.
लुप् કાપવું.
लुभ् ૪ ગ. લોભ કરવો.
वच् (**वोच्**) ઉ. બોલવું.
शक् શક્તિમાન્ થવું, શકવું.
शद् નાશ પામવું, ક્ષીણ થવું.
शम् શાન્ત થવું.
शास् (**शिष्**) હુકમ ચલાવવો, રાજ કરવું, નિયમમાં આણવું.

---

* આ પ્રકારનો अ લાગતાં પહેલાં કેટલાએક ધાતુઓનું જે રૂપ થાય છે તે કૌંસમાં આપેલું છે; જેમકે आस्थ्=अम्=आस्थम्, अह्व्=अम्=अह्वम्.

शिष् પૃથક્ કરવું.
शुध् શુદ્ધ થવું.
श्रम् શ્રમ લેવો.
श्लिष् ૪ ગ. વળગવું.
सद् નિરાશ થવું, બેસવું.
सिध् ૪ ગ. તૈયાર થવું.
सृप् હાલવું, પેટે ચાલવું.
स्निह् સ્નેહ રાખવો.
स्विद् ૪ ગ. પરસેવો થવો.
हृष् ૪ ગ. ખુશ થવું.

(આ). બીજો પ્રકાર વિકલ્પે પામનાર ધાતુ.

क्षुद् ભુકો કરવો.
घुष् જાહેર કરવું.
च्युत् પડવું.
छिद् કાપી નાંખવું.
जॄ (जर्) વૃદ્ધ થવું.
तृप् સંતોષ પામવો.
दृप् ગર્વિષ્ઠ થવું.
दृश् (दर्श्) જોવું.
निज् ધોઈ નાખવું.
बुध् જાણવું.
भिद् ભેદવું, ભોકવું, પેસવું.
युज् જોડવું.
रिच् ખાલી કરવું.
रुद् રડવું.
रुध् હરકત કરવી.
विच् જાુદું પાડવું.
शुच् ૪ ગ. પવિત્ર થવું.
श्वि (श्व) ફૂલવું, સૂજવું.
स्कन्द् (स्कद्) ઊંચું કૂદવું.
स्तम्भ् (स्तभ्) હરકત કરવી.
स्फुट् ૧ ગ. ફૂટવું.

નીચેના પહેલા ગણના ધાતુઓ ઘણું કરીને આત્મનેપદી છે, પણ જ્યારે અદ્યતનભૂતકાળનો આ પ્રકાર પામે છે ત્યારે પરસ્મૈપદી થાય છે.

कृप् (કોઈ તરફ) વલણ થવું.
क्षुभ् ગભરાવું.
द्युत् પ્રકાશવું.
ध्वंस् (ध्वस्) નાશ પામવું.
भ्रंश् (भ्रश्) પડવું.
रुच् પ્રકાશવું.
वृत् વર્તવું.
वृध् વધવું.
शुभ् પ્રકાશવું, શોભવું.
स्यन्द् (स्यद्) પડી જવું.
स्रंस् (स्रस्) પડી જવું.
स्विद् પરસેવો થવો.

૫ આમાંના श्वि ને આ પ્રકાર સિવાય ત્રીજો અને પાંચમો પણ લાગે છે અને બાકીનાને જો સેટ્ હોય તો પાંચમો અને અનિટ્ હોય તો ચોથો પણ લાગે છે.

૬. श्लिष् નો અર્થ 'આલિંગન કરવું', 'ભેટવું' થાય ત્યારે તે સાતમો પ્રકાર લે છે.

૭. ઉપર લખેલા સિવાયના આ બે નોંધોમાં લખેલા જે ધાતુઓ આત્મનેપદી છે તેઓને આત્મનેપદમાં ચોથો કે પાંચમો પ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે.

पुष्

	એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧ લો પુ.	अपुपम्	अपुपाव	अपुषाम
૨ જો ,,	अपुषः	अपुपतम्	अपुषत
૩ જો ,,	अपुपत्	अपुषताम्	अपुषन्

૩. ત્રીજો પ્રકાર.

૧. દશમા ગણના અને પ્રેરકભેદના ધાતુઓનાં અદ્યતનભૂતકાળનાં રૂપ આ પ્રમાણે થાય છે.

૨. (अ) अय નો લોપ થાય છે પણ अय ને લઈને મૂળધાતુના સ્વરના અથવા બીજા જે ફેરફાર થયા હોય છે તે કાયમ રહે છે.

(आ). ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

(इ). પછી સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે ધાતુ દ્વિર્ભાવ પામે છે.

(ई). અભ્યાસ પછી આવેલો એકાચ્ જો હ્રસ્વ હોય અને છંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે* દીર્ઘ ન હોય તો અભ્યાસના अ ને બદલે इ થાય છે.

(उ). અભ્યાસનો સ્વર હ્રસ્વ હોય અને છંદઃશાસ્ત્રપ્રમાણે દીર્ઘ ન હોય તો ઘણું કરીને તે દીર્ઘ થાય છે.

(ऊ). આ પ્રમાણે જે અંગ તૈયાર થાય છે તેને બીજા પ્રકારની માફક अ અને હ્યસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો લાગે છે.

જેમકે भू ધાતુનું પ્રેરક અંગ भावय થાય છે, તેમાં अय નો લોપ થયો એટલે भाव् થયું, ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થવાથી भव्, દ્વિર્ભાવથી बभव्, અભ્યાસના अ નો इ કરવાથી बिभव्, અને એ इ દીર્ઘ થયો એટલે बीभव् થયું. પછી अ ઉમેરીને त् પ્રત્યય લગાડ્યો અને કાલદર્શક આગમ પૂર્વે મૂક્યો એટલે अबीभवत् રૂપ સિદ્ધ થયું. એજ પ્રમાણે स्पन्द् ના પ્રેરક વર્તમાન

* હ્રસ્વ સ્વર પછી જો સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો છંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે તે હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ ગણાય છે.

स्पन्दयति ઉપરથી (अ). પ્રમાણે स्पन्द्, (इ). અને ૭૬ પૃ૦ ૨. ઈ. પ્રમાણે पस्पन्द्,અને (ऊ). પ્રમાણે अपस्पन्दत् રૂપ સિદ્ધ થયું. (आ). નિયમ માટે પ્રસંગ નથી, કેમકે ઉપાન્ત્ય વર્ણ સ્વર નથી, અને તેમજ (ई). અને (उ). નિયમો પણ અહિં લાગુ પડતા નથી; કારણ કે प અભ્યાસ પછીનો જે એકાચ્ स्प તે છંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે દીર્ઘ છે, કેમકે તેની પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું છે. स्खल नुं પ્રેરકવર્તમાન स्खलयति એ ઉપરથી (अ). પ્રમાણે स्खल, (इ). અને ૭૬ પૃ. ૨. ઈ. અને આ. પ્રમાણે चस्खल, (ई). પ્રમાણે चिस्खल, (ऊ). પ્રમાણે अचिस्खलत्. (आ). નિયમ માટે પ્રસંગ નથી, તેમજ (उ). માટે પણ નથી, કેમકે चि અભ્યાસનો इ સ્વર છંદઃશાસ્ત્રપ્રમાણે દીર્ઘ છે.

૩. (अ). જો ધાતુને પ્રારંભે સ્વર હોય તો પછીના વ્યંજનનો દ્વિર્ભાવ થાય છે અને અભ્યાસમાં इ ઉમેરાય છે.

(आ). જો પ્રારંભના સ્વર પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવ્યું હોય અને તે સંયુક્ત વ્યંજનનો પહેલો અવયવ न्, द् કે र् હોય તો બીજો અવયવ દ્વિર્ભાવ પામે છે.

જેમકે अट्,–आटय ૨. (अ). પ્રમાણે आट्, ૨. (आ). પ્રમાણે अट्, ૩. (अ). પ્રમાણે अटिट्, કાલદર્શક આગમ आ (માર્ગો૫૦ પૃ૦ ૫૧) પૂર્વે મૂક્યો એટલે आटिट्, અને ૨. (ऊ). પ્રમાણે आटिटत्. એજ પ્રમાણે उन्द् उन्दय–उन्द्–૩.(आ). પ્રમાણે उन्दिद्, માર્ગો ૫૦ પૃ૦ ૫૯ માં આપેલા નિયમ પ્રમાણે औन्दिद्-અને ત્યાર પછી औन्दिदत्. આજ પ્રમાણે अर्ह् ઉપરથી आर्जिहत् રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ છેલ્લાં બે રૂપોમાં उन् અને अर् જુદાં પાડી द् અને ह् નો દ્વિર્ભાવ થાય છે અને અભ્યાસમાં इ ઉમેરાય છે.

૪. (अ). જો ધાતુને અન્તે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ उ હોય તો અભ્યાસમાં इ ને બદલે उ થાય છે, પરંતુ જો અભ્યાસના પછીના એકાચ્નો આદિ અક્ષર ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન, य्, र्, ल्, व्, કે ज् હોય અને એ (ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન य्, र्, ल्, व्, કે ज्) ની પછી अ આવતો હોય તો આ ફેરફાર થતો નથી.

જેમકે कु ધાતુ ઉપરથી પ્રેરક અંગ कावय તે ઉપરથી काव्-कव्-चकव्-અને चिकव् થયું, પણ ધાતુને છેડે उ છે એટલે ઉપલા નિયમ પ્રમાણે चुकव् અને પછી चूकव् થઈ अचूकवत् રૂપ સિદ્ધ થાય છે. પણ भू અથવા पू ઉપરથી તો अबीभवत् અથવા अपीपवत् રૂપો થાય છે, अबूभवत् અથવા अपूप-

चत् રૂપો કરવાં નહિ, કારણ કે અભ્યાસ પછીના એકાચ્ म અને प છે, અને તેમાં ઓષ્ઠ્ય વ્યંજન પછી अ આવેલો છે.

(आ). स्रु, श्रु, द्रु, प्रु, प्लु, च्यु, એટલામાં અભ્યાસનો इ વિકલ્પે કાયમ રહે છે. ઉદાઃ—अशिश्रवत् અથવા अशुश्रवत्, श्रु નાં પ્રેરકરૂપ ઉપરથી અદ્યતનભૂતકાળ.

૫. નીચેના ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

भ्राज्, भाष् , भास् , दीप् ,जीव् , मील्, पीड्, અને વળી ह्वे, लुट्, लुप् અને થોડા બીજા; જેમકે अपीपिडत् અથવા अपिपीडत्.

पीडय-पीड्-पिपीड्-अपिपीडत् અહિં ૨. (उ). નિયમના કાર્યને પ્રસંગ નથી. જ્યારે ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે ત્યારે पीड्-पिड्-पिपिड्-पीपिड्-अपीपिडत्. આ પ્રમાણે રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

૬. ૨. નિયમમાં કહેલા સ્વરના ફેરફાર, એટલે (आ). પ્રમાણે ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ કરવો, (ई). પ્રમાણે अ ને બદલે इ કરવી, અને (उ). પ્રમાણે અભ્યાસના સ્વરને દીર્ઘ કરવો એ નીચેના ધાતુઓમાં થતા નથીઃ—

कथ, वर् , शट् रह्, स्पृह्, सूच्, ध्वन् , અને पार्; જેમકે कथ्—अचकथत्, वर्-अववरत्.

૭. स्मृ, दॄ, त्वर्, प्रथ्, म्रद्, स्तॄ, અને स्पश् એટલાના અભ્યાસનો अ કાયમ રહે છે, અને वेष्ट्, અને चेष्ट् ના અભ્યાસની इનો વિકલ્પે अ થાય છે; જેમકે अससमरत्, अददरत् વગેરે; અને अववेष्टत् અથવા अविवेष्टत् વગેરે.

૮. गण નાં બે રૂપ થાય છે अजगणत् અથવા अजीगणत्.

૯. श्रि, द्रु અને स्रु ધાતુઓ મૂળરૂપમાં પણ ત્રીજો પ્રકાર પામે છે, श्रि વિકલ્પે પામે છે. धे નો (૧૮૭ પૃ૦ ૪ જુઓ) દ્વિર્ભાવ કર્યા પછી आ નો લોપ થાય છે.

આ ઠેકાણે માત્ર દ્વિર્ભાવજ કરવાની જરૂર છે.

श्रि–शिश्री+अत्–अशिश्रियत् ૪૩ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે, કેમકે अ એ અવિકારક છે; धे—अदधत्.

૧૦. स्थापयति નું अतिष्ठिपत्, पाययति નું अपीप्यत्, અને घ्रापयति નું अजिघ्रपत् અથવા अजिघ्रिपत् થાય છે.

૧૧. ધાતુનો ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ ऋ વિકલ્પે કાયમ રહે છે અને દીર્ઘ ॠ વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

वृत् નું પ્રેરક અંગ वर्तय, अय લોપાયો એટલે वर्त्, પછી ઉપલા નિયમ પ્રમાણે वर्त् અથવા वृत् થયું; वर्त्—ववर्त्—अववर्तत् ૨. (ई). અને (उ). અહિં લાગતા નથી. वृत्—ववृत्—विवृत्—૨. (ई). પ્રમાણે—वीवृत् ૨. (उ). પ્રમાણે—अवीवृतत्. कृत् નું પ્રેરકઅંગ कीर्तय, अय લુપ્ત થયો એટલે कीर्त्, પછી ઉપલા નિયમ પ્રમાણે कीर्त् અને कृत् અને છેવટે अचिकीर्तत् અથવા अचीकृतत्.

૧૨. लोक्, लोच्, शास्, श्लाघ्, बाध्, सेव्, वेप्, एज्, लाघ्, राघ्, ताय्, दाश्, योध्, राज्, અને બીજા કેટલાક ધાતુઓ ઉપાન્ત્ય સ્વરને હ્રસ્વ કરતા નથી; જેમકે अलुलोकत् અને अततायत्.

૧૩. ह्वे અને स्वप् નો પ્રેરક અદ્યતનભૂતકાળ કરતી વેળાએ તેમને हु અને सुप् હોય અને श्वि વિકલ્પે शु હોય એમ ગણવું; જેમકે अजूहवत् અથવા अजुहावत्, ૫. નિયમ પ્રમાણે असूषुपत्, अशूशवत् અથવા अशिश्वयत्

૧૪. આ પ્રકાર ઉભયપદી છે.

हृ 'હરવું' પ્રેરક.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अजीहरम्	अजीहराव	अजीहराम
૨ જો ,,	अजीहरः	अजीहरतम्	अजीहरत
૩ જો ,,	अजीहरत्	अजीहरताम्	अजीहरन्

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	अजीहरे	अजीहरावहि	अजीहरामहि
૨ જો ,,	अजीहरथाः	अजीहरेथाम्	अजीहरध्वम्
૩ જો ,,	अजीहरत	अजीहरेताम्	अजीहरन्त

काशीं गन्तुकामः श्रीनगरान्निरगात्पण्डितः सह परिवारेण ।

भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ।

तस्मिन्गुर्वनुचरे गृहं प्रविष्टे यूयं किमधुनोदस्थात । गुरुरयमिति मत्वा ।

अस्मिन्निर्जने वने नष्टमश्वमियन्तं कालमन्विष्यन्नपि न समासदम् ।

इदमाम्रफलं वृक्षादपप्तत् । यदि रोचते गृहीत्वा स्वादस्व ।

हे गङ्गे यदीदृशेभ्यः पापेभ्यो मामुददीधरस्ततः सत्यमनाथशरणमसि विष्णुपदपङ्कजोद्भवासि ।

प्रातरारभ्य पञ्चसप्तति वृक्षानसिचाम ।

वत्सस्य मरणेन तद्विषयकाः सर्वे मनोरथा मेऽध्वसन् ।

क्रीडार्थमुपवनमगमतां दंपती तयोर्निवृत्तयोरात्मनः करुणवार्तां कथय ।

इयं बालिका दुःखवार्तां श्रुत्वामुहत् । आश्वासयैनामुदकेन च सिञ्च ।

इमं ग्राममागच्छन्तौ भवन्निर्दिष्टे गहने वने नानापक्षिगणसमाकुलं महावटवृक्षं तमदर्शाव ।

उपाध्यायो देवानपूपुजदधुनातिथयो यथेष्टं भुञ्जताम् ।

अस्मिन्मण्डपे समाहूतान्ब्राह्मणानहमजगणम् । पञ्च शतानि तेषां वर्तन्ते । एतेभ्योऽधुना दक्षिणां दातुमारभस्व ।

मच्चिन्तिता सरणिर्वरीयसेऽधिकारिणे नारुचदतः स तां निरास्थन्नवीनां च स्वयं कल्पितां प्रावीवृतत् ।

किं यूयमवोचत पुनरपि कथयत नाहमवहितोऽभूवम् ।

प्रातिष्ठिपत्स बोधार्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान् ॥
राघवस्यामुषः कान्तामाप्तैरुक्तो न चार्पिपः ॥
मुष्टिनाददरत्तस्य मूर्धानं मारुतात्मजः ॥
मुक्त्वा निःश्रीकमप्यब्जं मराली न गतान्यतः ।
भ्रमराली त्वगाद्वेगादिदं सदसदन्तरम् ॥

---

१. અમે સોમ પીધો છે (पा) અને અમર થયા છિયે (भू).

२. દેવદત્તે આ સુનાને તોળ્યું છે (तूल), તેનાં ઘરેણાં કર.

૩. કલિંગના રાજાએ પાટલિપુત્રને ઘેરો ઘાલ્યો છે (रुध्), પણ તેના ઘણા સિપાઈઓ હારમાંથી છૂટા પડ્યા છે (भ्रंश) અને લૂટ ખોળે છે.

४. અષ્ટાવક્ર બાર ગાઉ દૂર જગ્યાએથી આવીને (વર્તમાન કૃ. વાપરો) થાકી ગયો છે (श्रम्); એને ખોરાક અને પાણી આપો.

૫. ભૂતના હોવાપણા વિષે મારો વિચાર મૂળવગરનો છે એવી તે મારી ખાતરી કરી શક્યો નથી (शक्).

૬. તે પ્રધાને વાજબી રીતે દેશ ઉપર અમલ ચલાવ્યો છે (शास्). તેને બધા લોકો ચાહે છે.

૭. ખોએલી ચોપડી ગોવિન્દે આખો દિવસ ખોળી, પણ તે તેને જડી નથી (अधि+गम्, सम्+आ+सद्).

૮. યૂપ કરવાને અમે પલાશના ઝાડની ડાળી કાપી નાખી છે (छिद्).

૯. હજી તમે તમારા હાથ ધોયા નથી (क्षल्)?

૧૦. મે મારાં છોકરાંને ગરમ પાણીએ નવરાવ્યાં છે (स्ना).

૧૧. મેં કહ્યું (वच्) તે પ્રમાણે હજી તેં પાણી તપાવ્યું નથી (तप)?

૧૨. ઘરનો માલીક મરી ગયાથી તેઓએ ઘર પાડી નંખાવ્યું છે. (उद्+सद् અથવા नश्) અને તેનાં લુગડાં બાળી નંખાવ્યાં છે (दह्).

શબ્દકોશ ૨૨.

अनाथ પુ. સ્ત્રી. ન. લાચાર, ધણી-વગરનું, આશ્રયહીન.

अनुचर પુ. ચાકર, નોકર.

अब्ज ન. કમળ.

अवहित ('अव+धा'નો ભૂ. કૃ.) ધ્યાન રાખેલું, સાવધ.

अष्टावक्र પુ. પુરુષનું નામ છે.

अस् ૪ ગ. निर् જોડે, રદ કરવું, કાઢી નાંખવું.

आप्त પુ. મિત્ર, હિત ઇચ્છનાર.

आली સ્ત્રી. ઓળ, પંક્તિ.

इ निर् જોડે, નિકળવું.

करुण પુ. સ્ત્રી. ન. શોકકારક.

कल्पित क्लृप् નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ., યોજેલું, બનાવેલું.

कुम्भकर्ण પુ. રાવણના એક ભાઈનું નામ છે.

गन्तुकाम પુ. સ્ત્રી. ન. જવાનું ઇચ્છનાર.

गार्हपत्य પુ. ગૃહસ્થ હમેશાં જે પવિત્ર અગ્નિ રાખે છે તે અગ્નિનું નામ છે, ગૃહકૃત્ય.

तद्विषयक પુ. સ્ત્રી. ન. તેને લગતું.

ताय् ૧ ગ. આ. ફેલાવવું.

दीप् ૪ ગ. આ. પ્રકાશવું, દીપવું.

धे ૧ ગ. પ. ધાવવું, પીવું.

धृ उद् જોડે, ખેંચી કાઢવું, ઉદ્ધાર કરવો.

ध्वन् ૧ ગ. પ. અવાજ કરવો.

नवीन પુ. સ્ત્રી. ન. નવું.

परिचार પુ. ચાકરમાણસનું ટોળું.

पलाश પુ. એક જાતનું ઝાડ છે.

पुरंधि પુ. એક દેવતાનું નામ છે.

बोध પુ. જગાડવું તે.

भग પુ. એક દેવતાનું નામ છે.

भ्रंश् ૧ ગ. આ., અને ૪ ગ. પ. પડવું.

मण्डप પુ. માંડવો (લગ્ન વગેરે ઉત્સવ પ્રસંગે કીધેલો).
मनोरथ પુ. ઇચ્છા.
मराली સ્ત્રી. રાજહંસી.
मारुतात्मज પુ. વાયુપુત્ર, હનૂમાન્, મારુતિ.
मृग् ૧૦ ગ. આ. શોધવું, ખોળવું.
रह् ૧૦ ગ. છોડી દેવું.
वटवृक्ष પુ. વડનું ઝાડ.
वर् ૧૦ ગ. વરવું, પસંદ કરવું.
वृत् प્ર જોડે (પ્રેરકમાં) દાખલ કરવું, પ્રવર્તાવવું.
शठ् ૧૦ ગ. ઠગવું, છેતરવું.
सद् सम्+आ જોડે, મેળવવું, મળવું, જડવું.
समाकुलપુ. સ્ત્રી. ન. રોકાયલું, પૂર્ણ.
सरणि-णी સ્ત્રી. રસ્તો, વસ્તુઓની રચના અથવા ગોઠવણી.
सवितृ પુ. સૂર્ય.
सूच् ૧૦ ગ. સૂચવવું.
स्वामिन् પુ. માલીક, ધણી.

અમર अमृत मृनो ભૂ. કૃ. अ જોડે, अमर પુ. સ્ત્રી. ન.
ખાતરી કરવી इ प्रति જોડે (પ્રેરક), प्रतीतिं कृ.
ચાહવું स्निह् ૪ ગ., તેને ચાહે છે तस्मिन्स्निह्यति.
ભૂત प्रेत પુ., वेताल પુ., पिशाच પુ.
મૂળવગરનું निर्मूल પુ. સ્ત્રી. ન.
લૂટ लोप्त्र ન., लुण्ठन ન.
વાજબી રીતે धर्मेण, न्यायेन.
વિચાર श्रद्धा સ્ત્રી., विश्वास.
હજીપણ अद्यापि અ.
હાર (લશ્કરની હાર, સેનાની રચના) व्यूह પુ.
હોવાપણું भाव પુ., अस्तित्व ન.

પાઠ ૨૩.

૧. છઠ્ઠો પ્રકાર.

૧. ધાતુને અદ્યતનભૂતકાળનાં છઠ્ઠા પ્રકારનાં રૂપ આપવાં હોય તો अस् ધાતુને ત્રીજા પ્રકાર પ્રમાણે રૂપ આપી અને अनो લોપ કરી પછી આ રૂપોને થોડોક ફેર કરીને પ્રત્યય ગણવા, તે નીચે પ્રમાણેઃ—

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	सिषम्	सिष्व	सिष्म
૨ જો ,,	सीः	सिष्टम्	सिष्ट
૩ જો ,,	सीत्	सिष्टाम्	सिषुः

આ પ્રત્યયો સહેલથી યાદ રાખવાને શિખનારે એમ સમજવું કે તેઓ अस् ધાતુના હ્યસ્તનભૂતકાળનાં રૂપોમાંથી आ કાઢી નાખીને તેને ઠેકાણે सि વધાર્યાથી થયાં છે, અને सि આવવાથી તેના પછીના स् નો ष् થાય છે. ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં सन् ને બદલે सुस् ગણવો, અને બીજા અને ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં सि મૂકવો નહિ.

૨. આકારાન્ત ધાતુઓ*, અને यम्, रम्, અને नम् ધાતુઓને આ પ્રકાર લાગે છે.

૩. આ પ્રકાર માત્ર પરસ્મૈપદીજ છે.

૨. સાતમો પ્રકાર.

૧. अनो લોપ કરી अस् 'હોવું' ધાતુના બીજા પ્રકારના અદ્યતનભૂતકાળનાં રૂપો ધાતુમાં ઉમેર્યાથી આ પ્રકાર થાય છે; એટલે स्‌માં अ ઉમેરી તેમાં હ્યસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયો ઉમેરવા અને નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરવા. આ રૂપોને પ્રત્યયો સમજી ધાતુને લગાડવા.

	પરસ્મૈપદ.			આત્મનેપદ.		
૧ લો પુ.	सम्	साव	साम	सि	सावहि	सामहि
૨ જો ,,	सः	सतम्	सत	सथाः	साथाम्	सध्वम्
૩ જો ,,	सत्	सताम्	सन्	सत	साताम्	सन्त

૨. આ પ્રકાર ઉભયપદી છે.

૩. જે अनिट् †ધાતુઓને અન્તે श्, ष्, स्, કે ह् હોય અને જેનો ઉપાન્ત્ય સ્વર इ, उ, ऋ, કે ऌ હોય તે ધાતુઓનો અદ્યતનભૂતકાળ આ પ્રમાણે થાય છે.

૪. दृश् ધાતુ અપવાદ છે.

૫. स्पृश्, मृश् અને कृष् ધાતુઓને આ પ્રકાર વિકલ્પે પ્રાપ્ત થાય છે.

૬. दुह्, दिह्, लिह्, અને गुह्નાં આત્મનેપદ અદ્યતનભૂતકાળનાં ત્રીજા પુરુષનું એકવચન, બીજા પુરુષનાં એકવચન અને બહુવચન, અને પહેલા પુરુષનું દ્વિવચન, આટલાં રૂપો પ્રત્યયોમાંના स અથવા सानो લોપ કરીને બાકીના પ્રત્યયના વિભાગો લગાડવાથી વિકલ્પે થાય છે.

---

* ए ऐ અને ઓકારાન્ત ધાતુઓ ૧૩ પાઠમાં ૧૪ કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે આકારાન્ત ગણવા.

† ૯૩-૪ પૃષ્ઠ † નોધ જુઓ.

ग्लै પરસ્મૈપદી.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अग्लासिषम्	अग्लासिष्व	अग्लासिष्म
૨ જો ,,	अग्लासीः	अग्लासिष्टम्	अग्लासिष्ट
૩ જો ,,	अग्लासीत्	अग्लासिष्टाम्	अग्लासिषुः

लिह् પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अलिक्षम्	अलिक्षाव	अलिक्षाम
૨ જો ,,	अलिक्षः	अलिक्षतम्	अलिक्षत
૩ જો ,,	अलिक्षत्	अलिक्षताम्	अलिक्षन्

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	अलिक्षि	अलिक्षावहि,अलिह्वहि	अलिक्षामहि
૨ જો ,,	अलिक्षथाः-अलीढाः	अलिक्षाथाम्	अलिक्षध्वम्-अलीढ्वम्
૩ જો ,,	अलिक्षत-अलीढ	अलिक्षाताम्	अलिक्षन्त

अ+लिह्+सत्–लिह्–लिढ्પ૯પૃ૦૧.પ્રમાણે–लिक्६૦પૃ૦૪.પ્રમાણે–लिक्+षत्=लिक्षत् માર્ગોપ૦ ૯૨ પૃ૦*નોધ પ્રમાણે–अलिक्षत्. अ+दिह्+सत्–दिह्–दिघ् ६१ પૃ૦૫ પ્રમાણે–धिघ् ६१પૃ૦ ૭પ્રમાણે–धिक्માર્ગોપ૦ ૫ પૃ૦† નોધ પ્રમાણે–धिक्+षत्ઉપર પ્રમાણે–अधिक्षत्.अ+दिश्+सत्-दिश्–दिष्६४ પૃ૦૯પ્રમાણે–दिक्६૦ પૃ૦૪. પ્રમાણે–दिक्+षत् ઉપર પ્રમાણે–अदिक्षत्.अ+कृष्+सत्–कृष्–कृक् વગેરે ઉપર પ્રમાણે–अकृक्षत्. अ+लिह्+सत्–लिह्-लिढ् વગેરે ઉપર પ્રમાણે अलिक्षत्, વળી लिह्+त–लिढ्+त ૫૯ પૃ૦૧.પ્રમાણે–लिढ्+ध ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે–लिढ्+ढ માર્ગોપ૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે–लीढ ૫૯ પૃ૦ ३ પ્રમાણે–અને કાલદર્શક આગમ પૂર્વે મૂક્યો એટલે अलीढ.

नित्यकर्मानुष्ठानायास्नासीस्तच्छूद्रादीन्मा स्पृक्षः ।
वेणुधमन्याग्निमध्मासिषम् । तदस्मिन्प्रदीप्ते वह्नावाहुतीः प्रास्य ।

भोः पुरोहित भवदाज्ञामनुसृत्य बटवेऽहं सावित्रीमुपादिक्षम्। तदधुनान्यत्करणीयं दर्शय।

विवाहविधेरितिकर्तव्यतामन्यत्या ब्राह्मणा नाज्ञासिषुरतो मां तत्संपादनायाह्वन्।

अस्तमयासीद्रविस्तिमिरेणावृतं नभः। तत्किमद्यापि गां नाधुक्षत पयः।

कृषीवला भूमिमकृक्षन्परं त्वार्द्रासु स्थितेऽपि सूर्ये पर्जन्यो न वर्षति।

मा वयं भ्रातरः परस्परं द्विक्षामेत्यस्माकं पितासन्नमरणो रिक्थस्य समानांश्चतुरो भागानकरोत्।

महाकार्यारम्भे देवो गुरुजनश्च वन्दितव्य इति वचनमनुरुध्य गृहदेवतां मातरं पितरमन्यांश्च वृद्धान्प्राणंसिष्म।

कूपतडागादिनिर्माणाय महान्तो यत्ना युष्माभिः कृतास्ते कस्मिन्पर्यवासासिषुः।

इदं मधु किं नालिक्षः। रुचिकरमेतत्।

---

૧. તે પોતાના દીકરાઓને ભેટ્યો (श्लिष्) અને છાતીફાટ રડ્યો (रुद्).

૨. અમે અમારા ઘોડા ઉપર ચઢ્યા છિયે (आ+रुह्) અને હવે શત્રુની સામા જઈએ છિયે.

૩. કાલે લાવેલાં ફૂલ હવે કરમાઈ ગયાં છે (ग्लै); તેમને નાખી દો અને નવાં લાવો.

૪. ચન્દ્રકેતુ અને લવે શી રીતે એક બીજા સાથે યુદ્ધ કર્યું અને રામે તે એને શાન્ત થવા* કેવી રીતે આજ્ઞા કરી એ અમને કહ્યા પછી તે બંધ પડ્યો (वि+रम् પ.).

૫. મને કયો અભ્યાસ વધારે સારો પડે, ધર્મશાસ્ત્રનો કે વૈદકનો એનો હજી મે વિચાર કર્યો નથી (वि+मृश्).

૬. તમે એ ફૂલ સુંઘ્યું છે (घ्रा)? તે ઘણું સુગન્ધિદાર છે.

૭. રાજા ગાદી ઉપર બેઠો છે (उप+विश्) અને મન્ત્રીઓ જોડે મસલત કરે છે.

---

* प्रशाम्यतमित्यादिशत्.

૮. અમે આટલી બધી મુદત તમને ઈજા અથવા નુકસાનથી બચાવ્યા (पा) અને તમે હાલ અમારી જોડે દગલબાજ થાઓ છો, આથી વધારે શોકકારક શું હોય?

૯. જેણે કોઈ દિવસ તમને અણગમતું કામ કર્યું નથી તેવી માયાળુ ભાર્યાને તમે શા માટે છોડી દીધી (हा)?

શબ્દકોશ ૨૩.

अनुष्ठान ન. કરવું તે, બજાવવું તે.
अस्त પુ. સૂર્યનું આથમવું તે.
आर्द्रा સ્ત્રી. છઠ્ઠું ચન્દ્રનું નક્ષત્ર.
आवृत आ + वृ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ભરેલું, ઢંકાયલું.
आसन्नमरण પુ. સ્ત્રી. ન. (**आसन्न** પુ. સ્ત્રી. ન. પાસેનું, અને **मरण** ન. મોત) જેનું મોત પાસે આવ્યું હોય તે, ચોકે નાખેલું.
आहुति સ્ત્રી. યજ્ઞનું બળિદાન.
इतिकर्तव्यता સ્ત્રી. કંઈ કરવાની રીત.
करणीय વિધ્યર્થ કૃદન્ત. જે કરવાનું હોય તે.
गृहदेवता સ્ત્રી. કુલદેવતા, ઘરનો દેવ.
तिमिर ન. અંધારૂં.
धमनी સ્ત્રી. ભુંગળી.
नित्यकर्मन् ન. નિત્ય કરવાનું ધર્મકાર્ય.
पर्जन्य પુ. વરસાદ.
प्रदीप्त दीप् 'દીપવું' નો ભૂ. કૃ. प्र- જોડે, ચકચકિત, પ્રકાશતું.
भाग પુ. ભાગ.
रिक्थ ન. માલમિલકત, ધન.
रुचिकर પુ. સ્ત્રી. ન. સ્વાદિષ્ઠ.
वन्दितव्य वन्द्‌નો વિધ્યર્થ કૃ. નમવા જોગ.
वृष् ૧. ગ. પ. વરસવું.
वेणु પુ. વાસ.
संपादन ન. પૂર્ણ કરવું તે, સિદ્ધ કરવું તે.
समान પુ. સ્ત્રી. ન. બરોબરિયું.
सावित्री સ્ત્રી. ઋગ્વેદનો એક પવિત્ર મન્ત્ર, એને બહુધા ગાયત્રી કહે- છે, અને સર્વ બ્રાહ્મણ દરરોજ એનો જપ કરે છે.
सो ૪ ગ. પ. અન્ત આવવો; परि+अव જોડે, પરિણામ થવો.

ઈજા **अनर्थ** પુ., **पीडा** સ્ત્રી., **संकट** ન.
ચન્દ્રકેતુ (રામના ભાઈ લક્ષ્મણનો પુત્ર) **चन्द्रकेतु** પુ.
છાતીફાટ **प्रमुक्तकण्ठम्** ક્રિ. વિ. તરીકે વપરાય છે.
દગલબાજ થવું **द्रुह्** ૪. ગ. પ.

ધર્મશાસ્ત્ર धर्मशास्त्र न.
વધારે શોકકારક दुःखतर પુ. સ્ત્રી. ન.
વૈદકશાસ્ત્ર वैद्यक ન., आयुर्वेद પુ.
સામા જવું अभि+गम्.
સુગન્ધિદાર सुरभि પુ. સ્ત્રી. ન.

પાઠ ૨૪.

ભાગ ૧.

ચોથો અને પાંચમો પ્રકાર.

૧. અદ્યતનભૂતકાળના ઘણા સાધારણ પ્રકાર ચોથો અને પાંચમો છે. જે કોઈ ધાતુને ઉપર કહેલો કોઈપણ પ્રકાર લાગતો નથી તેને ચોથો કે પાંચમો લાગે છે. તેજ પ્રમાણે જે ધાતુને બીજો કોઈ પ્રકાર વિકલ્પે લાગે છે અથવા માત્ર પરસ્મૈપદમાંજ લાગે છે તેનાં બીજાં અથવા આત્મનેપદી રૂપો ચોથા કે પાંચમા પ્રકાર પ્રમાણે થાય છે.

૨. (अ). પાંચમામાં ને ચોથામાં ફેર એટલો છે કે પાંચમામાં પ્રત્યયની પૂર્વે इ આવે છે; માટે પાંચમો પ્રકાર सेट् ધાતુને અને ચોથો अनिट् ધાતુને લાગે છે.

(आ). स्तु અને सु अनिट् છે તોપણ જ્યારે પરસ્મૈપદી હોય ત્યારે પાંચમો પ્રકાર લે છે.

(इ). वृ, સંયોગપૂર્વક ऋકારાન્ત ધાતુઓ, ॠકારાન્ત ધાતુઓ, આટલા ધાતુઓ આત્મનેપદી હોય ત્યારે અને (ई) જે ધાતુઓ वेट् હોય તે ધાતુઓ ચોથો અને પાંચમો બન્ને પ્રકાર પામે છે.

(उ). धू (પરસ્મૈપદી હોય ત્યારે) અને अञ्ज् ને પાંચમો પ્રકાર લાગે છે.

૩. स्नु અને क्रम् એ ધાતુઓને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લાગે છે ત્યારે इ આગમ લાગતો નથી, એટલે ચોથા પ્રકાર પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

૪. (अ). अस् 'હોવું'નાં હ્યસ્તનભૂતકાળનાં રૂપો કરી તેમાંથી आ કાઢી નાખવો અને બાકી રહે તેને પ્રત્યય ગણી ધાતુમાં ઉમેરવા.

(आ). ત્રીજા પુરુષનાં બહુવચનમાં सन् ને બદલે सुः પ્રત્યય ગણવો.

(इ). જ્યારે પાંચમા પ્રકારમાં પ્રત્યની પૂર્વે इ મુકાય છે ત્યારે બીજા અને ત્રીજા પુરુષના स् નો લોપ થાય છે.

(ई). ૯૫ પૃ૦ ૪ માં આપેલા ध्वेने ઠેકાણે ढ्वे કરવાનો નિયમ આ કાળમાં ध्वम्ने પણ લાગુ પડે છે.

૧. स् ની પછી અને પૂર્વે અનુનાસિક કે અંતઃસ્થ સિવાય બીજું કોઇ વ્યંજન આવે તો स् નો લોપ થાય છે; જેમકે अभिद्+स्त= अभित्त; अभैद्+स्ताम्=अभैत्ताम्.

ચોથો પ્રકાર.			પાંચમો પ્રકાર.		
પરસ્મૈપદ.			પરસ્મૈપદ.		
એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
सम्	स्व	स्म	इषम्	इष्व	इष्म
सीः	स्तम्	स्त	ईः	इष्टम्	इष्ट
सीत्	स्ताम्	सुः	ईत्	इष्टाम्	इषुः
આત્મનેપદ.			આત્મનેપદ.		
सि	स्वहि	स्महि	इषि	इष्वहि	इष्महि
स्थाः	साथाम्	ध्वम्	इष्ठाः	इषाथाम्	इध्वम्
स्त	साताम्	सत	इष्ट	इषाताम्	इषत

પરસ્મૈપદ.

ચોથા પ્રકાર.

૫. ચોથા પ્રકારમાં પરસ્મૈપદી ધાતુના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે; જેમકે भिद्–अभैत्सीत्.

પાંચમો પ્રકાર.

૬. પાંચમા પ્રકારમાં પરસ્મપદી ધાતુના (अ) અન્ત્ય इ, उ, ऋ અને ऌ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) ની, (आ) જે ધાતુને છેડે र् કે ल હોય એવા ધાતુઓના અને (इ) वद् અને व्रजના ઉપાન્ત્ય अની નિત્યે વૃદ્ધિ થાય છે;જેમકે लू–अलौ+इषम् =अलाविषम्, चर–अचारिषम्,फल–अफालिषम्.

૭. જે ધાતુને પ્રારંભે વ્યંજન હોય અને અન્તે र् કે ल સિવાય બીજું કોઈ વ્યંજન હોય તેવા ધાતુઓનો अ જો છંદઃશાસ્ત્ર પ્રમાણે દીર્ઘ ન હોય તો વિકલ્પે વૃદ્ધિ પામે છે; જેમકે गद्–अगदीत् અથવા अगादीत्.

૮. અપવાદઃ—ह्, म्, અથવા य् જેને છેડે હોય એવા ધાતુઓ, અને क्षण्, श्वस्, जागृ, कट्, लग्, हस्, श्वि, અને બીજા કેટલાએક ધાતુઓને વૃદ્ધિ થતી નથી; જેમકે क्रम्–अक्रमीत्.

अ+मृ+स्त २०४ પૃ० १०. (आ) પ્રમાણે સ્વર એમનો એમ રહ્યો અને ૨૦૪ પૃ૦ ૧૧. પ્રમાણે स्‌નો લોપ થયો એટલે—अमृत.

लू પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	अलाविषम्	अलाविष्व	अलाविष्म
૨ જો ,,	अलावीः	अलाविष्टम्	अलाविष्ट
૩ જો ,,	अलावीत्	अलाविष्टाम्	अलाविषुः

अ+लू+ईत्—लौ+ईत् २०३ પૃ० ६ (अ) પ્રમાણે—अलावीत्.

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	अलविषि	अलविष्वहि	अलविष्महि
૨ જો ,,	अलविष्ठाः	अलविषाथाम्	अलविध्वम्-ढ्वम्
૩ જો ,,	अलविष्ट	अलविषाताम्	अलविषत

अ+लू+इष्ट—लू—लो २०४ પૃ० १३ પ્રમાણે—अलविष्ट.

૧. प्रछ् અનિટ્ હોવાથી ચોથો પ્રકાર પામે છે;—अ+प्रछ्+सीत्—प्राछ् ૨૦૩ પૃ૦ ૫ પ્રમાણે—प्राष् ૬૪ પૃ૦૬ પ્રમાણે—प्राक्—૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે—प्राक्+षीत् માર્ગોપ૦ ૯૨ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે—अप्राक्षीत्. દ્વિ. વ. अ+प्रछ् +स्ताम्—प्राछ्+ताम् ૨૦૩ પૃ૦ ૧ પ્રમાણે—प्राष्+ताम्—प्राष्टाम् માર્ગોપ૦ ૨૧ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે—अप्राष्टाम्. બ. વ. अप्राक्षुः. ૨. પુ. अप्राक्षीः—अप्राष्टम्—अप्राष्ट. ૧. પુ. अप्राक्षम्—अप्राक्ष्व—अप्राक्ष्म.

૨. तृप्—એક રૂપ अतृपत् ૧૯૦ પૃ૦ ૪. (आ)પ્રમાણે થાય છે. ૯૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે ધાતુને इ વિકલ્પે લાગે છે તેથી તેને ચોથો અને પાંચમો બન્ને પ્રકાર લાગે છે. अ+तृप्+सीत्—त्रप् ૧૧૪ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે વિકલ્પે થાય છે—त्राप् ૨૦૩ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે—अत्राप्सीत्;तृप्—तार्प् ૨૦૩પૃ૦ ૫.પ્રમાણે—अतार्प्सीत्; દ્વિ. વ. अत्राप्ताम् અને अतार्प्ताम्, કેમકે स्‌નો ૨૦૩ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે લોપ થાય છે. પાંચમા પ્રકારનું રૂપ अतर्पीत् થાય છે. એમાં ગુણ ૨૦૪ પૃ૦ ૯. પ્રમાણે થાય છે; દ્વિ. વ. अतर्पिष्टाम् વગેરે. આ પ્રમાણે આ ધાતુનાં ચાર રૂપો થાય છે. दृप्‌નાં રૂપાખ્યાન આજ પ્રમાણે થાય છે.

૩. त्यज्—अ+त्यज्+सीत्—त्याज्२०३ પૃ૦ ૫.પ્રમાણે—त्याक्માર્ગોપ૦ ૯૧ પૃ૦

†નોધ પ્રમાણે–त्याक्+षीत् માર્ગોપ૦ ૯૨ પૃ૦*નોધ પ્રમાણે–अत्याक्षीत्. દ્વિ. વ. अत्याक्ताम्, આમાં ૨૦૩ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે स् નો લોપ થાય છે.

૪. दह्–अ+दह्+सीत्–दाह् ૨૦૩ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે–दाघ् ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે–धाघ् ૬૧ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે–धाक् માર્ગોપ૦ ૫ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે–अधाक्षीत्; દ્વિ. વ. अ+ दह्+स्ताम्.–अ+दाह्+स्ताम्. પહેલાં તો स् લોપાય છે, એટલે अ+दाह्+ताम्–दाघ्+ताम् ૬૧ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે–दाघ्+धाम् ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે–अदाग्धाम् ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે; બ. વ. अधाक्षुः

૫. वस्–अ+वस्+सीत्–वास्–वात् ૧૧૫ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–अवात्सीत्; દ્વિ. વ. अ+वास्+स्ताम् અહિં ૨૦૩ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે स्ताम् ના स् નો લોપ કરતાં પહેલાં वस् ના स् નો त् કરવો–अवात्ताम्.

૬. वह्–अ+वह्+सीत्–वाह्–वाढ् ૫૯ પૃ૦ ૧. પ્રમાણે–वाक् ૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે–वाक्+षीत्–अवाक्षीत्. દ્વિ. વ. अ+वह्+स्ताम्–वाह्+ताम्–वाढ्+ताम्–वाढ+धाम् ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે–वाढ्+ढाम्–वाढाम् ૫૯ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે–अवोढाम् ૧૦૬ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે. આવાજ ફેરફાર तम्, त અને આત્મનેપદ त, थास् અને ध्वम् પર છતાં થાય છે.

૭. रुध् ઉભયપદી છે. ૧૯૦ પૃ૦ ૪. (आ). પ્રમાણે એના અદ્યતનભૂતકાળનું એક રૂપ अरुधत् થાય છે. બીજું રૂપ अ+रुध्+सीत्–रौध् ૨૦૩ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે रौत् માર્ગોપ૦ પૃ૦ ૫ *નોધ પ્રમાણે अरौत्सीत् દ્વિ. વ, रौध्+स्ताम्–रौध्+ताम्; स લોપાયો તેથી–रौध्+धाम् ૫૯ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે–रौद्धाम् ૬૧ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે–अरौद्धाम्. બ. વ. अरौत्सुः આ. अ+रुध्+स्त, स् લુપ્ત થયો એટલે रुध्+त–પછી ઉપર પ્રમાણે रुद्ध–अरुद्ध. દ્વિ. વ. अरुत्साताम्, બ. વ. अरुत्सत.

૮. लभ् આ,–अलभ् + स्त–लभ्+त–लभ्+ध–लब्ध–अलब्धः દ્વિ. વ. अ+ लभ्+साताम्–अलप्साताम् માર્ગોપ૦ ૫ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે.

૯. स्खल्–अस्खालीत् ૨૦૩ પૃ૦ ૬. (आ) પ્રમાણે; नद्–अनदीत्–अनादीत् ૨૦૩ પૃ૦ ૭. પ્રમાણે; नन्द्–अनन्दीत्.

૧૦. सृज् अनिट् છે એટલે ૪ થો પ્રકાર લે છે;–अ+सृज्+सीत्–स्रज् ૧૧૪ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે–स्राज् ૨૦૩ પૃ૦ ૫. પ્રમાણે–स्राष् ૬૪ પૃ૦ ૯. પ્રમાણે–स्राक् ૬૦ પૃ૦ ૪. પ્રમાણે–स्राक्+षीत् માર્ગોપ૦ ૯૨ પૃ૦ *નોધ પ્રમાણે–अस्राक्षीत्.

૧૧. वृ ઉ. सेट् છે તેથી પાંચમો પ્રકાર ગ્રહણ કરે છે; ૫. अवारीत्. આત્મનેપદી હોય ત્યારે ૨૦૨ પૃ૦ ૨. (इ) પ્રમાણે ચોથો અને પાંચમો બન્ને પ્રકાર

લે છે. अ+वृ+स्त–अ+वृ+त ૨૦૪ પૃ૦ ૧૧. પ્રમાણે–अवृत;अ+वृ+इष्ट–वर्+इष्ट ૨૦૪ પૃ૦ ૧૩. પ્રમાણે–अवरिष्ट;-वर्+ईष्ट વિકલ્પે ૧૧૪ પૃ૦ ૩. પ્રમાણે अवरीष्ट.

૧૨. अधि+इ अनिट् છે એટલે ચોથો પ્રકાર લે છે; अधि+आ+इ+स्त–अधि+आ+ए+स्त–अधि+ऐ+स्त–अध्यैष्ट; અથવા अधि+अ+गा+स्त-गी+स्त ૧૧૬ પૃ૦ ૨. પ્રમાણે–अध्यगीष्ट.

दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महि म्लेच्छाश्च मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम् ।

ओदनं शाकांश्च सूदा अपाक्षुरतोऽधुना सर्वान्ब्राह्मणान्भोजय ।

कनिष्ठं पुत्रमहमब्रवं पुत्रक कुसुमपुरं गत्वा तत्रैकस्मिन्गृहे मया निक्षिप्तं धनमास्ते तद्गृहाण । सोऽगच्छत् । निवृत्य च मामब्रवीत्तात भ्रातरो मे तत्रागत्यास्मभ्यमेतद्धनं पितादादिति वदन्तः सर्वमेव तदादिषत ।

यत्त्वं सत्यमवादीस्तत्तुभ्यमहमेतद्गवां शतं ददामि ।

त्वमात्मनः पूर्वभार्यामत्याक्षीरन्यां च पर्यणैषीरिति यदश्रौषं तत्किं सत्यम् ।

मुग्धाकृतिरतीव प्रियश्चावयोः शिशुरमृतेति शोकविकलोऽहं भार्या च मे । परं तु किं वृथाशोकेन सत्यमेव तद्यत्कविराह ।

कस्यैकान्तं सुखमुपगतो दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासत । ते कवषमैलूषं सोमादनयन्दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षिष्टेति ।

साचिव्ये मामेवान्यान्सर्वाननादृत्य राजाऽयौक्षीदतोऽभियुक्तेन मनसा मया कार्यमनुष्ठेयम् ।

अस्मिन्क्षेत्रे विपुलं धान्यमवाप्सम् ।

अङ्गीकृतं महत्कार्यं पारयितुमक्षमा वयमुदस्राक्ष्म ।

अखिला मनोरथा मेऽफालिषुरतोऽहं सुखमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषम् ।

किं नाद्याप्यग्निरथमद्राष्ट प्रत्यहं त्रिरनेन मार्गेण स नीयते ।

मुक्तकेशीं मां दृष्ट्वा दुर्योधनस्य भार्या भानुमत्यहसीत्तन्मे दहति देहमित्यब्रवीद्भीमं द्रौपदी ।

असमर्थोऽयमर्जुनो धार्तराष्ट्रैः सह योद्धुमतः सङ्ग्रामान्न्यवर्तिष्टेति जना ब्रूयुः ।

भार्या मे पुत्रमसविष्ट । अतो जातकर्मादिसंस्काराणां संभारान्करोमि ।

अधुनैव सोऽत्रागत्यायं पुरुषः सुविनीतोऽयं दुर्विनीत इति बहु प्रालापीत् । मैवं पुनः प्रलपीदित्येकदा तं भृशं ताडय ।

अस्माभिराज्ञप्तः पौराणिकः पुराणकथाः कथयितुमारब्ध तदेहि श्रोतुम् ।

परिचारकं मे दन्दशूकोऽदाङ्क्षीत्तत्त्वरस्व भिषजं गत्वौषधमानय ।

इयन्तं कालमुद्यमं कुर्वन्नपि सुखं नालप्सि तस्मान्नियतिर्बलीयसी ।

महता प्रयत्नेन तेन संचितं धनमहृथास्तस्मात्पापोऽसि गर्हणीयचरितोऽसि ।

तेऽभ्यगुर्भवनं तस्य सुप्तं चैक्षिषताथ तम् ॥
अवोचत्कुम्भकर्णस्तं वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत् ।
न त्वं सर्वं तदश्रौषीः फलं तस्येदमागमत् ॥
प्राज्ञवाक्यान्यवामंस्था मूर्खवाक्येष्ववास्थिथाः ।
अध्यगीष्टाश्च शास्त्राणि प्रत्यपत्था हितं न च ॥
मूर्खास्त्वामववञ्चन्त ये विग्रहमचीकरन् ।
अभाणीन्माल्यवान्युक्तमक्षंस्थास्त्वं न तन्मदात् ॥
ततोऽक्रन्दीद्दशग्रीवस्तमाशिश्वसदिन्द्रजित् ।
निरयासीच्च संक्रुद्धः प्रार्चिचच्च स्वयंभुवम् ॥
सोऽलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनं च जयावहम् ॥
प्रोदपाति नभस्तेन स च प्रापि महागिरिः ।
यस्मिन्नज्वालिषू रात्रौ महौषध्यः सहस्रशः ॥

एतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं वासिष्ठः सात्यहव्योऽत्यरातये जानंतपये प्रोवाच । तस्माद्वत्यरातिर्जानंतपिरराजा* सन्विद्यया समन्तं सर्वतः

*સમાસને અન્તે આવેલા કેટલાક શબ્દોમાં અન્ત્ય વર્ણમાં જે ફેરફાર થાય છે તે अ અથવા अन् પૂર્વપદ હોય એવા તત્પુરુષ સમાસમાં એટલે નञ् તત્પુરુષમાં થતા નથી.

पृथिवीं जयन्परीयाय । स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्योऽजैपीर्वै समन्तं सर्वतः पृथिवीं महन्मा गमयेति । स होवाचात्यरातिर्जानंतपिर्यदा ब्राह्मणोत्तरकुरूञ्जयेयमथ त्वमु हैव पृथिव्यै* राजा स्याः सेनापतिरेव तेऽहं स्यामिति । स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्यो देवक्षेत्रं वै तन्न वै तन्मर्त्यो जेतुमर्हत्यद्रुक्षो† वै म ‡आऽत इदं दद इति । ततो हात्यरातिं जानंतपिमात्तवीर्यं निःशुक्रममित्रतपनः शुष्मिणः शैब्यो राजा जघान ।

---

૧. શત્રુઓએ વીસ ગામ બાળ્યાં છે (दह्) અને હવે રાજધાની તરફ કૂચ કરે છે.

૨. પાંજરાંમાં પૂરેલાં પંખીઓ બધાં ઊડી ગયાં છે (उद्+डी આ.).

૩. જે મિત્રોની હું આટલો બધો વખત વાટ જોતો હતો તેઓ આવ્યા છે (आ+गम् અથવા आ+इ) અને તેઓ ગાડીમાંથી હમણાંજ ઊતર્યા (अव+तृ).

૪. વાડીમાં ઝાડોની ડાળીઓ અમોએ કાપી નાખી છે (लू અથવા छिद्).

૫. તેઓએ ખેતીવાડીના કામ માટે સિંધુની જોડે સંબંધ રાખતી ઘણી ખાઈઓ ખોદી છે (खन्).

૬. જ્યારે તે એમ બોલ્યો (वच्) કે દસ દિવસમાં હું સંસ્કૃત પણ્ડિત થઈ શકું ત્યારે હું હસ્યો (स्मि).

૭. યજ્ઞદત્તે થોડા દિવસ ઉપર પોતાના દીકરાનું જનોઈ કર્યું (कृ, वि+धा અથવા अनु+स्था) તે પ્રસંગે તેણે બ્રાહ્મણોને બહુ દક્ષિણા આપી (दा).

૮. મદદ માટે પોતે ગોવિન્દને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું છે એ તેમને હમણાંજ સાંભર્યું (स्मृ).

૯. બીતા મા (भी मा સાથે) આ તમે મોં આગળ જુઓ છો તે નાગ નથી પણ દોરડું છે.

---

* ચતુર્થી ષષ્ઠીના અર્થમાં વપરાઇ છે.

† આ ઠેકાણે द्रुह् ને સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે સાતમો પ્રકાર લગાડ્યો છે અને તેના द् નો ध् થયો નથી.

‡ વેદની ભાષામાં ઉપસર્ગ ક્રિયાપદની પૂર્વે લાગેલોજ આવતો નથી, એઓની વચ્ચે બીજા શબ્દો પણ આવે.

૧૦. અંગ્રેજોએ આગેવાન ફીતુરીઓને મારી નાખ્યા છે (वध्) અને દેશને પાછો વશ કીધો છે (पुनर्+जि).

૧૧. તેના નિરંતર ઘેર બેસી રહેવાથી અને કંઈ પણ કામ નહિ કરવાથી ગરીબાઈ અને ઘણા દુઃખકારક રોગો નીપજ્યા છે (जन् અથવા निस्+पद्).

૧૨. જે ઘરેણાં મેં તમને કરવાનાં કહ્યાં હતાં તે તમે કર્યાં છે (कृ)? જો તમે કર્યાં હોય તો મને બતલાવો.

૧૩. રાજાના મોજણીદારોએ હજી જમીન માપી નથી (मा).

૧૪. હવે આ કાગળો કશા કામના નથી, માટે તે બધા અમે ફાડી નાખ્યા છે (दॄ).

૧૫. તેણે ઓસડ વાટ્યું છે (क्षुद्), વાસણ ખાલી કર્યું છે (रिच्), તેમાં તે (ઓસડનો) ભુકો નાખ્યો છે (नि+क्षिप्), પાણી *રેડ્યું છે, અને તે દેવતા ઉપર મૂક્યું છે.

૧૬. ગોવિન્દની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ છે (तृप्) અને હવે તે સુખી છે.

૧૭. તેણે સંસાર તજ્યો છે (परि+त्यज्) અને હવે સંન્યાસી થયો છે (परि+व्रज्).

૧૮. તેઓએ કાલે જે ધન આપ્યું તે હજી અમે અંગીકાર કીધું નથી (प्रति+ग्रह्).

૧૯. તેઓએ પોતાના રાજાને ઇમાનદારીથી સેવ્યો છે (सेव्).

૨૦. વેપારીઓએ બજારમાંથી સઘળું રૂ ખરીદ્યું છે (परि+क्री) અને તે વિલાયત મોકલી દીધું છે (प्र+हि).

૨૧. વાંદરાઓએ ઘરનું છાપરૂં ભાંગી નાખ્યું છે (भञ्ज्).

૨૨. તે ભાઇઓએ ઘરડાઓની મીલકત વહેંચી લીધી છે (वि+भज्).

૨૩. મેં લોકોનાં સઘળાં મેહેણાં શાન્ત રીતે સહન કર્યાં છે (सह्) અને અખંડ રાજ ચલાવવાનો જુમ્મો વેઠ્યો છે (वह्).

૨૪. તે બે રાજાઓએ લડાઈને માટે પોતાનાં લશ્કરો સજ્જ કર્યાં છે (सम्+नह्).

---

*जलेन पृ અથવા सिच् नि જોડે, વાપરો. नि પછી सिच् આવે ત્યારે षिच् થાય છે.

ભાગ ૨.

આશીર્વાદાર્થ.

૧. આ અર્થના પરસ્મૈપદ પ્રત્યય હ્યસ્તનભૂતકાળના પ્રત્યયોની પૂર્વે यास् લગાડ્યાથી થાય છે. ત્રીજા પુરુષનું બહુવચન यासुः છે, અને ત્રીજા અને બીજા પુરુષના એકવચનના પ્રત્યય त् અને स्नी પૂર્વે यास् ના स्નો લોપ થાય છે.

૨. આત્મનેપદ વિધ્યર્થ પ્રત્યયની અને તેમાં त् અને थ् આવે છે તેની પૂર્વે स् ઉમેરવો. આ પ્રમાણે જે પ્રત્યય થાય તે આત્મનેપદ આશીર્વાદાર્થ પ્રત્યય સમજવા. षीध्वम्નું ૯૫ પૃ૦ ૪માં કહેલી હકીકત હોય ત્યારે षीढ्वम् થાય છે.

૩. પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો અવિકારક છે અને આત્મનેપદ પ્રત્યયો વિકારક છે.

પરસ્મૈપદી રૂપો વિષેના નિયમો.

૪. ૧૫ પાઠમાં ભાગ ૨ માંના ૨. (અ). (આ). (ઇ). (ઉ). (ઊ). અને (એ) નિયમો અહિં પણ લાગુ પડે છે.

૫. ૧૨૧ પૃ૦ ૨. (ઈ). કલમમાં કહેલા ધાતુઓના અન્ત્ય સ્વરનો ए થાય છે.

૬ બીજા આકારાન્ત ધાતુઓના आની પૂર્વે સંયુક્તવ્યંજન આવે તો તેના आનો વિકલ્પે ए થાય છે; જેમકે ग्लै ધાતુ ઉપરથી ग्लेयात्–ग्लायात्, ग्लेयास्ताम्–ग्लायास्ताम् વગેરે.

આત્મનેપદી રૂપો.

૭. सेट् ધાતુની પછી પ્રત્યય પૂર્વે इ મૂકવામાં આવે છે અને वेट् ધાતુઓ પછી વિકલ્પે इ મુકાય છે.

૮. દીર્ઘ ऋકારાન્ત ધાતુ, જો (હ્રસ્વ) ऋની પૂર્વે સંયુક્તવ્યંજન આવે તો (હ્રસ્વ) ऋકારાન્ત ધાતુઓ અને वृ વિકલ્પે इ લે છે; જેમકે वृ ઉપરથી वरिषीष्ट, वृषीष्ट (નીચેની કલમ જુઓ), અને स्तृ ઉપરથી स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट.

૯. જ્યારે પ્રત્યયની પૂર્વે इ આવતો નથી ત્યારે અન્ત્ય ऋ અથવા ॠનો, અથવા ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થતો નથી; જેમકે हृ ઉપરથી हृषीष्ट, स्तॄ ઉપરથી स्तरिषीष्ट, स्तीर्षीष्ट, અને मुच् નું मुक्षीष्ट.

૧૦. ગણકાર્યરહિત કાળ અને અર્થનાં કર્મણિ અથવા ભાવે રૂપો કરવાને માટે તયાર કરેલા અંગને આત્મનેપદ પ્રત્યયો લગાડવાનો સામાન્ય નિયમ આ કાળમાં પણ લાગુ પડે છે. વળી ૧૨૧ પૃ૦ ૩. કલમ પણ આ અર્થમાં લાગુ પડે છે.

कृ.

પરસ્મૈપદ.

	એ. વ.	દ્વિ. વ.	બ. વ.
૧ લો પુ.	क्रियासम्	क्रियास्व	क्रियास्म
૨ જો ,,	क्रियाः	क्रियास्तम्	क्रियास्त
૩ જો ,,	क्रियात्	क्रियास्ताम्	क्रियासुः

આત્મનેપદ.

૧ લો પુ.	कृषीय	कृषीवहि	कृषीमहि
૨ જો ,,	कृषीष्ठाः	कृपीयास्थाम्	कृषीढ्वम्
૩ જો ,,	कृषीष्ट	कृषीयास्ताम्	कृपीरन्

(અ). પ્રત્યેકને લાગુ પડતા નિયમો આપી નીચેનાં રૂપો સમજાવો:—

दिश्यात्, दिक्षीष्ट, रुध्यात्, रुत्सीष्ट, उच्यात्, स्मर्यात्, स्तर्यात्, नीयात्, नेषीष्ट, देयात्, दासीष्ट, घाक्षीष्ट, गाहिषीष्ट, म्रेयात्, घ्रायात्, तीर्यात्, पूर्यात्, उह्यात्, वक्षीष्ट, मोदिषीष्ट, धुक्षीष्ट, दुह्यात्.

(આ). નીચેના ધાતુઓનાં આશીર્વાદાર્થ રૂપો આપો.—

हृ, स्तृ, वप्, यज्, सह्, नह्, रुह्, लिह्, बन्ध्, ग्लै, हा, भिद्, भू, वृत्, रुच्, द्रु, लू, सो, स्तु, रु, शास्.

પાઠ ૨૫.

ઇચ્છાદર્શક રૂપ.

૧. (અ). ૧૧. પાઠમાં અને ૧૯૨ પૃ૦ ૩ કલમમાં આપેલા સામાન્ય નિયમો પ્રમાણે ધાતુ દ્વિર્ભાવ પામે છે અને પછી તેને स प्रत्यय લાગે છે. ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં स માં अ ઉમેરાય છે.

(આ). અભ્યાસમાં अ ને બદલે इ થાય છે.

૨. ધાતુ सेट् છે કે अनिट् છે તે ઉપર નજર રાખી स् ની પહેલાં इ મૂકવી કે ન મૂકવી, પરંતુ નીચેના અપવાદ ધ્યાનમાં રાખવા.

(અ). ग्रह, गुह्, અને જે ધાતુને છેડે (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) उ વર્ણ હોય તેને इ લાગતી નથી; જેમકે जिघृक्षति, बुभूषति.

(આ). दृ આ., धृ આ., कृ, गृ, આટલા છઠ્ઠા ગણના ધાતુઓ, અને स्मि, पू આ., अञ्, प्रच्छ्, ऋ અને अश् એઓને इ લાગે છે; જેમકે पिपृच्छिषति, दिधरिषति વગેરે.

(ઇ). ऋ અથવા इव् અન્તે હોય એવા ધાતુઓ, અને वृ, दम्भ्, श्रि, यु, स्तृ અને ज्ञप् ને इ વિકલ્પે લાગે છે; જેમકે दिव्*ઉપરથી दुद्यूषति અથવા दिदेविषति; श्रि ઉપરથી शिश्रीषति, અથવા शिश्रयिषति વગેરે.

૩. નીચેના અપવાદ ધ્યાનમાં રાખી ગુણ વિષેના સામાન્ય નિયમો† ધાતુને લગાડવાઃ—

(અ). ધાતુમાં જે स् વધે છે તેની પૂર્વે इ ન આવે તો इ, उ, ऋ (ત્રણે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) જે ધાતુને અન્તે અથવા ઉપાન્તે આવ્યા હોય એવા ધાતુઓના સ્વર ગુણ પામતા નથી; જેમકે बुभूषति, निनीषति.

(આ). रुद्, विद् અને मुष् ગુણ પામતા નથી; જો स् ની પૂર્વે इ આગમ આવે તો જે ધાતુને ઉપાન્તે (હ્રસ્વ) इ કે उ હોય અને આદિએ કોઈ પણ વ્યંજન હોય અને અન્તે य् કે व् સિવાય વ્યંજન હોય તે ધાતુ વિકલ્પે ગુણ પામે છે; જેમકે रुरुदिषति, मुमुदिषते અથવા मुमोदिषते વગેરે.

૪. જ્યારે स ની પૂર્વે इ લાગતી નથી ત્યારે સ્વરાન્ત ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે; કેમકે जि 'જીતવું' ઉપરથી जिगीषति. हन् નો પણ अ લંબાય છે.

૫. (અ). ग्रह्, स्वप् અને प्रच्छ ના र् અને व् નો ऋ અને उ થાય છે; જેમકે सुषुप्सति (૧૦૫ પૃ૦ ૬ જુઓ).

(આ). અભ્યાસમાં द्युत् ના य् નો इ થાય છે.

(ઇ). નીચેના ધાતુના સ્વરને બદલે इ થાય છે, અને ધાતુ દ્વિર્ભાવ પામતા નથીઃ—

मि, मी, मा, दा, धा, અને दा, धा, એવાં રૂપ ધરનાર બીજા ધાતુઓ, रभ्, लभ्, शक्, पत्, पद्. આ ધાતુઓ મધ્યે જેઓને અન્તે સ્વર છે તેઓમાં त् વધારાય છે:

---

* ૨૨૨ પૃ૦ + નોધ જુઓ † ૧૫ પૃ૦ ૬ કલમ જુઓ.

(ઈ). आप् નું ઇચ્છાદર્શક રૂપ ईप्सति થાય છે, અને ज्ञप् નાં ज्ञीप्सति અને जिज्ञपयिषति થાય છે.

(ઉ). दम्भ् નાં ત્રણ રૂપ થાય છે, धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति. तन्* નાં तितांसति, तितंसति, અને तितनिषति થાય છે; અને पत् નાં पित्सति અને पिपतिषति થાય છે.

(ઊ). पू આ. નું पिपविषते અને यु નું इ લે છે ત્યારે यियविषति થાય છે.

(એ). ऋ નું अरिरिषति થાય છે, અને प्रति ઉપસર્ગપૂર્વક इ નો જ્યારે 'ખાતરી કરવી' અર્થ હોય ત્યારે प्रतीषिषति થાય છે. इ 'જવું' ના અર્થમાં गम् આદેશ લે છે.

(એ). અભ્યાસની પછી जि ના ज् નો ग् થાય છે, हि અને हन्‌ના ह् નો घ् અને चि ના च् નો વિકલ્પે क् થાય છે.

૬. પ્રેરકનાં અથવા દશમા ગણનાં અંગ ઉપરથી ઇચ્છાદર્શક રૂપ સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે થાય છે.

૭. ૧૯૨ પૃ૦ ૪ કલમ પ્રેરકનાં અને દશમા ગણના ધાતુનાં અંગ ઉપરથી ઇચ્છાદર્શક રૂપ કરતી વખતે લાગુ પડે છે.

૮. (અ). મૂળધાતુને જે પદ (પરસ્મૈપદ, આત્મનેપદ, કે ઉભયપદ) લાગે છે તેજ તે ધાતુનાં ઇચ્છાદર્શક રૂપને લાગે છે.

(આ). ज्ञा, श्रु, स्मृ અને दृश्‌નાં ઇચ્છાદર્શક રૂપો આત્મનેપદી છે.

कृ+स–कृ ૪. પ્રમાણે કેમકે ૨. પ્રમાણે सને इ લાગતી નથી–कीर् ૨ પૃ૦ ૮. પ્રમાણે, કેમકે ऋનો ૩. (અ). પ્રમાણે ગુણ થતો નથી–चिकीर् ૧ (અ). પ્રમાણે–પછી स् નો ष् થયો અને ૧. પ્રમાણે તેને अ લગાડ્યો એટલે चिकीर्षति રૂપ સિદ્ધ થયું.

मृ ધાતુ ૮. (અ). પ્રમાણે પરસ્મૈપદી છે. मृ+स-मृ-मूर-मुमूर-मुमूर्षति.

भू+स—बुभू ૧. (અ). પ્રમાણે—बुभूषति એમાંના स ને ૨. (અ). પ્રમાણે इ આવતી નથી અને ऊ ૩. (અ). પ્રમાણે ગુણ પામતો નથી.

ग्रह्+स–जग्रह्–जिग्रह्+स કેમકે सની પૂર્વે ૨. (અ). પ્રમાણે इ આગમ આવતો નથી—जिगृह ૫. (અ). પ્રમાણે–जिगृढ्–जिघृढ्–जिघृक्–जिघृक्+सति–जिघृक्षति.

---

* तन् અને पत् આ स् પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે सेट् એટલે वेट् છે.

द्युत्+स-दिद्युत् ૫. (આ). પ્રમાણે-दिद्योत् અથવા दिद्युत् ૩. (આ). પ્રમાણે. स ની પૂર્વે इ આગમ ૨. પ્રમાણે આવ્યો અને ૮. (અ). પ્રમાણે આત્મનેપદ પ્રત્યય લાગ્યા એટલે दिद्योतिषते અથવા दिद्युतिषते.

भिद्+स-बिभिद् ૧. (અ). પ્રમાણે; ૩. (અ). પ્રમાણે ગુણ થતો નથી એટલે बिभित्सति.

૯. (અ). ઇચ્છાદર્શક ધાતુનાં રૂપને (અંગને) उ લગાડ્યાથી 'ઇચ્છનાર' દર્શક નામ બને છે. આ ક્રિયાવાચક નામો બીજી વિભક્તિનું નામ (કર્મ તરીકે) લે છે; જેમકે चिकीर्षुः कटम्.

(આ). आ વધારવાથી ભાવવાચક નામ બને છે; જેમકે जिज्ञासा 'જાણવાની ઇચ્છા'.

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नपरिसमाप्तय इष्टदेवतां स्तौति ।

स्वयंवरकाले सीतां लिप्सवो रावणादयो बहवो राजानो विदेहाञ्जग्मुः । किं तु रुद्रधनुर्नमयितुमशक्ताः सर्वे भग्नाशा बभूवुः ।

अभितापसंपदमथोष्णरुचिर्निजतेजसामसहमान इव ।
पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधेरधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥

ब्रह्मतत्त्वं जिज्ञासमानः कश्चिदाचार्यमुपेत्याध्यापय भो ब्रह्मेत्युवाच ।

तस्यां सभायामेव दुर्योधनं गदाघातेन जिघांसुर्भीमसेनो युधिष्ठिरेण निवारितः ।

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम् ।
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः ॥

प्रासादतलमारुरुक्षुः सोपानपङ्क्तिषु पदं निधत्ते ।

यूरोपीयवैभवं दिदृक्षमाणाः प्रतिसंवत्सरं कतिचिद्भरतखण्डीया अङ्गभूम्यादिदेशानग्निनौकाभिर्गच्छन्ति ।

ब्राह्मणो बुभूषू राजर्षिर्विश्वामित्र उग्रं तपश्चक्रे ।

प्रभूतवर्षणादस्या नद्याः कूलं पिपतिषति । तदस्मिन्मा पदं निधेहि ।

सूर्यवंशसंभवानां राज्ञां यशो जिगासुः कालिदास आह ।

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

भूरि धनमादित्सुना बलेनानुगम्यमानः शरदारम्भे दिगन्ताञ्जिगीषू रघुरयोध्यायाः प्रतस्थे।

बटुमुपनिनीषुराचार्यः स्वाधिकारसिद्धये कृच्छ्रत्रयं कुर्यात्।

राजगृहं प्रविविक्षुर्ऋषिकुमारको हठान्निःसारितो दुर्विनीतैर्द्वारपालैः।

आत्मनः कौशलं दिदर्शयिषन्त्यङ्गना महान्तं कालमनृत्यत्।

अर्थयन्ते द्विजन्मानस्तस्मादर्थं यियक्षवः।
अर्थापयत्यसौ सम्यग् दुर्बुद्धं वैदिकं वचः॥

---

૧. તે કુતરો **મરવામાં** છે* (मृ); એને છેડો મા.

૨. તે ઝાડની ડાળી **વાળવાને ઇચ્છાતુર હોવાથી** (પ્રેરકભેદી नम्) તેણે પોતાનો હાથ ઉગામ્યો.

૩. ઘણું સખત તોફાન થઈ આવ્યું, સૂર્ય દેખાઈ શકે નહિ એવો થયો, અને પવન બધાં ઝાડને મૂળથી **ઉખેડવા ઇચ્છતો હોય** (उद् + मूल) અને બધાં ઘરનો **નાશ કરવા ઇચ્છતો હોય** (भञ्ज्) એવું દેખાયું.

૪. વિશ્વામિત્રે હજાર વરસ લગણ તપ કર્યાં, અને ત્યાંસુધીમાં તેનું બધું કાઠું બ્રહ્મના તન્માત્ર તત્ત્વથી દીપતું તેજસ્વી થયું, અને તે પોતાના અસાધારણ [ચમત્કારિક] તેજથી બધી સૃષ્ટિને **બાળી નાખવાની તૈયારીમાં હોય** (दह्) એવો દેખાયો.

૫. પોતાનાં સગાં પોતાની સાથે **લડવાને તૈયાર** (युध्) જોઈને તેનો ચહેરો ફીકો પડ્યો.

૬. આ છોકરૂં **ઉંઘાકળું થયું છે** (स्वप्); એને ઘોડીઆમાં મૂકો અને હિંડોળી ઉંઘાડો.

૭. એક માણસ બારણે ઉભો છે તે ઘણી અગત્યની બાબતો વિષે તમારી સાથે **વાત કરવા ઇચ્છે છે** (वच्).

૮. જેને સંસારના બન્ધથી **મુક્ત થવું હોય** (मुच्) તેણે તત્ત્વ જાણનાર પાસે જવું, બ્રહ્મ ઓળખવો, અને તેને વિષે ચિન્તન કરવું.

૯. પુનર્વિવાહની રૂઢિ જે **દાખલ કરવા ઇચ્છતો હોય** (प्र + वृत् પ્રેરકભેદ) તેણે એકદમ કામે વળગવું; તકરાર કરવાનો વખત ગયો છે.

---

* જે જાડા અક્ષરમાં લખેલા છે તેને ઠેકાણે ઇચ્છાદર્શક રૂપ વાપરવું.

૧૦. તે લડાઈમાં એક સિપાઈ હતો અને તે ઘાયલ થવાથી ઘણી તીક્ષ્ણ **તરસથી [પાણી પીવાની ઇચ્છાથી]** (पा) પીડાયો.

૧૧. ધૃષ્ટકેતુ એક ઋષિને ભૂલથી શત્રુ સમજીને તરવારથી **મારવા જતો હતો** (प्र+हृ) એવામાં મેં તેનો હાથ પકડી લીધો.

૧૨. ગંગાના પવિત્ર પાણીમાં **નાહવાની ઇચ્છા રાખતો** (स्ना) અને ત્યાં બે વરસ સાંખ્યદર્શનનું અધ્યયન કરવાને **રહેવા ઇચ્છતો** (नि+वस्) હું કાશી ગયો.

૧૩. ફૂલ **ચુંટવાની ઇચ્છા રાખતી** (अव+चि) બે છોકરીઓ વાડીમાં ગઈ.

૧૪. દુનીઆ **સરજવાને ઇચ્છાતુર** (सृज्) સ્વયંભૂ દેવ જે પાણીએ આખા અવકાશને ઢાંકી મૂક્યું હતું તેની સપાટી ઉપર દેખાયો.

૧૫. જે પોપટને આજે સવારે પાંજરામાં ઘાલ્યો હતો તે **ઊડી જવાની તૈયારીમાં** છે (डी અથવા उद्+पत्).

શબ્દકોશ ૨૫.

अधिकार પુ. કોઈ પણ ધર્મક્રિયા કરવાને યોગ્યતા.

अपराम्बुनिधि પુ. (अपर બીજો એટલે પશ્ચિમનો, અને अम्बुनिधि સમુદ્ર) પશ્ચિમ સમુદ્ર.

अभिचैद्यम् ક્રિ. વિ. (चैद्य પુ. ચેદિનો રાજા અને કૃષ્ણનો શત્રુ, એ શબ્દ ઉપરથી) ચૈદ્ય તરફ.

अभिताप પુ. ઘણોજ બળતો તાપ.

अर्थ् ૧૦ ગ. આ. યાચવું.

अर्थापय નામધાતું. ઉ. સ્પષ્ટ કરી સમજાવવું.

अल्पविषया સ્ત્રી. ટુંકા વિષયવાળી, ટુંકી.

अविघ्न પુ. સ્ત્રી. ન. વિઘ્નરહિત, ઇજા વગરનું.

अस्तगिरि પુ. પશ્ચિમનો પર્વત જેના ઉપર સૂર્ય, ચન્દ્ર, અને તારા આથમે છે એવું કલ્પેલું છે તે.

आचार्य પુ. વિદ્યાર્થીને જનોઈ પહેરાવી વેદ શિખવે તે ધર્મગુરુ.

आशा સ્ત્રી. ઉમેદ.

इष्टदेवता સ્ત્રી. ઇષ્ટદેવ, આરાધ્ય દેવતા, રક્ષણ કરનાર દેવ.

उग्र પુ. સ્ત્રી. ન. સખત, તીક્ષ્ણ.

उडुप પુ. ન. ત્રાપો, કોટીઉં.

उष्णरुचि પુ. સૂર્ય.

कतिचित् સર્વ૦ કેટલાએક.

कार्यद्वयाकुल પુ. સ્ત્રી. ન. એકજ વખતે બે વસ્તુઓ કરવાની હોવાથી વ્યગ્ર થએલો.

कूल ન. કિનારો.

कृच्छ्रत्रय न. (कृच्छ्र न. પ્રાયશ્ચિત્ત અને त्रय ત્રણ) ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત.
ग्रह् सम् જોડે, સંગ્રહ કરવો, ભેગું કરવું.
दिगन्त પુ. દિશાઓનો છેડો, બધી દિશાના દેશ.
दुर्बुद्ध પુ. સ્ત્રી. ન. સમજવું કઠણ પડે એવું, ગૂઢ.
द्वारपाल પુ. દરવાન, દ્વારરક્ષક.
नी उप જોડે, જનોઈ દેવું; ઉપનયન કરવું.
पङ्क्ति સ્ત્રી. હાર, લીટી.
पत् अभि જોડે, કોઈની તરફ કૂદવું.
परिसमाप्ति સ્ત્રી. છેડો, સંપૂર્ણત્વ.
प्रचण्ड પુ. સ્ત્રી. ન. બળતું, ઉગ્ર.
बल ન. સૈન્ય.
भग्न भञ्ज् 'નાશ કરવો' નો કર્મણિ ભૂ. કૃ; નાશ પામેલું.
भूरि પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું.
मुर પુ. વિષ્ણુ અથવા કૃષ્ણના શત્રુનું નામ છે.
यूरोपीय પુ. સ્ત્રી. ન. યૂરોપખંડનું.
रुह् अधि જોડે, ચઢવું.
वर्षण ન. વરસવું, વરસાદ.
वृ १० ગ. नि જોડે, સામા થવું, વારવું.
वैदिक પુ. સ્ત્રી. ન. વેદનું.
संभव પુ. જન્મ.
सांख्य ન. એક દર્શન એટલે શાસ્ત્રનું નામ છે.
सिद्धि સ્ત્રી. સંપૂર્ણત્વ.
सृ (પ્રેરક) निर् જોડે, હાંકી કાઢવું, કાઢી મૂકવું.
सूर्यवंश પુ. સૂર્યનું કુળ.
सोपान ન. દાદર, પગથીઆં.
हठात् ક્રિ. વિ. જોરજુલમથી.

ઉગામવું नम् उद् જોડે, પ્રેરક.
ઘોડીઉં प्रेङ्खा સ્ત્રી.
ચમત્કારિક अद्भुत પુ. સ્ત્રી. ન.
છેડવું तुद्.
તકરાર वादविवाद પુ.
તત્ત્વ જાણનાર तत्त्वविद् પુ.
તન્માત્ર तन्मात्र ન.
તીક્ષ્ણ प्रबल પુ. સ્ત્રી. ન., बलीयस् પુ. સ્ત્રી. ન.
તેજસ્વી देदीप्यमान પુ. સ્ત્રી. ન., विभ्राजमान વર્તમાન કૃ.
દીપતું उत्तेजित કર્મણિ ભૂ. કૃ., उद्दीपित કર્મણિ ભૂ. કૃ.
ન દેખાઈ શકે એવું अदृश्य પુ. સ્ત્રી. ન.
પાંજરૂં पञ्जर. પુ.
પીડાયું, પીડાયલું आर्त्त ભૂ. કૃ., अर्दित કર્મણિ ભૂ. કૃ.
ફીકું पाण्डु પુ. સ્ત્રી. ન., विवर्ण પુ. સ્ત્રી. ન.
બન્ધ बन्धन ન., निगड પુ. ન.
રૂઢિ विधि પુ., पद्धति સ્ત્રી.
સખત प्रचण्ड પુ. સ્ત્રી. ન.
સગું ज्ञाति પુ., बन्धु પુ.
હિંડોળવું दोलय નામધાતુ, आन्दोलय નામધાતુ.

પાઠ ૨૬.

ધાતુસાધિત શબ્દો.

૧. હેત્વર્થ કૃદન્તનો પ્રત્યય तुम् છે. તેની પૂર્વે જો ધાતુ सेट् હોય તો इ મુકાય છે, अनिट् હોય તો મુકાતી નથી. અને सेट् અને अनिट् એ હોય તો તે વિકલ્પે મુકાય છે.

૨. અ. ભૂતકૃદન્તના त પ્રત્યયને અવિકારક* સમજવો.

એટલે એ પ્રત્યય પૂર્વે ગુણ થતો નથી (૧૫ પૃ૦ ૬ જુઓ) અને ૧૦૮ પૃ૦૪. અને ૨ પૃ૦ ૮. જેવા નિયમો લાગુ પડે છે, कृ-कृत,वद्, उदित.

આ. इ આગમ માટેનો સામાન્ય નિયમ ધ્યાનમાં રાખવો. તોપણ એ નિયમના ઘણા અપવાદ છે.

ઇ. નીચેના ધાતુ इ પામતા નથીઃ—

(૧) જેને અન્તે इ, उ અને ऋ હોય એવા; જેમકે नु-नुत, भू-भूत, कॄ-कीर्ण.

(૨) જેઓને ગમે તે કોઈ પણ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે इ આવે છે એવા,

ઉદાઃ—इष्-इष्ट (૧૧૪ પૃ૦ ૨ જુઓ), दृम्भ्-दब्ध (૨૧૬ પૃ૪ ૨. ઇ.) सिव्-स्यूत† (૨૧૬ પૃ૦ ૨. ઇ.), मुह्-मुग्ध, मूढ (૯૫ પૃ૦ ૬. અને ૧૦૫ પૃ૦ ૧. અ.). क्रम्-क्रान्त (૨૨૪ પૃ૦ ૬. અ. અને નીચેની ઐ.) અને બીજા કેટલાએક પણ છે.

ઈ. અન્ત્ય द् અને र् ની પછી त ને બદલે न આવે છે; જેમકે भिद् ઉપરથી भिन्न, शॄ ઉપરથી शीर्ण.

ઉ. વળી ધાતુ આકારાન્ત હોય અને તેને આદિએ य्. व्, र्, કે ल् વાળું સંયુક્તવ્યંજન હોય તોપણ तનો न થાય છે, અને વળી બીજા કેટલાએક ધાતુ પછી પણ तનો न થાય છે.

અપવાદઃ—नुद्, विद् ૭ ગ. उन्द्, त्रै, घ्रा, અને ह्री એટલામાં त ને બદલે न વિકલ્પે થાય છે; અને ध्या, ख्या અને मद् પછી तનો न થતો નથી.

ઊ. शी, स्विद् ૧ ગ., मिद्, क्ष्विद् અને धृष् એટલા જ્યારે इ લે છે ત્યારે તેમના સ્વરનો ગુણ થાય છે.

---

* એટલે અંગમાં ગુણ કે વૃદ્ધિ ન કરાવે એવો પ્રત્યય.

† અંતઃસ્થ અથવા અનુનાસિક સિવાય કોઈ પણ વ્યંજનથી શરૂ થતા અવિકારક પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય व् નો ऊ થાય છે; અને ऊ પૂર્વના अ અથવા आ જોડે મળે ત્યારે બે સ્વરોને ઠેકાણે વૃદ્ધિ અથવા औ થાય છે.

એ. यम्, रम्, नम्, गम्, हन्, मन्, तन्, क्षण्, क्षिण्, ऋण्, અને वन्ના અનુનાસિકનો લોપ થાય છે; જેમકે गम् ઉપરથી गत, અને तन् ઉપરથી तत.

ઐ. આ સિવાયના જે ધાતુઓને છેડે अम् અને अन् હોય તેવા ધાતુઓ જ્યારે इ લેતા નથી ત્યારે તેમનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે शम्-शान्त, क्षम्-क्षान्त, दम्-दान्त (૨૨૪ પૃ૦ ૬.અ.અને ૯૫ પૃ૦ ૬. પ્રમાણે)

ઓ. જ્યારે તેની પૂર્વે इ આવતી નથી ત્યારે ઉપાન્ત્ય અનુનાસિક લોપાય છે; જેમકે रञ्ज्-रक्त, अञ्ज्-अक्त.

૩. અ. કર્મણિભૂતકૃદન્તને वत् લગાડ્યાથી કર્તરિભૂતકૃદન્ત થાય છે; જેમકે कृ ઉપરથી कृतवत्, लभ् ઉપરથી लब्धवत्, कृतवान्, लब्धवान् પ્રથમા એ. વ.

આ. આ રૂપનું સ્ત્રીલિંગ ई વધાર્યાથી થાય છે; જેમકે कृतवती.

૪. અ. પરોક્ષભૂતકાળના અવિકારક પ્રત્યયોની પૂર્વે (જેવાકે ત્રીજા પુરુષના બહુવચનની પૂર્વે) ધાતુનું જે રૂપ થતું હોય તેને પરસ્મૈપદી રૂપમાં वस् અને આત્મનેપદી રૂપમાં आन લગાડ્યાથી પરોક્ષભૂતકાળનો કર્તરિકૃદન્ત થાય છે.

આ. જ્યારે આ ઉપરનું રૂપ એકસ્વરી હોય અથવા ધાતુને છેડે आ હોય ત્યારે वस् ની પૂર્વે इ મૂકવામાં આવે છે; वस् ધાતુ પણ इ લે છે; જેમકે दा ઉપરથી ददिवस्, पत् ઉપરથી पेतिवस्, कृ ઉપરથી चकृवस्–चक्राण, हृ ઉપરથી जहृवस्–जह्राण.

ઇ. गम्, हन्, विद् ૬ ગ., विश्, અને दृश् પછી वस् વિકલ્પે इ લે છે; જેમકે गम् ઉપરથી जग्मिवस् કે *जगन्वस्.

ઈ. वस् અને आन પર છતાં बन्ध्, अञ्ज् વગેરે કેટલાએક ધાતુઓ અનુનાસિકનો લોપ કરે છે, અને દીર્ઘ ऋકારાન્ત ધાતુઓ ગુણ પામતા નથી; જેમકે आजिवस्, तितीर्वस्. પણ પહેલો ફેરફાર પરોક્ષભૂતકાળમાં થતો નથી અને બીજો થાય છે.

ઉ. જે રૂપ પરોક્ષભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનમાં આવે છે તેજ રૂપને દ્વિતીયાના બહુવચનથી માંડીને સ્વરાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો પૂર્વે, સ્ત્રીલિંગના ई પ્રત્યય પૂર્વે, અને નપુંસકલિંગના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનના ई પ્રત્યય પૂર્વે આ કૃદન્તનું અંગ ગણવું; જેમકે चिक्री-

*૯૫ પૃ૦ *નોધ જુઓ.

वस् ઉપરથી चिक्रियुषा તૃ૦એ., चिक्रियुषी સ્ત્રી., जगन्वस् અથવા जग्मिवस् ઉપરથી–जग्मुषा તૃ૦ એ., जग्मुषी સ્ત્રી.

પણ એ રૂપમાં અમુક ધાતુની બાબતમાં ઈ. માં કહ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરવા.

૫. સામાન્ય ભવિષ્યકાળનો કૃદન્ત કરવો હોય તો તેનો પુરુષપ્રત્યય કાઢી નાખીને જે રૂપ રહે તેમાં પરસ્મૈપદી રૂપમાં अत् અને આત્મનેપદી રૂપમાં मान વધારવો. अत् પર છતાં પૂર્વના अ નો લોપ કરવો; જેમકે करिष्यत् 'કરનાર', 'કરવાનો', करिष्यमाण (કર્તરિ) કરનાર, કરવાનો; (કર્મણિ) કરનાર. द्रक्ष्यत् 'જોનાર', 'જોવાનો'; द्रक्ष्यमाण 'દેખાવાનું', 'દેખાનાર'. स्यत् ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ स्यन्ती અથવા स्यती થાય છે.

૬. અ. અવ્યયભૂતકૃદન્તના त्वा પ્રત્યય પૂર્વે सेट् ધાતુ પછી इ આવે છે, અને જે સાધારણ सेट् ધાતુને અન્તે अम् કે अन् આવે છે તેમની પછી इ વિકલ્પે આવે છે.

આ. એ પ્રત્યય અવિકારક છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે જ્યારે તેની પૂર્વે इ આવે છે ત્યારે સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ઇ. ઉપર કહેલા ૨. એ. અને ઐ. त्वा ની પૂર્વે इ આવે નહિ ત્યારે લાગુ પડે છે.

तन्–तत्वा અથવા तनित्वा ૬. અ. પ્રમાણે અને આ નિયમ પ્રમાણે मन्–मत्वा, शम्-शान्त्वा અથવા शमित्वा વગેરે.

ઈ. અવ્યયભૂતકૃદન્તના य પ્રત્યય પર છતાં यम्, रम्, गम् અને नम् ધાતુઓના અન્ત્ય અનુનાસિકનો વિકલ્પે લોપ થાય છે અને ઉપલા ૨. એ. કલમમાં આપેલા ધાતુઓમાંના બાકીના ધાતુઓના અનુનાસિકનો નિત્ય લોપ થાય છે.

૭. અ. तव्य, अनीय, અને य એ વિધ્યર્થ (કર્મણિ અથવા ભાવે*) કૃદન્તના પ્રત્યયો છે.

આ. तव्य અને अनीय પર છતાં અન્ત્ય સ્વરનો અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ઇ. જો ધાતુ सेट् હોય તો तव्य પ્રત્યય પૂર્વે इ આવે છે, अनिट् હોય તો નથી આવતી અને वेट् હોય તો વિકલ્પે આવે છે.

---

* ધાતુ સકર્મક હોય તો કૃદન્ત 'કર્મણિ' થાય છે અને અકર્મક હોય તો 'ભાવે' થાય છે.

ઈ. (૧). य પૂર્વે અન્ત્ય અને ઉપાન્ત્ય इ અને उ નો ગુણ થાય છે, અન્ત્ય ओ નો अव् થાય છે, જેમકે कु–को–कव्य, नी–नेय.

(૨) અન્ત્ય आ નો ए થાય છે; જેમકે दा ઉપરથી देय.

(૩) ऋકારાન્ત ધાતુઓના ऋની વૃદ્ધિ થાય છે; જેમકે कृ ઉપરથી कार्य.

૪. इ, स्तु, वृ ઉ., दृ, जुष, અને ऋકારોપાન્ત્ય ધાતુઓના સ્વરમાં य પૂર્વે કંઈ ફેરફાર થતો નથી.

હ્રસ્વ સ્વર પછી य પૂર્વે त् મુકાય છે; જેમકે स्तुत्य.

આ નિયમના કેટલાએક અપવાદ છે તે એટલા બધા ભિન્ન ભિન્ન છે કે અહિં લખી શકાતા નથી.

૮. અ. ધાતુમાં तृ અને अक વધાર્યાથી જે નામ થાય છે તેનો અર્થ ક્રિયાનો કરનાર થાય છે.

આ. तृ પહેલાં અન્ત્ય સ્વરનો અને ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

ઇ. अक પહેલાં અન્ત્ય સ્વર અને ઉપાન્ત્ય अ (म् છેડે હોય એવા सेट् ધાતુના ઉપાન્ત્ય अ સિવાય) વૃદ્ધિ પામે છે, અને બીજા ઉપાન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરો ગુણ પામે છે; જેમકે नी ધાતુ ઉપરથી नेतृ અને नायक, वच् ઉપરથી वक्तृ અને वाचक, बुध् ઉપરથી बोद्धृ અને बोधक, शम् ઉપરથી शमक, અને आ પૂર્વક चम् ઉપરથી आचामक થાય છે.

ઈ. આકારાન્ત ધાતુઓમાં अकનું ઉમેરણ કરતાં પહેલાં य વધારાય છે, જેમકે स्था અને दा ઉપરથી स्थायक અને दायक થાય છે.

ઉ. વૃદ્ધિ કરનારા ધાતુસાધિત પ્રત્યય પૂર્વે हन् ધાતુના न्નો त् થાય છે; જેમકે घातक (૨૦૫ પૃ૦ ૧૯ જુઓ.)

ઊ. तृનું સ્ત્રીવાચક રૂપ त्री અને अकનું इका અને કોઈ વાર अका થાય છે.

૯. અ. ધાતુને अन, अ, અને ति લગાડ્યાથી ભાવવાચક નામ થાય છે.

આ. ति અવિકારક પ્રત્યય છે. ભૂતકૃદંતની પૂર્વે જે ધાતુઓમાં ફેરફાર થાય છે તેજ ફેરફાર ઘણું કરીને તેની પૂર્વે થાય છે; જેમકે वच्–उक्ति, मुच्–मुक्ति.

ઈ. अ પૂર્વે કેટલાક ધાતુઓ ગુણ લે છે અને કેટલાક વૃદ્ધિ લે છે, અને

૧૦. તેનું વચન **ભરોસા લાયક** (वि+श्वस्) નથી અને તેનાં કૃત્ય **ઠપકાને યોગ્ય** (निन्द्) છે.

૧૧. તે **ખવાય** (अक्ष् અથવા अभि+अव+हृ) કે **પીવાય** (पा) એવી વસ્તુ નથી, ત્યારે આપણે શા માટે તે માગવી?

૧૨. તેણે ડહાપણની કેટલીક નીશાની દેખાડી તેથી તે હવે કંઈ મૂર્ખ **ગણાવવો** (मन्) ન જોઈએ.

શબ્દકોશ ૨૬.

अज પુ. રઘુના દીકરાનું નામ છે.
अत्यायत ક્રિ. વિ. અથવા વિ. પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું વેગળું, ઘણું લાંબું.
अधस् ક્રિ. વિ. નીચે.
अनुरूप પુ. સ્ત્રી. ન. મળતું, મુજબનું, પ્રમાણેનું.
अश्वतर પુ. ખચ્ચર.
आख्या સ્ત્રી. નામ.
इन्दुमती સ્ત્રી. એક સ્ત્રીનું નામ છે.
उपकण्ठ ન. ગામ અથવા શહેરની પાસેની જગ્યા, પાધર, સીમ.
कुम्भ પુ. હાથીના કપાળના ભાગ ઉપરનો ગોળો, ગંડસ્થળ.
कृ उप જોડે, ઉપકાર કરવો.
गम् प्रति+उद् જોડે, સામું જવું.
चैत्ररथ પુ. ગન્ધર્વનો દેશ.
छन्दस् ન. છન્દ.
जघनार्ध ન. (जघन ન. કેડ. સ્ત્રી-કટિનો પૂર્વ ભાગ, કોઈ વસ્તુનો પાછલો ભાગ, અને अर्ध અડધું) પાછલો ભાગ.
तम् ૪ ગ, ૫. દુઃખી થવું.
दीपक પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રકાશમાન કરનાર, તેજસ્વી કરનાર.
धा पुरस् જોડે, કોઈને ગોર બનાવવો.
नर्मदा સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.
पुनरुक्तभूत પુ. સ્ત્રી. ન. (पुनरुक्त ફરીથી કહેલું અથવા ફરીથી કહેલી વાત, અને भूत થયલું) ફરીતી કહેલા જેવું.
प्रत्यग्र પુ. સ્ત્રી. ન. અથવા ક્રિ. વિ. નવું, તાજું.
प्रदेश પુ. મુલક, દેશ.
रोधस् ન. કિનારો.
लोकान्तरम् ન. (अन्यो लोकः लोकान्तरम्) બીજી દુનીઆ.
वच् आशिषम् જોડે, આશીર્વાદ દેવો.
वन्य પુ. સ્ત્રી. ન. રાની અથવા વનનું, વનમાં પેદા થયલું.
वरुण પુ. સમુદ્રનો દેવતા.
विदर्भ પુ. (બ. વ. માં વપરાય છે) દેશનું નામ છે. હાલ જેને વરાડ પ્રાન્ત કહે છે તે દેશ.
विशिख પુ. બાણ.

वृष्टि સ્ત્રી. વરસાદ.
शाप પુ. શ્રાપ.
शास् आ જોડે, આ. ૨ ગ. ઇચ્છવું, આશિષ્ દેવી.
संमोहन ન. એક અદ્ભુત અસ્ત્રનું નામ છે.
सत्क्रिया સ્ત્રી. પરોણાગત, સત્કાર.
सपत्नी સ્ત્રી. સોયક.
सर्वस्व ન. (सर्व સઘળું અને स्व ન.) બધી મીલકત, બધી માલમતા.
सेनानिवेश પુ. લશ્કરની છાવણી.
सौराज्य ન. સારૂં રાજ.
हव्य ન. બળિદાન.

કીમતી महार्ह પુ. સ્ત્રી. ન.
કેદ કરવું कारागृहे निक्षिप्.
ક્રૌંચ (એક જાતનું પક્ષી છે) क्रौञ्च પુ.
જરાસંધ (મગધ દેશના એક રાજાનું નામ છે) जरासंध પુ.
તરેહવાર विलक्षण પુ. સ્ત્રી.
નિષાદ (એક જંગલી જાતનું અથવા તે જાતના સખસનું નામ) निषाद પુ.
નિશાની चिह्न ન.
પાછું આપવું प्रति+दा.
પ્રદક્ષિણા કરવી प्रदक्षिणीकृ.
મગરૂર उत्सिक्त કર્મણિ ભૂ. કૃ., उत्सेकिनी સ્ત્રી.
યોગ્ય રીતે ચાલવું सदाचारं प्रतिपद्, सदाचारेण वृत्.
વારણાવતી (એક જગ્યાનું નામ છે) वारणावती સ્ત્રી.
વિદુર (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) विदुर પુ.

મનોયત્ન માટે ચૂંટી કાઢેલા પાઠ.

१ (ऐतरेयब्राह्मण—पञ्चिका ७).

हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजाऽपुत्र*आस। तस्य ह शतं जाया बभूवुः। तासु पुत्रं न लेभे। तस्य ह पर्वतनारदौ गृह ऊषतुः। स ह नारदं पप्रच्छ।

यन्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न।
किंस्वित्पुत्रेण विन्दते तन्म आचक्ष्व नारद॥ इति।

---

* अस् 'હોવું', એનો પરોક્ષભૂતકાળ. કાવ્યાદિ પુસ્તકોમાં आमૂયુક્ત પરોક્ષભૂતકાળ બનાવવામાં માત્ર સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે.

20

स एकया *पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच ।
ऋणमस्मि†न्त्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥
यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि ।
यावन्तो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥
शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः ॥

* * * * * * * *

अथैनमुवाच वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । तथेति । स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम । तं होवाचाजनि ते वै पुत्रो यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशो न्वस्त्वथ त्वा यजा इति । तथेति । स ह निर्दश आस । तं होवाच निर्दशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशोर्दन्ता जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य जायन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ता जज्ञिरे तं होवाचाज्ञत‡ वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्तेऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य पद्यन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पेदिरे । तं होवाचापत्सत वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति दन्ता न्वस्य पुनर्जायन्तामथ त्वा यजा इति । तथेति । तस्य ह दन्ताः पुनर्जज्ञिरे । तं होवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति । स होवाच यदा वै क्षत्रियः सांनाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति संनाहं नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति । तथेति । स ह संनाहं प्रापत्तं होवाच संनाहं नु प्राप्नोद्यजस्व मानेनेति । स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास ततायं वै मह्यं त्वाम-

* આની પછી ગાથા એટલે 'શ્લોક' શબ્દ સમજવો.

† અન્ત્ય ન્ અને સ્ વચ્ચે વિકલ્પે ત્ મુકાય છે.

‡ जन् ધાતુના અદ્યતનભૂતકાળના ત્રીજા પુરુષના બહુવચનનું વૈદિક રૂપ.

ददाद्धन्त त्वयाहमिमं यजा इति । स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायार-ण्यमपातस्थौ । स संवत्सरमरण्ये चचार ।

अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह । तस्य होदरं जज्ञे । तदु ह रोहितः शुश्राव । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम ।
पापो नृषद्वरो जन इन्द्र इच्चरतः सखा ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह द्वितीयं संवत्सर-मरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-त्योवाच ।

पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।
*शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताः ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सर-मरण्ये चचार । सोऽरण्यद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-त्योवाच ।

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः ।
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगः ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सर-मरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-त्योवाच ।

कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह पञ्चमं संवत्सर-मरण्ये चचार । सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ।

चरन्वै मधु विन्दति चरन्त्स्वादुमुदुम्बरम् ।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन् ॥

चरैवेति । चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्स-

---

* शी धातुना वर्तमानकाळना ૩. પુ. બ. વ. નું વૈદિક રૂપ.

रमरण्ये चचार । सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनया परीतमरण्य उपेयाय । तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः शुनःपुच्छः शुनःशेपः शुनोलाङ्गूल इति । तं होवाच ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच न न्विममिति नो एवेममिति कनिष्ठं माता । तौ ह मध्यमे संपादयांचक्रतुः शुनःशेपे । तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सोऽरण्याद्ग्राममेयाय । स पितरमेत्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति । तथेति भूयान्वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाच । तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच । तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे ।

तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्मायास्य उद्गाता । तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः । स होवाचाजीगर्तः सौवयसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति । तस्मा अपरं शतं ददुस्तं स* निनियोज । तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः । स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति । तस्मा अपरं शतं ददुः । सोऽसिं निःशान एयाय । अथ ह शुनःशेप ईक्षांचक्रेऽमानुषमिव वै मा विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति । स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार । तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति । सोऽग्निमुपससार । तमग्निरुवाच सविता वै प्रसवानामीशे† तमेवोपधावेति । स सवितारमुपससार । तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसीति तमेवोपधावेति । स वरुणं राजानमुपससार । तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । सोऽग्निं तुष्टाव । तमग्निरुवाच विश्वान्देवान्स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । स विश्वान्देवांस्तुष्टाव । तं विश्वेदेवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णु-

* આ ધાતુના પહેલા એકાચ્‌ને બદલે આ ઠેકાણે ઉપસર્ગનો દ્વિર્ભાવ થયો હોય એમ લાગે છે.

† વર્તમાનકાળ. ત્રુ. એ. વ. નિયમ પ્રમાણે તો એ રૂપ ઈષ્ટે થવું જોઈએ.

तमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । स इन्द्रं तुष्टाव । तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । सोऽश्विनौ तुष्टाव । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति । स उषसं तुष्टाव । तस्य* ह स्मर्च्यृच्युक्तायां विपाशो मुमुचे । कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवति । उत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां विपाशो मुमुचे । अगद ऐक्ष्वाक आस ।

२. त्रयाणां धूर्तानाम् ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । स कदाचिन्माघमासे पशुप्रार्थनाय ग्रामान्तरं गतः । तत्र तेन कश्चिद्यजमानो याचितः । भो यजमान आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञं तद्देहि मे पशुमेकम् । अथ तेन तस्य शास्त्रोक्तः पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः । सोऽपि तं समर्थमितश्चेतश्च गच्छन्तमवलोक्य स्कन्धे कृत्वा सत्वरं स्वपुराभिमुखः प्रतस्थे ।

अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्ताः संमुखा बभूवुः । तैश्च तादृशं पीवरतनुं पशुं स्कन्धमारूढमवलोक्य मिथोऽभिहितम् । अहो अस्य पशोर्भक्षणादद्यतनो हिमपातो व्यर्थतां नीयते । तदेनं वञ्चयित्वा पशुमादाय शीतत्राणं कुर्मः ।

अथ तेषामेकतमो वेषपरिवर्तनं विधाय संमुखो भूत्वा तमूचे । भो भोः किमेवं जनविरुद्धं हास्यकार्यमनुष्ठीयते यदेष सारमेयोऽपवित्रः स्कन्धारूढो नीयते । ततश्च तेन कोपाभिभूतेनाभिहितमहो किमन्धो भवान्यत्पशुं सारमेयं प्रतिपादयसि । सोऽब्रवीद्ब्रह्मन् कोपस्त्वया न कार्यो यथेच्छं गम्यतामिति ।

अथ यावत्किंचिदध्वान्तरं गच्छति तावद्द्वितीयो धूर्तः संमुखः समुपेत्य तमुवाच । भो ब्रह्मन् कष्टं कष्टं यद्यपि वल्लभोऽयं ते सारमेयस्तथापि स्कन्धमारोपयितुं न युज्यते । अथासौ सकोपमिदमाह । भोः

* શુનઃશેપે ઉષસ્ અથવા પ્રાતઃકાળના સ્તવન કરવામાં ગાએલા કીર્તન બદલ આ શબ્દ મૂકેલો છે.

किमन्धो भवान्यत्पशुं सारमेयं वदसि। सोऽब्रवीद्भगवन् मा कोपं कुर्वज्ञानान्मयाभिहितम् । त्वमात्मरुचितं समाचरेति ।

अथ यावत्स्तोकं वर्त्मान्तरं गच्छति तावत्तृतीयोऽन्यवेषधारी धूर्तः संमुखः समुपेत्य तमुवाच । भो अयुक्तमेतद्यत्त्वं सारमेयं स्कन्धाधिरूढं नयसि तत्त्यज्यतामेष यावदन्यः कश्चिन्न पश्यति । अथासौ बहु विमृश्य तं पशुं सारमेयमेव मन्यमानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य पलायितः । ततस्ते त्रयो मिलित्वा तं पशुमादाय प्रतस्थिरे ।

ब्राह्मणभुजंगमयोः ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हरिदत्तो नाम ब्राह्मणः । तस्य च कृषिं कुर्वतः सदैव निष्फलः कालोऽतिवर्तते । अथैकस्मिन्दिवसे स ब्राह्मणो घर्मार्तः स्वक्षेत्रमध्ये वृक्षच्छायायां प्रसुप्तः । अनतिदूरे वल्मीकोपरि प्रसारितं भीषणं भुजंगमं दृष्ट्वासौ चिन्तयामास । नूनमेषा क्षेत्रदेवता कदाचिदपि न पूजिता तेनेदं मे कृषिकर्म विफलीभवति तदहमस्याः पूजामद्य करिष्यामि । इत्यवधार्य कुतोऽपि क्षीरं याचित्वा शरावे निक्षिप्य वल्मीकान्तिकमुपगम्योवाच । भोः क्षेत्रपाल मयैतावन्तं कालं न ज्ञातं यत्त्वमत्र वससि तेन पूजा न कृता तत्सांप्रतं क्षमस्वेति । एवमुक्त्वा दुग्धं निवेद्य गृहाभिमुखं प्रायात् ।

अथ प्रातर्यावदागत्य पश्यति तावद्दीनारमेकं शरावे दृष्टवान् । एवं च प्रतिदिनमेकाकी समागत्य तस्मै क्षीरं ददात्येकैकं च दीनारं गृह्णाति ।

अथैकस्मिन्दिवसे वल्मीके क्षीरनयनाय पुत्रं नियुज्य ब्राह्मणो ग्रामं जगाम । पुत्रोऽपि क्षीरं तत्र नीत्वा संस्थाप्य च पुनर्गृहं समायातः । दिनान्तरे तत्र गत्वा स दीनारमेकं दृष्ट्वा गृहीत्वा च चिन्ति- धातुना [illegible] वर्णदीनारपूर्णोऽयं वल्मीकस्तदेनं भुजंगं हत्वा सर्वमे-
तवान् । नूनं सो [illegible] । एवं संप्रधार्यान्येद्युः क्षीरं ददता ब्राह्मणपुत्रेण
कवारं ग्रहीष्यामि

सर्पो लगुडेन शिरसि ताडितः स च दैववशादमुक्तजीवितो रोषात्तं ब्राह्मणकुमारं तीव्रविषैर्दशनैस्तथादशद्यथा स सद्यः पञ्चत्वमुपागतः ।

अथ पुनरपि ब्राह्मणः प्रत्यूषे क्षीरं गृहीत्वा तत्र गत्वा तारस्वरेण सर्पमस्तौत् । तदा सर्पो वल्मीकान्तर्लीन एव ब्राह्मणं प्रत्युवाच । त्वं लोभादत्रागतः पुत्रशोकमपि विहाय । इतःपरं तव मम च प्रीतिर्नोचिता । तव पुत्रेण यौवनोन्मत्तेनाहं ताडितो मया च स दष्टः कथं मया लगुडप्रहारो विस्मर्तव्यस्त्वया च पुत्रशोकदुःखं कथं विस्मर्तव्यम् । इत्युक्त्वा बहुमूल्यं हीरकमणिं तस्मै दत्त्वा पुनस्त्वया नागन्तव्यमिति कथयित्वा विवरं प्रविष्टः । ब्राह्मणोऽपि मणिं गृहीत्वा पुत्रबुद्धिं निन्दन्स्वगृहमागतः ।

३. (ભર્તૃહરિના નીતિશતકમાંથી.)

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ १ ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटञ्शशविषाणमासादये-
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ २ ॥

व्यालं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोद्धुं समुज्जृम्भते
छेत्तुं वज्रमणीञ्छिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते ।
माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितुं क्षाराम्बुधेरीहते
नेतुं वाञ्छति यः खलान्पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ ३ ॥

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः ।
विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ४ ॥

साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः ।
तृणं न खादन्नपि जीवमानस्तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥ ५ ॥

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ६ ॥

वरं गहनदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
न मूर्खजनसंपर्कः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ७ ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा-
प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ ८ ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ९ ॥

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १० ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूजिता न तु धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ११ ॥

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निष्क्लेशलेशं मनः ।
आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखं
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ संप्राप्यते देहिना ॥ १२ ॥

प्राणाघातान्निवृत्तिः परधनहरणे संयमः सत्यवाक्यं
काले शक्त्या प्रदानं युवतिजनकथामूकभावः परेषाम् ।
तृष्णास्रोतोविभङ्गो गुरुषु च विनयः सर्वभूतानुकम्पा
सामान्यः सर्वशास्त्रेष्वनुपहतविधिः श्रेयसामेष पन्थाः ॥ १३ ॥

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
 प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
 प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ १४ ॥

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकर-
 मसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैः स्थेयं पदमनुविधेयं च महतां
 सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ १५ ॥

स्वल्पं स्नायुवसावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं
 श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न तु तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।
सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
 सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ॥ १६ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं
 भूमौ निपत्य वदनोदरदर्शनं च ।
श्वा पिण्डदस्य कुरुते गजपुङ्गवस्तु
 धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ १७ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
 स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥ १८ ॥

कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः ।
 मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य विशीर्येत वनेऽथवा ॥ १९ ॥

तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव कर्म
 सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
 अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २० ॥

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-
 द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रया-
 न्मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ २१ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ २२ ॥

रे रे चातक सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद्वृष्टिभिरार्द्रयन्ति धरणीं गर्जन्ति केचिद्वृथा
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥२३॥

जाड्यं ह्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
शूरे निर्घृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।
तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्यशक्तिः स्थिरे
तत्को नाम गुणो भवेत्सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः ॥२४॥

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं निजैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥२५॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टो दहति पावकः ॥ २६ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ २७ ॥

मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ।
लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ २८ ॥

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले-
ष्वेते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥२९॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ३० ॥

संपत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम् ।
आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ ३१ ॥

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं सन्मौक्तिकं जायते
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥ ३२ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः
स्वार्थान्संपादयन्तो विततबहुतरारम्भयत्नाः परार्थे ।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः ॥३३॥

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
र्नवाम्बुभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ३४ ॥

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारैर्न तु चन्दनेन ॥ ३५ ॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं न च जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३६ ॥

एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थान्परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानवराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ३७ ॥

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिणां गणाः शेरते ।

इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहं च सिन्धोर्वपुः ॥ ३८ ॥
तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान्गुणा-
न्कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥३९॥
मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥४०॥
रत्नैर्महार्हैस्तुतुषुर्न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ४१ ॥
ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ४२ ॥

४. (કાદમ્બરીપૂર્વભાગમાંથી).

* देवि किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलं रुदितेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरविहितं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथाकर्तुमभियुक्तेनापि । यावत्तु मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् । अधिकां कुरु देवि गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनपरिचर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता यथासमीहितफ-

* અપત્ય હોય શોકમગ્ન થયલી રાણીને કહેલું આ રાજાનું વચન છે.

लानामतिदुर्लभानामपि दातारो भवन्ति। श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिकप्रसादान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुलबलपराक्रमं जरासंधं नाम तनयं लेभे। दशरथश्च राजा परिणतवया अपि विभाण्डकमहामुनिसुतस्यर्ष्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान्। अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजो बभूवुः। अमोघफला हि महामुनिजनसेवा। अहमपि खलु कदा समुपारूढगर्भभरालसामापाण्डुरमुखीमासन्नचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि। कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः। कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा द्यौरिवोदितरविमण्डला सबालातपा मामानन्दयिष्यति देवी। कदा सर्वौषधिपिञ्जरजटिलकेशो गोरोचनाचित्रितकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम्। कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनाभिनन्दितो मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः। कदा च क्षितितलरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन्भवनाङ्गनम्। कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानुचङ्क्रमणारम्भः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिमयभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकानाजिघृक्षुः। कदान्तःपुरिकानूपुरनिनादसंगतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम्। कदा मातुश्चरणरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि। कदा कुतूहललोललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिबिम्बानि। कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमयूखलेखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मम पुरः पर्यटिष्यति सभान्तरेषु। इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसंतप्यमानस्य यान्ति रजन्यः। मामपि दहत्येवायमहर्निश-

मनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमेव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिवाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यं च। अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो भवन्ति । एवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलतुल्यमाननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज ।

૧—આ ગ્રન્થમાં આવેલા સંસ્કૃત શબ્દોનો સામાન્ય કોશ.

अ.

अकरुण પુ. સ્ત્રી. ન. (अ અને करुणा સ્ત્રી.) નિર્દય, દયારહિત.

अकिंचन પુ. સ્ત્રી. ન. (अ નહિ, અને किंचन ન. કંઈક) જેની પાસે કંઈ પણ ન હોય તે, ગરીબ.

अक्ष પુ. જુગટાના પાસા.

अक्षज्ञ પુ. સ્ત્રી. ન. પાસે રમવાની કળા જાણનાર.

अक्षत्रिय પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષત્રિયવિનાનું.

अक्षनैपुण પુ. સ્ત્રી. ન. પાસા નાખવામાં હોંશીઆર.

अक्षम પુ. સ્ત્રી. ન. અશક્ત.

अक्षमाला સ્ત્રી. (अक्ष પુ. એક છોડનું અને તેના મૂળનું નામ છે, અને माला સ્ત્રી. કંઠી, માળા) અક્ષનો બેહેરખો; રુદ્રાક્ષની માળા.

अक्षरशः ક્રિ. વિ. અક્ષરે અક્ષર.

अक्षहृदय ન. પાસા નાખવાની કળા.

अक्षि ન. આંખ.

अक्षोभ्य પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષોભ ન પામે એવું, બીહે નહિ એવું, ડગે નહિ એવું.

अगद પુ. સ્ત્રી. ન. રોગ વગરનું, નીરોગ, સ્વસ્થ.

अगस्त्य પુ. ઋષિનું નામ છે.

अगार ન. ઘર.

अग्नितप्त પુ. સ્ત્રી. ન. (अग्नि અને तप्त તપેલું) દેવતાથી તપેલું.

अग्निरथ પુ. આગગાડી.

अग्निष्टोम પુ. એક જાતનો યજ્ઞ.

अग्निहोत्र ન. અગ્નિદેવતાને આપેલો યજ્ઞ.

अङ्क પુ. ખોળો, ઉત્સંગ.

अङ्कित પુ. સ્ત્રી. ન. નિન્દિત, દૂષિત, વખોડાયલું.

अङ्ग ન. અવયવ.

अङ्गन ન. આંગણું, જગ્યા.

अङ्गार પુ. ન. અંગારો.

अचिन्त्य પુ. સ્ત્રી. ન. અવિચાર્ય, ન ધારી શકાય એવું.

अज પુ. રઘુના પુત્રનું નામ છે; પુ. સ્ત્રી. ન. નહિ જન્મેલું.

अजस्र પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, નિરન્તરનું.

अजा સ્ત્રી. બકરી.

अजीगर्त પુ. એક બ્રાહ્મણનું નામ છે.

अञ्ज् ૭ ગ. પ. તેલ ચોપડવું; वि જોડે ખુલ્લું કરવું, ઉઘાડું કરવું.

अञ्जन ન. કાજળ; મેસ.

अञ्जलि પુ. ખોબો.
अण् ૪ ગ. આ. શ્વાસ લેવો, જીવવું.
अणु પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું; પુ. નાનો રજકણ.
अतिघोर પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું ભયંકર અથવા ક્રૂર.
अतिनिष्करुण પુ. સ્ત્રી. ન. (अति ઘણું, અતિશે) ઘણું નિર્દય અથવા ક્રૂર.
अतिनिष्फल પુ. સ્ત્રી. ન. છેક વ્યર્થ.
अतिप्रमाद પુ. મોટી ચૂક, ઘણી બેફીકરાઈ.
अतुल પુ. સ્ત્રી. ન. અનુપમ.
अत्यर्थम् ક્રિ. વિ. ઘણું, અતિશે.
अत्यराति પુ. એક ક્ષત્રિયનું નામ છે.
अत्यायत ક્રિ. વિ. અથવા પુ. સ્ત્રી. ન., ઘણું લાંબું, ઘણું દૂર.
अद्भुत પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્ચર્યકારક.
अद्यतन પુ. સ્ત્રી. ન. આજનું, આજને લગતું.
अद्यप्रभृति ક્રિ.વિ. (अद्य આજ અને प्रभृति માંડીને,-થી) આજથી, અત્યાર પછીથી.
अधम પુ. સ્ત્રી. ન. નીચ.
अधर સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. નીચલું, નીચેનું.
अधर्म પુ. દુષ્કૃત્ય.
अधस् અ. નીચે, તળે.
अधिकार પુ. જગ્યા, અખ્તીઆર, હોદ્દો, કોઈ પણ ધર્મક્રિયા કરવાને યોગ્યતા.
अधिज्यधन्वन् પુ. જેનું ધનુષ્ ખેંચેલું હોય તે.
अधिष्ठान ન. જગ્યા.
अधीर પુ. સ્ત્રી. ન. સાબીત કે ગંભીર મનવગરનું; અલ્પ મનવાળું, અધીરૂં.
अध्वन् પુ. માર્ગ.
अध्वर्यु પુ. બળિદાન તૈયાર કરી દેવતામાં હોમવાં એ જેનો ધર્મ છે એવો યાજ્ઞિક ગોર.
अन् ૨ ગ. પ. શ્વાસ લેવો; प्र જોડે, શ્વાસ લેવો, જીવવું.
अनड्वह् પુ. બળદ.
अननुष्ठान ન. (अनुष्ठान ન. કરવું,સાધવું) ન કરવું તે,નકીધાની કસૂર.
अनपत्यता સ્ત્રી. (अपत्य ન. છોકરૂં) વાંઝિયાપણું.
अनपराधिन् પુ. સ્ત્રી. ન. નિરપરાધી, બીનતકશીરવાન, નિર્દોષ.
अनय પુ. ડહાપણનો અભાવ.
अनर्ह પુ. સ્ત્રી. ન. અયોગ્ય.
अनल પુ. અગ્નિ.
अनवेक्षण ન. સંભાળ ન લેવી તે.
अनागस् પુ. સ્ત્રી. ન. નિરપરાધી.
अनाथ પુ. સ્ત્રી. ન. લાચાર, ધણી વગરનું, આશ્રયહીન.
अनाद्यनन्त પુ. સ્ત્રી. ન. (अनादि જેનો આરંભ નહિ તે. અને अनन्त જેનો છેડો નહિ તે) આરંભ અને છેડા વિનાનું.

अनारम्भ પુ. પ્રારંભ નહિ તે.

अनार्जवोपेत પુ. સ્ત્રી. ન. (अन् નહિ, आर्जव ન. પ્રામાણિકપણું, उपेत उप+इનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., યુક્ત) પ્રામાણિકપણાવગરનું, અપ્રમાણિક.

अनिग्रह પુ. (निग्रह પુ. કબજો, નિયમ) કબજામાં ન રાખવું તે, નિરંકુશપણું.

अनिल પુ. પવન.

अनिशम् ક્રિ. વિ. વારંવાર, નિરંતર, હમેશાં.

अनिषण्ण પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું નહિ તે.

अनीक ન. સૈન્ય, સેના.

अनीकस्थ પુ. સ્ત્રી. ન. (अनीक ન. અને स्था રહેવું) લશ્કરમાંનું, એક સિપાઈ.

अनुकम्पिन् પુ. સ્ત્રી. ન. દયાવાન.

अनुचर પુ. ચાકર, નોકર.

अनुत्सेक પુ. નમ્રતા, ગર્વાભાવ.

अनुपहत પુ. સ્ત્રી. ન. અવિચ્છિન્ન, નિષ્પ્રતિબન્ધ.

अनुबन्ध પુ. જારી રહેવું તે, સાતત્ય, અવિચ્છેદ.

अनुमरण ન. (કોઈની) પાછળ મરવું, જેમ વિધવા મુએલા ધણી પાછળ બળી મરે છે તેમ, સતી થવું.

अनुराग પુ. પ્રીતિ, મહેરબાની.

अनुरूप પુ. સ્ત્રી. ન. મળતું, મુજબનું, પ્રમાણેનું.

अनुलेपन ન. મલમ, અંગને લગાડવાનો સુગન્ધી પદાર્થ.

अनुविधेय પુ. સ્ત્રી. ન. અનુસરવું,—પ્રમાણે ચાલવું.

अनुषक्त (अनु અને सक्त सञ्ज् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.) સાથે રહેલું, જોડાયલું, યુક્ત.

अनुष्ठान ન. કરવું તે, બજાવવું તે.

अनुष्ठेय अनु+स्थाનો વિધ્યર્થ કૃ.

अनूच्य अनु+वच्નો વિધ્યર્થ કૃ. વાણી જવાનું.

अन्त પુ. છેડો, નાશ.

अन्तःपुरिका સ્ત્રી. જનાનખાનામાં રહેનારી સ્ત્રી,અન્તઃપુરમાંની સ્ત્રી.

अन्तक પુ. યમરાજા (નાશ કરનાર દેવ).

अन्तगमन ન. અન્તે જવું તે.

अन्ततः ક્રિ. વિ. આખરે, અન્તે.

अन्तर ન. ફેર.

अन्तरित પુ. સ્ત્રી. ન.

अन्य સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. ઇતર, બીજું.

अन्यथा ક્રિ. વિ. એમ નહિ તો, બીજી રીતે.

अन्येद्युः ક્રિ. વિ. બીજે દિવસે.

अन्वाह (अनु+आह) તે બોલે છે, પઢે છે.

अन्वित अनु+इ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. યુક્ત, સહિત, ભરેલું.

अन्विष्यत् (इष् ૪ ગ. પ. નો વર્તમાન કૃ. अनुपूर्वक) શોધતાં-તું.

अप् સ્ત્રી. પાણી (બ. વ. માં વપરાય છે).

अपचिति સ્ત્રી. પૂજા.

अपथ्य ન. કોઈપણ પ્રકૃતિ બગાડે એવી અથવા અવગુણકારક ચીજ.

अपयशस् ન. અપજશ, અપકીર્તિ.

अपर સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું, અન્ય, ઇતર.

अपराधसहस्त्र ન. (सहस्त्र ન. હજાર) હજારો અપરાધો.

अपराम्बुनिधि પુ. (अपर બીજો એટલે પશ્ચિમ, અને अम्बुनिधि સમુદ્ર) પશ્ચિમ સમુદ્ર.

अपवित्र પુ. સ્ત્રી. ન. અપવિત્ર, પાપી.

अपेक्षित ન. अप+ईक्ष्નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. જે ઇચ્છેલું હોય તે, ઇચ્છેલું.

अप्रणय પુ. પ્રેમનો અભાવ,કઠોરતા.

अप्रतिविधेय પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપાયરહિત, અપ્રતિકાર્ય, દુઃસાધ્ય.

अप्रतिहत પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રતિબન્ધરહિત, અટકાવાય નહિ એવું.

अप्रमत्त પુ. સ્ત્રી ન. (अ અને प्रमत्त એક્ઠીકરૂં)બેપીકરૂં નહિ તે,સાવચેત.

अप्रवक्तृ પુ. જે બોલતો અથવા શિખવતો નથી.

अब्ज ન. કમળ.

अब्द પુ. વર્ષ.

अभाजन ન. અપાત્ર, નાલાયક, અમુક કાર્યને માટે નિર્મિત નથી તે.

अभिगीत अभि+गै ૧ ગ. પ. નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ગાએલું, ગવાયલું.

अभिचैद्यम् ક્રિ. વિ. (चैद्य પુ. ચેદિનો રાજા એ કૃષ્ણનો શત્રુ હતો) ચૈદ્યતરફ.

अभिताप પુ. ઘણોજ બળતો તાપ.

अभिनव પુ. સ્ત્રી. ન. નવીન, કોમળ.

अभिमन्यु પુ. અર્જુનનો પુત્ર.

अभिमुख પુ. સ્ત્રી. ન. સામું.

अभियुक्त પુ. સ્ત્રી. ન. ગુણી, યોગ્ય, પુણ્યશાળી.

अभिषेचनीय પુ. રાજસૂય યજ્ઞમાં એક ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેનું નામ, તે યજ્ઞ કરવાનો દિવસ.

अभिसंधा સ્ત્રી. વચન, નિશ્ચય.

अभिहित अभि+धा નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., બોલાયલું.

अभ्यागत अभि+आपूर्वक गम्નો ભૂ. કૃ., આવેલું; પુ. પરોણો.

अम् ૧ ગ. પ. હાલવું.

अमावास्या સ્ત્રી. અમાસ.

अमित्र પુ. શત્રુ.

अमुत्र ક્રિ. વિ. પરલોકમાં.

अमृत ન. ઇશ્વરોનું પાન, અમૃત.

अमोघ પુ. સ્ત્રી. ન. સફળ, ખરૂં.

अम्भस् ન. પાણી.

अम्भोजिनी સ્ત્રી. કમળનો છોડ.

अय् ૧. ગ. આ. उद् જોડે, ઉગવું, ઉદય થવો.

अयस् ન. લોઢું.

अरण्यवास પુ. (अरण्य ન. જંગલ, વન, અને वास પુ. રહેઠાણ.) વનમાંનું રહેઠાણ.

अरिस्त्री સ્ત્રી. દુશ્મનની બઈરી.

अरुण પુ. સૂર્યનો સારથિ.

अरुस् ન. ઘા, જખમ.

अर्घ्यसत्कार પુ. (सत्कार પુ. માન) અર્ઘ્યથી એટલે અતિથિની પૂજા કરવાનાં અથવા તેને માન આપવાનાં સાહિત્યથી આપેલું માન.

अर्थ ૧૦ ગ. આ. વાંચવું; प्र જોડે, અરજ કરવી.

अर्थ પુ. ખરોભાવ, અર્થ, માયનો, ઇચ્છેલી વસ્તુ.

अर्थसंशय પુ. (संशय પુ. શક, ભય) ધનને લગતો ભય.

अर्थापय નામધાતુ. ઉ. સ્પષ્ટ કરી સમજાવવું.

अर्थिन् પુ. ગરજવાન, જાચક.

अर्द् ૧ ગ. અને ૧૦ ગ. પીડવું, દમવું.

अर्धकोटी સ્ત્રી. (अर्ध ન. અડધું, અને कोटि સ્ત્રી. કરોડ) અડધો કરોડ અથવા પચાસ લાખ.

अर्यमन् પુ. દેવ, દેવલોક, ગત પૂર્વજ.

अर्वन् પુ. ઘોડો.

अर्ह् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ., ઘટવું, છાજવું.

अलक्ष्मी સ્ત્રી. ખોટું નસીબ, દરિદ્રતા.

अलस પુ. સ્ત્રી. ન. સુસ્ત, મન્દ, આળસુ.

अलाभ પુ. નુકસાન.

अलोभ પુ. લોભનો અભાવ, સંતોષ.

अल्प પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, ઓછું.

अनल्प પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા, ઘણું.

अल्पविषया સ્ત્રી. ટુંકા વિષયવાળી, ટુંકી.

अवज्ञात अव+ज्ञाનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ધિક્કારાયલું, અવગણના કરાયલું, ન મનાયલું.

अवदात પુ. સ્ત્રી. ન. સુંદર, સફેત, શ્વેત, સ્વચ્છ, પુણ્યશાળી, સદ્ગુણી.

अवर સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. પાછલું પછીનું, ઊતરતું.

अवलम्बमान પુ. સ્ત્રી ન. લટકતું.

अवलेप પુ. ગર્વ.

अवश પુ. સ્ત્રી. ન.પરાધીન, પરવશ, આશ્રયરહિત, અનાશ્રય, લાચાર.

अवश्यम् ક્રિ. વિ. નક્કી, નિશ્ચે.

अवस्थान ન. રહેઠાણ.

अवहित (अव પૂર્વક धा નો ભૂ. કૃ.) ધ્યાન રાખેલું, સાવધ.

अवाच् પુ. સ્ત્રી. ન. દક્ષિણનું.

अविघ्न પુ. સ્ત્રી. ન. વિઘ્નરહિત, ઇજાવગરનું.

आलवाल ન. ઝાડના મૂળની આસપાસ પાણી ભરી મૂકવા માટે કીધેલું કુંડાળું, ક્યારો.
आलाप પુ. વાતચીત.
आली સ્ત્રી. ઓળ. પંક્તિ.
आविक्षित પુ. अविक्षित્નો પુત્ર.
आवृत आ+वृનો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ભરેલું, ઢંકાયલું.
आशा સ્ત્રી. ઉમેદ.
आशिस् સ્ત્રી. આશીર્વાદ.
आशीविष પુ. સર્પ.
आस् ૨ ગ. આ. બેસવું, अधि જોડે, બેસવું; उप જોડે, પૂજવું; ઉપાસના કરવી; सत्रं જોડે, યજ્ઞસમારંભ કરવો, ઘણા યજ્ઞો અનુક્રમે કરવા.
आसन् ન. મો, મુખ.
आसन्नमरण પુ. સ્ત્રી. ન. (आसन्न પુ. સ્ત્રી. ન. પાસેનું અને मरण ન. મોત) જેનું મોત પાસે આવ્યું હોય તે, ચોક્કે નાખેલું.
आसाद्य પુ. સ્ત્રી. ન. મેળવાય તેવું.
आसीन પુ. સ્ત્રી. ન. બેઠેલું, आस્નો વર્તમાન કૃ.
आस्थान ન. સભાસ્થાન, સભામણ્ડપ.
आस्य ન. મોઢું, મુખ.
आस्वाद પુ. રુચિ.
आहव પુ. યુદ્ધ, લડાઇ.
आहुति સ્ત્રી. યજ્ઞનું બળિદાન.

इ.

इ ૨ ગ. પ. જવું; अभि જોડે,-તરફ જવું, अव જોડે, જાણવું; आ જોડે, આવવું; उद् જોડે, ઉગવું, આબાદ થવું, ઉદય થવો; निर् જોડે, નીકળવું; परि જોડે, આસપાસ ફેરો ફરવો; व्यति જોડે, જતા રહેવું; वि+अप જોડે, જુદું પડવું; शरणम् उप જોડે, તાબે થવું, શરણે જવું; सम् જોડે, એકઠું થવું, સાથે આવવું.
इ ૧ ગ. પ. उद् જોડે, ઊગવું, ઉદય થવો.
इ अधि પૂર્વક ૨ ગ. આ. અભ્યાસ કરવો, અધ્યયન કરવું.
इक्ष्वाकु પુ. સૂર્યવંશી રાજાઓનો મૂળ પુરુષ.
इच्छु પુ. સ્ત્રી. ન. ઇચ્છતું, ઇચ્છનાર.
इतस्ततः ક્રિ. વિ. આમ તેમ, અહીંથી તહીંથી.
इतिकर्त्तव्यता સ્ત્રી. કંઈ કરવાની રીત.
इन्द्रादि (इन्द्र અને आदि પ્રારંભ) જેમાં ઇન્દ્ર મુખ્ય છે તે, ઇન્દ્રવગેરે.
इन्द्रिय ન. જોર (અંગનું).
इन्द्रियसौष्ठव ન. (इन्द्रिय ન. અવયવ, અથવા ઇન્દ્રિ અને सौष्ठव ન. ખુબસુરતી) રૂપવાળો ઘાટ, નીરોગ શરીર.
इन्द्रियार्थोपसेवन ન. (इन्द्रिय ન. ઇ-

ન્દ્રિય, अर्थ પુ. પદાર્થ, उपसेवन ન. આશ્રય કરવો તે, ઉપભોગ) ઇન્દ્રિય વિષયનો ઉપભોગ કરવો તે, વિષયીપણુ, વિષયલમ્પટપણું.

इन्दुमती સ્ત્રી. એક સ્ત્રીનું નામ છે.

इन्ध् ૭ ગ. આ. સળગાવવું, ચેતાવવું.

इष्टद પુ. સ્ત્રી. ન. ઇચ્છેલું આપનાર.

इष्टदेवता સ્ત્રી. ઇષ્ટદેવ, આરાધ્ય દેવતા, રક્ષણ કરનાર દેવ.

ई.

ई ૪ ગ. આ. उद् જોડે, ઊગવું, ઊંચે ઊગવું.

ईक्ष् प्रति જોડે, જોવું, સંભાળ લેવી.

ईड् ૨ ગ. આ. અને ૧૦ ગ. વખાણવું.

ईदृश પુ. સ્ત્રી. ન. આવું.

ईर् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. उद् જોડે, બોલવું.

ईश् ૨ ગ. આ. ધણી થવું. રાજ કરવું.

ईश्वर પુ. રાજા.

ईह् ૧ ગ. આ. યત્ન કરવો, તકાવવું.

उ.

उ અવ્યય.

उख् ૧ ગ. પ. જવું.

उग्र પુ. સ્ત્રી. ન. સખત, તીક્ષ્ણ, આકરૂં.

उग्रम् ક્રિ. વિ. જોરથી, સખત, આકરો, કરડો.

उच्चैः અ. ક્રિ. વિ. મોટેથી.

उज्झ् ૬ ગ. પ. નાખી દેવું, ત્યાગ કરવો.

उडुप પુ. સ્ત્રી. ન. ત્રાપો, કોટીઉં.

उत्तम પુ. સ્ત્રી. ન. છેલ્લું.

उत्तमफलक પુ. સ્ત્રી. ન. (उत्तम પુ. સ્ત્રી. ન. સુંદર, શ્રેષ્ઠ फल ન. ફળ અને क પ્રત્યય) સારા ફળવાળું, સારા પરિણામવાળું.

उत्तर સર્વ. પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપરનું, પછીનું.

उत्तरकुरवः પુ. બ. વ. હિમાલયની પેલી મેરના દેશનું નામ છે (ઘણુંકરીને આર્ય લોકનું અસલ સંસ્થાન એ હતું).

उत्तरा સ્ત્રી. વિરાટ નામના રાજાની પુત્રી.

उत्तरीय ન. ઉપલું વસ્ત્ર, ઉપરનો પોશાક.

उत्तान પુ. સ્ત્રી. ન. ચત્તું.

उत्पथास्थित પુ. સ્ત્રી. ન. (उत्पथ પુ. ખોટો રસ્તો, દોષવાળો માર્ગ आस्थित आ+स्था નો ભૂ. કૃ. પ્રાપ્ત થયલું) ખોટે રસ્તે ગયલું.

उत्पन्न પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મેલું, ઉપજેલું.

उत्पल ન. કમળ.

उत्सङ्ग પુ. ખોળો.

उत्सृष्ट उद्+सृज्‌નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., છોડેલું.
उदच् પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્તર દિશાનું.
उदन् ન. પાણી.
उदर ન. પેટ, જલંદર.
उदरंभरि પુ. સ્ત્રી. ન. (उदर ન. પેટ અને भृ ભરવું) પોતાનું પેટ ભરે તે, પેટભરો, એકલપેટું અને લોભી.
उदार પુ. સ્ત્રી. ન. ઉમદા, મોટા મનવાળું, ઉદાર.
उदुम्बर પુ. એક ઝાડનું નામ છે. ન. એ ઝાડનું ફળ.
उद्गम પુ. મૂળ, ઉત્પત્તિ, નીકળવું તે.
उद्गातृ પુ. યાજ્ઞિક ગોર, તેનું કામ એટલુંજ કે સામવેદના મન્ત્ર ભણવા.
उद्दामवृत्ति પુ. સ્ત્રી. ન. ઉદ્ધત સ્વભાવવાળું, અમર્યાદ, એશુતમ.
उद्दालक પુ. પુરુષનું નામ છે.
उद्धत પુ. સ્ત્રી. ન. ગર્વિષ્ઠ.
उद्धतम् उद्+हन् નો ભૂ. કૃ. ક્રિ. વિ. તરીકે વપરાય છે, બેફીકરાઈથી, ઉદ્ધતાઈથી.
उद्भूतविस्मय પુ. સ્ત્રી. ન. (उद्भूत उद्+भू ઉત્પન્ન થવું, નો ભૂ. કૃ) જેનામાં અચંબો ઉત્પન્ન થયો છે તે.
उद्यमभृत् પુ. સ્ત્રી. ન. ઉદ્યોગી.
उन्नति સ્ત્રી. ઊંચપણ, મહાત્મતા.
उन्माद પુ. હર્ષ, પ્રફુલ્લિત થવું તે, વિકાસ.
उपकण्ठ ન. ગામ અથવા શહેરની પાસેની જગ્યા, પાધર, સીમ.
उपकार પુ. પરગજુ કામ, બીજાનું ભલું કરવું તે.
उपकारिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપકાર કરનારૂં.
उपकृति સ્ત્રી. ઉપકાર.
उपचय પુ. ખજાનો, સંઘરો અથવા સંચય કરવો તે.
उपचित उप+चि નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., એકઠું કરેલું.
उपजनित उप+जन् નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ., ઉપજાવેલું.
उपनायन }
उपनयन } ન. જનોઈની ક્રિયા.
उपभोग પુ. ભોગવવું તે.
उपयुक्त પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપયોગ કીધેલું, વાપરેલું.
उपरत પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું, બંધ થયલું.
उपरि ક્રિ. વિ. ઉપર.
उपरितन પુ. સ્ત્રી. ન. ઉપલું.
उपशम પુ. સંતોષ.
उपाकृत પુ. સ્ત્રી. ન. લાવેલું.
उपायन ન. નજરાણું.
उपालभ्य પુ. સ્ત્રી. ન. ઠપકાલાયક, દોષપાત્ર.
उपेत उप+इ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., જોડાયલું, યુક્ત.

उभ સર્વ૦ બન્ને.

उभय સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. બે પક્ષને લગતું.

उर्वी સ્ત્રી. પૃથ્વી.

उलूपी સ્ત્રી. એક નાગકન્યાનું નામ છે. એ થોડા દિવસ અર્જુનની ભાર્યા હતી.

उशनस् પુ. અસુરોના ગુરુનું નામ છે.

उष् ૧ ગ. પ. બાળવું.

उषस् સ્ત્રી.પ્રાતઃકાળની દેવી,મળસકું.

उष्णम् ક્રિ. વિ. ગરમીથી, ઉનું ઉનું.

उष्णरुचि પુ. સૂર્ય.

उष्मन् પુ. ગરમી.

ऊ.

ऊर्जित પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું, શ્રેષ્ઠ,જાડું, જબરૂં.

ऊर्ध्व પુ. સ્ત્રી. ન. ઉભું, ઊંચું, ઉપલું.

ऋ.

ऋ ૧ ગ. પ, જવું.

ऋजु પુ. સ્ત્રી. ન. સાદું, સીધું, સાફ.

ऋण ન. દેવું, રણ.

ऋत्विज् પુ. યાજ્ઞિક ગોર.

ऋभुक्षिन् પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.

ए.

एकमनस् પુ. સ્ત્રી. ન. એકમનનું.

एकरात्र ન. એક રાત.

एकाकिन् પુ. સ્ત્રી. ન. એકલું, એકાન્તવાસી.

एकान्त પુ. સ્ત્રી. ન. એકસરખું.

एकान्तगुण પુ. સ્ત્રી. ન. નિશ્ચિત ગુણવાળું, જેના ગુણ ફરે નહિ તે.

एकान्ततः ક્રિ. વિ. એક સરખી રીતે.

एकैक સર્વ૦પુ.સ્ત્રી. ન. અક્કેક, દરેક.

एतादृश પુ. સ્ત્રી. ન. આ તરેહનું, આવું.

एनस् ન. પાપ.

ऐ.

ऐक्ष्वाक પુ. ઇક્ષ્વાકુનો વંશજ.

ऐन्द्र પુ. સ્ત્રી. ન. ઇન્દ્રસંબંધી.

ऐलूष પુ. ઇલૂષાનો પુત્ર.

औ.

औषध ન. ઓસડ.

क.

कक्षा સ્ત્રી. ઓરડો.

कङ्कण ન. કાંકણ.

कच પુ. વાળ.

कट પુ. સાદડી.

कण्व પુ. ઋષિનું નામ છે.

कतिचित् સર્વ૦ કેટલાએક.

कनक ન. સુવર્ણ.

कन्यका સ્ત્રી. દીકરી.

कपाल પુ. ન. માથું, ખોપરી.

कपिल પુ. સ્ત્રી. ન. પિળાશ પડતો, તપખીરીઆ, બદામી.

कम् ૧૦ ગ. આ. પ્રીતિ કરવી.

करणीय ન. જે કામ કરવાનું હોય તે, કાર્ય, કર્તવ્ય.

करिन् પુ. હાથી.
करुण પુ. સ્ત્રી. ન. શોકકારક.
करुणापर પુ. સ્ત્રી. ન. દયાળુ.
कर्कोटक પુ. સાપનું નામ.
कर्ण પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
कर्मपथ પુ. (**कर्मन्** કર્મ અને **पथिन्** માર્ગ, રસ્તો) કર્મનો માર્ગ, એટલે મોક્ષ અથવા નિત્યસુખ મેળવવાને ધર્મસંબંધી ક્રિયાકર્મ કરવાં તે.
कलत्र ન. ભાર્યા, સ્ત્રી, પત્ની.
कलह પુ. કજીયો.
कलहंसक પુ. એક જાતનો હંસ.
कला સ્ત્રી. હુન્નર, કળા.
कलाप પુ. સમૂહ.
कलि પુ. કલિયુગ એટલે ચાર યુગનો છેલ્લો અને પાપિષ્ઠ હાલમાં દુનીઆમાં જે યુગ ચાલે છે તે, પાપરૂપી તત્ત્વ.
कलिङ्ग પુ. દેશનું નામ છે (બ. વ. માં વપરાય છે).
कल्पान्त પુ. (**कल्प** પુ. સૃષ્ટિની અવધિ, અને **अन्त** પુ. છેડો) સૃષ્ટિની અવધિનો છેડો.
कल्पित **क्लृप्** નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ. કલ્પેલું, યોજેલું, શોધી કાઢેલું.
कवष પુ. પુરુષનું નામ છે.
कविता સ્ત્રી. કવિતા, વિદ્યા.
कष्ट પુ. સ્ત્રી. ન. ન. દુઃખિત.
कष्टं कष्टम् ક્રિ. વિ. હાય હાય.
कस् **वि** જોડે, ૧ ગ. પ. ખીલવું (ફૂલની માફક), વિકાસવું.
काकुत्स्थ પુ. કકુત્સ્થનો વંશજ, રામ.
कात्यायन પુ. એક મોટા વૈયાકરણનું નામ છે.
कादम्बरी સ્ત્રી. અપ્સરાનું નામ છે.
कानन ન. વન, અરણ્ય.
काम પુ. ઇચ્છા.
कामदुह् પુ. સ્ત્રી. ન. કોઈ પણ ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર.
कामप्रि પુ. જેની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ છે તે.
काय પુ. શરીર.
कारय **कृ**નો પ્રેરક, કંઈ પણ ચીજ કરાવવી.
कार्तिक्यैकादशी સ્ત્રી. (**कार्तिकी** સ્ત્રી. કાર્ત્તિક મહિનાને લગતી, અને **एकादशी** સ્ત્રી. અગીઆરસ) કાર્ત્તિક મહિનાની અગીઆરસ.
कार्पण्य ન. હલકાઈ, લઘુતા, નીચપણું.
कार्मुक ન. ધનુષ્ય, કામઠું. **अधिज्यकार्मुक** પુ. સ્ત્રી. ન. જેનું કામઠું ખેંચેલું છે તે.
कार्य પુ. સ્ત્રી. ન. કરવાલાયક; ન. કાર્ય, કૃત્ય, કામ.
कार्यकर પુ. સ્ત્રી. ન. (બીજાને માટે) કંઈ પણ કામ જે કોઈ કરે તે.
कार्यद्वयाकुल પુ. સ્ત્રી. ન. એકી વ-

ખતે એ કામ કરવાને લીધે ગભરાયલું.

कालेय પુ. કેટલાક રાક્ષસોનું નામ છે.

काव्य ન. કવિતા, કવન.

काश પુ. ન. એક જાતનું ધોળું ફૂલ.

काष्ठलोष्टसम પુ. સ્ત્રી. ન. (काष्ठ ન. લાકડું, लोष्ट પુ. અને ન. માટીનું ઢેફું, અને सम સરખું) લાકડાં અને માટીનાં ઢેફાં જેવું.

काहल પુ. શબ્દ.

किंनर પુ. દેવયોનિવિશેષ.

किंस्वित् કઈ જાતની વસ્તુ? શું?

कितव પુ. ઠગ, અપ્રામાણિક માણસ.

किचत् પુ. સ્ત્રી. ન. કેટલું.

किरण પુ. કિરણ.

किशोस्क પુ. શિશુ, છોકરૂં (જેમકે સિંહનું).

कीर्ति સ્ત્રી. કીર્તિ.

कीर्तित परि જોડે (कृत्१० ગ. 'કહેવું'–પરથી) વર્ણવેલું.

कीर्मीर પુ. એક રાક્ષસનું નામ છે.

कु (નામની પાછળ મૂકવામાં આવે છે) ખરાબ, નિન્દિત.

कुक्कुर ન. કુતરો.

कुटुम्बक ન. કુટુમ્બ.

कुट्टिम પુ. ન. ફરસબંદી; मणिकुट्टिम મણિની ફરસબંદી, સ્ફટિકની ફરસબંદી.

कुडव પુ. ધાનનું માપું.

कुण्डल ન. કાનનું આભરણ.

कुण्डिनपुर ન. શહેરનું નામ છે, વિદર્ભ અથવા વરાડની રાજધાની.

कुतूहल ન. આશ્ચર્ય, જિજ્ઞાસા.

कुमारक પુ. કુમાર.

कुमुद ન. રાત્રે ખીલતું કમળ.

कुम्भ પુ. હાથીના કપાળના ભાગ ઉપરનો ગોળો.

कुम्भकर्ण પુ. રાવણના ભાઈનું નામ છે.

कुरुक्षेत्र ન. કૌરવો લડ્યા તે જગ્યાનું નામ.

कुल ન. કુળ.

कुलज પુ. સ્ત્રી. ન. (कुल ન. કુળ) અને ज जन् 'પેદા થવું' ઉપરથી, કુળમાં જન્મેલું, કુળનું.

कुश પુ. અને लव પુ. રામના દીકરાઓ.

कुसुमपुर ન. શહેરનું નામ છે.

कूल ન. કિનારો.

कृ ૮ ગ. ઉ. કરવું, अङ्गी જોડે, આશ્રય લેવો, અંગીકાર કરવો; अधि જોડે, તાકવું, લાગુ પાડવું, अधिकृत्य તાકીને, એટલે સંબંધ રાખીને, લાગુ પાડીને; अप+आ જોડે, દૂર કરવું; अलम् જોડે, શણગારવું; आविस् જોડે, ખુલ્લું કરવું, ઉઘાડવું; उप જોડે, ઉપકાર કરવો, ભલું કરવું; तिरस् જોડે, ધિક્કારવું; नमस् જોડે, નમસ્કાર કરવો, નમન કરવું, નમવું; नि જોડે, ઈજા કરવી,

અપકાર કરવો; निस्+आ (निरा) જોડે, નિરાકરણ કરવું, ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું; प्रति જોડે, વેર લેવું, સામા થવું; वशी જોડે, વશ કરવું.

कृ ૫ ગ. ઉ. મારવું.

कृच्छ्रत्रय ન. कृच्छ्र (ન. પ્રાયશ્ચિત્ત અને त्रय ત્રણ) ત્રણ પ્રાયશ્ચિત્ત.

कृत् ૬ ગ. પ. કાપવું.

कृत } ન. સત્યયુગ, ચાર યુગ-
कृतयुग } માંનો પહેલો યુગ, જગત્‌નો પહેલો અને ઉત્તમ કાળ.

कृतिका સ્ત્રી. દત્તક લીધેલી.

कृतिन् પુ. સ્ત્રી. ન. જેનું કાર્ય સફળ થયું છે, કૃતકૃત્ય, સારૂં, ગુણવાળું, સદ્‌ગુણી.

कृते અ. લીધે, વાસ્તે.

कृत्स्न પુ. સ્ત્રી. ન. આખું.

कृपण પુ. સ્ત્રી. ન.. કંજુસ, હલકા મનવાળું.

कृपानिधि પુ. (कृपा સ્ત્રી. દયા, અને निधि પુ. ભંડાર) દયાનો ભંડાર, ઘણો દયાળુ.

कृपालु પુ. સ્ત્રી. ન. માયાળુ.

कृश પુ. સ્ત્રી. ન. અશક્ત, પાતળું.

कृष् ૧ ગ, પ. ખેંચવું; वि+प्र જોડે, નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં આણવું.

कृषि સ્ત્રી. ખેતી.

कृष्ण પુ. વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર.

कृष्णपक्ष પુ. અંધારિયું.

कृष्णवर्मन् પુ. પુરુષનું નામ છે.

कृष्णसार પુ. હરણ.

कृष्णसाहाय्य ન. કૃષ્ણની મદદ.

कॄ ૬ ગ. પ. વિખેરવું; वि જોડે પાથરવું.

कॄ ૯ ગ. ઉ. મારવું, નાશ કરવો.

कॄत् ૧૦ ગ. તારીફ કરવી, વખાણવું, સ્તુતિ કરવી.

केयूर પુ. બાજુબંધ, બાહુભૂષણ, કોણી ઉપર પહેરવાનું ઘરેણું.

केश પુ. વાળ.

केसरिन् પુ. સિંહ.

कैतव ન. ઠગાઈ, કપટ.

कोटि સ્ત્રી. કરોડ.

कोप પુ. કોપ, ગુસ્સો.

कोशागार ન. તીજોરી, જામદાર-ખાનું.

कौमारक ન. બાળપણ.

क्रन्दित ભૂ. કૃ. (નામ તરીકે વપરાય છે) ન. બૂમ.

क्रम् ૧ ગ. પ. અને ૪ ગ. પ. ચાલવું, પગલું ભરવું; आ. લાગુ થવું, અસર કરવી; अति જોડે પેલી તરફ ચાલવું અથવા જવું, જુદા પડવું, ઓળંગવું, પાર જવું; आ જોડે, પાસે જવું, ઉપર થઈને ચાલવું, ઊગવું, ઊંચે ઊગવું.

क्री ૯ ગ. ઉ. ખરીદવું निस् જોડે, રૂસવત આપી પોતાનું કરી લેવું.

નિષ્ક્રય આપવો, ખંડણી આપી છોડવવું; **वि** જોડે, વેચવું.

क्रीडाशैल પુ. (**क्रीडा** સ્ત્રી. રમત, ગમત, **शैल** પુ. પર્વત) ગમતને માટે પર્વત, મોજ કરવાનો પર્વત.

क्रुध् ૪ ગ. પ. ગુસ્સે થવું; **अभि+सम्** જોડે, કોપવું, ક્રોધ કરવો.

क्रुश् ૧ ગ. પ. **वि** જોડે, રડવું, શોક કરવો.

क्लम् ૫. થાકવું, થાકી જવું, પરિશ્રમ પામવો, નરમ પડવું, ઉદાસીમાં હોવું.

क्लान्त **क्लम्** નો ભૂ. કૃ. થાકી ગયલું, લોથ થયલું, નિર્ગત થયલું, કરમાયલું, ગ્લાનિ પામેલું.

क्लिद् ૪ ગ. પ. ભીના થવું.

क्लिन्द् ૧ ગ. પ. શોક કરવો.

क्लिश् ૯ ગ. પ. દુઃખ દેવું, પીડા કરવી, પીડવું, રીબવું.

क्लीब પુ. ન. નપુંસક.

क्वथ् ૧ ગ. પ. **उद्** જોડે, ઉકળવું.

क्षण्–क्षिण् ૮ ગ. પ. ઘાયલ થવું.

क्षणध्वंसिन् પુ. સ્ત્રી. ન. (**क्षण** પુ. પળ અને **ध्वंसिन्** નાશ પામતું) ક્ષણમાં નાશ પામતું, ક્ષણિક, ક્ષણભંગુર.

क्षणिकत्व ન. ક્ષણભંગુરપણું.

क्षत **क्षण्** નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. ઘાયલ થયલું.

क्षम् ૪ ગ. પ. માફ કરવી.

क्षमिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ક્ષમા કરનાર, સહન કરનાર, ધીરજવાન, ગમખોર.

क्षय પુ. નાશ, ઘટાડો.

क्षिति સ્ત્રી. પૃથ્વી, જમીન.

क्षितीश પુ. (**क्षिति** સ્ત્રી. પૃથ્વી) પૃથ્વીપતિ, રાજા.

क्षीर ન. દૂધ.

क्षुद् ૭ ગ. ઉ. ખાંડવું, ભુકો અથવા ચુરો કરવો.

क्षुद्र પુ. સ્ત્રી. ન. નાનું, હલકું.

क्षुभ् ૯ ગ. પ. ક્ષોભ પમાડવું, ગભરાવવું, આકુળવ્યાકુળ કરવું.

क्षेत्रदेवता સ્ત્રી. (**क्षेत्र** ન. ખેતર અને **देवता** દેવ) ખેતરપાળ.

क्षै ૧ ગ. પ. ક્ષય પામવો.

ख.

ख ન. માણસના શરીરના પોલા ભાગ, જેવાકે મોઢું, નાક વગેરે.

खड्गकृष्ट પુ. સ્ત્રી. ન. (**खड्ग** પુ. તરવાર) જેણે તરવાર ખેંચી છે તે.

खलभुजङ्ग પુ. (**खल** પુ. દુષ્ટ **भुजङ्ग** પુ. સાપ) દુષ્ટ સર્પ.

खलु અ. નિશ્ચે.

खादिर પુ. સ્ત્રી. ન. **खदिर** એટલે ખેરનું.

खिद् ૭ ગ. આ. અને ૪ ગ. આ. અને ૬ ગ. પ. ખિન્ન થવું, નાખુશ થવું, ખોટું લાગવું.

ख्या ૨ ગ. પ. કહેવું.

ग.

गगनमध्य પુ. ન. (**गगन** ન. આકાશ, **मध्य** પુ. ન. વચલો ભાગ) આકાશનો મધ્ય ભાગ.

गजघटाशत ન. (**घटा** સ્ત્રી. રચના, સમૂહ, સમુદાય, **शत** ન. સો) હાથીઓની સો હાર, સેંકડો હાથીઓ.

गजपुंगव પુ. ગજશ્રેષ્ઠ, સારામાં સારો હાથી.

गण्डकी સ્ત્રી. નદીનું નામ છે; **गण्डकीतीर** ન. ગણ્ડકીનો કિનારો.

गण्डस्थल ન. હાથીનાં લમણાં.

गतजीवित પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું.

गति સ્ત્રી. આશ્રય, આસરો, ચાલવું તે, ચાલવાની રીતિ.

गद् ૧ ગ. પ. બોલવું.

गदा સ્ત્રી. ગદા.

गन्तुकाम પુ. સ્ત્રી. ન. જવાને આતુર.

गन्धर्वकन्या સ્ત્રી. ગન્ધર્વની છોકરી.

गभीर પુ. સ્ત્રી. ન. ગંભીર.

गम् **अभि** જોડે, હુમલો કરવો; **प्रति**+**उद्** જોડે, તરફ જવું.

गरुड પુ. વિષ્ણુદેવનું વાહન.

गरुडाज्ञा સ્ત્રી. સર્પજાતિના શત્રુ ગરુડનો હુકમ.

गर्भ પુ. ગર્ભ.

गर्भाष्टम પુ. સ્ત્રી. ન. (**गर्भ** પુ. ગર્ભ રહેવો તે, અને **अष्टम** આઠમું) ગર્ભ રહ્યા પછી આઠમું.

गर्ह् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ., હલકો વિચાર બાંધવો, નિન્દવું.

गल પુ. ગળું.

गलित **गल्**નો ભૂ. કૃ. ગળેલું, પડેલું.

गहन પુ. સ્ત્રી. ન. દુર્ગમ, ભેદાય કે પેસાય નહિ એવું; ન. અરણ્ય, ઝાડી.

गाण्डीव ન. અર્જુનના ધનુષ્યનું નામ છે.

गात्र ન. અવયવ, શરીર.

गाधोदक ન. (**गाध** પુ. સ્ત્રી. ન. છાછર, અને **उदक** ન. પાણી) છાછર પાણી.

गान्धर्व પુ. એક પ્રકારની લગ્નક્રિયા છે. એ ક્રિયા પ્રમાણે વરકન્યાની પરસ્પર અનુમતિ થઈ એટલે લગ્ન થાય, બીજું કશું જોઈએ નહિ.

गार्हपत्य પુ. ગૃહસ્થ હમેશાં જે પવિત્ર અગ્નિ રાખે છે તે, અગ્નિનું નામ છે, ગૃહકૃત્ય.

गिर् સ્ત્રી. વાણી.

गुण પુ. ફાયદો.

गुप् ૧ ગ. પ. રક્ષણ કરવું.

गुप्ति સ્ત્રી. ગુપ્તપણું, રક્ષણ.

गुरुता સ્ત્રી. મોટાઈ, દબદબો, ભભકો.

गुर्वी **गुरु** ન. સ્ત્રી. મોટી, મોટા કદવાળી.

गुल्मपाल પુ. (**गुल्म** પુ. કિલ્લો) કિલ્લાનો રક્ષણ કરનાર.
गुह् ૧ ગ. છાનું રાખવું, ગુપ્ત રાખવું.
गृध् ૪ ગ. પ. અતિલોભ કરવો, લલુતા રાખવી.
गृह् ૧ ગ. આ. હલકો વિચાર આંધવો, નિન્દવું.
गृहदेवता સ્ત્રી. કુળદેવતા, ઘરની અથવા કુળની દેવી.
गृहमेधिन् પુ. ગૃહધર્મ પ્રમાણે વર્ત્તનાર.
गॄ ૬ ગ. પ. ગળવું; **सम्** જોડે, આ. વચન આપવું.
गॄ ૯ ગ. પ. **सम्** જોડે, બોલવું.
गो પુ. આખલો; સ્ત્રી. ગાય, વાણી, પૃથ્વી.
गोचर પુ. વિષય, કઈ પણ પહોચી શકે એટલી હદ.
गोमती સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.
गोरचना સ્ત્રી. એક જાતનું ચકચકિત પીળું અનુલેપન.
ग्रन्थ् ૯ ગ. પ. ગુંથવું. એકત્ર કરવું, રચવું.
ग्रन्थि પુ. ગાંઠ.
ग्रह् (**गृह्**) ૯ ગ. ઉ. લેવું, ગ્રહણ કરવું **अनु** જોડે, અનુગ્રહ કરવો, મહેરબાની કરવી, **नि** જોડે, કબજે રાખવું; **वि** જોડે, લડાઈ કરવી, વિગ્રહ કરવો; **सम्**, એકઠું કરવું, સંગ્રહ કરવો.
ग्रामणी પુ. ગામનો મુખી.
ग्रावन् પુ. પથ્થર.
ग्लै ૧ ગ. પ. થાકી જવું, ગ્લાનિ પામવી.
ग्लौ પુ. ચંદ્ર.

घ.

घण्टिका સ્ત્રી. નાનો ઘંટ, ઘંટડી.
घर्म પુ. ઘામ, ગરમી.
घर्मज પુ. સ્ત્રી. ન. (**घर्म** પુ. ઉષ્ણતા, ઘામ) ઘામ અથવા ગરમીથી ઉત્પન્ન થયલું.
घस् ૧ ગ. પ. ખાવું.
घोर પુ. સ્ત્રી. ન. ભયંકર, ભયાનક.
घ्रा ૧ ગ. પ. **उप** જોડે, સૂંઘવું.

च.

चकास् ૨. ગ. પ. પ્રકાશવું.
चक्रवद्गति પુ. સ્ત્રી. ન. (**चक्रवत्** ચક્ર અથવા પૈંડાની માફક) જેની ગતિ પૈંડાની ગતિ જેવી છે તે, હમેશ ફરતું.
चक्ष् ૨ ગ. આ. બોલવું; **आ** જોડે, કહેવું; **वि+आ** જોડે, સમજાવવું.
चङ्क्रमण ન. ફરવું તે.
चण्डकौशिक પુ. ઋષિનું નામ છે.
चत्वारः સંખ્યાવાચક પ્ર૦ બ. ચાર.
चन्दन પુ. ન. સુખેડનું લાકડું.
चन्दनमञ्जरी સ્ત્રી. (**चन्दन** પુ. સુખેડનું ઝાડ, **मञ्जरी** સ્ત્રી. અંકુર, માંજર, ફૂલ અથવા મોર) ચ-

ન્દનના ઝાડનું ડીચકું, ફણગો, મોર, ફૂલ વગેરે.

चन्द्रगुप्त પુ. રાજાનું નામ છે.

चन्द्रापीड પુ. રાજકુમારનું નામ છે.

चम् ૧ ગ. પ. ચાટી જવું. પીવું; आ જોડે આચમન કરવું (થોડું પાણી મોંમાં લઈ ધર્મક્રિયામાં કરવામાં આવે છે તેમ પી જવું).

चम्पकपुष्परेणु પુ. (चम्पक પુ. એક જાતનું સુગંધીદાર ફૂલવાળું ઝાડ, ચાંપાનું ઝાડ, रेणु પુ. પરાગ, રજ) ચાંપાના ફૂલની રજ અથવા ધૂલિ કે પરાગ.

चम्पकवन ન. ચાંપાનાં ઝાડનો સમૂહ.

चर् ૧ ગ. પ. જવું, બહાર ફરવું.

चरणराग પુ. પગને રંગવા તે, પગનો રંગ.

चरम પુ. સ્ત્રી. ન. છેલ્લું.

चरित चर् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. આચરેલું, કીધેલું.

चर्चित चर्च् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. લેપ કીધેલું, ચોપડેલું.

चर्मचक्षुस् ન. (चर्मन् ન. ચામડું અને चक्षुस् ન. આંખ), શારીરિક દૃષ્ટિ (માનસિક દૃષ્ટિ નહિ તે).

चल् प्र+वि જોડે, દૂર ચાલવું, એક કોરે ચાલવું.

चाटु પુ. ન. મધુર ભાષણ.

चाणक्य પુ. પુરુષનું નામ છે.

चाण्डाल પુ. ચાણ્ડાળ, ભંગિયો.

चारणस्तुत પુ. સ્ત્રી. ન. (चारण પુ. ભાટ) ભાટથી વખાણાયલું.

चारुदत्त પુ. પુરુષનું નામ છે.

चारुसर्वाङ्गी સ્ત્રી. (चारु ખુબસુરત. सर्वाङ्ग સઘળાં અવયવ) જેનાં સઘળાં અવયવ સુંદર છે એવી સ્ત્રી.

चार्वङ्गी સ્ત્રી. ખુબસુરત સ્ત્રી, અલબેલી.

चि ૫ ગ. ઉ. એકઠું કરવું; उप જોડે, જાડા થવું; निस् જોડે, નિશ્ચય કરવો, ઠરાવ કરવો; वि જોડે, શોધવું, ખોળવું, ઢૂંડવું, सम् જોડે, સંગ્રહ કરવો.

चित् ૧૦ ગ. આ. ચેતન હોવું, ગતિ હોવી.

चित्रवन ન. વનનું નામ છે.

चित्रालाप પુ. (चित्र જુદી જુદી તરેહની, અને आलाप પુ. વાતચીત) જુદા જુદા વિષયો ઉપર વાતચીત.

चित्रित પુ. સ્ત્રી. ન. ચિત્રવિચિત્ર કીધેલું, સુશોભિત કરેલું.

चिरप्रवृत्त પુ. સ્ત્રી. ન. લાંબા વખતથી ચાલતું.

चिराद् ક્રિ. વિ. લાંબા કાળ પછી.

चूत પુ. આમ્રવૃક્ષ, આંબાનું ઝાડ; ન. આંબાના ઝાડનું ફળ.

चूर्ण પુ. ન. ભુકો, ચુરણ; चूर्णवत् ભુકાના જેવું, ધૂળ જેવું, ધૂળ બરોબર.

चेत् અ. જો.

चेतस् ન. મન, ચિત્ત.

चैत्र પુ. શાલિવાહનની હિંદુ વર્ષનો પહેલો માસ, ચૈતર.

चैत्ररथ પુ. ગન્ધર્વ લોકોનો દેશ.

छ.

छद् ૧૦ ગ. प्र જોડે, કોઈ પણ ચીજ ઢાંકવી.

छन्दस् ન. છન્દ, વૃત્ત.

छल ન. છળ, કપટ.

छादन ન. ઢાંકણ.

छिद् ૧૦ ગ. અને ૭ ગ. ઉ. કાપવું, કાપી નાખવું; ભાગ કરવા.

ज.

जक्ष् ૨ ગ. પ. ખાવું.

जगदात्मन् પુ. (जगत् ન. જગત્, દુનિયા, અને आत्मन् પુ.આત્મા) જગત્નો આત્મા.

जगन्नाथ પુ. (जगत् ન. દુનિયા, અને नाथ પુ. ધણી) જગત્નો ધણી, જગત્પતિ, જગન્નાયક, ઈશ્વર.

जगन्नायक પુ. (जगत् ન. દુનિયા, नायक પુ. ધણી, પતિ) જગત્પતિ.

जघनार्ध ન. (जघन ન. કેડ, સ્ત્રીકટિનો પૂર્વ ભાગ, કોઈ પણ વસ્તુનો પાછલો ભાગ, અને अर्ध અડધું) પાછલો ભાગ.

जङ्घा સ્ત્રી. જાંઘ.

जटा સ્ત્રી. જટા, ગુંચવાયલા વાળનું ઝુંડ.

जटिल પુ. સ્ત્રી. ન. લેપ કીધેલું, મિશ્ર કીધેલું.

जड પુ. સ્ત્રી. ન. જીવવગરનું, અચેતન, નિર્જીવ.

जन् सम જોડે, જનમવું, આબાદ થવું, થઈ જવું.

जनमेजय પુ. પરીક્ષિતના એક છોકરાનું નામ છે. એ અર્જુનનો પૌત્ર હતો.

जनय जन् ‘ઉત્પન્ન કરવું’ પેદાકરવું’-નો પ્રેરક;जनयितुम्હેત્વર્થ કૃદન્ત.

जनार्दन પુ. કૃષ્ણનું નામ છે.

जन्तु પુ. પ્રાણી.

जन्मभाज् પુ. સ્ત્રી. ન. જન્મેલું; પુ. માણસ.

जन्मान्तर ન. (अन्यजन्म जन्मान्तरम्) બીજો જન્મ.

जप् ૧ ગ. પ. જપવું, ધીમે સાદે બોલવું અથવા પઠવું (મન્ત્રની માફક).

जम्बुमालिन् પુ. રાક્ષસનું નામ છે.

जय પુ. જીત.

जयावह પુ. સ્ત્રી. ન. જીત લાવનારૂં; જય આપનારૂં.

जागृ ૨ ગ. પ. જાગવું.

जाड्य ન. જડતા, સુસ્તી, જડપણું.

जात ન. સમૂહ.

जातकर्मन् ન.ઉત્પત્તિકાળનો સંસ્કાર.

जातवेदस् પુ. અગ્નિ.

जानंतपि પુ. જનંતપનો પુત્ર.

जानु ન. ઘુંટણ.
जाया સ્ત્રી. ભાર્યા, પત્ની.
जाह्नवी સ્ત્રી. ગંગા, જહ્નુપુત્રી.
जीवन ન. જીંદગી, આજીવિકા, ઉપજીવિકા.
जीवनाशा સ્ત્રી. (जीवन ન. જીવવું તે, જીંદગી, आशा સ્ત્રી. ઉમેદ) જીવવાની ઇચ્છા.
जीवलोक પુ. મૃત્યુલોક, સજીવ પ્રાણીઓની દુનિયા.
जीवित ન. જીંદગી.
जीवितलघूकृत પુ. સ્ત્રી. ન. જીંદગીથી અથવા જીવતા રહેવાથી નામોશી પામેલું અથવા માનભ્રષ્ટ થયલું.
जृम्भ् सम्+उद् જોડે, ૧ ગ. આ. યત્ન કરવો, સાધવું, સિદ્ધ કરવું.
जॄ ૧, ૪ અને ૯ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. ઘરડા થવું, ક્ષીણ થવું, જીર્ણ થવું, ઘસાઈ જવું.
जैन પુ. જિનમતને અનુસરનારા, જૈન લોકમાંનો એક.
ज्ञा (जा) ૯ ગ. આ. જાણવું; **अनु** જોડે, પરવાનગી આપવી, રજા આપવી, **अभि** જોડે, ઓળખવું.
ज्ञानमार्ग પુ. (ज्ञान ન. જ્ઞાન, मार्ग પુ. રસ્તો) મોક્ષ મેળવવા માટે ઇશ્વરનું જ્ઞાન.
ज्वल् ૧ ગ. પ. બળવું, તપવું, ધગધગવું.

त.

तक्ष् ૧ ગ. પ. છોલવું, કાપી નાખવું; **सम्** જોડે, કકડા કરવા, ઘાયલ કરવું, શબ્દો વડે વિંધવું, નિર્ભર્ત્સના કરવી.
तट પુ. સ્ત્રી. ન. કિનારો, કોર.
तत પુ. કોઈ પણ સગાનું (છોકરાનું કે બાપનું) વહાલનું નામ.
तत्त्ववेदिन् પુ. સ્ત્રી. ન. તત્ત્વ અથવા ફિલસુફી જાણનાર.
तदीय પુ. સ્ત્રી. ન. તેને લગતું.
तद्वत् ક્રિ. વિ. તેના જેવું, એવીજ રીતે.
तद्विषयक પુ. સ્ત્રી, ન. તેને લગતું.
तन् ૮ ગ. ઉ. તાણવું, પાથરવું, પ્રવર્ત્તાવવું, જેમકે યજ્ઞ પ્રવર્તાવવો અથવા કરવો; **प्र** જોડે, ફેલાવવું.
तनय પુ. દીકરો.
तनु–तनू સ્ત્રી. શરીર.
तन्तु પુ. દોરી, તાંતણો.
तन्त्री સ્ત્રી. વાદ્યવિશેષ, વીણા.
तन्द्रय નામધાતુ, અથવા સાધિત ધાતુ(तन्द्रा સ્ત્રી. { આળસ,સુસ્તી } ઉપરથી) આળસુ થવું.
तप् ૧ ગ. પ. તપ કરવું.
तपन પુ. જુલમી.
तपोधन પુ. તપ છે ધન જેનું, ઋષિ.
तम् ૪ ગ. પ. દુઃખિત થવું.
तरी સ્ત્રી. મછવો.

तर्ज् ૧ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. આ. ધમકાવવું, ધમકી આપવી, ઠપકો દેવો, નિર્ભર્ત્સના કરવી.

तादृश् પુ. સ્ત્રી. ન. તેના જેવું, તત્સદૃશ.

ताप પુ. તાપ, ગરમી.

ताय् ૧ ગ. આ. ફેલાવવું.

तार ન. તીણો સ્વર; પુ. સ્ત્રી. ન. તીણું.

तावत्कालम् ક્રિ. વિ. તેટલા વખત સુધી, તત્કાલપર્યન્ત.

तावद् ક્રિ. વિ. તે વખતમાં એ દરમ્યાનમાં.

तिग्म પુ. સ્ત્રી. ન. સખત, તીક્ષ્ણ.

तिथि સ્ત્રી. મહિનાનો કોઈ પણ દિવસ.

तिमिर પુ. સ્ત્રી. ન. અંધકાર, અંધારૂં.

तिर्यच् પુ. હલકા વર્ગનું પ્રાણી; પુ. સ્ત્રી. ન. આડું, બાજુ પડતું, આડકતરાતું, ત્રાંસું.

तीर्थोदक ન. (तीर्थ ન. નદી જેવી પવિત્ર વસ્તુ, અને उदक ન. પાણી) પવિત્ર પાણી.

तुमुल પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રચણ્ડ, ભયંકર, ભારે, ખૂબ ઝામેલું.

तुरग પુ. ઘોડો.

तुरासाह् પુ. ઇન્દ્રનું નામ.

तूर्णम् ક્રિ. વિ. ઉતાવળથી.

तृणराजफल ન. (तृणराज પુ. તાડખજુરીની જાતનું ઝાડ) તાડખજુરીની જાતના ઝાડનું ફળ.

तृप् ૪. ગ. પ. તૃપ્ત થવું, સંતુષ્ટ થવું.

तृष् ૪. ગ. પ. તરસ્યા થવું.

तृष्णा સ્ત્રી. તરસ, લોભ.

तृह् ૭ ગ. પ. મારવું, નાશ કરવો.

तेजस्विन् પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રકાશમાન, તેજીદાર, દમ અથવા હોશવાળું.

तोय ન. જળ.

त्याग પુ. દાન.

त्रय ન. ત્રણનો સમુદાય.

त्रस् ૧ અને ૪ ગ. પ. ધ્રૂજવું; બીવું; सम् જોડે, ત્રાસ પામવો.

त्राण ન. રક્ષણ.

त्रिः ક્રિ. વિ. ત્રણવાર.

त्रिवर्ग પુ. ત્રણ વસ્તુ એટલે धर्म અથવા પુણ્ય, अर्थ એટલે પૈસો, અને काम એટલે ઇચ્છા અથવા ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી તે, એ ત્રણ વસ્તુનો સમુદાય.

त्रिविष्टपास्थान ન. (त्रिविष्टप ન. સ્વર્ગ, आस्थान ન. સભા) સ્વર્ગીય સભા, દિવ્ય સભા, દેવોની સભા.

त्रुट् ૪ અને ૬ ગ. પ. તૂટવું, ભાંગવું, કડાક દઈ કકડા થવા.

त्रेता સ્ત્રી. ત્રેતાયુગ, ચાર યુગમાંનો બીજો યુગ.

त्रैलोक्य ન. ત્રણ લોક.

त्र्यम्बक પુ. રુદ્રનું નામ છે, શિવ, ત્રિનેત્ર.

त्विष् સ્ત્રી. તેજ, ઉજેસ, ચળકાટ.

दैहिन् પુ. શરીરી, માણસ; પુ. સ્ત્રી. ન. શરીરવાળું.

दै ૧ ગ. પ. अव જોડે, પવિત્ર કરવું, સાફ કરવું.

दो ૪ ગ. પ. अव જોડે, કાપવું, કાપી નાખવું.

दोष પુ. નિંદા, અદગો.

दोषन् પુ. બાહુ.

दोहनकाल પુ. (दोहन ન. દોહવું, काल પુ. કાળ) દોહવાનો વખત.

दौर्बल्य ન. નબળાઈ.

दौर्मन्त्र्य ન. દુષ્ટ મસલત, ખોટી સલાહ.

द्युति સ્ત્રી. કાન્તિ, વર્ણ.

द्युम्न ન. પૈસો, વિત્ત.

द्यो સ્ત્રી. સ્વર્ગ.

द्रविण ન. પૈસો, ધન.

द्रव्य ન પદાર્થ, ચીજ.

द्रु ૧ ગ. પ. દોડવું.

द्रोण પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

द्वय ન. બે ચીજોનો સમૂહ, જોડું.

द्वयी સ્ત્રી. બે પ્રકારની.

द्वाःस्थ પુ. સ્ત્રી. ન. દ્વારપાલક.

द्वापर પુ. ત્રીજો યુગ, દ્વાપર યુગ.

द्वार ન. બારણું.

द्वारपाल પુ. દ્વારરક્ષક.

द्विगुण પુ. સ્ત્રી. ન. બેવડું.

द्विजन्मन् પુ. (द्वि બે, जन्मन् ન. જન્મ) બે જન્મવાળો, પ્રથમ ત્રણ વર્ણમાંની ગમે તે વર્ણમાંનો કોઈ સખસ, બ્રાહ્મણ.

द्विजिह्व પુ. (जिह्वा સ્ત્રી. જીભ) બે જીભવાળો, સાપ.

द्विजोत्तम પુ. બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ.

द्विष् ૨ ગ. ઉ. ધિક્કારવું, દ્વેષ કરવો.

द्विष् પુ. શત્રુ.

ध.

धनाशा સ્ત્રી. પૈસાની ઇચ્છા.

धनुर्ज्या સ્ત્રી. (ज्या સ્ત્રી. દોરી [કામઠાની]) ધનુષ્‌ની દોરી.

धमनी સ્ત્રી. ભુંગળી.

धराधिप પુ. (धरा સ્ત્રી. પૃથ્વી, अधिप પુ. પતિ) પૃથ્વીપતિ, રાજા.

धरित्री સ્ત્રી. પૃથ્વી.

धर्मदूषण પુ. સ્ત્રી. ન. ધર્મને કલંક લગાડનાર.

धर्मषष्ठांशभाग પુ. પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ.

धर्मसूत्रकार પુ. (धर्म પુ. કાયદો, सूत्र ન. સૂત્ર, વચન) કાયદાના વચન બનાવનાર, ધર્મશાસ્ત્ર લખનાર.

धा ૩ ગ. ઉ. મૂકવું, ધરવું; अपि કે पि જોડે, બંધ કરવું; अव જોડે, ધ્યાન આપવું: नि જોડે, મૂકવું, રાખવું; परि જોડે, પહેરવું; पुरस् જોડે, કોઈને ગોર કરવો; वि જોડે, કરવું, બજાવવું, શાસન કરવું, નિયમ બાંધવો, વિધાન કરવું (ધર્મશાસ્ત્રમાં થાય છે તેમ); सम् જોડે, સંધિ કરવી, સમાધાન કરવું, સલાહ કરવી, ચોંટાડવું

धात्री સ્ત્રી. ધાવ.

धामन् ન. તેજ, પ્રભાવ.
धारा સ્ત્રી. ધાર (પાણીની), કોર.
धि ६ ગ. પ. सम् જોડે, સંધિ કરવી.
धिक् અ. ધિક્કારવાચક અવ્યય.
धी સ્ત્રી. બુદ્ધિ.
धीवर પુ. માછી.
धु કે धू ૫ ગ. ઉ. ધૂજવું.
धुर् સ્ત્રી. જુસરી, જોત.
धू ૧ અને ૯ ગ. ઉ. અને ૬ ગ. પ. ધૂજવું, હલાવવું.
धू (धून्)૧૦ ગ. वि જોડે, ધુજાવવું.
धूप् ૧ ગ. પ. તપાવવું.
धूप પુ. ધૂપ.
धूर्त પુ. ધુતારો.
धूसर પુ. સ્ત્રી. ન. ઝાંખું, ધૂળના રંગ જેવું.
धृ अव જોડે, ૧૦ ગ. અથવા પ્રેરક, ચોકસાઈથી જાણવું, નક્કી કરવું.
धृ उद् જોડે, ઉદ્ધાર કરવો, તારવું.
धृष् ૫ ગ. પ. હામ ભીડવી, હોડ બકવી, કોઈની સામા છાતી ચલાવવી.
धे ૧ ગ. પ. ધાવવું, સ્તનપાન કરવું.
धैर्यधन પુ. સ્ત્રી. ન. (धैर्य ન. ધીરજ, હિમ્મત) ધૈર્ય છે ધન જેનું.
ध्मा ૧ ગ. પ. ફુંકવું.
ध्यै ૧ ગ. પ. ધ્યાન ધરવું, ચિન્તન કરવું; अनु જોડે, વિચાર કરવો, ચિન્તન કરવું.
ध्रुवम्. ક્રિ. વિ. નક્કી.
ध्वन् ૧ ગ. પ. શબ્દ કરવો.

न.

नक्र પુ. મગર.
नगेन्द्र પુ. પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ, હિમાલય.
नद् ૧ ગ. પ. શબ્દ કરવો, ગર્જના કરવી, ગાજવું.
नन्द् अभि જોડે, અભિનન્દન કરવું, સત્કાર કરવો.
नन्द પુ. રાજવંશનું નામ છે, એ વંશનો સખસ.
नम्र પુ. સ્ત્રી. ન. નરમ.
नरक પુ. નરક, નિરય.
नर्मदा સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.
नलतुल्याकृति પુ. સ્ત્રી. ન. (नल પુ. तुल्य પુ. સ્ત્રી. ન. સરખું, અને आकृति સ્ત્રી. આકાર) નળના જેવા આકારવાળું.
नलरूपधारिन् પુ. સ્ત્રી. ન.(नल, रूप ન. આકાર, અને धारिन् ધારણ કરનાર) નળનું રૂપ ધારણ કરનાર.
नलिनी સ્ત્રી. કમળનો છોડ.
नवमी સ્ત્રી. નોમ.
नवीन પુ. સ્ત્રી. ન. નવું.
नश् वि જોડે, નાશ પામવું.
नश्वर પુ. સ્ત્રી. ન. નાશવત.
नस् સ્ત્રી. નાક.
नह् ૪ ગ. ઉ. सम् જોડે, તૈયાર થવું, સજ્જ થવું, કમ્મર બાંધવી.

नाना અ. જુદું જુદું, અનેક પ્રકારનું, ઘણું.

नारद પુ. ઋષિનું નામ છે.

नारायण પુ. વિષ્ણુનું નામ છે.

निःशान शो (૨ ગ. આ. આર્ષ, વૈદિક) નો વર્તમાન કૃ. **निस्** જોડે, તીક્ષ્ણ થતું.

निःशुक्र પુ. સ્ત્રી. ન. શક્તિહીન.

निःश्रेयस ન. મોક્ષ.

निज् ૩ ગ. આ. સ્વચ્છ કરવું; अव જોડે, ધોવું.

निज પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાનું (સગું).

निञ्ज् ૨ ગ. આ. प्र જોડે, ધોઈ નાખવું.

नितराम् ક્રિ. અ. અત્યન્ત.

नित्य પુ. સ્ત્રી. ન. હમેશનું, નિરન્તરનું.

नित्यकर्मन् ન. ધર્મસંબંધી નિત્ય કર્મ.

निदाघ પુ. ઉનાળો, ગરમ ઋતુ.

निधन ન. મોત, નાશ.

निनाद પુ. શબ્દ.

निन्दित निन्द् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. નિન્દાયલું, નિન્દવા યોગ્ય.

निपद्यमान नि+पद् નો વર્તમાન કૃ., સુઈ રહેલું.

निबिड પુ. સ્ત્રી. ન. ફાટ કે ચીર વગરનું, ઘટ, ઘાડું.

नियतम् ક્રિ. વિ. નિશ્ચે.

नियति સ્ત્રી. પ્રારબ્ધ, દૈવ.

नियोक्तृ પુ. બાંધનાર, સાંધનાર.

नियोगिन् પુ. પ્રધાન, કામદાર.

निरर्थक પુ. સ્ત્રી. ન. નિરુપયોગી, નકામું, વ્યર્થ, નિષ્ફળ.

निरन्तरम् ક્રિ. વિ. અન્તર વગર, પાસે પાસે.

निरभिभवसार પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્કૃષ્ટતાવાળું (બેન્ફિકૃત કોશ), જ્યાં અપમાન નથી એવું, માનસહિત.

निरय પુ. નરક.

निरस्त अस् 'નાખવું,' 'ફેંકવું' નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. **निर्** જોડે, વિખરાયલું.

निराहार પુ. સ્ત્રી. ન. આહારરહિત, ઉપવાસી.

निर्घृणता સ્ત્રી. નિર્દયતા.

निर्जन પુ. સ્ત્રી. ન. જનરહિત, એકાંત.

निर्जर પુ. દેવ.

निर्दय પુ. સ્ત્રી. ન. દયારહિત, ઘાતકી.

निर्दश પુ. સ્ત્રી. ન. દશ દિવસનું (છોકરૂં).

निर्धन પુ. સ્ત્રી. ન. પૈસાવગરનું, ગરીબ.

निर्भर પુ. સ્ત્રી. ન. ભરેલું, પૂર્ણ.

निर्व्याजता સ્ત્રી. સત્ય, ખરાપણું.

निवर्तन ન. બંધ રહેવું તે, પરેજી કરવી તે, પરેજી.

निश् સ્ત્રી. રાત.

निषधेश्वर પુ. નિષધ દેશનો રાજા, નળ.

निष्ठाशून्य પુ. સ્ત્રી. ન. (**निष्ठा** સ્ત્રી. સ્થિરતા, **शून्य** પુ. સ્ત્રી. ન. રહિત) સ્થિરતારહિત, અસ્થિર.
निष्फलता સ્ત્રી. નિષ્ફળપણું.
निसर्ग પુ. સ્વભાવ.
नी उप જોડે, ઉપનયન ક્રિયા કરવી, જનોઈ દેવું.
नीच પુ. સ્ત્રી. ન. નીચું, હલકું, અધમ, ઉતરતી સ્થિતિનું.
नीचग પુ. સ્ત્રી. ન. નીચ પુરુષ પાસે જનાર, નીચ અથવા ઉતરતી સ્થિતિવાળા માણસ પાસેનું, નીચી જમીન તરફ વહેતું.
नीचैः ક્રિ. વિ નીચે.
नीतिनिपुण પુ. સ્ત્રી. ન. (**नीति** સ્ત્રી. રાજકીય બાબતનું જ્ઞાન, અથવા વ્યવહારજ્ઞાન, **निपुण** પુ. સ્ત્રી. ન. ચતુર) રાજનીતિમાં ચતુર, વ્યવહારમાં હોંશીઆર, શાણો.
नु ૨ ગ. પ. વખાણવું.
नु અ. શંકા કે વિતર્કવાચક અવ્યય.
नूनम् ક્રિ. વિ. નિશ્ચે.
नूपुर પુ. ટોડો, ઝાંઝર.
नृषद्वर પુ. સ્ત્રી. ન. માણસોમાં રહેનારૂં, એક જગ્યાએ સ્થિર રહેલું.
नेमि સ્ત્રી. પૈંડાનો ઘેર.
नैपुण्य ન. ચતુરાઈ.
नैषध પુ. નિષધ દેશનો રાજા, નળ.
न्यायप्रवृत्त પુ. સ્ત્રી ન. (**न्याय** પુ. ન્યાય, વાજબીપણું, **प्रवृत्त** **प्र+वृत्** 'આગળ ચાલવું' નો ભૂ. કૃ.) જેની વર્તણુક વાજબી છે તે, ન્યાયમાર્ગમાં વર્તનાર.
न्यायवादिन् પુ. સ્ત્રી. ન.(**न्याय** પુ.વાજબી હોય તે) વાજબી બોલનાર.
न्याय्य પુ. સ્ત્રી. ન. વાજબી, યોગ્ય, અદલ, ન્યાયથી દૂર નહિ એવું.

प.

पङ्क्ति સ્ત્રી. હાર, ઓળ.
पञ्च સંખ્યાવાચક પ્ર૦ અને દ્વિ૦ બ. વ. પાંચ.
पठ् ૧ ગ. પ. પઠવું, વાંચવું.
पठ्यमान (**पठ्** 'પઠવું,' 'વાંચવું' નો કર્મણિ વર્તમાન કૃ.) પઠાતું, વંચાતું.
पण् ૧ ગ. વખાણવું, પણમાં મૂકવું, સરતમાં અથવા હોડમાં મૂકવું, દ્યૂત રમવું.
पत् अभि જોડે, (કોઈ પણ પદાર્થ) તરફ કૂદવું; **प+उद्** જોડે, ઊડવું.
पतङ्गवत् ક્રિ. વિ. પતંગિયાની પેઠે
पतञ्जलि પુ. મહાભાષ્ય નામના મોટા વ્યાકરણ ગ્રન્થનો કર્તા.
पतन ન. પડવું, સદ્ગુણમાંથી ભ્રષ્ટ થવું, ભ્રષ્ટતા, નાશ.
पति પુ. ધણી, વર.
पतित પુ. સ્ત્રી. ન. પાપી, ધર્મભ્રષ્ટ.
पथः (**पथिन्** પુ. રસ્તો નું પ૦ એ.) રસ્તામાંથી.
पथिन् પુ. રસ્તો, માર્ગ.

पथ्य ન. હિતકારક ચીજ.

पद् ૪ ગ. આ. ગળવું, પડવું, સ્થાનથી ખસવું; **प्रति** જોડે, જાણવું, સમજવું, અંગીકાર કરવો, કરવું, આચરવું, પ્રાપ્ત કરવું; **सम्** જોડે, થવું, એકંદર મળીને થવું; **प्रति** જોડે (પ્રેરકરૂપમાં), વિચારવું, ધ્યાનમાં લેવું, સિદ્ધ કરવું, આપવું, સોંપવું; **सम्** જોડે, સોદો કરવો.

पद् પુ. પગ.

पद ન. પગલું.

पदवी સ્ત્રી. રસ્તો માર્ગ.

पदार्थ પુ. પદાર્થ, ચીજ, વસ્તુ.

पद्धति સ્ત્રી. રસ્તો, શીરસ્તો, વહીવટ.

पद्म ન. દિવસે ખીલતું કમળ.

पन् ૧ ગ. વખાણવું.

पपी પુ. સૂર્ય, રક્ષણ કરનાર.

पर સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. બીજું, બીજાને લગતું, બીજા પક્ષને લગતું.

पर પુ. ન. શ્રેષ્ઠ વસ્તુ, ઈશ્વર.

परंपरा સ્ત્રી. હાર, ઓળ, શ્રેણિ, અનુક્રમ.

परम् ઉભયાન્વયી અ. પણ, કિંતુ.

परमेश्वर પુ. જગત્‌નો શ્રેષ્ઠ રાજકર્તા, જગન્નિયન્તા, ઈશ્વર.

परमेष्ठिन् પુ. બ્રહ્મદેવ.

परायण ન. આસક્તિ, જે પદાર્થ પર ધ્યાન આપ્યું હોય તે.

परार्थघटक પુ. સ્ત્રી. ન. પારકાનું ભલું કરનાર.

परासु પુ. સ્ત્રી. ન. મુએલું.

परिक्षित् પુ. અભિમન્યુનો પુત્ર અને અર્જુનનો પૌત્ર.

परिचर्या સ્ત્રી. નોકરી, સેવા, આરાધના.

परिचारक પુ. સેવક, ખીજમતદાર.

परिजन પુ. ચાકર, સેવક.

परिणत પુ. સ્ત્રી. ન. ઘરડું, વૃદ્ધ, જૂનું.

परित्यक्त परि+त्यज्‌નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. તજેલું.

परित्याज्य પુ. સ્ત્રી. ન. परि+त्यज्‌નો વિધ્યર્થ કૃ. તજવા લાયક.

परिपन्थिन् પુ. સ્ત્રી. ન. કોઈની વચમાં આવનાર, હરકત કરનાર; **तत्परिपन्थिनी** સ્ત્રી. તેના વચમાં આવનારી.

परिपाक પુ. પાકવું, પરિપકવ થવું, પરિપકવતા.

परिप्लुष्ट परि+प्लुष् નો ભૂ. કૃ., બળેલું.

परिभ्रष्ट परि+भ्रंश् નો ભૂ. કૃ., છીનવી લીધેલું, પડેલું, ભ્રષ્ટ થયલું.

परिवर्तन ન. ફેરફાર.

परिवर्तिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ફેરફાર થતું, ફરતું, બદલાતું.

परिवार પુ. રસાલો, ચાકરનફર.

परिवृढ પુ. ધણી, સ્વામી.

परिवेष्टृ પુ. પીરસનાર.

परिव्राज પુ. સંન્યાસી.

परिष्वङ्ग પુ. આલિંગન.

परिसमाप्ति સ્ત્રી. છેડો, સિદ્ધતા.

परीताप પુ. દુઃખ પીડા.
परोपकार પુ. ભલું કામ, પરગજુ કામ.
पर्जन्य પુ. વરસાદ.
पर्यग्निकृत પુ. સ્ત્રી. ન. જેની પાછળ દેવતા ફેરવ્યો હોય તે. બળિદાનને માર્યા પહેલાં તેની પાછળ દેવતા લઈ જાય છે.
पर्याप्तम् ક્રિ. વિ. જોઈએ એટલું, મન સંતોષ પામે એટલું, ઇચ્છાનુરૂપ.
पर्वत પુ. ઋષિનું નામ છે.
पलायमान (परा+अय् ૧ ગ. આ. 'જવું'નો વર્તમાન કૃ. એ રૂપમાં रा નો ला થયો છે.) દોડતું.
पलाश પુ. એક જાતનું ઝાડ છે.
पल्लव પુ. ન. નાજુક પાંદડું.
पा ૨ ગ. પ. રક્ષણ કરવું.
पात પુ. પડવું. પતન.
पातित (पत् નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ.) પાડેલું.
पात्र ન. યોગ્ય પુરુષ (દાન આપવા).
पान्थ પુ. મુસાફર.
पापकृत् પુ. સ્ત્રી. ન. (पाप ન. પાપ, અને कृत् કરનાર) પાપ કરનાર.
पापहर પુ. સ્ત્રી. ન. પાપ હરણ કરનાર.
पारयिष्णुतम પુ. સ્ત્રી. ન. કશું પાર મૂકવાને ઘણુંજ શક્તિમાન્.
पारिक्षित પરીક્ષિતનો પુત્ર.
पार्थ પુ. પૃથાનો પુત્ર, પાંડવોનું નામ છે.
पावक પુ. અગ્નિ.
पावन પુ. સ્ત્રી. ન. પવિત્ર કરનાર, પવિત્ર, સ્વચ્છ.
पाश પુ. જાળ.
पिञ्जर પુ. ન. કંકુ.
पिण्डद પુ. સ્ત્રી. ન. પિણ્ડ આપનાર.
पिण्डालक्तक પુ. રાતો રંગ, અળતો.
पिनाकिन् પુ. શિવનું નામ છે.
पिशुन પુ. સ્ત્રી. ન. દુષ્ટબુદ્ધિવાળું.
पिशुनता સ્ત્રી. દુષ્ટ બુદ્ધિ.
पिष् ૭ ગ. પ. દળવું.
पीडाकर પુ. સ્ત્રી. ન. દુઃખ દેનાર.
पीयूष ન. અમૃત.
पुंस् પુ. પુરુષ.
पुण्डरीक પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે: ન. કમળનું ફૂલ.
पुण्यकृत् પુ. સ્ત્રી. ન. (पुण्य ન. ધર્મ-કૃત્ય, અને कृ કરવું) પુણ્યશાળી, પુણ્યવાન્.
पुण्यपुरुष પુ. પવિત્ર અથવા સદ્ગુણી માણસ.
पुनरुक्तभूत પુ. સ્ત્રી. ન. (पुनरुक्त ફરી બોલેલું, અને भूत થયલું) ફરી બોલ્યા જેવું.
पुनर्भू સ્ત્રી. ફરીથી પરણેલી વિધવા, જે વિધવાએ પુનર્વિવાહ કીધેલો હોય તે.
पुर् સ્ત્રી. શહેર.
पुरंधि પુ. એક દેવતાનું નામ છે.
पुरद्वार ન. શહેરનો દરવાજો.

पुरस्तात् ક્રિ. વિ. આગળ, મોં આગળ.
पुरोधस् પુ. કુળગોર.
पुरोहित પુ. કુળગોર, ઉપાધ્યાય.
पुष् ૯ ગ. પ. પોષણ કરવું.
पुष्कर પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
पुष्टि સ્ત્રી. પોષણ.
पुष्पमित्र પુ. રાજાનું નામ છે.
पुष्पस्रज् સ્ત્રી. (पुष्प ન. અને स्रज् સ્ત્રી.હાર)ફૂલનો હાર,ફૂલની માળા.
पुष्पिणी સ્ત્રી. પુષ્પયુક્ત.
पू ૯ ગ. ઉ. પાવન કરવું.
पूर्ण पृ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ભરેલું.
पूर्णपात्र ન. માંગલિક પ્રસંગે ચાકરને અને બીજાને આપેલી બખ-શીસ.
पूर्व સર્વ૦ પુ. સ્ત્રી. ન. આગલું, પૂર્વ દિશાનું.
पूर्वरात्र પુ.(पूर्व આગલી, रात्रि સ્ત્રી. રાત) પહેલી રાત, રાતનો પૂર્વ ભાગ.
पूर्वाह्ण પુ. દિવસનો પહેલો ભાગ.
पृ અથવા पॄ ૩ ગ. પ. ભરવું.
पृच् ૧. ગ. અને ૭ ગ. પ., ૨ ગ. આ., અને ૧૦ ગ. सम् જોડે, સમાગમ કરવો, સંબંધ રાખવો.
पृत् સ્ત્રી. સેના.
पृथग्जन પુ. હલકો માણસ,સામાન્ય મનુષ્ય.
पृथु પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું.
पॄ ૯. ગ. પ. ભરવું.
पौराणिक પુ. પુરાણ વાંચનાર તથા સમજાવનાર, પુરાણી.
पौरुष ન. પુરુષત્વ, પરાક્રમ.
पौर्णमासी સ્ત્રી. પુનેમ.
प्रकृति સ્ત્રી. પ્રજા, પ્રધાનમણ્ડળ, સ્વભાવ.
प्रकृष्ट પુ. સ્ત્રી. ન. ઉત્કૃષ્ટ, મોટું.
प्रचण्ड પુ. સ્ત્રી. ન. ગરમ, ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ.
प्रचार પુ. પ્રસરવું તે, પ્રસાર.
प्रच्युत च्यु 'પડવું' નો ભૂ, કૃ. प्र જોડે.
प्रजापति પુ. બ્રહ્મદેવ.
प्रजापशुकाम (प्रजा સ્ત્રી.સન્તતિ,पशु પુ. ઢોર, અને काम પુ. ઇચ્છા) સન્તતિ અને ઢોરની ઇચ્છા કરનાર.
प्रजापीडनज પુ. સ્ત્રી. ન. (प्रजाસ્ત્રી. રૈયત, पीडन ન. જુલમ, અને ज जन् ઉપરથી, ઉત્પન્ન થતું.) રૈયત ઉપર જુલમ કરવાથી ઉત્પન્ન થતું.
प्रणिहित प्र+नि જોડે धा નો કર્મણિ ભૂ.કૃ. મૂકેલું;सम्यक्प्रणिहित સારી રીતે વ્યવસ્થિત કરેલું, સારી રીતે નિયમમાં રાખેલું.
प्रतापनिधि પુ. (प्रताप પુ. ગરમી) ગરમીનો ભંડાર.
प्रतिकार, प्रतीकार પુ. ઉપાય, પીડા દૂર કરવાનો ઉપાય,
प्रतिनिविष्ट પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા દિવસનું અથવા જૂનું, સુધરે નહિ એવું,

આપમતિયું, સ્વેચ્છાચારી, હઠીલું, જીદ્દી.

प्रतिपक्ष પુ. શત્રુ.

प्रतिबिंब ન. પ્રતિમા, આરસીમાં પડે છે તેવો પડછાયો.

प्रतिषिद्ध प्रति+सिध् નો કર્મણિ ભૂ.કૃ. મના કીધેલું.

प्रतिहारी સ્ત્રી. દ્વારપાલિકા.

प्रत्यग्र પુ. સ્ત્રી. ન. અથવા ક્રિ. વિ. તાજું, નવું.

प्रत्यच् પુ. સ્ત્રી. ન. પશ્ચિમનું.

प्रत्यहम् અ. (प्रति દરેક, अहन् ન. દિવસ.) દરરોજ.

प्रत्युज्जीवन ન. ફરીથી જીવતું કરવું.

प्रत्युत्पन्नमति પુ. સ્ત્રી. ન. (प्रत्युत्पन्न प्रति+उद्સાથે पद्નો ભૂ. કૃ.,) હાજરજવાની, સમયસ્ફૂર્તિવાળું, ચાલાક, તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળું.

प्रत्यूष પુ. પરોઢ, સવાર.

प्रदीप्त प्र+दीप्'પ્રકાશવું'નો ભૂ. કૃ., ચકચકિત, પ્રકાશતું.

प्रदेश પુ. પ્રાન્ત, મુલક.

प्रद्युम्न પુ. કામદેવ.

प्रधी પુ. સ્ત્રી. ન. કુશાગ્રબુદ્ધિવાળું, તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળું.

प्रपन्न પુ. સ્ત્રી. ન. (प्र+पद् નો ભૂ. કૃ.) શરણે થયલું.

प्रभवितृ પુ. પ્રભુ.

प्रभात પુ. સ્ત્રી. ન. (प्र+भा નો ભૂ. કૃ.,) (અંધારાના રૂપમાં) જતું રહેલું અને (અજવાળાના રૂપમાં) દેખાયલું. ન. સવાર પ્રાતઃકાળ.

प्रभाव પુ. પરાક્રમ, મોટાઈ.

प्रमति પુ. એક માણસનું નામ છે.

प्रमद्वरा સ્ત્રી. એક સ્ત્રીનું નામ છે.

प्रमाद પુ. ભૂલ, ચૂક.

प्रयाण ન. ગમન, કૂચ.

प्रयुक्त प्र+युज् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., વાપરેલું.

प्रवासिन् પુ.મુસાફર, પ્રવાસ કરનાર.

प्रवृत्त्युपलब्धि સ્ત્રી. (प्रवृत्ति સ્ત્રી.ખબર અને उपलब्धि મેળવવું તે) ખબર મેળવવી તે, ખબર અંતરની પ્રાપ્તિ.

प्रव्रजित प्र+व्रज् નો ભૂ. કૃ., દેશનિકાલ કરેલો, સંન્યાસી થયલો.

प्रसन्न प्र+सद् નો ભૂ, કૃ., ખુશ થયલું, સંતુષ્ટ, અનુકૂલ.

प्रसव પુ. પાક, ફળ અથવા ઉત્પન્ન થયલો પદાર્થ.

प्रागल्भ्य ન. બહાદુરી.

प्राच् પુ. સ્ત્રી. ન. પૂર્વ દિશાનું.

प्राण પુ. (બ.વ.માં વપરાય છે) પ્રાણ, જીવ.

प्राणाघात પુ. પ્રાણનો નાશ.

प्रादुस् ક્રિ. વિ. અથવા શબ્દયોગી અ. (ક્રિયાપદ સાથે વપરાય છે) દેખીતું, ઉઘાડું.

प्रान्त પુ. કોર, કિનારો.

प्रापितवत् प्र+आप् નો પ્રેરક કર્તરિ ભૂ. કૃ., પમાડનાર, આપનાર.

प्राप्तकाल પુ, સ્ત્રી. ન. (प्राप्त प्र+आप् નો ભૂ. કૃ., પ્રાપ્ત થયલું, આવેલું, અને काल પુ. સમય) જેનો સમય આવેલો છે તે, પ્રસંગને યોગ્ય.

प्रायस् અ. ઘણું કરીને, સામાન્ય રીતે.

प्रार्थना સ્ત્રી. માગવું તે,

प्रियदर्शन પુ. સ્ત્રી. ન. જેને જોઈને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એવું, મનોહર દેખાવવાળું.

प्रियशर्मन् પુ. એક બ્રાહ્મણનું નામ છે.

प्रियसंवास પુ. (संवास પુ. સાથે રહેવું) પરસ્પર પ્રીતિ રાખનાર પુરુષોનું સાથે રહેવું.

प्री ૯ ગ. ઉ. પ્રીતિ કરવી, ખૂશ કરવું.

प्रीत प्री નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ખૂશ થયલું.

प्लवंगम પુ. વાનર.

प्लुष् ૧ અને ૯ ગ. પ. બાળવું.

प्सा ૨ ગ. પ. ખાવું.

फ.

फण् ૧ ગ. પ. જવું.

फल ૧ ગ. પ. ફળવું, સફળ થવું.

फलग्रहि પુ. સ્ત્રી. ન. ફળ લેનાર, અથવા જેને એકાદ કૃત્યથી નફો મળ્યો હોય તે.

फलमूलादि પુ. સ્ત્રી. ન. (मूल મૂળ) ફળ, મૂળ, અને બીજી ચીજો.

फूत्कार પુ. ડસકાં ભરવાં તે.

ब.

बटु પુ. છોકરો.

बत અ. આશ્ચર્ય, ખેદ વગેરે સૂચવે છે.

बन्ध् ૯ ગ. પ. બાંધવું, ચોટાડવું. જડવું.

बन्धन ન. કબજો, કેદ.

बल ન. સૈન્ય.

बहिरुपाधि પુ. (उपाधि પુ. ધર્મ, વિશેષ ગુણ, આસપાસની અથવા વીટલાયલી બાબતો) બાહ્ય ગુણો, બાહ્ય હેતુ.

बहिस् અ. બહાર.

बहु ક્રિ. વિ. ઘણું.

बहुविध પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણા પ્રકારનું,

बाणजाल ન. (जाल ન. સમૂહ)બાણનો સમૂહ.

बाणपथ પુ. (पथिन् પુ. માર્ગ, રસ્તો) બાણનો માર્ગ, જ્યાંસુધી બાણ પહોંચે ત્યાંસુધીની જગ્યા, બાણમર્યાદા.

बाणवृष्टि સ્ત્રી. (वृष्टि સ્ત્રી. વરસાદ) બાણનો વરસાદ.

बालातप પુ. સવારનો તડકો.

बालिका સ્ત્રી. છોકરી.

बाष्प પુ. ન. આંસુ.

बाहुक પુ. નળે સારથિનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું ત્યારનું નળનું નામ.

बिभीषण પુ. રાવણનો ભાઈ અને રામનો મળતીઓ.
बुद्धिलक्षण ન. (बुद्धि સ્ત્રી. બુદ્ધિ, અક્કલ, लक्षण ન. ચિહ્ન) બુદ્ધિનું ચિહ્ન.
बुभुक्षित પુ. સ્ત્રી. ન. ભુખ્યું.
बृहद्रथ પુ. મગધનો રાજા, એ જરાસંધનો બાપ હતો.
बोध પુ. જાગવું તે.
ब्रह्मन् ન. સૃષ્ટિનું ઈશ્વરી કારણ અને તત્ત્વ; પુ. એક યાજ્ઞીય ગોર, એનું કામ યજ્ઞ ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું છે.
ब्रह्मवर्चसिन् પુ.સ્ત્રી.ન. વેદથી પ્રકાશમાન, વૈદિક ક્રિયાના આચરણથી પ્રાપ્ત થતું તેજ જેનામાં હોય તે.
ब्रह्मादि પુ. (ब्रह्मन् પુ. અને आदि પ્રારંભ) બ્રહ્મા વગેરે દેવો.
ब्राह्म પુ. બ્રાહ્મણોમાં ચાલતું અમુક પ્રકારનું લગ્ન.
ब्रू ૨ ગ. ઉ. બોલવું.

भ.

भक्तिमार्ग પુ (भक्ति સ્ત્રી. પ્રીતિ, ભાવ, નિષ્ઠા, અને मार्ग પુ.રસ્તો) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઈશ્વરની ભક્તિ અથવા પ્રીતિ.
भग પુ. એક દેવનું નામ છે, ભાગ્ય, ઉદય.
भग्न भञ्ज् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ભાગેલું, નાશ થયલું, નાસી ગયલું (રણમાંથી).
भज् ૧ ગ. ઉ. લેવું, આશ્રય લેવો; वि જોડે, વિભાગ કરવા; सम् + वि જોડે, ભાગ આપવો, આપવું.
भञ्ज् ૭ ગ. પ. નાશ કરવો, ભાગવું.
भट પુ. યોદ્ધો.
भण् ૧ ગ. પ. બોલવું.
भयाक्रान्त પુ. સ્ત્રી.ન.(आक्रान्त आ+क्रम् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. પકડી પડાયલું, વશ કરાયલું) ભયથી વશ થયલું.
भव પુ. દુનિયા, સંસાર.
भवन ન. ઘર.
भवितव्यता સ્ત્રી. દૈવ, પ્રારબ્ધ.
भा ૨ ગ. પ. ભાસવું. લાગવું, દેખાવવું, પ્રકાશવું.
भाग પુ. ભાગ.
भागधेय ન. નસીબ.
भाग्ययोग પુ. (भाग्य ન. નસીબ, સારૂં નસીબ, योग, પુ. પ્રાપ્તિ) સારા નસીબનો યોગ.
भाज् ૧૦ ગ. सम्+वि જોડે, ભાગ આપવો, આપવું.
भानु પુ. સૂર્ય.
भानुमती સ્ત્રી. ધૃતરાષ્ટ્રના મોટા દીકરા દુર્યોધનની સ્ત્રી.
भार्गव પુ. ઋષિનું નામ છે.
भाव પુ. પદાર્થ.
भाष् ૧ ગ. આ. प्रति જોડે, જવાબ દેવો.

भाष्यकृत् પુ. ભાષ્ય એટલે વિવરણ ગ્રન્થનો બનાવનાર, વિવરણ કરનાર, ટીકાકાર.

भास्कर પુ. સૂર્ય.

भित्ति સ્ત્રી. ભીંત, દીવાલ.

भिद् ૭ ગ. ઉ. ફાડવું.

भिन्न પુ. સ્ત્રી. ન. જુદું.

भी ૩ ગ. પ. બીવું.

भीषण પુ. સ્ત્રી. ન. ભયંકર.

भुक्ति સ્ત્રી. કબજો, ઉપભોગ.

भुज् ૭ ગ. પ. ભોગવવું; આ. ખાવું ભોજન કરવું.

भुजंगम-भुजग પુ. સાપ, નાગ.

भू સ્ત્રી. પૃથ્વી.

भू अभि જોડે, અભિભવ કરવો, હરાવવું; परि જોડે, ધિક્કારવું, પરિભવ અથવા અવગણના કરવી.

भूतसमागम પુ. પ્રાણીઓનું સાથે આવવું.

भूरि પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું.

भूष्णु પુ. સ્ત્રી. ન. થનારૂં.

भृ ૩ ગ. ઉ. ભરણપોષણ કરવું, લઈ જવું.

भृश પુ. સ્ત્રી.ન. ઘણું, પુષ્કળ, જબરૂં.

भेक પુ. દેડકો.

भोगकरी સ્ત્રી. ભોગ ઉત્પન્ન કરનારી.

भोगतृष्णा સ્ત્રી. (भोग પુ. સાંસારિક સુખનો ઉપભોગ, तृष्णा સ્ત્રી. તરસ) સાંસારિક સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા.

भ्रंश ૧ ગ. આ. અને ૪ ગ. પ. પડવું.

भ्रम् ૧ અને ૪ ગ. પ. ભમવું, ફરવું.

भ्रस्ज् ૬ ગ. ઉ. સેકવું, ભુંજવું, બાળવું.

भ्राज् ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.

भ्राश् ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.

भ्रू સ્ત્રી. આંખનાં ભવાં.

भ्लाश् ૧ ગ. આ. પ્રકાશવું.

म.

मघवन् પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.

मङ्गल ન. કલ્યાણ, ઉદય, પવિત્ર વસ્તુ, શુભકારક ચીજ.

मङ्गलकाल પુ. (मङ्गल ન. અને काल વખત) શુભસમય.

मङ्गलप्रदीप પુ. શુભ દીપ, માંગલિક દીવો.

मञ्जु પુ. સ્ત્રી. ન. પ્રિય, મધુર.

मण्डन ન. અલંકાર, ભૂષણ.

मण्डप પુ. માંગલિક પ્રસંગે ઉભો કીધેલો માંડવો, માંડવો.

मण्डल ન. વર્તુળ, ગોળ.

मत ન. અભિપ્રાય, સલાહ, ઉપદેશ.

मथिन् પુ. રવૈ.

मदर्थे ક્રિ. વિ. મારે માટે.

मद्य ન. દારૂ.

मधुपर्क પુ. આવેલા અતિથિને મધ, દહીં વગેરેનું અર્પણ.

मधुरम् ક્રિ. વિ. મધુર રીતે, મીઠી રીતે, મધુરાઈથી.

मधुलिह् પુ. માખી.
मध्यम પુ. સ્ત્રી.ન. વચલું; ન. કમ્મર.
मध्याह्न પુ. (मध्य વચલો, અને अहन् ન. દિવસ) બપોર.
मन् अव જોડે, અવગણના કરવી.
मनस्विन् પુ. સ્ત્રી. ન. બુદ્ધિમાન્.
मनुज પુ. માણસ.
मनुजन्मन् પુ. (मनु પુ. મનુષ્યના મૂળ પુરુષોમાંનો એક) મનુથી ઉત્પન્ન થયલો, મનુષ્ય.
मनोरथ પુ. ઇચ્છા.
मन्त्र् ૧૦ ગ. આ. ગુપ્ત વિચાર કરવો, મસલત કરવી.
मन्त्राक्षर ન. મન્ત્ર અથવા વૈદિક કવિતાનો બોલ.
मन्थ् ૯ ગ. પ. દોવું, વલોવવું.
मन्दता સ્ત્રી. મન્દપણું, સુસ્તી, કરમાયલી સ્થિતિ.
मन्दभाग्यता સ્ત્રી. (मन्द જડ, भाग्य નસીબ,मन्दभाग्य કમનસીબવાન) કમનસીબ, દુર્દૈવ.
मय પુ. એક શિલ્પીનું નામ છે.
मयूख પુ. કિરણ.
मराली સ્ત્રી. હંસી.
मरुत् પુ. દેવ.
मरुत्त પુ. એક રાજાનું નામ છે.
मरुत्सुत પુ. પવનનો પુત્ર, મારુતિ, હનુમાન્.
मर्यादा સ્ત્રી. હદ.
मस्ज् ૬ ગ. પ. ડૂબવું, બૂડવું.
मस्तक પુ. ન. માથું.
महत् ન. તેજ, મોટાઈ.
महत्त्व ન. તેજ, મોટાઈ, પ્રભાવ.
महाज પુ. મોટો બકરો.
महाजव પુ, સ્ત્રી. ન. (महत् મોટા, અને जव પુ. વેગ) મોટા વેગવાળું.
महानुभाव પુ. સ્ત્રી. ન. કુલીન.
महाभिषेक પુ. (महत् પુ. સ્ત્રી. ન. મોટું અને अभिषेक પુ. પાણી છાંટવું, જેમકે રાજા ગાદી પર બેસે ત્યારે તેના માથા પર પાણી છાંટે છે તેમ) મોટો રાજ્યાભિષેક.
महाराज પુ. મોટો રાજા.
महार्ह પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણી યોગ્યતા અથવા કિમ્મતવાળું.
महार्हशयनोचित પુ સ્ત્રી. ન. (महार्ह, शयन ન. પથારી, उचित પુ. સ્ત્રી. ન. યોગ્ય, ટેવાયલું) કીમતી પથારી પર શયન કરવાને ટેવાયલું.
महाश्वेता સ્ત્રી. એક ગન્ધર્વની છોકરીનું નામ છે.
महोक्ष પુ. (उक्षन् પુ. આખલો) મોટો આખલો, મોટો બળદ.
महोदधि પુ. મોટો સમુદ્ર.
महोपकारिन् પુ. સ્ત્રી. ન. ઘણું ઉપકારી, ઘણું આભારી.
मा ૩ ગ. આ. માપવું.
मान પુ. માન, સ્વાભિમાન, મગરૂબી, ગર્વિષ્ઠપણું.

मानव પુ. માણસ.
मानवराक्षस પુ. મનુષ્યરૂપી રાક્ષસ.
मानुष्यक ન. મનુષ્યજાતિ.
मानोन्नति સ્ત્રી. (मान પુ. આબરૂ) માનની મોટાઈ, ઘણું માન, પ્રૌઢ સ્વમાન.
मामक પુ. સ્ત્રી. ન. મારૂં.
माया સ્ત્રી. ઇન્દ્રજાળ, જાદુવિદ્યા, ફસાવવાની યુક્તિ.
मारुत પુ. પવન.
मारुतात्मज પુ મરુત્નો પુત્ર, મારુતિ, હનૂમાન.
मालाकार પુ. માળી.
मालिन्य ન. અંધારૂં, મલિનપણું, મેલાસ.
माल्यवत् પુ. રાક્ષસનું નામ છે. એ રાવણનો માતામહ હતો.
मांस / मांस् } ન. માંસ.
मास् પુ. મહિનો.
मिथः ક્રિ. વિ. પરસ્પર, સાથે.
मिथुन ન. જોડું, યુગ્મ.
मिथ्या અ. ક્રિ. વિ. ફોગટ.
मी ૯ ગ. ઉ. નાશ કરવો.
मुकुटज्योत्स्नाजल ન.(मुकुट ન. મુગટ) મુગટના પ્રકાશરૂપી પાણી.
मुक्तकेशी સ્ત્રી. ગુંચવાયલા વાળ-વાળી.
मुक्ता સ્ત્રી. / मौक्तिक ન. } મોતી.
मुखरता સ્ત્રી. વાચાળુપણું.
मुखोच्छ्वासगन्ध પુ. (उच्छ्वास પુ. શ્વાસ લેવો તે, गन्ध પુ. સુવાસ, પીમળ) મુખના શ્વાસની સુગન્ધ.
मुग्धाकृति પુ.સ્ત્રી. ન. રમણીય આ-કૃતિવાળું.
मुर પુ. વિષ્ણુ અથવા કૃષ્ણના શ-ત્રુનું નામ છે.
मुष् ૯ ગ. પ. ચોરવું.
मुह् प्र જોડે, મૂર્ચ્છા પામવી, મોહ પામવો.
मूकभाव પુ. મુંગાપણું.
मूर्च्छ् ૧ ગ. પ. મૂર્છા પામવી.
मूर्धन् પુ. માથું.
मूल ન. મૂળ, પાયો.
मूषक પુ. ઉંદર; मूषकराज પુ. ઉં-દરોનો રાજા.
मृग् ૧૦ ગ. આ. શોધવું, ખોળવું.
मृगतृष्णिका સ્ત્રી. મૃગજળ.
मृगया સ્ત્રી. શિકાર.
मृगानुसारिन् પુ. સ્ત્રી. ન. મૃગની પાછળ જનારૂં.
मृज् ૨ ગ. પ. અને ૧૦ ગ., લોહ-વું, માજવું, લૂછી નાખવું, સાફ કરવું; प्र જોડે, સાફ કરવું; सम् જોડે, વાળવું.
मृणाल પુ.ન.કમળના છોડનો દાંડો.
मृद् ૯ ગ.પ.ખાંડવું,ચૂરેચૂરા કરવા.
मृषा અ. ફોગટ.
मेखला સ્ત્રી. કમરપટો.

मेध्य પુ. સ્ત્રી. ન. બળિદાન કરવા યોગ્ય અથવા બળિદાન કરવા નીમેલું.
मेनका સ્ત્રી. એક અપ્સરાનું નામ છે.
मैथिली સ્ત્રી. મિથિલા દેશના રાજાની પુત્રી, સીતા.
मोह પુ. મૂર્ખાઈ, મોહ.
मौन ન. મુંગાપણું.
मौर्ख्य ન. મૂર્ખાઈ.
म्ना ૧ ગ. ૫. મનન કરવું, વારંવાર કહેવું; सम् + आ જોડે, વારંવાર કહેવું, પરંપરાથી ચાલતી રીત પ્રમાણે પઠન કરવું, નિયમ કરવો, શાસ્ત્ર કરવું.
म्लेच्छ પુ. મલેચ્છ.
म्लै ૧ ગ. ૫. થાકી જવું, ગ્લાનિ પામવી.

य.

यजमान પુ. યજ્ઞ કરનાર.
यज्ञ પુ. જગન, યજ્ઞ, યાગ.
यज्ञक्रतु પુ. યજ્ઞસંબંધી કૃત્યનો ભાગ.
यज्ञमण्डप પુ. યજ્ઞ કરવા તૈયાર કરેલો માંડવો.
यज्ञवर्मन् પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
यज्ञिय પુ. સ્ત્રી. ન. યજ્ઞસંબંધી.
यत् सम् જોડે, પ્રયત્ન કરવો.
यत्कृते અ. જેને માટે, જેને લીધે.
यत्नतः ક્રિ. વિ. યત્નથી.
यथाविधि ક્રિ. વિ. ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે.
यथेष्टम् ક્રિ. વિ. ઇચ્છાને અનુસરીને, યથાકામ, યથેચ્છ, મન સંતોષે તેવી રીતે, મનમાન્યું.
यम् ૧ ગ. ૫. કબજામાં રાખવું.
यम પુ. જમ રાજા, અન્તક.
यमुना સ્ત્રી. જમના નદી.
ययी પુ. માર્ગ.
यस् ૪ ગ. ૫. યત્ન કરવો, કોશીશ કરવી; प्र જોડે.
या ૨ ગ. ૫. જવું; वि+निस् જોડે, જતા રહેવું.
यावज्जीवेन ક્રિ. વિ. જીવે ત્યાંસુધી, જીવનપર્યન્ત.
यावद् ક્રિ. વિ. જ્યાંસુધી.
यु ૨ ગ. ૫. જોડવું.
युग પુ. ન. જોડું, वासोयुग ન. લુગડાંનો જોટો.
युग પુ. જુસરી, જોત.
युगान्तर ન. (युग કાળ, કૃત, ત્રેતા, ઇત્યાદિ, अन्तर બીજો) બીજો યુગ અથવા કાળ.
युज् ૧ ગ. ૫. અને ૧૦ ગ. જોડવું; नि જોડે, નીમવું.
युज् ૭ ગ. ઉ. જોડવું, अनु જોડે, સવાલ પૂછવો; उद् જોડે, કોશીશ કરવી, ઉદ્યોગ કરવો; नि જોડે, નીમવું.
युज् ૪ ગ. આ. મનોવૃત્તિ વશ કરવી, કબજામાં રાખવી.
युज् वि જોડે (કર્મણિ પ્રયોગમાં), જુદાં પડવું, વિયોગ થવો.

लोकत्रयपति પુ. (त्रय ન. ત્રણ વસ્તુનો સમૂહ, पति પુ. ધણી) ત્રણ લોક, એટલે પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને પાતાળનો નાથ.

लोकवाद પુ. લોકોની નિન્દા.

लोकान्तरम् ન. (अन्यो लोकः लोकान्तरम्) બીજી દુનીઆ.

लोकापवाद પુ. લોકોએ કીધેલી નિન્દા, દુષ્કીર્ત્તિ.

लोचन ન. આંખ, નેત્ર.

लोमन् ન. વાળ.

लोमश પુ. ઋષિનું નામ છે.

लोल પુ. સ્ત્રી. ન. ચંચળ, ચપળ, અસ્થિર.

लोहबन्ध પુ. (लोह પુ. ન. લોઢું, बन्ध પુ. બેડી) લોઢાની બેડી.

व.

वङ्गाः પુ. (બ. વ, માં વપરાય છે) એક દેશનું અથવા તે દેશના લોકોનું નામ છે.

वच् आशिषम् જોડે, આશીર્વાદ દેવો.

वच् प्रति જોડે, જવાબ દેવો, પ્રત્યુત્તર દેવો, પ્રતિવચન આપવું.

वज्र પુ. ન. વજ્જર, ઘણો કઠણ પથ્થર

वञ्च् ૧૦ ગ. આ. ઠગવું.

वटवृक्ष પુ. વડનું ઝાડ.

वडवानल પુ. વડવાગ્નિ, એ સમુદ્રમાં રહે છે એમ કલ્પેલું છે.

वणिग्जन પુ. (वणिज् પુ. વાણીઓ) વેપારીઓ.

वत्सतरी સ્ત્રી. વાછરડી.

वत्सा સ્ત્રી. વહાલી, છોકરી.

वधक्रम પુ. મારવાની રીત.

वधस्तम्भ પુ. (વધ મારવું, અને स्तम्भ પુ. થાંભલો) ફાંસી દેવાનું લાકડું.

वन् ૮ ગ. આ. માગવું.

वन्दितव्य वन्द्નો વિધ્યર્થ કૃ., નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય.

वन्य પુ, સ્ત્રી. ન. વનમાં ઉપજેલું, વનમાં રહેતું.

वप् ૧ ગ. ઉ. કાતરવું, કાપવું, વાવવું; निर् જોડે, બળિદાન આપવું, આપવું, અર્પણ કરવું.

वपुस् ન. શરીર.

वम् ૧ ગ. પ. વમન કરવું, ઉલટી થવી.

वर् ૧૦ ગ. પસંદ કરવું.

वरुण પુ. પાણી અથવા સમુદ્રનો દેવ, જલદેવ.

वर्मन् ન. બખતર, કવચ.

वर्षण ન. વરસવું તે, વૃષ્ટિ.

वर्षाभू પુ. દેડકો.

वल् ૧ ગ. આ, ઢાંકવું.

वल्मीक પુ. ન. કીડીઓએ રહેવાને માટે કીધેલી ટેકરી.

वश् ૨ ગ. પ. ઇચ્છવું, પ્રકાશવું.

वषट्कार પુ. અગ્નિમાં બળિદાન નાખતી વખતે वौषट् શબ્દનું ઉચ્ચારણ; એને એક દેવતા ગણે છે.

वस् ૨ ગ. આ. પહેરવું; नि જોડે પ્રેરક, પોશાક પહેરવો, પહેરવું.

वसन ન. કપડું, લુગડું.
वसन्तसेनाघातक પુ.(वसन्तसेना સ્ત્રી. સ્ત્રીનું નામ છે, અને घातक નાશ કરનાર) વસન્તસેનાનો મારનાર.
वसा સ્ત્રી. ચરબી.
वसुधा સ્ત્રી. પૃથ્વી.
वस्तुजात ન. (वस्तु ન. અને जात ન. સમૂહ) વસ્તુનો સમૂહ.
वह् ૧ ગ. ઉ. आ જોડે, લાવવું.
वह्नि પુ. અગ્નિ.
वा ૨ ગ. પ. વાવું.
वाच्यता સ્ત્રી. નિન્દ્યતા, ઠપકો દેવા લાયકપણું.
वापय वा નો પ્રેરક ભેદ, निर् જોડે, હોલવવું, બુઝવવું.
वारंवारम् ક્રિ. વિ. વારેવારે.
वारिद પુ. મેઘ, જલદ (પાણી આપનાર), વાદળું.
वालिपुत्र પુ. વાલિનો છોકરો, વાનરોમાં મુખ્ય.
वाल्मीकि પુ. ઋષિનું નામ છે.
वासर પુ. ન. દિવસ, વાર.
वासव પુ. ઇન્દ્ર દેવ.
वासिष्ठ પુ. વસિષ્ઠનો વંશજ.
विकच પુ. સ્ત્રી. ન. ખીલેલું, પ્રફુલ્લિત, વકાસેલું.
विक्रान्त પુ. સ્ત્રી. ન. પરાક્રમી, શૌર્યમાન્.
विचार्यमाण(वि પૂર્વક चर् 'જવું'નો પ્રેરક કર્મણિ વર્તમાન કૃ.) વિચારાતું.
विचित्र પુ. સ્ત્રી ન. અદ્ભુત, નવાઈ જેવું.
विच्छ ૧ ગ. પ. જવું, પાસે જવું.
विज् ૧ ગ. આ. અને ૭ ગ. પ. उद् જોડે, કાપવું, બીવું, કંટાળવું.
विज् ૩ ગ. ઉ. જાુદું પાડવું, ભિન્ન કરવું; वि જોડે.
विडम्ब् ૧૦ગ.મચડવું,મશ્કરી કરવી.
वित्तवत् પુ. સ્ત્રી. ન. પૈસાવાળું.
वितृष्ण પુ. સ્ત્રી. ન. (वि વિના, અને तृष्णा સ્ત્રી. ઇચ્છા, તરસ) ઇચ્છારહિત, નિરિચ્છ.
विद् ૨ ગ. પ. જાણવું.
विद् ૨ ગ. આ. દલીલ કરવી, તકરાર કરવી.
विद् પ્રેરક नि જોડે, આપવા માંડવું, અર્પણ કરવું, ખબર કરવી.
विदर्भ પુ. (બ. વ. માં વપરાય છે) દેશનું નામ છે, વરાડ પ્રાન્ત.
विदेशगमन ન. (विदेश પુ. પરદેશ) પરદેશ જવું તે.
विदेह પુ. દેશનું નામ છે (બ. વ. માં વપરાય છે).
विद्ध व्यध् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. વિંધેલું, ઘાયલ થયલું.
विद्या સ્ત્રી. વિદ્યા.
विद्वस् विद् 'જાણવું' નો વર્તમાન કૃ. જાણતું, જાણનાર.
विद्विष् પુ. શત્રુ.
विधातृ પુ. સરજનહાર, સૃષ્ટિકર્તા, બ્રહ્મદેવ, દૈવ.

विनष्ट वि + नश् નો ભૂ. કૃ. નાશ પામેલું.
विपाश પુ. બન્ધન, પાશ.
विपिन ન. વન.
विप्र પુ. બ્રાહ્મણ.
विबुध પુ. દેવ.
विभङ्ग પુ. નાશ.
विभाण्डक પુ. ઋષિનું નામ છે.
विभूति સ્ત્રી. સંપત્તિ, ઉદય, પ્રભાવ, મહત્ત્વ.
विमतिता સ્ત્રી. બુદ્ધિનો અભાવ.
विमुख પુ. સ્ત્રી. ન. (જેનું મોં ફેરવેલું છે તે) આડા મુખવાળો, પ્રતિકૂલ.
विरहित પુ. સ્ત્રી. ન. જુદું પાડેલું.
विरोध પુ. સામાપણું, ઉલટાપણું; अविरोध પુ. મળતાપણું.
विलसित ન. ક્રીડા, ખેલ, વિલાસ.
विलुप्त वि + लुप् નો ભૂ. કૃ., નાશ પામેલું.
विवाहविधि પુ. (विवाह લગ્ન, અને विधि પુ. ક્રિયા) લગ્નક્રિયા.
विविध પુ. સ્ત્રી. ન. જુદા જુદા પ્રકારનું.
विश् सम् + आ જોડે, પ્રવેશ કરવો, દાખલ થવું.
विश् પુ. હિંદુઓના ચાર વર્ણો (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર) માં ત્રીજો વર્ણ, સ્ત્રી. રૈયત, લોકો.
विशसितृ પુ. કતલ કરનાર.
विशिख પુ. બાણ.
विशिष्ट પુ. સ્ત્રી, ન. આબરુદાર (પુરુષો).
विश्रुत પુ. સ્ત્રી. ન. वि+श्रुનો કર્મણિ ભૂ. કૃ. વખણાયલું, પ્રખ્યાત.
विश्वतः ક્રિ. વિ. સર્વ દિશાએ.
विश्वनाथ પુ. જગન્નાથ, ઈશ્વર.
विश्वपा પુ. સર્વનો રક્ષક, ઈશ્વર.
विश्ववाह् પુ. જગત્‌નો રક્ષક અથવા આશ્રય.
विश्वसनीयता સ્ત્રી. વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે એવી શક્તિ.
विश्वसृज् પુ. સ્રષ્ટા, બ્રહ્મદેવ.
विश्वावसु પુ. ગન્ધર્વનું નામ છે.
विश्वे देवाः પુ. (બ.વ. માં વપરાય છે) સર્વે દેવો.
विष् ૩ ગ. ઉ. ચારે તરફ ફરી વળવું, ઘેરી લેવું.
विषय પુ. ઇન્દ્રિય સુખ આપનાર પદાર્થો.
विषाण પુ. ન. શીંગડું.
विष्टपहारिन् પુ. દૈવ પુરુષોને સુખ આપનાર, વિષ્ણુ.
विष्णुशर्मन् પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
विस्तरतः ક્રિ. વિ. વિસ્તારથી, તપસીલવાર.
विस्तार પુ. ફેલાવો.
विस्मय પુ. અચંબો, આશ્ચર્ય.
विहत પુ. સ્ત્રી. ન વિઘ્નિત, જેમાં અડચણ આવેલી એવું.

विहाय (वि પૂર્વક हा 'ત્યાગ કરવો'નો અવ્યય ભૂ. કૃ.) ત્યાગ કરીને, તજીને.

विहित वि+धा નો કર્મણિ ભૂ. કૃ. શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું, ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું, શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ.

विहीन પુ. સ્ત્રી. ન. વિનાનું, વિરહિત.

विह्वल પુ. સ્ત્રી. ન. ગભરાયલું, બેબાકલું થયલું, પીડિત.

वीररस પુ. યુદ્ધોત્સાહ, શૃંગારાદિ નવ રસમાંનો એક.

वीरवरूथिनी સ્ત્રી. (वरूथिनी સ્ત્રી. લશ્કર સેના) વીરોની અથવા યોદ્ધાઓની સેના.

वुवूर्षु પુ. સ્ત્રી. ન. વરવાને ઇચ્છનાર.

वृ ૫. ગ. ઉ. ઢાંકવું; अप+आ જોડે, ઉઘાડવું; आ જોડે, કબજામાં રાખવું, દાબવું; वि જોડે, સમજાવવું, વિવરણ કરવું; सम् જોડે, બંધ કરવું

वृ ૧૦ ગ. नि જોડે, સામા થવું, પ્રતિબન્ધ કરવો, કોઈપણ બાબતતની વિરુદ્ધ અથવા તે ન કરવા સમજાવવું.

वृक्षमूल ન. (वृक्ष પુ. ઝાડ, અને मूल ન. મૂળીઉં) ઝાડનું મૂળ.

वृज् ૧ અને ૭ ગ. ૫., ૨ ગ. આ. અને ૧૦ ગ. દૂર રહેવું.

वृजिन પુ. દુષ્ટ મનુષ્ય.

वृत् अति જોડે, જતા રહેવું; आ જોડે, વિંટલાવું, પાછા ફરવું.

वृत् प्र જોડે (પ્રેરકભેદમાં) પ્રવર્તાવવું, દાખલ કરવું, ચાલતું કરવું.

वृत्त ન. બનાવ.

वृत्तान्त પુ. બનાવ, હેવાલ, ઇતિહાસ.

वृत्तान्तश्रवण ન. (वृत्तान्त, श्रवण ન. સાંભળવું તે) ઇતિહાસ અથવા બનેલી વાત સાંભળવી તે.

वृत्ति સ્ત્રી. આજીવિકા, ગુજરાન.

वृत्रहन् પુ. वृत्रનો મારનાર, ઇન્દ્ર.

वृथा ક્રિ. વિ. ફોગટ, વ્યર્થ.

वृद्ध પુ. સ્ત્રી. ન. ઘરડું.

वृद्धि સ્ત્રી. ઉદય.

वृश्चिक પુ. વિછુ.

वृष् ૧ ગ. ૫. વરસાવવું, વૃષ્ટિ કરવી, રેડવું, ધાર પાડવી.

वृषल પુ. શૂદ્ર, પાપી, વહી ગયલું માણસ.

वृष्टि સ્ત્રી. વરસાદ.

वॄ ૯ ગ. ઉ. વરવું, પસંદ કરવું.

वेग પુ. ઝડપ, વેગ, ગતિ.

वेणि–वेणि સ્ત્રી. ગુંથેલા વાળ, કબરી.

वेणु સ્ત્રી. વાસ.

वेदना સ્ત્રી. દુઃખ, પીડા.

वेश, वेष } પુ. પોશાક.

वै અ. પાદપૂરણાર્થક.

वैक्लव्य ન. વેદના, પીડા.

वैदग्ध्य ન. ચતુરાઈ.

वैदिक પુ. સ્ત્રી. ન. વેદસંબંધી.

वैधस પુ. વેધસનો પુત્ર.

वैयाकरण પુ. વ્યાકરણ જાણનાર.

वैषम्य ન. સંકટ, વિપત્તિ.
व्यक्त वि+अञ्ज्નો ભૂ. કૃ., ખુલ્લું, સ્પષ્ટ, ઉઘાડું.
व्यतिरेक પુ. બાતલ મૂકવું તે,અભાવ.
व्यथित व्यथ्નો ભૂ. કૃ. પીડિત.
व्यध् ૪ ગ. પ. ભોકવું, વિંધવું, ઘાયલ કરવું.
व्यय પુ. ખરચ.
व्याकरण ન. વ્યાકરણ.
व्याधित પુ. સ્ત્રી. ન. માંદું, રોગી.
व्याल પુ. ગાંડો હાથ્થી.
व्यास પુ. મહાભારતનો પ્રસિદ્ધ રચનાર, ઋષિનું નામ છે.
व्रतरुचि પુ. સ્ત્રી. ન. જેને વ્રત અથવા નિયમો આચરવાની હોંસ હોય તે.
व्रश्च् ૬ ગ. પ. કાપવું, કાપણી કરવી, ફાડવું.
व्रीडा સ્ત્રી. લજ્જા, શરમ.

श.

शंस् आ જોડે, ૧ ગ. આ. આશા રાખવી, ઉમેદ રાખવી.
शक् ૫ ગ. પ. શકવું. શક્તિમાન્ થવું.
शकट પુ. ન. ગાડું.
शकन् ન. છાણ.
शकुन्तला સ્ત્રી. દુષ્યન્ત રાજાની સ્ત્રી.
शक्य પુ. સ્ત્રી. ન. બની શકે એવું.
शक्र પુ. ઇન્દ્રનું નામ છે.
शक्रजित् પુ. શક્ર અથવા ઇન્દ્રનો જીતનાર, રાવણનો પુત્ર.
शङ्खध्मा પુ. શંખ વગાડનાર.
शठ् ૧૦ ગ. પ. ઠગવું.
शचीपति પુ. શચી એટલે ઇન્દ્રાણીનો ધણી, ઇન્દ્ર.
शतायुस् પુ. સ્ત્રી. ન. સો વર્ષ જીવનાર.
शत्रुतस् ક્રિ. વિ. શત્રુથી.
शद् ૧ ગ. નાશ પામવું, ક્ષીણ થવું.
शनैः ક્રિ. વિ. ધીમે ધીમે.
शप् ૧ ગ. ઉ. શાપ દેવો; शप्त्वा અવ્યય ભૂ. કૃ.
शब्द પુ. અવાજ, શબ્દ.
शम् અ. સુખ, કલ્યાણ.
शरणार्थिन् પુ. સ્ત્રી. ન. આશ્રય શોધનાર.
शरमण्डप પુ. ન. બાણોનો બનાવેલો માંડવો.
शराव પુ. એક જાતનું વાસણ છે, પાત્રવિશેષ.
शरीरिन् પુ. સ્ત્રી. ન. શરીરવાળું; પુ. મનુષ્ય. દેહધારી.
शर्वरीश પુ. (शर्वरी સ્ત્રી. રાત્રી) રાત્રીનો સ્વામી, ચન્દ્ર.
शश પુ, સસલું.
शशाङ्क પુ. ચન્દ્ર.
शश्वत् ક્રિ. વિ. હમેશા.
शस् ૧ ગ. પ. वि જોડે, મારવું; નાશ કરવો.
शस्त्रविद्या (शस्त्र અને विद्या) લડાઈની વિદ્યા.

शस्त्रसंपात પુ. (शस्त्र, संपात પુ. પડવું તે) શસ્ત્રપ્રહાર.

शस्त्रास्त्र ન. સર્વ પ્રકારના હથી-આર.

शाक પુ. શાક, ભાજીપાલો.

शाप પુ. શ્રાપ, શાપ.

शावक પુ. પશુનું બચ્ચું.

शास् ૨ ગ. પ. રાજ કરવું, નિયમમાં રાખવું, શિક્ષણ આપવું.

शास्त्रप्रतिषेध પુ. (शास्त्र ન. ધર્મશાસ્ત્ર અને प्रतिषेध પુ. અટકાવ) ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો પ્રતિ—બન્ધ.

शिखिन् પુ. મોર.

शिरस् ન. માથું.

शिरीष ન. પુષ્પવિશેષ.

शिलासंघात પુ. પથ્થરનો ઢગલો.

शिष् ૭ ગ. પ. પૃથક્ કરવું; वि જો-ડે, તપસીલવાર કહેવું, વિશેષ કહેવું.

शी ૨ ગ. આ. સુઈ રહેવું, ઉંઘવું; अति જોડે, ચઢિયાતા થવું, પાછળ પાડવું, જીતવું.

शीत પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.

शीतत्राण ન. ટાઢથી રક્ષણ.

शीतल પુ. સ્ત્રી. ન. થંડું.

शील ન. સુસ્વભાવ.

शुक्ति સ્ત્રી. મોતીની છીપ.

शुचि પુ. સ્ત્રી. ન. પવિત્ર.

शुनःपुच्छ પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

शुनःशेप પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

शुनोलाङ्गूल પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.

शुल्क પુ. ન. કન્યાના માબાપને જે પૈસા આપેલા હોય તે (અસલ તે પૈસા કન્યાની કિમ્મત તરીકે આ-પવામાં આવતા હતા).

शुश्रूषा સ્ત્રી. સેવા.

शुष्मिण પુ. સ્ત્રી. ન. શક્તિમાન્.

शून्य પુ. ન. ખાલી, રહિત.

शून्यमुखी સ્ત્રી. સુના મોંવાળી, ફીકા મોંવાળી, ઝંખવાણી પડેલી.

शूलिन् પુ. શિવનું નામ છે.

शृङ्ग ન. શીંગડું.

शॄ वि જોડે, કરમાવું(કર્મણિ પ્રયોગમાં).

शेष પુ. ન. બાકીનું, બીજા બધા.

शैब्य પુ. રાજાનું નામ છે.

शोकविकल પુ. સ્ત્રી. ન. શોકથી વિહ્વલ, શોકપીડિત.

श्याम પુ. સ્ત્રી ન. કાળું, નીલ.

श्रम પુ. થાક.

श्रा ૨ ગ. પ. રાંધવું.

श्रान्त श्रम्નો ભૂ. કૃ. થાકી ગયેલ.

श्रावण પુ. શ્રાવણ મહિનો.

श्रि ૧ ગ. ઉ. आ જોડે, વળગવું, આશ્રય લેવો, सम् જોડે, આશ્રય લેવો, આધાર રાખવો.

श्री ૯ ગ. ઉ. રાંધવું.

श्री સ્ત્રી. ધન, લક્ષ્મી.

श्रीहरि પુ. વિષ્ણુદેવનું નામ છે.

श्रु (श्रृ) ૫ ગ. પ. સાંભળવું.

श्रुतिमनोहर પુ. સ્ત્રી. ન. (श्रुति સ્ત્રી. કર્ણ, કાન, અને मनोहर પુ. સ્ત્રી. ન. રમણીય) કર્ણને રમણીય.
श्रेणि-णी સ્ત્રી. હાર.
श्रेमन् પુ. શોભા.
श्रोत्र ન. કાન.
श्रोत्रद्वय ન. બે કાન.
श्वःकार्य ન. આવતી કાલનું કર્તવ્ય.
श्वन् પુ. કુતરો.
श्वस् ૨ ગ. પ. શ્વાસ લેવો; नि જોડે, શ્વાસ લેવો; वि જોડે, વિશ્વાસ રાખવો; सम् + आ જોડે, દિલાસો આપવો, ધૈર્ય ધરવું.
श्वापद પુ. ભક્ષ્ય પશુ, પશુ.

स.

संख्यातीत પુ. સ્ત્રી. ન. (संख्या સ્ત્રી. સંખ્યા, अतीत પુ. સ્ત્રી. ન. બહાર ગયલું) સંખ્યા બહાર ગયલું, અસંખ્ય.
संगत सम् + गम् નો ભૂ. કૃ., એકઠું થયલું.
संग्राम પુ. યુદ્ધ.
संजय પુ. સંજ્ઞાવાચક નામ છે.
संतुष्ट सम् + तुष् નો ભૂ. કૃ. ખૂશ થયલું, સંતોષ પામેલું.
संदेह પુ. શક.
संध्या સ્ત્રી. સાંજ, ઝળવાંઝલું, સંધ્યાકાળ (વહાણે અને સાંજે ઝળવાંઝળાં વખતે અને બપોરે બ્રાહ્મણો ઈશ્વરપ્રાર્થના [સંધ્યા] કરે છે.)
संनाह પુ. કવચ.
संपर्क પુ. સંબંધ.
संपादन ન. મેળવવું તે.
संप्रदाय પુ. રિવાજ, પરંપરાથી ચાલતી રીત, શિરસ્તો.
संभव પુ. સંભવ, બની શકે એવી સ્થિતિ, શકયતા.
संभावित सम् + भू નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ. ધારેલું, બની શકે એવું ધારેલું.
संभ्रमविधि પુ. પરોણાગત, પરોણો આવે ત્યારે તેને આદરસત્કાર કરવાનો ગભરાટ.
संमोहन ન. એક અદ્‌ભુત શસ્ત્રનું નામ છે.
संयम પુ. કબજો.
संयमिन् પુ. જેણે ઇંદ્રિયો વશ કરી છે એવો સાધુ પુરુષ, યતિ.
संवत्सर પુ. વર્ષ.
संवर्त પુ. ગોરનું નામ છે.
संवर्तक પુ. સમુદ્રમાં રહેનાર એક અગ્નિનું નામ છે.
संवास પુ. એકત્ર રહેવું, સોબત.
संसर्गमुक्ति સ્ત્રી. સંસર્ગ અથવા સંબંધ છોડી દેવો તે.
संसार પુ. દુનિયા, પ્રપંચ.
संसारसुख ન. (संसार પુ. સંસાર, દુનીઆની સ્થિતિ, सुख, ન. સુખ, ઉપભોગ) સંસારનો ઉપભોગ, દુનિયાની સ્થિતિનું સુખ.

संसृतिगर्ता સ્ત્રી. (संसृति સ્ત્રી. દુનીઆ, સંસાર, गर्ता સ્ત્રી. ખાડો) સંસારરૂપી ખાડો.

संस्मर्तव्य પુ. સ્ત્રી. ન. યાદ રાખવા લાયક.

सकल પુ. સ્ત્રી. ન. બધું, સર્વે.

सकाश પુ. સમીપ.

सक्रोध પુ. સ્ત્રી. ન. ક્રોધમાં આવેલું.

सखि પુ. મિત્ર.

सङ्ग પુ. સાંસારિક પદાર્થોમાં આસક્ત રહેવું તે, સંબંધ.

सच्चरणव्रत ન. (व्रत ન. વરત) સદાચરણરૂપી નિયમ.

सञ्ज् ૧ ગ. પ. વળગું; वि+अति જોડે [व्यतिषञ्ज्] એકત્ર કરવું.

सत्कृति સ્ત્રી. સારૂં કૃત્ય, પુણ્યકૃતિ.

सत्तम પુ. સ્ત્રી. ન. શ્રેષ્ઠ, ઉત્તમ.

सत्त्वानुरूप પુ. સ્ત્રી. ન. પોતાની શક્તિ અથવા મોટાઈને યોગ્ય.

सत्पुरुष પુ. સારો પુરુષ.

सत्र યજ્ઞનો સમારંભ; सत्रभूमि સ્ત્રી. યજ્ઞભૂમિ.

सत्संगति સ્ત્રી. સદ્ગુણીની સોબત.

सद् (सीद्) ૧ ગ. પ. બેસવું; आ જોડે, પાસે જવું; प्र જોડે, પ્રસન્ન થવું; सम्+आ જોડે, મેળવવું, જડવું.

सद् प्र જોડે (પ્રેરક ભેદમાં) ખૂશ કરવું, પ્રસન્ન કરવું.

सदसत् પુ. સ્ત્રી. ન. સારૂં અને નઠારૂં.

सदाचार પુ. (सत् પુ. ન. સારૂં आचार પુ. આચરણ, વર્તન) સદાચરણ, સદ્વર્તન; પુ. સ્ત્રી. ન. સારી ચાલવાળું.

सद्यः ક્રિ. વિ. તરતજ, તત્કાળ, હાલમાં.

सनाथ પુ. સ્ત્રી. ન. યુક્ત, વ્યાપ્ત, રક્ષિત.

सपत्नी સ્ત્રી. સોયક.

सभासद् પુ. સભામાં બેસનાર, સભાસદ.

समक्रिय પુ. સ્ત્રી. ન. (सम બરોબર અને क्रिया સ્ત્રી. કરવું તે) જેનું વર્તન સરખું છે તે; સરખી કરણીવાળો, નિષ્પક્ષપાત.

समन्तम् ક્રિ. વિ. આસપાસ.

समन्तात् ક્રિ. વિ. આસપાસ.

समन्त्रकम् ક્રિ. વિ. મન્ત્રસહિત, મન્ત્ર પઢીને.

समस्त પુ. સ્ત્રી. ન. બધું.

समाकुल પુ. સ્ત્રી. ન. વ્યાપ્ત, પૂર્ણ.

समागम પુ. સોબત, સહવાસ.

समान પુ. સ્ત્રી. ન. સરખું.

समारोपित सम्+आ+रुह् નો પ્રેરક. કર્મણિ ભૂ. કૃ. મૂકેલું.

समिध् સ્ત્રી. ઉદુંબર જેવા કોઈ પણ પવિત્ર ઝાડની હોમાગ્નિમાં નાખવાની નાની ડાળીઓ.

समीहित પુ. સ્ત્રી. ન. અને ન. ઇચ્છેલું, ઇચ્છેલી વસ્તુ.

समुद्यम પુ. ઉદ્યોગ.
समुपारूढ પુ. સ્ત્રી. ન. વધેલું.
समुपाहत (सम्+उप+आ જોડે हन् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.) એકઠું થયેલું.
सम्यक् ક્રિ. વિ. શુદ્ધ રીતે, સારી રીતે.
सम्यच् પુ. સ્ત્રી. ન. સારૂં.
सम्राज् પુ. મોટો રાજા, સાર્વભૌમ.
सरणि-णी સ્ત્રી. માર્ગ, રીતિ, વ્યવસ્થા.
सरमा સ્ત્રી. દેવશૂનીનું નામ છે, દેવોની કુતરીનું નામ છે.
सरस्वती સ્ત્રી. નદીનું નામ છે.
सर्वतः ક્રિ. વિ. દરેક દિશાએ.
सर्वभूतानि ન. પ્ર૦ અને દ્વિ૦ બ.વ. બધી હયાત ચીજો, સર્વ પદાર્થો.
सर्वविद् પુ. સ્ત્રી. ન. સઘળું જાણનાર.
सर्वस्व ન. (सर्व સઘળું, અને स्व ન.) સઘળું વિત્ત, સઘળી સંપત્તિ.
सर्वाभिप्रेतहेतु પુ. अभिप्रेत अभि+प्र+इ નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., ઇચ્છેલું) સર્વે ઇચ્છેલી ચીજોનું કારણ.
सलिल ન. પાણી.
सवितृ પુ. સૂર્ય.
सविस्मय પુ. સ્ત્રી. ન. વિસ્મયયુક્ત, સાશ્ચર્ય.
सशोक पु. સ્ત્રી. ન. (स સાથે शोक પુ. શોક) શોકયુક્ત, દુઃખપીડિત.
ससैनिक પુ. સ્ત્રી. ન. સિપાઈ સાથે.
सस्ज् ૬ ગ. ૫. તૈયાર થવું, સજ્જ થવું.
सह् उद् જોડે, શક્તિમાન્ થવું, લાયક થવું, યોગ્ય થવું. સરખા હોય એમ લાગવું.
सहस्र ન હજાર.
सहस्रधा ક્રિ. વિ. હજાર રીતે, હજારો કકડા.
सहस्रशः ક્રિ. વિ. હજારો.
सहाय પુ. મદદગાર, સોબતી.
सहिष्ठ પુ. સ્ત્રી. ન. વિલક્ષણ શક્તિમાન્.
सांख्य ન. સાંખ્યશાસ્ત્ર.
सांनाहुक પુ. સ્ત્રી. ન. જેણે કવચ પહેરેલું છે તે.
साक्षात् ક્રિ. વિ. પ્રત્યક્ષ.
सागर પુ. સમુદ્ર.
साचिव्य ન. પ્રધાનપણું.
सात्यहव्य પુ. ગોરનું નામ છે.
साध् ૫ ગ. ૫. સાધવું, મેળવવું. સિદ્ધ કરવું.
साधारण પુ. સ્ત્રી. ન. સાધારણ. મધ્યમ પંક્તિનું.
साधु ક્રિ. વિ. સારી રીતે.
साधुवृत्त પુ. સ્ત્રી. ન. (साधु પુ. સ્ત્રી. ન. સારી, वृत्त ન. વર્તણુક) સારી વર્તણુકવાળું.
सामान्य પુ. સ્ત્રી. ન. સાધારણ.
सामिधेनि સ્ત્રી. યજ્ઞનો અગ્નિ સળગાવતી વખતે બોલવામાં આવતો મન્ત્ર.
सायम् અ. સાંજે.

सार પુ. શક્તિ, મુખ્ય અંશ.
सारमेय પુ. સરમાનો પુત્ર, કુતરો.
सार्धम् અ. સાથે (તૃતીયાને યોગે વપરાય છે.)
सार्वभौम પુ. સ્ત્રી. ન. સર્વપૃથ્વીનો (રાજા).
सावधान પુ.સ્ત્રી. ન. (स અને अवधान ન. ધ્યાન) અવહિત, સાવધ.
सावित्री સ્ત્રી. ઋગ્વેદનો પવિત્ર મન્ત્ર જેને સામાન્ય રીતે ગાયત્રી કહે છે, અને જે દરરોજ બધા બ્રાહ્મણો ભણે છે તે.
साश्चर्यचर्य પુ. સ્ત્રી. ન. (બહુવ્રીહિ સમાસ) અદ્ભુત વર્ત્તણુકવાળું.
साहाय्य ન. મૈત્રી, મદદ.
साहित्य ન. અક્ષરવિદ્યા, નિબંધ.
सिकता સ્ત્રી. રેતી.
सिद्धि સ્ત્રી. સંપાદન કરવું તે, કાર્યસાધન કરવું તે.
सिध् ૧ ગ. પ. શાસન કરવું, માંગલ્યકારક થવું.
सु ૫ ગ. ઉ. સોમવેલીનો રસ કાઢવો.
सु ૧ ગ. પ. અને ૨ ગ. પ. प्र જોડે, પ્રસવ કરવો, જન્મ આપવો.
सु (શબ્દોની પૂર્વે મૂકવામાં આવે છે.) સારૂં, શોભન, સુષ્ઠુ.
सुग्रीव પુ. વાનરોમાં મુખ્ય વાનરનું નામ છે, એ રામનો મદદગાર હતો.
सुत्यादिन ન. સોમયજ્ઞમાં જે દિવસે સોમવેલીનો રસ પીએછે તે દિવસ.
सुधास्यन्दिन् પુ. સ્ત્રી. ન.(सुधा સ્ત્રી. અમૃત) જેમાંથી અમૃત ટપકે તે.
सुभद्रा સ્ત્રી, અર્જુનની પત્ની
सुभिक्ष ન. અન્નની પુષ્કળતા, પુષ્કળ અન્ન.
सुरभि પુ. સ્ત્રી. ન. સુગન્ધયુક્ત.
सुरालय પુ. (सुर પુ. દેવ, आलय પુ. સ્થાન) દેવોનું સ્થાન, સ્વર્ગ.
सुवर्णशत ન. (सुवर्ण પુ. સોનાનો સિક્કો, અને शत ન. સો) સોનાના સો સિક્કા.
सुविनीत પુ. સ્ત્રી. ન. નમ્ર.
सुहृदयतम પુ. સ્ત્રી. ન. જીવજાન, પ્યારામાં પ્યારો.
सू ૨ ગ. આ. પ્રસવ કરવો; प्र જોડે, જન્મ આપવો.
सू ૪ ગ. આ. प्र જોડે, પ્રસવવું, ઉત્પન્ન કરવું.
सू ૬ ગ. પ. પ્રેરણા કરવી, આગળ હડસેલવું.
सूक्ति સ્ત્રી. (सु સારી उक्ति સ્ત્રી. વાણી) સારી વાણી, સારૂં ભાષણ, શુદ્ધ વિવરણ.
सूच् ૧૦ ગ. પ. સૂચવવું.
सूत પુ. સારથિ.
सूनृत પુ. સ્ત્રી. ન. મધુર, પ્રિય, સત્યપ્રિય.
सूर्यवंश પુ. સૂર્યનો વંશ.

हिंस् ૧ અને ૭ ગ. પ. અને ૧૦ ગ. મારવું. હિંસા કરવી, નાશ કરવો.

हिंस्र પુ. સ્ત્રી. ન. ખૂની, માંસ ખાનાર, માંસાહારી.

हिमपात પુ. બરફ, હિમ, થંડી.

हिमाचल પુ. હિમાલય પર્વત.

हिरण्यक ઊંદરનું નામ છે.

हीन પુ. સ્ત્રી. ન. રહિત.

हीरकमणि પુ. હીરો.

हु ૩ ગ. પ. હોમ કરવો.

हृ उप+आ જોડે, ૧ ગ. ઉ. આણવું, લેવું.

हृदयमर्मच्छिद् પુ. સ્ત્રી. ન.(हृदय ન. હઈયું, मर्मन् ન. મર્મસ્થાન, અને छिद् કાપવું) હૃદયના મર્મસ્થાનને કાપનાર.

हे અ. સંબોધનનો અર્થ બતાવનાર, અહો, રે.

हेतु પુ. કારણ.

होतृ પુ. જેનું કામ મન્ત્ર ભણવાનું છે એવો યાજ્ઞિક ગોર.

ह्नु ૨. ગ. આ. છુપાવવું; अप અથવા नि જોડે.

ह्रस्व પુ. સ્ત્રી. ન. લઘુ, ટુંકું.

ह्री ૩ ગ. પ. શરમાવું, લાજવું.

અ.

અખંડ अविरतम् क्रि. वि.
અગત્યતા गुरुत्व न., महत्त्व न.
અગત્યતાનું કામ गुरुकार्य न.
અંગદેશ અથવા અંગલોકો अङ्गाः (બ. વ. માં વપરાય છે).
અજ (એક પુરુષનું નામ છે) अज पु.
અજવાળિયું પખવાડિયું (ચાન્દ્ર-માસનું) शुक्लपक्ष पु.
અડકતું लग्न पु. स्त्री. न.
અતિમુકતવેલો अतिमुक्तलता स्त्री.
અથાગ अगाध पु. स्त्री. न.
અન્ન अन्न न.
અપવાસનો દહાડો उपवासदिन न. (उपवास पु. અપવાસ, અને दिन न. દિવસ).
અમર अमृत मृ નો ભૂ. કૃ. अ જોડે, अमर पु. स्त्री. न.
અર્થ अर्थ पु.
અર્થ વગરનું अयुक्त ભૂ. કૃ., अनुपपन्न ભૂ. કૃ.
અવર્ણ્ય अनिर्वचनीय पु. स्त्री. न., अनिर्वर्णनीय पु. स्त्री. न., किम्+अपि पु. स्त्री. न.
અવિચારથી रभसात्, मोहात् क्रि. वि.
અવિવેક व्यभिचार पु.
અસલ अग्रे अग्रनुं સ૦ એ. વ., आदौ आदिनुं સ૦ એ. વ.

આ.

આગેવાન क्षीतुरीप्रधानराजद्रोहिन् पु.
આઘે ધકેલાયલું दूरोत्सारित, उत्सारित सृनुं પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ. उद् જોડે.
આડે રસ્તે उत्पथम् क्रि. वि.
આંધળું अन्ध पु. स्त्री. न.
આપ સાહેબ भगवान् અથવા भवान् પ્ર૦ એ. વ.
આબરૂદાર विशिष्ट; આબરૂદાર કુળનું अभिजनवत् पु. स्त्री. न. कुलीन पु. स्त्री. न.
આવવું તે आगमन न., आगम पु.
આશીર્વાદ आशिष् स्त्री.
આશ્રય વગરનું अनाथ पु. स्त्री. न., अनाश्रय पु. स्त्री. न.
આસરો લીધેલી જગ્યા आश्रयस्थान न.
આસો (મહિનાનું નામ છે) आश्विन पु.
આળસુ अलस पु. स्त्री. न., तन्द्रिल पु. स्त्री. न.

ઇ.

ઇક્ષ્વાકુઓ (રામના કુળના રાજાઓ) इक्ष्वाकु पु. (બ. વ. માં વપરાય છે).
ઇચ્છા काङ्क्षा स्त्री., काम पु.
ઇજા अनर्थ पु., पीडा स्त्री., संकट न.
ઇન્દ્રજીત (રાવણનો પુત્ર) इन्द्रजित पु.
ઇમાનદારીથી भक्त्या, निष्ठया.

ઉ.

ઉગામવું नम् उद् જોડે પ્રેરક.

ઉછેરવું सम्+वर्धय (वृध् નો પ્રેરક ભેદ), पोषणं અથવા भरणं कृ.

ઉજડ निर्जन પુ. સ્ત્રી. ન.

ઉંચું उच्च પુ. સ્ત્રી. ન.

ઉતાવળથી ससंभ्रमम् ક્રિ. વિ.

ઉપર, તરફ प्रति (એને યોગે નામને દ્વિ. વિ. લાગે છે).

ઉપાય उपाय પુ., अभ्युपाय પુ.

ઋ.

ઋગ્વેદ (વેદનું નામ છે) ऋग्वेद પુ.

એ.

એકદમ सहसा ક્રિ. વિ.

એકબીજા સાથે અઠડાવવું તે परस्परसंघट्टन ન.

ઓ.

ઓળંગવું क्रम् ૧ ગ. અને ૪ ગ. પ. आ જોડે.

ઓસડ औषध ન., औषधि સ્ત્રી. (ઓસડમાં કામ આવે એવી વનસ્પતિ, સામાન્ય રીતે વનસ્પતિ).

ક.

કઈ જાતનું कीदृश પુ. સ્ત્રી. ન.

કઠોર परुष પુ. સ્ત્રી. ન., (શબ્દો) परुषाक्षर પુ. સ્ત્રી. ન.

કંઠી हार પુ.

કદરી कदर्य પુ.

કદી નહિ न कदा., नैव અ., न कर्हिचित् અ.

કપટયુક્ત જુગાર ન., कपटद्यूत (कपट ન. છળ, અને द्यूत ન. જુગટું)

કમંડળ कमण्डलु પુ.

કમ્મર मध्य ન.

કમાવું अर्ज् ૧ ગ. પ.

કલિન્ગદેશ અથવા કલિન્ગના લોકો कलिङ्गाः (બ. વ. માં. વપરાય છે.)

કહેતું अभिदधान अभि+धा નો વર્તમાન કૃ.

કહેવું अभि+धा; કહેવાતું अभिहित.

કાગળ पत्रक ન.

કાપવું તે छेद પુ.

કામ कार्य ન., फल ન., એ હેતુ પાર પાડવાને फलावाप्तये.

કાર્તવીર્ય (એક રાજાનું નામ છે. એને પરશુરામે માર્યો હતો) कार्तवीर्य પુ.

કારણ કે यतः અ., हि અ.

કાવતરૂં कपटप्रबन्ध પુ.

કિમતી महार्ह પુ. સ્ત્રી. ન.

કિલ્લો दुर्ग પુ.

કુમારસંભવ (કાલિદાસના કાવ્યનું નામ છે) कुमारसंभव પુ.

કુળ कुल ન.

કૃપાશીળ स्निग्ध (स्निह् નો ભૂ. કૃ.) सस्नेह પુ. સ્ત્રી. ન., कृपाशील પુ. સ્ત્રી. ન.

કૃષ્ણની બેન कृष्णा સ્ત્રી.

કેટલીવાર कतिकृत्वः અ.

કેદ કરવું कारागृहे निक्षिप्.
કેળવણી अध्ययन ન., विनयन ન.
કૈકેયી (દશરથની એક પત્નીનું નામ છે) कैकेयी સ્ત્રી.
કોઈ કોઈ પ્રસંગે काले काले.
કોઈ કોઈવાર कदाचित्.
કોવાડી परशु પુ.
ક્રૂર नृशंस પુ. સ્ત્રી. ન.
ક્રોધાયમાન થયલું क्रुद्ध (क्रुध् નો ભૂ. કૃ.)
ક્રૌચ (એક જાતનું પક્ષી છે)क्रौञ्च પુ.
કૌસલ્યા (દશરથની એક પત્નીનું નામ છે)कौसल्या સ્ત્રી.
ક્ષય પામેલું ध्वस्तं ध्वंस् નો ભૂ. કૃ. उच्छिन्न,उद्+छिद् નો કર્મણિ ભૂ.કૃ.

ખ.

ખાઈ कुल्या સ્ત્રી.
ખાતરી કરવી इ प्रति જોડે (પ્રેરક) प्रतीतिं कृ.
ખારીલું अमर्षण પુ. સ્ત્રી. ન.
ખુંચવી લેવું, છીનવી લેવું हृ ૧ ગ. अप જોડે.
ખેંચાયલું विलोभित वि+लुभ् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
ખેતીવાડીના કામ માટે कृषिहेतोः,कृषिकर्मणे.
ખોટું प्रतिकूल પુ. સ્ત્રી. ન.
ખોવાયલું नष्ट ભૂ. કૃ.
ગઈરાત गता रात्रि સ્ત્રી.
ગણાયલું अभिमत કર્મણિ ભૂ. કૃ.,प्रसिद्ध ભૂ. કૃ., परिकीर्तित કર્મણિ ભૂ. કૃ., परिगणित કર્મણિ ભૂ કૃ.
ગરીબાઈ दारिद्र्य ન., दुर्गति સ્ત્રી.
ગર્વ કરનાર उद्धत ભૂ. કૃ.
ગર્વિષ્ઠ अवलिप्त ભૂ. કૃ.
ગાધિ (રાજાનું નામ છે) गाधि પુ.
ગુલામગીરી दास्य ન.
ગોર उपाध्याय પુ., पुरोहित પુ.

ઘ.

ઘડો कुम्भ પુ.
ઘણું भृशम् ક્રિ. વિ.
ઘણુંખરૂં प्रायेण અ. ક્રિ. વિ., प्रायः અ. ક્રિ. વિ.
ઘરડાઓનું पितृपैतामह પુ. સ્ત્રી. ન.
ઘોડીઉં प्रेङ्खा સ્ત્રી.

ચ.

ચન્દ્રકેતુ (રામના ભાઈ લક્ષ્મણનો પુત્ર) चन्द्रकेतु પુ.
ચમત્કારિક अद्भुत પુ. સ્ત્રી. ન.
ચાહવું स्निह् ૪ ગ.; તેને ચાહે છે तस्मिन्स्निह्यति.
ચોમાસું वर्षा (બ. વ.માં વપરાય છે).

છ.

છાતી वक्षस् ન.
છાતીફાટ प्रमुक्तकण्ठम् ક્રિ.વિ. તરીકે વપરાય છે.

છાપરૂં छदिस् न, पटल न.,
છેડવું तुद् ६ ગ. પ.
છેતરવું अति+सम्+धा,वि+प्र+लभ्, वञ्च् १० ગ. આ.
છેલ્લું चरम પુ. સ્ત્રી. ન.
છેવટ उदर्कपु.,अवसान न.,परिणाम પુ.
છેવટે उदर्के વગેરે.
છોડી મુકવવામાં આવેલું मुक्त કર્મણિ ભૂ. કૃ. मुच् ઉપરથી.

જ.

જગ્યા (હોદ્દો) पद न.
જડ મૂળથી કાપી નાખવું, मूल् १० ગ. उद् જોડે, उन्मूलयितुम् હેત્વર્થ કૃ.
જતિ वानप्रस्थ પુ., यति પુ.
જનાવર पशु પુ.
જમદગ્નિ (ઋષિનું નામ છે) जमदग्नि પુ.
જમીન भूमि સ્ત્રી.
જરાસંધ (મગધ દેશના એક રાજાનું નામ છે) जरासंध પુ.
જરૂર હોવી ईक्ष् १ ગ. આ. अप જોડે.
જળકણ कण પુ., सीकर પુ.
જાડી स्थूल પુ, સ્ત્રી. ન., विपुल પુ. સ્ત્રી. ન.
જાતે स्वयम् અ.
જાત્રા यात्रा સ્ત્રી.
જાળ जाल ન.
જીતનાર विजिगीषु પુ.
જીવતી जीवन्ती जीव्नो કર્તરિ વર્તમાન કૃ. સ્ત્રી.,सजीवा સ્ત્રી.(जीव પુ. જીંદગી., અને स [सह ને ઠેકાણે] અ. સાથે).
જુદું भिन्न કર્મણિ ભૂ. કૃ. भिद् ઉપરથી.
જુદું જુદું विविध પુ. સ્ત્રી. ન.
જોડાયલું नियुक्त કર્મણિ ભૂ. કૃ., धुरि नियुक्तः.
જોત शिखा સ્ત્રી.
જ્યારે જ્યારે यदा यदा—तदा तदा.

ઝ.

ઝુંટવાયલું आक्षिप्त કર્મણિભૂ. आ [ઉપ.]+क्षिप् પરથી.

ટ.

ટીકાકાર टीकाकार પુ., टीकाकृत् પુ.
ટેક स्वाभिमान પુ.

ઠ.

ઠપકો દેવો भर्त्स् १० ગ. निर् જોડે, दिश् ६ ગ. प्रति+आ જોડે.

ડ.

ડાખળી (ફૂલનું મૂળ) बन्धन न.
ડાળી शाखा સ્ત્રી.
ડેડે કરવું आ+रट् १ ગ.

ત.

તકરાર वादविवाद પુ.
તત્ત્વ જાણનાર तत्त्वविद् પુ.
તન્માત્ર तन्मात्र न.

પોલું કરવું उद्+खन् उत्खनितुम् હેત્વર્થે કૃ.

પ્રકૃતિ निसर्ग પુ., प्रकृति સ્ત્રી. स्वभाव પુ.

પ્રદક્ષિણા કરવી प्रदक्षिणी कृ.

પ્રવાહ स्रोतस् ન.

પ્રસ્રવણ(પર્વતનું નામ છે) प्रस्रवण પુ.

પ્રારંભ अग्र ન., आदि પુ.

પ્રીતિ प्रीति સ્ત્રી., अनुराग પુ.

ફ.

ફરજ धर्म પુ.

ફરમાવવું आ+दिश् ६ ગ.

ફીકું पाण्डु પુ. સ્ત્રી. ન., विवर्ण પુ. સ્ત્રી. ન.

બ.

બજાર पण्यवीथिका સ્ત્રી., आपण પુ.

બંધ बन्धन ન., निगड પુ. ન.

બભ્રુવાહન (પાણ્ડવ અર્જુનનો છોકરો) बभ्रुवाहन પુ.

બાંધવું निर्+मा ३ ગ., बन्ध् ९ ગ.

બાબત विषय પુ.

બૂમ પાડવી रु २ ગ., क्रन्द् १ ગ. પ.

બ્રહ્મહત્યા ब्रह्महत्या સ્ત્રી.

બ્રાહ્મણરાજા ब्राह्मणराज પુ.

ભ.

ભકિત भक्ति સ્ત્રી., देवनिष्ठा સ્ત્રી.

ભણવું पठ् १ ગ. પ.

ભમરો भ्रमर પુ.

ભીનું आर्द्र પુ. સ્ત્રી. ન.

ભુકો क्षोद् પુ., चूर्ण પુ.

ભૂત प्रेत પુ., वेताल પુ., पिशाच પુ.

ભૃગુ (ઋષિનું નામ છે) भृगु પુ.

મ.

મગધ (અમુક દેશ અથવા ત્યાંના લોકનું નામ) मगधाः પુ. (બ. વ. માં વપરાય છે.)

મગરૂર उत्सिक्त કર્મણિ ભૂ. કૃ., उत्सेकिनी સ્ત્રી.

મતલબ कार्य ન.

મથુરા (જગ્યાનું નામ) मथुरा સ્ત્રી.

મદદ साहाय्य. ન.

મરણિયા થઈને प्रसह्य અ. ક્રિ.વિ., आत्मनिरपेक्षम् ક્રિ વિ., साहसेन(તૃ૦ વિ.) ક્રિ. વિ. તરીકે વપરાયલું છે.

મરાયું हत કર્મણિ ભૂ. કૃ.

મલેછ, મ્લેચ્છ यवन પુ., म्लेच्छ પુ.

મહાભારત (પાણ્ડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો વચ્ચેનું યુદ્ધ જેમાં વર્ણવેલું છે તે વીરરસ કાવ્યનું નામ છે) महाभारत ન.

મહેન્દ્ર (એક પર્વત અને તેની પાસેસેના દેશનું નામ છે) महेन्द्र પુ.

મળેલું(જેવીકે સભા) मिलित ભૂ. કૃ.

માગેલુ प्रार्थित प्र+अर्थ् નો કર્મણિ ભૂ. કૃ.

માણસને અયોગ્ય मानवानर्ह પુ. સ્ત્રી. ન., निरनुक्रोशं कर्म.

માત્ર केवलम् ક્રિ. વિ.

માઠું क्रूर પુ. સ્ત્રી. ન.

માર્યો (પીડાયલો) अभिभूत अभि+भू-નો કર્મણિ ભૂ. કૃ., पर्याकुल પુ. સ્ત્રી. ન., आकुल પુ. સ્ત્રી. ન.
માલમ પડયું અથવા માલમ પડેલું उपलब्ध કર્મણિ ભૂ. કૃ., समधिगत કર્મણિ ભૂ. કૃ.
મીલકત रिक्थ ન., वित्त ન.
મુખ્ય શહેર राजधानी સ્ત્રી.
મુલક विषय પુ.
મુશ્કેલી असौकर्य ન., कष्ट ન.
મૂળ मूल ન.
મૂળ વગરનું निर्मूल પુ. સ્ત્રી. ન.
મૂળ વિચાર तत्त्व ન., नय પુ.
મહેણું उपालम्भ પુ.
મહેનત કરવી परिश्रमं कृ ૮ ગ. ઉ.
મેળવવું अर्ज् ૧ ગ. અને ૧૦ ગ. उप જોડે.
મેળાપ आगमन ન.
મોજણીદાર भूमापक પુ.
મોટેથી उच्चैः અ.
મોત वध પુ.
મોઢે ભણવું पठ् ૧. ગ. પ.
મૌર્ય વંશ અથવા મૌર્યવંશનો કોઈ પણ પુરુષ मौर्य પુ.
મંત્રી मन्त्रिन् પુ., धीसचिव પુ.

ય.

યજુર્વેદ (વેદનું નામ છે) यजुर्वेद પુ.
યજ્ઞદત્ત यज्ञदत्त પુ.
યોગ્ય રીતે ચાલવું सदाचारं प्रतिपद्, सदाचारेण वृत्.

ર.

રખવાલ વિનાનું अरक्षित કર્મણિ કૃ.
રઘુવંશ (કાલિદાસના કાવ્યનું નામ છે) रघुवंश પુ.
રવૈ मन्थनदण्ड પુ, (मन्थन ન. વલોવવું, અને दण्ड પુ. હાથો), मन्थन પુ.
રસ रस પુ.
રહેવું स्था; રહ્યું स्थित ભૂ. કૃ.
રાજકીય વિદ્યા नीतिशास्त्र ન.
રાજગૃહ (મગધ દેશમાં એક શહેરનું નામ છે) राजगृह ન.
રાજધાની राजधानी સ્ત્રી.
રાજાનો અધિકારી राजपुरुष પુ.
રાજ્ય ચલાવવાનો જુમ્મો राज्यधुरा સ્ત્રી.
રીઝવવું તે (રાજાએ પ્રજાને) अनुरञ्जन ન.
રૂ तूल પુ., पिचु પુ.
રૂક્મિણી (કૃષ્ણની વહુ) रुक्मिणी સ્ત્રી.
રૂઢિ विधि પુ., पद्धति સ્ત્રી.
રૂબરૂ (કોઈની) समक्षम् ક્રિ. વિ., प्रत्यक्षम् ક્રિ. વિ.
રેણુકા (જમદગ્નિની વહુ અને પરશુરામની મા) रेणुका સ્ત્રી.
રોગ व्याधि પુ.

લ.

લઇને गृहीत्वा ग्रह्‌નો અવ્યય રૂપ કૃ.
લડવા युद्धाय, युद्धे, योद्धुम्..
લંબાઈ आयाम પુ.
લડાઈનું સ્થાન रणभूमि સ્ત્રી.
લાત लत्ता સ્ત્રી.; લાત મારે છે लत्तया प्रहरति.
લૂટ लोप्त्र ન., लुण्ठन ન.
લોભ लोभ પુ.
લોહી शोणित ન.

વ.

વચન वचन ન., उक्ति સ્ત્રી.
વચલો પ્રદેશ अन्तर ન.,अन्तरालન.
વંટોળીઓ चक्रवात પુ., झञ्झावात.
વધારે શોકકારક दुःखतर પુ. સ્ત્રી. ન.
વંશજ वंश्यપુ. સ્ત્રી. ન., कुलज પુ. સ્ત્રી. ન., वंशज પુ. સ્ત્રી. ન
વાછરડો वत्स પુ.
વાજબી युक्त युज्‌નો ભૂ.કૃ.,उचित પુ. સ્ત્રી. ન.
વાજબી રીતે धर्मेण, न्यायेन.
વારણાવતી वारणावती સ્ત્રી. (એક જગ્યાનું નામ છે).
વારંવાર अनिशम् ક્રિ. વિ.
વાળ્યું नामित नम्‌નો પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ.;રામે ધનુષ્ વાળ્યું માટે रामेण धनुषि नामिते.
વિચાર श्रद्धा સ્ત્રી.,विश्वासપુ.,संकल्प પુ., बुद्धि સ્ત્રી.
વિદુર (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) विदुर પુ.
વિદ્યા विद्या સ્ત્રી.
વિરાટ (રાજાનું નામ છે) विराट પુ.
વિશ્રામમહેલ विश्रामप्रासाद પુ.
વૃત્ર (ઇન્દ્રનો શત્રુ) वृत्र પુ.
વેણ वचस् ન., वचन ન.
વેપારી वणिज् પુ.
વૈદ भिषज् પુ., वैद्य પુ.
વૈદકશાસ્ત્ર वैद्यक ન , आयुर्वेद પુ.
વ્રજની બઈરીઓ व्रजाङ्गनाः સ્ત્રી. પ્ર૦ બ. વ.

શ.

શક્તિ प्रभाव પુ.
શમી (એક જાતનું ઝાડ છે) शमी સ્ત્રી.
શરીર शरीर ન., देह પુ.
શરીરનો આકાર तनु સ્ત્રી.,वपुष् ન., आकृति સ્ત્રી.
શિક્ષક अध्यापक પુ.સ્ત્રી. ન.
શિક્ષા दण्ड પુ.
શૂરપણ प्रताप પુ., पराक्रम પુ.
શેત્રંજી कुथ પુ.
શેરી रथ्या સ્ત્રી.
શ્યાપર્ણ (શ્યાપર્ણ નામના ગોરોના કુળનો એક શખસ)श्यापर्ण પુ.
શ્રેષ્ઠ રાજસત્તા साम्राज्य ન., पारमेष्ठ्य ન.

સ.

સખત प्रचण्ड પુ. સ્ત્રી. ન.
સગર (રાજાનું નામ) सगर પુ.
સગું बन्धु પુ., बन्धुजनપુ.,ज्ञाति પુ.
સંખ્યા संख्या સ્ત્રી.

સત્ય ऋत न.
સત્યભામા (કૃષ્ણની એક સ્ત્રીનું નામ છે) सत्यभामा સ્ત્રી.
સંતુષ્ટ રાખવું अनु+रञ्ज्‌નો પ્રેરક ભેદ.
સંધ્યાપૂજન संध्यावन्दन न.
સભાસમાજ પુ., परिषद्‌ સ્ત્રી., सभा સ્ત્રી.
સમજુ दूरदर्शिन्‌ પુ. સ્ત્રી. ન. चतुर પુ. સ્ત્રી ન.
સમીપવર્તી संनिहित सम्‌+नि+धाનો કર્મણિ ભૂ. કૃ.
સંબંધ રાખતું संगत ભૂ. કૃ. संगच्छमान વર્તમાન કૃ.
સરદાર चमूपति પુ., सेनापति પુ.
સરયૂ (અયોધ્યા પાસેની નદી) सरयू સ્ત્રી.
સર્ગ सर्ग પુ.
સસરો श्वसुर પુ.
સાકેત (શહેરનું નામ છે) साकेत ન.
સાચો પરમેશ્વર, સાચો सत्यस्वरूप પુ. સ્ત્રી. ન. પરમેશ્વર परमात्मन्‌ પુ.
સાધારણ साधारण પુ. સ્ત્રી. ન., सामान्य પુ. સ્ત્રી. ન.
સામર્થ્ય प्रभाव પુ.
સામવેદ (વેદનું નામ છે) सामवेद પુ.
સામળું श्याम પુ. સ્ત્રી. ન.
સામા જવું अभि+गम्‌.
સારી ચાલનું सुचरित પુ. સ્ત્રી. ન.
સારૂં समीचीन પુ. સ્ત્રી. ન., निपुण પુ. સ્ત્રી. ન.
શિવાય ऋते અ.
સુખ सुख ન.
સુગન્ધિદાર सुरभि પુ. સ્ત્રી. ન.
સુદેવ (સંજ્ઞાવાચક નામ છે) सुदेव પુ.
સૂત્ર सूत्र ન.
સહેલાઈ सौकर्य ન.
સો સો शतशः અ.
સૌપદ્મન (રાજાનું નામ છે) सौपद्मन પુ.

હ.

હજી પણ अद्यापि અ.
હલકાઈ लघुता સ્ત્રી,
હાથકડું अङ्गद પુ.
હાલ संप्रति ક્રિ. વિ. અ.
હાલચાલ व्यापार પુ.
હાર (લશ્કરની હાર, સેનાની રચના) व्यूह પુ.
હાંકી મૂકવું चुद्‌ ૧૦ ગ. प्र જોડે.
હિંડોળવું दोलय નામ ધાતુ, आन्दोलय નામ ધાતુ.
હુમલો કરવો अभि+द्रु ૧ ગ. ૫.
હેતુ प्रयोजन ન., उद्देश પુ.
હેમાંગદ (રાજાનું નામ છે) हेमाङ्गद પુ.
હોદ્દો अधिकार પુ.
હોવાપણું भाव પુ., अस्तित्व ન.
હોંશીઆર चतुर પુ. સ્ત્રી. ન., कुशल પુ. સ્ત્રી. ન.

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शुभं भूयादध्येतुरध्यापकस्य च ।